

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXVI 1972

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor de opvattingen en denkbeelden, die ze in hun bijdrage ontwikkelen of verdedigen.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

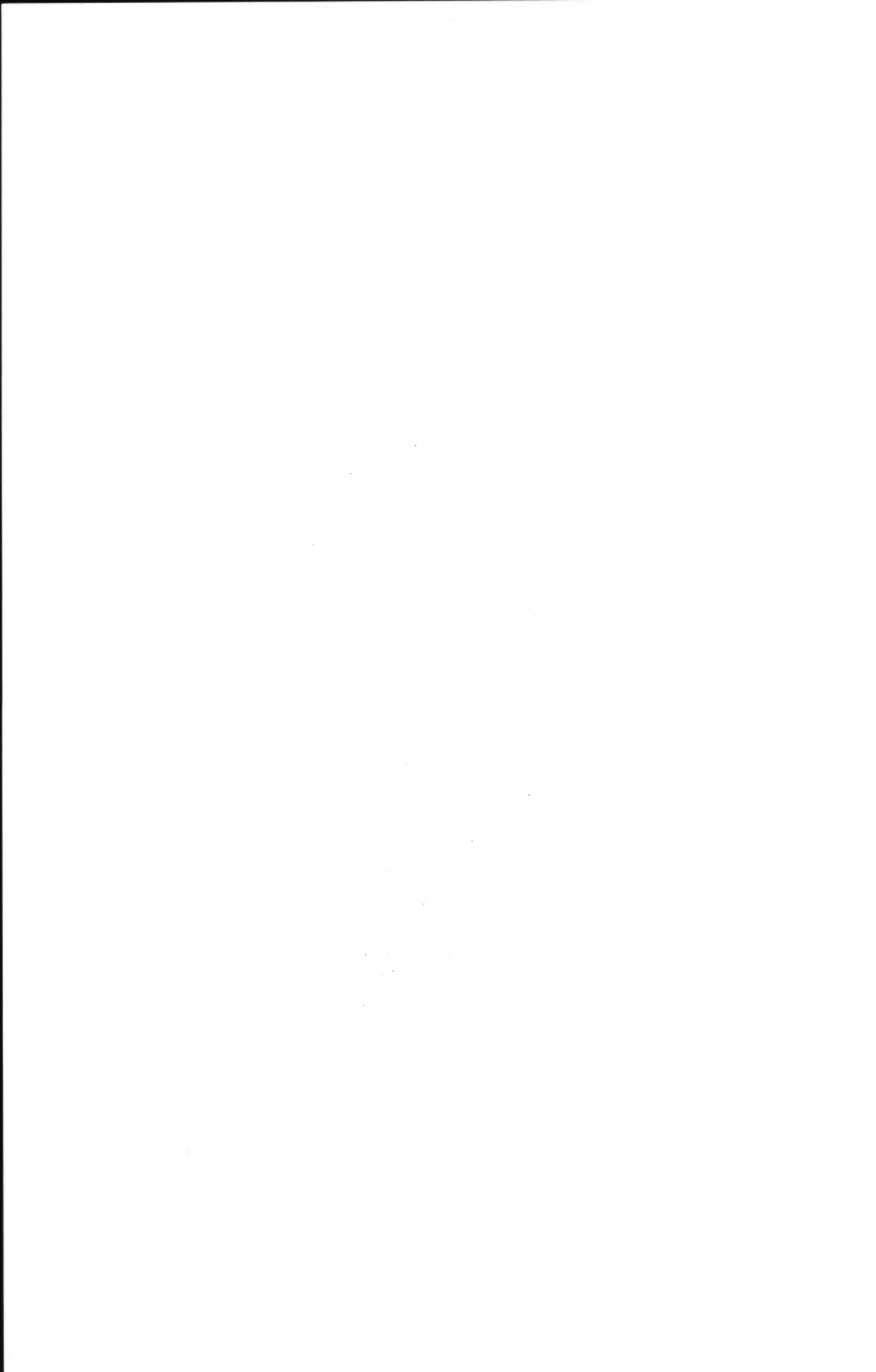
Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* III, XI, XVIII, XIX, XXI-XXIII, XXV, XXVI tegen de prijs van 350 fr. per bundel. Zich te wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

INHOUD

	Blz.
1. Hadewijchs eerste ontwerp van de wezensmystiek (Br. XVII), door ALBERT BROUNTS	5
2. De opvatting van Ambrosius over de navolging in de „De Officiis”, door Lic. FELIX CLAUS	63
3. Bilderdijk en Italië, door Prof. Dr. MARTIEN J. G. DE JONG	73
4. F. A. Snellaert en het begrip literatuurgeschiedenis, door Lic. MARCEL DE SMEDT	181
5. België's lange weg naar de vaccinatiedwang, door Dr. L. ELAUT	197
6. Van gedroomd minnen tot ons dwaze bestaan. De noodlots- werking in het werk van Louis Couperus – Tweede deel, door Dr. MARC GALLE	211
7. Hulde aan drie grote Vlamingen (1872-1972) : Dokter F. A. Snellaert (1809-1872), door Prof. Dr. ADA DEPREZ	263
Prof. Dr. August Vermeulen (1872-1945), door Dr. GER SCHMOOK	271
Dokter Alfons Van de Perre (1872-1925), door Prof. Dr. THEO LUYKX	279
8. Gezelle-Van Oye. De beruchte brief van 22 juni 1858, door EM. JANSSEN	289
9. Het groteske en het absurde in Dürrenmatts dramatisch werk, door Dr. L. LAMBERECHTS	307
10. Huygens' Op de dood van Sterre, door Prof. Dr. R. LIEVENS	325
11. Samuel Coster als dramatisch experimentator, door Prof. Dr. LIEVEN RENS	335
12. D. Erasmi Lingua, door Lic. SYLVETTE SUÉ	353
13. Nogmaals Lipsius en Jena, door Lic. SYLVETTE SUÉ	361
14. Pleidooi voor een zekere vrijheid van spelling, door MAARTEN VAN NIEROP	387
15. De „Vita Severini” van Eugippius : bijbelse inspiratie en histo- rische werkelijkheid, door Lic. MARC VAN UYTFANGHE	393
16. Prijs der Zuidnederlandse Maatschappij – reglement	407
17. Werkzaamheden	409
18. Ledenlijst 1972	417

*
* *

Kon in dit deel niet meer worden opgenomen, maar zal in *Handelingen XXVII* (1973) verschijnen, samen o.m. met in de *Werkzaamheden* vermelde lezingen, de uitgebreide studie van Lic. Cl. Hap : *Middel nederlandse legenden van in de Sint-Baafsabdij te Gent vereerde heiligen door Olivier de Langhe. Een studie van de handschriften.*

Hadewijchs eerste ontwerp van de wezensmystiek (Br. XVII)

door

ALBERT BROUNTS

TER INLEIDING

Deze bijdrage verschijnt postuum. De auteur overleed te Gent op 11 oktober 1971 in de leeftijd van vijftig jaar.

In 1969 kreeg zijn plan om een boek te schrijven over Hadewijch en de Ketterij vaste vorm. Door zijn deskundigheid op het gebied van de theologie en de patristiek en door zijn lange vertrouwdheid met al de werken van Hadewijch was hij als geen ander daartoe toegerust. De inhoudsopgave van dit ontworpen werk wordt als Bijlage afgedrukt; het feit dat de auteur daarin af en toe resumerend zijn opvattingen weergeeft verleent aan dit korte overzicht een blijvende waarde.

Dit voornemen heeft hij helaas slechts ten dele kunnen uitvoeren. Zijn bijdrage over Hadewijch en de Ketterij naar het vijfde Visioen, die verscheen in deel 22 (1968) p. 15-78 van deze Handelingen, zou grondig omgewerkt als tweede hoofdstuk van het toekomstige boek fungeren. Dat een specialist als Herbert Grundmann kort vóór diens dood in Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 25, 1970, p. 597 deze zeer belangrijke studie waardeerde als een „eindringliche und überzeugende Interpretation“ heeft Brounts ten zeerste in zijn opzet gesteund.

De nu volgende bijdrage, die reeds in juni '70 klaar was, zou het derde hoofdstuk vormen. Zij eindigt met vragen betreffende de ontplooiing en de bronnen van de wezensmystiek bij Hadewijch, die hij niet meer zal beantwoorden. Hij was nochtans vol goede moed voor de toekomst: „Eenmaal geboeid ... zullen we met des te meer ijver gaan zoeken ...“ staat in zijn slotparagraaf.

De vele andere wetenschappelijke verdiensten van Albert Brounts zullen in Archief- en Bibliotheekwezen in België worden belicht. Ik zou hier willen besluiten met een citaat uit de inleiding tot zijn tentoonstellings-catalogus Noordnederlandse Miniaturen (Brussel, K.B. sept.-oktober '71), een opgelegde taak waaraan hij met tegenzin begon maar waarmee hij zich geleidelijk verzoende. Even onverwacht als uitvoerig blijft hij daar bewonderend en bijna lyrisch stilstaan bij een miniatuur van de aartsengel Michaël, de middeleeuwse Charoon: „De H. Michaël schrijdt vooruit als een alles overheersende triomfator. Hij is engelachtig-bovenaards, met grote, machtige vleugelen, maar tegelijk een gratie-volle, bijna vrouwelijke gedaante.

Hij vertrapt met een schijnbaar lichte tred de afzichtige, in een kramp verwrongen donkere demonenwezens onder zijn voeten..." Ik geloof dat hij in deze „revelatie" zichzelf heeft herkend en zijn al te vroege dood heeft voorvoeld.

Vaarwel !

R. Lievens.

OVERZICHT VAN DE INHOUD

	blz.
§ 1. Van Vis. V naar Br. XVII : de „nieuwe" leer	
A. Een nieuwe visionaire leer	8
B. „Hemelse redene"	12
C. De stap van Vis. V-VI naar Br. XVII	13
D. Een paradoxale situatie	16
§ 2. „Gherechticheit van Minne" volgens Br. XVII	
A. De ene tegenstelling in de drie verzenparen	17
B. Drieheid der Personen en eenheid der Minnenatuur	22
1. De eigen activiteit van elke Persoon	23
2. De Vader als „bron" van de eenheid	29
3. De Minne als zelfbezit van de Godheid	31
4. „Gherechticheit van Minne"	35
C. „Gherechticheit van Minne" ... „op ertrike"	39
1. Het verbod van „ongherechticheit"	39
2. „Gherechticheit" en „volcomenheit"	43
3. Verbod contra gebod ?	44
EXCURSUS. „Nature", „enicheit", „godheit", „gheheele"	46
§ 3. Besluit. Vragen en perspectieven	
A. Besluit	50
B. De vragen van de vriendin en de XVIIIde Brief	53
C. Perspectieven op de verdere ontplooiing van de wezens- mystiek	56
BIJLAGE : plan van het ontworpen boek	58

Uit het vijfde visioen weten wij dat de notie van „volcomen gherechticheit van Minne” een centrale rol heeft gespeeld in de bevrijding van verdoemden uit de hel, die zoveel opschudding heeft verwekt dat Hadewijch van ketterij werd verdacht, met de bekende gevolgen. We vermoedden echter reeds dat niet zozeer het feit zelf van de gepretendeerde bevrijding van verdoemden uit de hel het eigenlijk *theologisch* motief van de verdenking was, maar wel degelijk de leer die in de notie van „volcomen gherechticheit van Minne” vervat zit. Die leer wordt echter in het vijfde visioen zelf niet ontvouwd. Indien er nu in het werk van Hadewijch andere teksten zijn waarin die leer wél breder wordt ontwikkeld, dan kunnen we a priori beweren dat juist hier de nabijheid van de ketterij van de Vrije Geest het sterkst voelbaar zal zijn en dat juist die teksten bij voorkeur in aanmerking zullen komen om haar directe confrontatie met de theologische opvattingen van de Vrijgeesten van dichtbij te kunnen nagaan.

Welnu, onder die geprivilegieerde teksten is er één die a.h.w. „überhaupt” geprivilegieerd is, nl. Br. XVII. Het belang van die tekst komt voort uit het feit dat hij door Hadewijch zelf uitdrukkelijk – zij het dan wellicht eerder onrechtstreeks – met het vijfde visioen in verband wordt gebracht en dat zij zelf duidelijk laat verstaan dat zij hier die leer *voor het eerst* formuleert. Als we dan vaststellen dat we in Br. XVII te doen hebben met een opvatting die we als wezensmystiek kunnen en moeten bestempelen, dan mogen we veilig besluiten dat we in Br. XVII staan voor het *allereerste ontwerp van de wezensmystiek dat we bij Hadewijch – en tevens wellicht in de ganse geschiedenis van de mystiek – aantreffen.*

Het fundamenteel belang van deze Brief maakt het dan ook absoluut noodzakelijk dat wij hem zo nauwgezet mogelijk – a.h.w. woord voor woord – zouden ontleden of, juister gezegd, zouden proberen te ontcijferen, want de visionaire klaarte waaruit hij heet ontsproten te zijn is uiteraard niet tot het vlak van de menselijke taal kunnen doordringen: „hemelsche redene en mach ertrike niet verstaen” (Br. XVII, 114-115). Heel wat zal zelfs na aandachtige lectuur voor ons enigmatisch blijven, net zoals het reeds enigmatisch bleef voor de vriendin tot wie de brief gericht was als antwoord op enkele pertinente vragen; Hadewijch werd er aldus toe gedwongen haar nieuwe opvattingen verder theologisch te funderen en te verantwoorden: dat doet ze in Br. XVIII. Maar ook nog in andere brieven komt ze op bepaalde aspecten van die leer terug, zodat wij niet enkel Br. XVIII maar ook die andere brieven bij de bestudering van haar theologie van de wezensmystiek moeten betrekken. Maar daardoor wordt nogmaals be-

vestigd dat Br. XVII het fundament is waarop elders wordt voortgebouwd en dat wij er goed aan doen Hadewijch op die weg te volgen.

§ 1. VAN VIS. V NAAR BR. XVII: DE „NIEUWE” LEER

A. EEN NIEUWE VISIONAIRE LEER

De opvatting die in Br. XVII uiteengezet wordt, wordt daar voorgesteld als een leer, die Hadewijch *voor het eerst* voorhoudt en die haar in een visioen door God zelf werd medegedeeld:

„Dit haddic di gherne langhe gheseghet
Want mi wel groet op therte leghet.” (Br. XVII, 7-8)

en:

„Dit werd mi verboden, dies was te ascentien .iiij. Iaer,
van gode den vader selve in dien tide dat sijn sone comen
was ten outare.” (Br. XVII, 101-103; cf. *ibid.*, 11-12).

Meer dan vier jaar heeft Hadewijch dus de openbaring in haar hart verborgen gehouden alvorens zij het gewaagd heeft ze aan de openbaarheid prijs te geven. Nu pas doet ze het voor de eerste maal¹. De reden van dit jarenlange stilzwijgen vermeldt ze niet. Al weet ze wel dat er een tijd van zwijgen en een tijd van spreken is en dat het visionaire schouwen van „die heilicheit gods” eerder tot zwijgen dan tot spreken noopt², toch menen we dat het riskante van de leer zelf haar wel tot aarzeling zal genoopt hebben.

Maar de eerste belangrijke vraag is toch: welk visioen kan hier bedoeld zijn? Kunnen we er enig spoor van terugvinden in de bewaarde visioenen? Daaronder is er geen enkel dat „te ascentien” (op Hemelvaartsdag) plaats had. Die moeilijkheid is niet af te wimpelen onder voorwendsel dat de tijdsbepaling in de visioenen toch altijd vaag blijft. Hadewijch blijkt het zich hier zeer nauwkeurig te herinneren: op Hemelvaartsdag was het precies

1. Als J. Van Mierlo (Inleiding tot Br. XVII in ed. *Brieven*, p. 136) schrijft: „Wat vroeger al wel eens werd aangeraakt (br. 1 b.v.) ... wordt hier uitvoeriger en systematisch behandeld”, dan kan „vroeger” alleen betekenen: hogerop in de huidige verzameling van de Brieven, en niet: chronologisch vroeger in de redactie ervan.

2. „Sint dat mi die heilicheit gods swighen dede, sint hebbic vele ghehoert. Ende sint dat ic vele ghehoert hebbe, waer inne hieldict dan? Ic en hielt niet sotteleke dat ic hielt. Ic hielt alle dinc vore ende na. Soe swighe dan ende ruste mi met gode tote dien tide dat mi god spreken hetet...” (Br. XXVIII, 247-252). Vgl. Vis. XIII, 87-90: „Want dat ic daer in sach daer af mochte men meer scriven dan die souterre davids in hevet; die swighic nu ende wane altoes” en MG, XI, 18-21: Dore hare (Minne) ere suldi swighen / Als ghi overgherne spraect. / Als ghi gherne sliect, so waect; / Als ghi gherne sweghet, so spreect”.

vier jaar geleden. Ook andere details die ze hier over dit visioen geeft vinden we in de bewaarde visioenen niet terug. „In dien tide dat sijn sone comen was ten outare” slaat niet op de inhoud van het visioen, maar enkel op het tijdstip, nl. onder de mis, of wellicht nog precieser : onder de konsekratie ; het kan dus niet in verband gebracht worden met Vis. VII, 57-58 : „Doe quam hi vanden outare hem selven toeneude else een kint”³. De inhoud van Vis. VII heeft trouwens geen uitstaans met de allusie van Br. XVII, al evenmin als de paar andere visioenen die onder de mis plaats vonden. Er is verder ook geen enkel visioen bewaard waarin Hadewijch beweert door Christus gekust te zijn geweest, zoals ze hier in Br. XVII, 103-104 over dat visioen affirmeert : „Bi diere comst werdic van hem ghecust”. En ze voegt er aan toe : „Ende te dien tekene werdic ghetoent” : ook dit detail klopt voor geen enkel bewaard visioen. Terwijl in de meeste visioenen iets aan de zienster „ghetoent” wordt⁴, is het enkel in Vis. XII dat Hadewijch zelf aan God „ghetoent” wordt : maar daar zijn het de verschillende deugden die „tonen” dat ze haar zo „fier” gehouden hebben dat ze waardig is als bruid voor God te verschijnen⁵. Ook in de allusie van Br. XVII betekent „ghetoent” dat Hadewijch „ziet” dat ze waardig is bevonden om door Christus gekust te worden. „Tonen” is synoniem met „openbaren”, in de theologische zin van het woord.

„Men mach gode niet tonen met menschen sinnen”
(Br. XXII, 13-14)

nochtans :

„hi (God) toent inden sone” (Br. XXVIII, 110-111)

en :

„Die sone goet uut sinen name in toenlecheiden van
berrenden onsten” (Br. XXII, 271-272).

Zo zal ook het „toenen” het specifiek eigene worden van het visionaire schouwen : dan wordt het een „eschatologisch” „toenen”. In het visioen wordt immers de innerlijke, geestelijke vol-

3. Zoals J. O. Plassmann, *Vom göttlichen Reichtum...*, p. 180 en F. Van Bladel en B. Spaapen, *Hadewijch. Brieven...*, p. 288, n. 48 doen. Ook J. Van Mierlo verwees hier naar Vis. VII (*Kommentaar*, p. 144) zonder echter te beweren dat Hadewijch hier Vis. VII zou bedoeld hebben (Inleiding tot Br. XVII, in ed. *Brieven*, p. 139). Trouwens : nog andere Visioenen vonden plaats onder de mis (Vis. III, 1-2 ; IV, 1-4 ; XII, 1-2).

4. Vis. I, 278 ; 309 ; 408 ; IV, 40-41 ; 92-96 ; V, 3 ; 50 ; VI, 11-12 ; VII, 57-58 ; 68 ; VIII, 14-15 ; 21 ; 30-31 ; X, 25-26 ; 30-31 ; XIV, 67-68.

5. Vis. XII, 55-57 ; de verschillende deugden zijn : redene (r. 98), wijsheid (r. 105-109), „vredelicheit” (r. 112-113) en „verduldeicheit” (r. 138-139).

wassenheid in de minne, de „hemelrijpheid” van de visionnaire zelf, die verborgen blijft zelfs aan het gelovige oog, aan haar zelf „geopenbaard”⁶. Ook in het visioen waarop in Br. XVII gealludeerd wordt is dit gebeurd. Daarom kan ook die aanwijzing ons niet helpen om het bedoelde visioen in een van de bewaarde visioenen te herkennen.

We moeten dus wel besluiten dat het visioen waarnaar in Br. XVII, 101 verwezen wordt met geen enkel van de bewaarde visioenen kan geïdentificeerd worden.

Toch is er onder de bewaarde visioenen wel een dat, afgezien van de in Br. XVII vermelde details, *naar de inhoud* beantwoordt aan de allusies van Br. XVII :

„Dat verbot dat ic u gheseghet hebbe dat mi verboden was
(nl. in het visioen), dat was ongherechtigheit van Minnen
te hebbene op ertrike ende niet te spaerne dat buten Min-
nen es ende soe na der Minnen te pleghene, dat alle dat
dat buten Minnen es si ghehaet ende daer over ghewroken...”
(Br. XVII, 78-83).

Welnu in Vis. VI (op Driekoningen) aanschouwt Hadewijch in de rechterhand van de Minne de gaven van al haar zegeningen (= de hemel) en in de linker het zwaard waarmee zij alles in de dood verslaat (= de hel) en in haar borst het ghebruken van haar eigen natuur ; en dan hoort ze tot haar spreken :

„Hierna en saltu meer nieman doemen noch benedien buten
ghetamen van mi ; ende du salt elken gheven recht na sine
werdicheit” (Vis. VI, 93-96).

Naar de formulering is er geen overeenkomst, maar wel naar de betekenis : wat haar volgens Br. XVII, 78-83 in het visioen verboden werd is pogingen te doen om „te sparen wat buten Minne is”, m.a.w. te willen „sparen” of „redden” wat door de gherechtigheit van Minne tot de hel verwezen is ; dat te willen doen is „ongherechtigheit van Minnen te hebbene”. Vis. VI noemt dat „doemen en benedien buten ghetamen van mi” : „doemen” is tot de hel verwijzen, „benedien” is de hemelse beloning schenken ; „buten ghetamen van mi” betekent : tegen mijn „gherechtigheit” in. Preciseren we nogmaals dat hiermee aan Hadewijch niet gevraagd wordt het „doemen en benedien” aan de „gherechtigheit van Minne” over te laten of, m.a.w., zich niet in de geheime raads-

6. Daarom wellicht zijn met „die ghetoeende” van Br. XII, 122-123 de visionairen bedoeld.

besluiten van de goddelijke voorzienigheid te mengen⁷, want er wordt onmiddellijk aan toegevoegd :

„ende *du* salt elken gheven recht na sine werdicheit”

Dit kan echter alleen, zoals Br.XVII hier preciseert, door

„soe na der Minnen te pleghene, dat alle dat dat buten Minnen es (= dat aan de hel toebehoort) si ghehaet ende daerover (nl. voor het feit dat het „buten” Minne is) ghewroken (met een eeuwige straf, die naar Oudtestamentische beeldspraak als een „wraak” wordt bestempeld)⁸.

„Soe na der Minnen pleghen” is synoniem van ghebruken en het ghebruken is een deelname aan het zelf-ghebruken van de Minne-natuur (zoals Hadewijch het aanschouwde in de borst van de Minne in Vis. VI). Het is dus *pas in het ghebruken* dat Hadewijch *met de Minne kan* „doemen” of „haten” en „benedien” of „minnen”, of m.a.w., „gherechticheit” beoefenen *met de Minne*.

Nu hebben we boven genoegzaam aangetoond dat Vis. VI rechtstreeks met Vis. V in verband moet gebracht worden. Het bevel van Vis. VI, 93-96 en het verbod van Br. XVII, 78-83 (dat een negatieve formulering is van het bevel) werden door een concrete vergissing veroorzaakt, die Vis. V vertelt: de bevrijding van verdoemden uit de hel. *Nu* weet ze wel degelijk waaraan de vergissing te wijten was, „seder dat ghi mi anderwerf sekerheit daedt” (Vis. V, 21). Hier wordt o.i. niet alleen verwezen naar Vis. VI, maar ook nog aan een ander visioen herinnerd („anderwerf”), dat echter blijkbaar niet bewaard bleef (en wellicht nooit werd gereedgeerd).

Uit al deze vaststellingen menen we te moeten concluderen dat, alhoewel het visioen waarnaar in Br. XVII verwezen wordt niet onder de bewaarde visioenen voorkomt, de samenhang tussen Vis. VI (en dus ook Vis. V) en het verloren visioen van die aard is dat Vis. VI (met Vis. V) gerust als substituut ervan kan dienst doen en dat we bijgevolg gerechtigd zijn om van Vis. V-VI rechtstreeks naar Br. XVII over te gaan. M.a.w. de notie van „vol-

7. J.-B. Porion, *Hadewijch d'Anvers...*, p. 38.

8. B.v.: „Maar dit is de dag van de Heer, / Van Jahweh der heirscharen: / Een dag van vergelding, / Om zich te wreken op zijn bestrijders.” (*Jerem.* XLVI, 10); „Jahweh, wrekende God, / God der wrake, treed op.” (*Ps.* LXLIV, 1); „Denk niet: „Ik heb gezondigd, maar Hij doet mij niets; / Want Hij is een lankmoedige God... Want plotseling breekt zijn gramschap los, / Op de dag der vergelding wordt ge verpletterd” (*Eccli.* V, 4-9) enz. Ook nog hemomen in N.T., b.v.: „Wreekt uzelf niet, geliefden, maar laat het over aan Gods gerechtigheid; er staat immers geschreven: 'Mij komt de wraak toe, Ik zal vergelden' (*Spreek.*, XXV, 21-22).” (*Rom.*, XII, 19).

comen gherechticheit van Minne", die in Vis., V-VI symbolisch-visionair wordt voorgesteld, wordt in Br. XVII – en daar *voor het eerst* – doctrinair-didactisch uiteengezet⁹.

B. „HEMELSCHE REDENE"

Maar Hadewijch is zich er goed van bewust dat dit geen gemakkelijke taak is: „want hemelsche redene en mach ertrike niet verstaen" (Br. XVII, 114-115). De „gherechticheit" hoort tot het transcendente domein van het wezen van de Minne (want ze zal er blijken identiek mee te zijn). Voor al wat op het wereldlijk niveau van de mens („op ertrike") thuis hoort moet het mogelijk zijn adequate begrippen („redene") en termen die ze verwoorden („dietsch") te vinden (Br. XVII, 115-117) en de vriendin kent Hadewych genoeg om te weten dat zij verstandelijk en literair als geen ander begaafd is („dat ic alle redene can van sinne alsoe mensche connen mach", Br. XVII, 118-119). Als zij dus zegt dat zij er geen woorden voor vindt, dan zal er ook niemand toe in staat zijn („daer en hoert gheen (dietsch) toe dat ic weet", Br. XVII, 121-122; cf. 117-118).

De enige mogelijkheid om „hemelsche redene" te verstaan is dan ook „ertrike" te verlaten en tot het domein van het hemelse op te stijgen. Dat precies gebeurt in visioenen. Maar niet iedereen is daartoe in staat, en zeker niet op eigen kracht. Hierop legt Hadewijch hier, bij de verwijzing naar het visioen, nogmaals alle nadruk. Zij verhaalt nog eens hoe zij tot het visioen kwam (Br. XVII, 102-107): onder de mis, op het ogenblik van de konsekratie, werd ze door Christus gekust en tot teken hiervan „ghetoent", d.w.z. als bruid van Christus aan de Vader voorgesteld; zij werd samen met Christus tot vóór de Vader geleid („met hem .i." = in de eenheid met Christus). „Daer nam hi (de Vader) hem (de Zoon) over mi ende mi over hem". Hier wordt duidelijk een leer symbolisch uitgebeeld: de konditie om tot vóór de Vader toegelaten te worden, dus in het eigenlijke hemelse domein, is: de volkomen identiteit met Christus, de Zoon. Die identiteit veronderstelt dat zij zich volkomen in de mensheid van Christus heeft ingeleefd, want alleen dat maakt haar waardig tot bruid van Christus-God te worden: beiden worden hier door de kus verzinnebeeld. De Vader bezegelt en aanvaardt die eenheid door beiden (Hadewijch en Christus) zo in elkaar te strengelen dat ze voor Hem als het ware slechts één persoon vormen: Hij „nam de een

9. Alhoewel dus de feiten verhaald in Vis. V en VI *in de tijd* voorafgaan aan de *redactie* van Br. XVII, volgt daaruit nog niet dat ook de *redactie* van Vis. V en VI aan die van Br. XVII voorafgaat.

voor de ander". In dit gebaar zelf wordt ze dan tegelijk in de eenheid, die Christus-God met de Vader bezit, opgenomen. Het is enkel in die eenheid dat de „claeinheit" oplicht waarin het wezen van de Minne (en dus haar „gherechtigheit") zich openbaart, en dit met een helderheid die deze welke op het niveau van het zuiver menselijke kan bereikt worden nog verre te boven gaat ¹⁰.

Een dergelijk inzicht in menselijke taal verwoorden is natuurlijk onmogelijk en dat weet haar vriendin wel („ic weet wel dat u niet en wondert", Br. XVII, 113-114). Daarom kan Hadewijch haar alleen maar toewensen dat God zelf voor haar zal aanvullen waarin het menselijk woord te kort schiet; zij wenst het haar zowel bij de aanvang:

„God doe u kennen wat ic mene
Inder enegher Minnen naturen allene" (Br. XVII, 9-10)

als nog eens aan het slot:

„... dat moet u god wisen, onse lief" (Br. XVII, 134-35).

Of Hadewijch hiermee hoopte het onduidelijke en enigmatische dat aan haar voorstelling bleef kleven te verdoezelen, laten we in het midden. Zeker is het voor ons intussen wel dat wij er goed zullen aan doen althans voor ons zelf niet te veel op die goddelijke hulp te rekenen en uit het vaardige „dietsch" van Hadewijch alles te halen wat erin zit! Ook door de stoute affirmatie van de visionaire oorsprong van de leer zullen we ons niet van de wijs laten brengen en desondanks niet verzuimen de menselijke filiatie ervan op te sporen! ¹¹

C. DE STAP VAN VIS. V-VI naar BR. XVII

We proberen dan met Hadewijch van het visionaire plan (Vis. V-VI) naar het didactische (Br. XVII) af te dalen. In Vis. V (39-40; 52-56) en Vis. VI (93-96) kreeg ze het verwijt te horen dat ze „ongherechtigheit van Minnen" gepleegd had en werd haar nadrukkelijk verboden zich daaraan nog schuldig te maken. Welnu: het is precies op datzelfde „verbod", in een visioen ontvangen,

10. Vgl. Vis. XI, 39-42: „Want al dat men siet metten gheeste, die met minnen es op ghenomen, dat dore kint men, dat dore smaect men, dat dore siet men, dat dore hoert men."

11. Ook al blijft de menselijke taal inadequaet om een dergelijke ervaring te vertolken, dat neemt niet weg dat de woorden toch een zin moeten hebben: men kan zich niet beroepen op de transcendentie van de ervaring om zich het recht toe te eigenen onzin te vertellen! De theologische taal moet *op haar plan* (dat tot de „infrastructuur" van de ervaring beperkt blijft) geldigheid bezitten, zoals ook de poëtische taal op het plan van de evocatie (dat essentieel het hare is) geldigheid behoudt.

dat Br. XVII (78-83) beweert terug te gaan. Dat is, zoals we reeds zeiden, het duidelijkste aanknopingspunt.

Maar Br. XVII herneemt niet enkel dat verbod, hij ontvouwt het ook verder en probeert het meer theologisch te funderen (en hierin ontleent hij misschien wel meer aan het verloren visioen waarop het meer direct teruggaat). Op die verruiming en verdere uitwerking moeten we speciaal de aandacht vestigen, alvorens tot de ontleding van de brief over te gaan.

1. De „ongherechticheit van Minne”, die verboden wordt, blijkt niet enkel te slaan op die „extreme” daad van de „caritas”¹², die erin bestaat zielen van verdoemden uit de hel te willen bevrijden, maar op elke daad van de caritas, of zelfs, nog meer algemeen, op elke daad van de caritas-activiteit of van de deugd-activiteit z.m. (die toch hoofdzakelijk als caritas gezien wordt). In feite blijkt het verbod te slaan op het volledig en restloos opgaan in de deugdactiviteit, op het zich totaal inzetten om aan de geestelijke „behoefsten” van de mensen ter hulp te komen. Juist hierin ligt het onverwachte en het nieuwe van wat Br. XVII zal leren. Hadewijch zelf heeft altijd gedacht – en haar vriendin weet dat ze het ook altijd zo heeft voorgehouden en zelf heeft geleefd – dat in die volledige overgave aan de caritas de hoogste volmaaktheid gelegen was die iemand op aarde kon bereiken ; zo heeft ze het gedacht... *tot op de dag*, dat zij tijdens het visioen, een hoger inzicht kreeg.

2. Maar het visionair beluisteren van het verbod is toch niet de enige reden waarom het moet opgevolgd worden. Er is ook een diepe motivering voor (die misschien ook in het verloren visioen aanschouwd werd) : het restloos opgaan in de verschillende activiteiten van de deugdwerken *kan* het volmaaktste leven niet zijn, *omdat* het ook niet het volmaaktste leven *van God zelf* is. Deze motivering heeft eigenlijk een dubbel aspect :

- a. de eigen volmaaktheid van God ligt boven de activiteit van de deugd ;
- b. *die* goddelijke volmaaktheid kan, reeds *op aarde*, de volmaaktheid van de mens worden.

Ook God zelf ontplooit een deugdactiviteit. Dat is het „uitgaan” van de drie goddelijke personen naar de anderen. Elk van de drie personen ontplooit daarin zelfs een eigen activiteit, die hem juist

12. We gebruiken „caritas” hier steeds in de zin van : naastenliefde, zoals Hadewijch zelf het meestal doet, en „minne” reserveren voor wat het bij Hadewijch betekent.

als die bepaalde persoon kenmerkt en dus kenbaar maakt. Maar het goddelijk leven gaat in dit „uitgaan” van de Personen, in die *deugdactiviteit*, niet restloos op. De eenheid van de goddelijke natuur in hen drie eist van hen dat ze ook in die eenheid terug „ingaan” en in dit ingaan de *deugdactiviteit* „op houden” om nog alleen en uitsluitend van hun onderling één-zijn te genieten. Juist dit genieten („ghebruken”) van hun onderling één-zijn is uitsluitend aan God eigen, m.a.w. constitueert de volmaaktheid van God *als God* (of m.a.w. zijn transcendentie) : dat is *Z i j n* Minne. De hoogste volkomenheid van het eigen-goddelijk Minne-leven wordt dus geconstitueerd door het drieëenheidsleven, waarvan de hoogste activiteit bestaat in het zelf-ghebruken, d.i. in het oneindige en onuitputtelijke genot van het onderling volmaakt één-zijn van de Personen.

3. Vermits ook de *deugdactiviteiten* grondelijk goddelijke activiteiten zijn, nl. beantwoordend aan het „uitgaan” van de drie goddelijke personen, zijn ze ook in de mens te beschouwen als een „mede-uitgaan” *met* de drie personen, als een „dienst” aan het eigene van de personen, dus grondelijk als een uitstraling van de Minne buiten zich zelf, als een voeden van de (geestelijke) behoeften van de anderen met het goddelijk voedsel dat uit de Minne voortkomt. Maar toch blijven die *deugdactiviteiten* kenmerkend voor de menselijke conditie van de mens, omdat de *behoefte* aan de Minne juist eigen is aan het mens-zijn. De dienst aan de anderen in dienst van de Vader, het voeden van de Minne-behoefte van de ganse mensheid : zo doorleefde Christus zijn eigen mens-zijn en openbaarde hierdoor de zin van alle mens-zijn.

Maar ook Christus ging niet restloos in die dienst op. Naar zijn goddelijke natuur, als goddelijke persoon, ging hij niet enkel „uit” naar de mensen, maar ging hij ook en gaat nog steeds uitsluitend „in” met de andere goddelijke personen naar hun genietend één-zijn in de goddelijke natuur. In zijn dienst aan de mensen was hij volmaakt mens, in zijn ghebruken van het goddelijk één-zijn is hij volmaakt God. De nieuwe leer die Hadewijch aan haar vriendin voorhoudt bestaat nu precies hierin : het is voor ons reeds nu op aarde („op ertrike” : dáár gaat het om !) mogelijk niet enkel zo volmaakt als Christus-mens mens te zijn, maar ook en tegelijk zo volmaakt God als Christus-God. Boven de volmaaktheid die bestaat in een volkomen dienst, in een onuitputtelijke *caritas*-activiteit, is er een hogere volmaaktheid reeds nu op aarde mogelijk voor de mens, nl. de volmaaktheid die eigen is aan God en die bestaat in het mede-ingetrokken worden met de goddelijke Personen in de genieting van *hun* één-zijn in de goddelijke natuur, de volkomen-

heid van het minne-ghebruken, waarin de caritas-activiteit (het mede-uitgaan) noodgedwongen ophoudt.

D. EEN PARADOXALE SITUATIE

Door het verdedigen van die nieuwe leer ziet Hadewijch zich zelf in een paradoxale situatie geplaatst. Immers :

- enerzijds heeft ze in Vis. V laten verstaan dat haar bevrijding van verdoemden uit de hel de indruk heeft gewekt dat zij gemene zaak maakte met sommige „lucifers” en zij hecht er daarom aan zich scherp van hen te distantieëren. Twee punten verafschuwt zij bij hen :
 1. zij willen „haren arbeit... verdriven” (Vis. V, 25) : alle deugdactiviteit en alle dienst wijzen ze radicaal af ;
 2. en toch willen zij „gracien ghebruken”, d.i. aan het goddelijk zelf-ghebruken deelhebben en beschouwen dit zelfs als een recht (Vis. V, 26-28).
 Deze twee punten zijn kenmerkend voor de theorieën van de Vrije-Geestanhangers.
- anderzijds verdedigt Hadewijch zelf in Br. XVII de mogelijkheid van het stilvallen van alle deugdactiviteit en de mogelijkheid van een deelname aan het goddelijk zelf-ghebruken als de hoogste volmaaktheid die reeds op aarde bereikbaar is.

Wij constateren hier dus de paradoxale toestand dat Hadewijch enerzijds aspecten van de Vrije-Geest-theorieën afwijst (Vis. V) en anderzijds er toch aspecten van overneemt (Br. XVII). Dit komt erop neer dat we *hier voor het raakpunt staan* tussen de theorie van Hadewijch over het stilvallen van de deugdwerken, dat een integrerend deel is van de „wezensmystiek”, en tussen de theorieën van de Vrije Geest. Wij menen dat zij hiermede *zelf insinueert* dat hier de bron ligt van haar eigen theorie, al is het dan meteen ook duidelijk dat zij die opvattingen niet overneemt zonder er belangrijke correcties bij aan te brengen. Het blijkt dus niet onmogelijk dat de Vrije-Geesttendensen, die in het milieu van Hadewijch aanwezig waren, eerder nog dan het voorgewende visioen, juist voor het nieuwe in haar „nieuwe” leer aansprakelijk zullen kunnen gesteld worden.

Maar wij bedoelen hier vanzelfsprekend enkel mee de richting waarin ons verder onderzoek moet uitgaan aan te wijzen en niet op onze besluiten vooruit te lopen. Wij moeten eerst en vooral de nieuwe leer, zoals ze in Br. XVII voor het eerst voorgesteld wordt, zo nauwkeurig mogelijk ontleden.

§ 2. „GHERECHTICHEIT VAN MINNE" VOLGENS BR. XVII

A. DE ENE TEGENSTELLING IN DE DRIE VERZENPAREN

Br. XVII opent met een „versje", wellicht als mnemotechnisch hulpmiddel bedoeld¹³, dat hoofdzakelijk bestaat uit driemaal twee regels (terwille natuurlijk van de analogie met de drie personen, die verder zal aangegeven worden), waarin drie activiteiten worden verboden; tenminste zo formuleert het Hadewijch zelf op het einde van de verzen:

„dese dinghen waren mi van gode verboden" (r. 11).

Nochtans lijkt het verbod enkel maar geformuleerd te worden in de tweede regel van elk verzenpaar (vermits alleen die negatief geformuleerd is), terwijl er in de eerste regel een bepaalde activiteit wordt aanbevolen¹⁴. Dit wijst erop dat de activiteit *niet zonder meer* verboden wordt, maar enkel in een bepaalde zin, met een bepaalde restrictie, die dan precies in de tweede regel telkens geformuleerd wordt. Het is van meetaf aan duidelijk dat het van groot belang is dit op te merken, met het oog op een juiste interpretatie van die verzen.

- (I) „Te alre doghet wes onstich snel,
En onderwinter di niet el.
- (II) En ghebrecht in ghenen dinghen
En werct te ghenen sonderlinghen.
- (III) Te alre noet hebbet onste ende ontfermen,
Ende en nemt niet in u beschermen." (Br. XVII, 1-6).

Om even te illustreren hoever we met de Hadewijch-interpretatie staan, kan het interessant zijn de verschillende moderne vertalingen aan te halen:

13. Vgl. nog Br. XIX, 1-26, waar de verzen wel niet bedoeld zijn als mnemotechnisch middel, maar eerder als evocatie van het „dreghet hem dat starcke ors van Minnen" (r. 18)! Staan we hier aan de oorsprong van een literair genre, dat wellicht ook reeds in de Latijnse literatuur aangewend werd? We vinden het in alle geval bij Ruusbroec terug, waar het nog enkel een zuivere didactische bedoeling heeft: het geleerde in verzen resumeren om het gemakkelijker in de memorie te prenten. — We vestigen er hier met nadruk de aandacht op dat we ons in de analyse van Br. XVII *uitsluitend* aan de kontekst van Br. XVII zelf houden, zonder op parallelplaatsen uit andere Brieven een beroep te doen (tenzij uitzonderlijk voor een *woord-verklaring*) en dit omwille van ons methodisch opzet, nl. de *eerste schets* van de wezensmystiek zoals die in Br. XVII gegeven wordt in haar oorspronkelijke gedaante te vatten, zonder er iets aan toe te voegen dat tot de latere ontplooiing behoort.

14. Zo zegt Hadewijch het trouwens zelf op het einde van de brief: „Al verbiende ic u some die werke ende ghebiede de andere" (Br. XVII, 123-124).

1. „Zu allen Guten sei geneigt und schnell bereit. Nichts anderes halte für deine Aufgabe ; hierin gib niemals nach. Suche jedoch keine kleinlichen Besonderheiten. Für jede Not habe Verständnis und Erbarmen, aber lasz nichts innerlich an dich herankommen.“
(J. O. Plassman, *Die Werke...*, p. 34).
2. „Wees tot alle goedheid geneigd en bereid,
Maar leg u niet op goede daden toe.
Blijf nimmer in gebreke
Maar geef aan geen ding speciale zorg.
Sta tegenover alle nood met ontfermende liefde
Maar tracht niemand voor lijden te vrijwaren.”
(M. H. Van der Zeyde, *Brieven...*, p. 120).
3. „Zu jeder Tugend sei bereit,
doch meide die Gespaltenheit !
Kein Werk sei je dir zu geringe :
verlier dich nicht an Nebendinge !
Zu jeder Not sei herzlich gut :
Nimm nichts in deine inn're Hut !”
(J. O. Plassmann, *Vom göttlichen Reichthum...*, p. 62).
4. „Zoek alle deugd met willende ijverigheid,
Maar wend er u niet toe in onderscheidenlijkheid.
Blijf niet in gebreke tegenover der dingen veelheid,
maar voer geen werk uit in verdeeldheid.
Treed alle nood tegemoet met genegen ontferming,
Maar neem niets afzonderlijks in bescherming.”
(*Hadewijch. Brieven...* door F. Van Bladel en B. Spaapen, p. 165).
5. „Seek after every virtue with a gracious zeal,
Yet look to no one virtue for your all-in-all.
In nothing be found wanting,
Want nothing more than everything.
Towards every man's need show grace and pity,
Yet take no one under your special protection.”
(E. Colledge, *Mediaeval Netherlands...*, p. 74).

Het is wel opvallend dat geen enkele van de vertalers zich heeft willen vergenoegen met een zuivere woordvertaling, maar dat allen er hier en daar een verduidelijkende omschrijving aan toevoegen, die bij de besten aan de verdere uiteenzetting in de brief schijnt ontleend te zijn. Geen van allen echter blijkt erin geslaagd te zijn het waas van geheimzinnigheid dat om die verzen hangt, helemaal weg te nemen. En wellicht was dit ook niet mogelijk. Een zeker enigmatisch trekje schijnt Hadewijch er wel bewust te willen in behouden en als dit zo is, dan moeten we dat ook respecteren ! Maar daarvan moeten we ons dan toch eerst vergewissen.

- (1) „Te alre doghet wes onstich snel,
En onderwinter di niet el.”

Van Mierlo (glossarium) geeft aan : gunstig gezind, welwillend, hulpvaardig. De bedenking die men zich spontaan daarbij maakt is : hoe kan men voor de deugd (een zaak) welwillend of hulpvaardig zijn ? En we stellen inderdaad vast dat „onste” (waarvan „onstich” natuurlijk afgeleid is) op alle plaatsen waar het bij Hadewijch voorkomt betrekking heeft op personen¹⁵. Enkel in Br. XVII, 5 slaat „onste” op een zaak, maar die dan toch in betrekking staat tot een persoon :

„te alre noet hebbet onste”.

Het adjectief „onstich” komt enkel¹⁶ nog voor in Br. II, 170-172 :

„soe vroet met onstegher volmaecter caritaten alle
dinghen van ertrike ende van hemelrike te voedene”

en die tekst is tevens duidelijk een parallelplaats voor ons vers. Het slaat ook daar op de deugdactiviteit van de caritas, die erin bestaat „alle dinghen ...te voedene”, nl. met minne. De betekenis van „onstich”, in verband gebracht met de deugdactiviteit in het algemeen, kan o.i. dus het best omschreven worden als : wees (innerlijk) bereid tot alle deugdactiviteit, sta er voor klaar. „Snel” voegt daar nog een nuance aan toe : het betekent hier niet „vlug”, maar wel : monter, ijverig, wakker (cf. Van Mierlo in glossarium en Mnl. woordenboek, dat erbij noteert : „vaak als epitheton voor helden”¹⁷). We menen dus dat de juiste weergave is : wees tot alle deugd(activiteit) wakker en bereid. Het gaat dus om een *innerlijke* bereidwilligheid, die echter steeds *paraat* staat om, zonder verder nadenken, tot de daad over te gaan en het in feite ook steeds doet als de gelegenheid zich voordoet¹⁸.

„en onderwinter di niet el” :

betekent letterlijk : laat je met niets anders in, hou je met niets anders bezig, neem niet de zorg voor iets anders op. De vraag is natuurlijk : met niets anders... als wat ? In de onmiddellijke kon-

15. Br. IV, 60-61 ; Br. VI, 58-60 ; Br. 80-81 ; Br. XV, 60-61 ; Br. XVIII, 14-15 ; Br. XXII, 51-52 ; 271-272 ; Br. XXIX, 68-69 ; Br. XXX, 195-196 ; Vis. I, 158-159 ; Vis. XI, 75-76 ; SG, XXXV, 30-31 ; MG, XIV, 172.

16. „Geonstich” ook in Br. VI, 56-57 : „*dien* sijt alsoe gheonstich”.

17. Hiervoor worden o.a. geciteerd : „Sidi dapper ende ooc snel en licht op dors ende ridet wel” (Bloeml., 3, 55) ; „Van Waelewein den ridder snel” (Wal. 5858 ; vgl. 5076 ; 1791) ; „Hets een ridder dapper ende snel (Lanc. II, 37118 ; vgl. III, 20247) ; „Vrome ridders ende snel” (Ép. fragm. 243, 556) ; „Die scone vrouwe snel” (levendig, opgewekt, levenslustig) (Boerden, II, 140). Vgl. nog Hadewijch, LV, 75-6 en SG, XL, 9-11.

18. Misschien is „te alre doghet wes onstich snel” geïnspireerd op *Eccli*, XXXI, 27 : „In omnibus operibus tuis esto velox” (vlgs de Vulgaatvertaling op het Grieks ; in het Hebreeuws stond er echter : „wees *bescheiden* bij al uw doen” (*Bible de Jérusalem*, i.h.l.).

tekst kan het alleen maar zijn : met niets anders als... de wakkere bereidheid tot alle deugd(activiteit). Dat kan niets anders betekenen als : wees bereid tot *alle* deugd(activiteit), maar ga niet op in *elke* deugd(activiteit) afzonderlijk genomen ; dus wees bereid tot *de* deugd(activiteit) in zijn geheel genomen, maar ga niet op in die of die deugd afzonderlijk. Deze interpretatie wordt trouwens bevestigd door de verdere plaatsen in Br. XVII waar de raad hernomen wordt :

„mer die gherechte eneghe nature... sine onderwint hare
noch doechde noch onste der doechde” (r. 67-70)

d.i. de „gherechte nature” van Minne, d.w.z. de natuur van de minne in zover zij in het onderling één-zijn der personen als één genoten wordt, laat zich met geen afzonderlijke deugden meer in. Geplaatst naast ons vers 2, werkt de tegenstelling „doechde” – „dohet” verhelderend : „doechde” bedoelt immers elke deugd afzonderlijk, maar „dohet” bedoelt de deugd(activiteit) als geheel.

Br. XVII, 131-132 : „el niet te onderwindene dan Minne” zal dan de uiteindelijke betekenis verduidelijken (aan de hand van de gegeven uiteenzetting) : laat u niet meer in met de caritas als opgaand in de veelvuldige deugdactiviteiten, maar alleen met de minne-(genieting van de éne Minne-natuur).

Wij zouden dus onze twee versregels ongeveer zo kunnen weer-geven, zonder er al dadelijk het enigmateisch trekje van weg te nemen :

Blijf steeds wakker tot de deugd bereid,
Maar laat u met geen deugden in.

(II) „En ghebrect in ghenen dinghen,
En werct te ghenen sonderlinghen.”

„Blijf tegenover niets (van wat het voorwerp van de deugd-activiteit kan uitmaken) in gebreke, maar werk voor niets afzonderlijks (span u niet voor iets bepaalds in)”. De vraag rijst direct : hoe kan men ten opzichte van geen enkele deugdactiviteit in gebreke blijven, en toch niet tot een bepaalde, bijzondere deugdactiviteit overgaan ? Dat kan alleen maar als men „niet in gebreke blijven” opvat, niet als een daadwerkelijke dienstactiviteit, maar (evenals in v. 1) enkel als een disponibiliteit tot de dienst in het algemeen, terwijl de restrictie dan slaat op de daadwerkelijke dienst, die toch alleen maar in welbepaalde concrete werken kan bestaan.

(III) „Te alre noet hebbet onste ende ontfermen,
Ende en nemt niet in u beschermen.”

„Wees voor alle nood vol genegen ontfermen, maar neem toch niets of niemand in het bijzonder onder uw bescherming”. Hier komt dus nogmaals dezelfde tegenstelling terug tussen (innerlijke) gevoeligheid en attentie voor alle nood, waar hij zich ook moge voordoen, en de uitwendige, in daad omgezette leniging van een bepaalde individuele nood, tot zolang hij volkomen bevredigd is (waardoor het innerlijk barmhartigheidsgevoel pas in feite effectief kan worden).

Op twee dingen moeten we nu, tot besluit, alvast de aandacht vestigen :

1. Het lijkt wel onmiskenbaar dat in de drie verzenparen niet telkens weer een andere, aparte tegenstelling bedoeld wordt, maar wel steeds dezelfde, nl. die tussen de immer blijvende paraatheid tot eender welke activiteit die terwille van de deugdzaamheid vereist wordt enerzijds, en anderzijds het in de praktijk beoefenen van een welbepaalde, concrete deugdactiviteit.
2. Het drievoudig onderscheid dat in elk van de drie verzenparen binnen de éne deugdactiviteit gemaakt wordt en dat Br. XVII verder (r. 95) zal resumeren als „onnen ende dienen ende ontfermen” bedoelt niet a.h.w. drie belangrijke „soorten” van deugdactiviteit te onderscheiden noch zelfs drie *wezenlijke* aspecten van de éne deugdactiviteit, maar gewoon, telkens met andere woorden, éénzelfde deugdactiviteit aan te duiden of m.a.w. de deugdzaamheid in zover ze activiteit („werc”) impliceert, nl. als caritas-activiteit, als „uitgaan” tot leniging van de (minne-)nood van de anderen.

Maar zelfs met die preciseringen is het enigmatische van die drie verzenparen niet volledig opgeheven. Met opzet maakte Hadewijch het blijkbaar moeilijk, want de nieuwsgierigheid wordt erdoor geprikkeld ! Inderdaad : men stelt zich spontaan vragen !

1. Als de tegenstelling binnen elk van de drie verzenparen wel degelijk steeds op hetzelfde neerkomt en als het bovendien ook nog altijd over dezelfde, éne, deugdactiviteit gaat, waarom dan *driemaal* hetzelfde met evenzoveel woorden herhalen ? Steekt *daar* wellicht een speciale bedoeling achter ?
2. Welk is eigenlijk de betekenis van die tegenstelling die in de drie verzenparen telkens opnieuw terugkomt ? Heeft deze dan zo een enorm (en mysterieus) belang ?

Dat zijn wel de twee essentiële vragen die worden uitgelokt en waarop de rest van de brief, in proza gesteld, een didactisch maar allesbehalve prozaïsch, antwoord pooft te geven.

Het zal wel alleen maar een „poging” zijn, die dan ook nooit het enigmatische *volledig* zal kunnen wegnemen... uiteraard ! Daarom maar even een gebedje :

„God doe u kennen wat ic mene
Inder enegher Minnen naturen allene.” (r. 9-10)

Dat mooie poëtische slotversje is dan tegelijk een overgang naar wat volgen gaat : het insinueert niet alleen dat het God is die tenslotte alleen kan verduidelijken wat Hadewijch zegt, maar tevens ook waarom : we zijn immers op weg naar een groot mysterie, nl. dat van „der enegher Minnen naturen” en enkel diegenen die *daarin* opgenomen zijn, die alléén kunnen „kennen wat ic mene”.

B. DRIEHEID DER PERSONEN EN EENHEID DER MINNE-NATUUR

Waarom was het nodig driemaal dezelfde tegenstelling te herhalen ? Omdat die tegenstelling de grondwet is van het goddelijk Minne-leven zelf. Zij is de harteklop van het mysterie.

De drie „aanbevelingen” die telkens in het eerste vers van de drie verzenparen bevestigd worden, drukken de activiteit uit die eigen is aan elk van de drie goddelijke Personen, maar die in het algemeen als hun „uitgaan” moet gezien worden, terwijl de „restrictie” of de „tegenstelling” die er in het tweede vers van elk van de drie verzenparen aan toegevoegd wordt, slaat op de „in-gaande” of „terug inkerende” activiteit, waardoor elk van de drie goddelijke personen in de eenheid van de goddelijke natuur „terug-keert”.

De verschillende affirmaties die hierop betrekking hebben liggen, ietwat verwarrend, over de tekst verspreid. Wij weten al dat we bij Hadewijch nooit een zuiver logische-didactische uiteenzetting moeten verwachten ! We zijn dus genoopt de samenhang te reconstrueren, en dan zal blijken dat hij er toch inzigt !

(I) Van het eerste verzenpaar wordt gezegd :

„gheonstech ende snel, dat es de nature vanden heileghen
gheest ; Daer met es hi proper persoon. Ende niet sonder-
linghe te onderwindene, dat es die nature vanden vader ;
daer met es hi enich vader.” (r. 17-21).

(II) Van het tweede verzenpaar (herhaald in r. 24-25) wordt gezegd :

„Dat eerste woert es die cracht des vader, daer hi al mo-
gende god met es. Dat ander waert es sijn gherechte wil-

len, daer sine gherechticheit hare onbekinde moghende werke met werct..." (r. 26-29).

(III) Van het derde verzenpaar wordt gezegd :

„Te alre noet hebbet onste ende ontfermen. Dat was de sone in properen persone ; dat was hi scone ende wrachte scone. En nemt niet in u bescermen. Daer met verslantene sijn vader : dat wrede grote werc es emmer sine..." (r. 49-53).

Daartussenin en daaromheen worden dan beschouwingen geweven die de genoemde toepassingen moeten verduidelijken, zowel binnen de drievuldigheid zelf als in de zielen die in het drievuldig goddelijk levensritme opgenomen worden :

1. over de verhouding van de drie Personen tot de „nature” van de Minne : r. 21-23 ;
2. over de daarmee parallellopende „tegenstelling” tussen diegenen die „den personen properleke dienen”, dat wil zeggen die leven of actief zijn „na die eerste waerde”, d.i. het eerste vers van elk van de drie verzenparen en degenen die „na gherechticheit haer selves (nl. der Minne) pleghen in enen persone al ene Minne ende el niet”, dat wil zeggen degenen die leven naar „die drie andere waert”, d.i. het tweede vers van elk van de drie verzenparen : r. 29-49 ;
3. dan weer opnieuw over de tegenstelling in God zelf tussen de werken der Personen en de „enicheit vander Minnen der godheit”, waarin die werken „ophouden” en de Personen hun één-zijn in de Minne-natuur „ghebruken” : r. 54-77.

Op die manier kunnen we een zekere „logische” klaarheid brengen in het exposé van r. 16-77, m.a.w. een zekere *orde* in de gedachtengang ontdekken, wat echter de betekenis zelf van de ideeën niet meteen duidelijk maakt.

1. *De eigen activiteit van elke Persoon*

We moeten dan beginnen met de toepassing van het eerste vers van elk van de drie verzenparen („die eerste waerde” van r. 34) op een van de drie goddelijke Personen.

- (I) „gheonstech ende snel, dat es de nature vanden heileghen gheest ; daer met es hi proper persoen.” (r. 17-19).

De Latijnse glossator van handschrift A (Brussel, K.B. 2879-80, fol. 20 r^oa ; ed. Van Mierlo, *Brieven*, p. 140) noteert in de marge : „velocitas ad spiritum sanctum pertinet”. Die glossator vertoont soms wel de neiging de woorden van Hadewijch in meer orthodox klinkende termen om te zetten. Ook hier is dat het geval. Zijn

vertaling van „*velocitas*” is wel onnauwkeurig en onvolledig, maar daar willen we nog overheen stappen. Hij bedoelt daarmee blijkbaar „snel” weer te geven, maar helemaal juist is dat niet, want snel betekent niet gewoon „vlug”, maar „opgewekt, monter”; en bovendien wordt daarmee „gheonstech” weggemoffeld. Maar „*ad spiritum sanctum pertinet*”: dat kan er niet meer door! Want er staat ondubbelzinnig: „daer met es hi proper persoen” en dat kan alleen correct vertaald worden als „*proprietas personae*”, de theologisch geijkte term om juist die eigenschap van elk van de drie goddelijke Personen aan te duiden die hem *alleen* eigen is en waardoor hij zich dus van de twee andere personen onderscheidt¹⁹. Dat Hadewijch wel degelijk het woord in die technische betekenis gebruikt, blijkt uit wat ze er onmiddellijk laat aan voorafgaan: „dat es de nature vanden heileghen gheest” = dat is de eigenschap die de H. Geest maakt tot wat Hij is als persoon. We kunnen hierbij b.v. denken aan een tekst als die van Richard van Sint-Viktor: „*Proprietas personalis est ex qua unusquisque habet esse is qui ipse est. Personalem proprietatem dicimus per quam quilibet unus est ab omnibus aliis discretus. Numquam enim personam dicimus nisi aliquem solum a ceteris omnibus singulari proprietate discretum.*”²⁰ Maar onze glossator uit het Rooklooster, die rond het midden van de 14de eeuw schrijft, zal wel geweten hebben (uit de *Summa theologiae* (I, q. 39, art. 7-8) van Thomas van Aquino?) dat de „*velocitas*” in geen geval als een „*proprium*” van de H. Geest mag aangezien worden, maar ten hoogste als een „*appropriatum*”, d.w.z. als een eigenschap of een activiteit die in feite aan de drie Personen gemeenschappelijk, en dus aan de goddelijke natuur eigen is, maar aan één van de Personen afzonderlijk *toegeëigend* wordt (zonder Hem alleen eigen te zijn)²¹.

19. Zie o.m. M. Schmaus, in *Lex. Theol. und Kirche*, VIII (1963), kol. 805-806; K. Rahner und H. Vorgrimler, *Kleines Theologisches Wörterbuch* (1961), p. 302: „Proprietäten, trinitarische, sind jene Eigentümlichkeiten, die die drei göttlichen Personen in der Dreifaltigkeit voneinander unterscheiden u. als solche für *uns* unterscheidende Merkmale auch „Notionen” genannt werden. Solche P. sind nicht nur die drei entgegengesetzten, personbildenden Relationen in Gott (Vaterschaft, Sohnschaft, passive Hauchung), sondern auch die „Ursprungslosigkeit” des Vaters u. in etwa die aktive Hauchung, insofern sie Vater u. Sohn gemeinsam vom Heiligen Geist unterscheiden.”

20. *De Trinitate*, IV, 17; ed. J. Ribaillier, p. 180, 9-13.

21. Zie M. Schmaus, in *Lex. Th. u. Kirche*, I (1957), kol. 773-775; K. Rahner u. H. Vorgrimler, *Kl. Theol. Wörterb.*, (1961), p. 30: „Appropriation (lat. = Zueignung) is die theol. Aussageweise, in der Eigenschaften oder Tätigkeiten Gottes, die den drei Personen der Dreifaltigkeit gemeinsam sind, von einer Person ausgesagt werden (nich aber nur einer einzelnen Person zukommen)...”. J. Van Mierlo (Inl. Br. XVII, p. 139) meent ten onrechte dat het hier om loutere „*appropriationes*” gaat en bovendien ook ten onrechte dat „de werken die aan de personen worden toegeschreven volkomen overeen(stemmen) met wat de theologie leert over de *appropriationes* in God”, wat verder zal blijken.

Daarom heeft hij er van gemaakt: „pertinet ad...”²² ! Nu zal Hadewijch van dit onderscheid, dat sedert het midden van de 12de eeuw in de triniteitstheologie op de voorgrond was gekomen²³, wel weet gehad hebben, anders zou ze niet zo de nadruk op „proper persoon” gelegd hebben. Hoe ze ertoe kwam een „appropriatum” tot eigenlijke „proprietas” te maken: dat houdt verband met het perspectief van haar triniteitstheologie, die we verder (in hoofdstuk V) behandelen. We moeten hier alleen nog pogen te begrijpen hoe zij ertoe kwam „gheonstech ende snel” met de persoon van de H. Geest in verband te brengen. Enkele Schriftteksten kunnen haar dit gesuggereerd hebben:

„spiritus promptus est, caro autem infirma” (de geest is wel gewillig, maar het vlees zwak”) (*Matth.* XXVI, 41) ;

„Spiritus ubi vult spirat : et vocem eius audis, sec nescis unde veniat aut quo vadat ; sic est omnis qui natus est ex spiritu” (de wind blaast waarheen hij wil ; gij hoort wel zijn gesuis, maar weet niet waar hij vandaan komt en waar hij heen gaat ; zo is het met ieder die geboren is uit het blazen van de Geest) (*Johan.*, III, 8) ;

„factus est repente de caelo sonus, tamquam advenientis spiritus vehementis” (plotseling kwam uit de hemel een gedruis alsof er een hevige wind opstak) (*Hand.*, II, 2)

„sollicitudine non pigri, spiritu ferventes, Domino servientes” (onverdroten van ijver en vurig van geest. Dient de Heer) (*Rom.* XII, 11) ;

22. Wij beweren niet dat Hadewijch, door eigenlijke „appropriata” tot „Personbildende” eigenschappen („proprietas”) te maken, formeel in ketterij zou vervallen zijn. Er is op dit punt immers geen enkele dogmatische bepaling. Het 4de Concilie van Lateranen (1215) bepaalde nog wel eens uitdrukkelijk dat de drie Personen in hun werking naar buiten (tegenover de schepping) als één principe optreden („unum universorum principium”, H. Denziger-A. Schönmetzer, *Enchir. Symb.*, nr. 428), en dit loochent Hadewijch niet (zoals dadelijk zal blijken), maar *hieruit volgt* dan toch dat de eigenschappen van God die uit zijn werking in de schepping kunnen gekend worden geen eigenschappen kunnen zijn die zouden toelaten de Personen in hun specifieke eigenheid te onderscheiden, al kunnen zij echter wel iets van het eigene van elke Persoon openbaren. In de tijd waarin de glossator van Hadewijch-handschrift A schreef kon dit erg gewaagd schijnen, nadat de scholastiek de Triniteitsleer logisch haarfijn had vastgelegd. Maar Hadewijch sluit hier bij een andere traditie aan (die trouwens meer in de lijn van de Bijbel en de Griekse patristiek ligt), die de Triniteit niet los van haar „heilswerking” beschouwt. We moeten daar natuurlijk verder uitvoeriger op terugkomen (in het hoofdstuk over de bronnen van de wezensmystiek).

23. Zie L. Hödl, *Vonder Wirklichkeit und Wirksamkeit des dreieinen Gottes...*, die beschrijft hoe de discussie rond het ternarium (Potentia-sapientia-bonitas) dat Abaelardus als basis voor de Triniteitstheologie had aangewend, de aanleiding was tot het ophelderen van de betekenis van het onderscheid tussen „propria” en „appropriata”.

„Qui ergo tribuit vobis Spiritum et operatur virtutes in vobis...” (schenkt God u de Geest en werkt Hij wonderen onder u) (*Galat.*, III, 5).

In die teksten worden eigenschappen van de Geest vermeld, die alle wel in „gheonstech ende snel” bevat zijn : onverdroten ijver en vurigheid in de dienst (wellicht ook gezien in „operatur virtutes”), hevigheid, gewilligheid. Maar Hadewijch weet ook dat Paulus onder de vruchten van de Geest noemt : „benignitas, bonitas” (*Galat.*, V, 22) en ook die „benignitas” is in het „gheonstech” vervat. En de „benignitas” of „bonitas” hoort traditioneel tot het klassieke „appropriatum” dat aan de H. Geest wordt toegeschreven ²⁴.

(II) „Ende ghebreect te ghenen dinghen... Dat eerst woert es die cracht des vader, daer hi al mogende god met es” (r. 24-27).

„In niets tekort schieten” : dat kan natuurlijk in de eerste plaats gezegd worden van de macht van de Vader, die al-macht is en als zodanig Hem eigen is (*Credo in... Patrem omnipotentem*). „Al mogende god” suggereert dat Hij door zijn almacht „Vader” is, d.i. bron van de twee andere personen in de Godheid, en meteen ook oorsprong van al wat is, van heel de schepping, zodat heel de deugdactiviteit, als „voeden” van de „behoefden” van allen, uit de onuitputtelijke rijkdom van de Vader voortvloeit, zoals Br. XVIII, 13-15 het nog zal zeggen :

„Die ghene die rike es boven alle rike ende gheweldich,
hi ghevet hem allen ghenoech bi siere moghentheit ende
bi siere onsten”.

De „potentia” is dan ook het klassieke „appropriatum” dat aan de Vader wordt toegeschreven ²⁵.

(III) „Te alre noet hebbet onste ende ontfermen. Dat was de sone in properen persone ; dat was hi scone ende wrachte scone.” (r. 49-51).

Nogmaals wordt er hier de nadruk op gelegd dat met dit kenmerk een „proprietas” van de Zoon wordt aangeduid (en vanzelfsprekend was dit ook impliciet bij de Vader het geval) : een activiteit („hi... *wrachte scone*”), die Hem maakt tot wat Hij is als persoon en Hem van de andere Personen onderscheidt („dat *was hi scone*”). We zouden dus kunnen verduidelijken : de Zoon was de verpersoonlijkte barmhartigheid.

24. Zie *ibid.*

25. Zie *ibid.*

Terwijl we in de twee bovengenoemde eigenschappen van de twee andere Personen de traditionele „appropriata” hebben kunnen herkennen, wijkt Hadewijch er, wat de Zoon betreft, op deze plaats duidelijk van af: zij geeft niet de „sapientia” aan, maar wel de „misericordia”. Hierbij neemt ze o.i. wel een belangrijk thema van de H. Bernardus over, waar hij, in aansluiting bij Hebr. II, 17 („debut per omnia fratribus similari, ut misericors fieret”) beweert dat de Zoon is mens geworden om de „misericordia”, die Hij als God van nature kende, ook als mens bij onderzanding te leren kennen door deelname aan de menselijke ellende²⁶.

Maar het adjectief „scone” geeft er toch een zeer typische Hadewijchse kleur en inhoud aan. „Scone” is immers het kenmerk dat alle eigenschappen die de dienst der deugden moet bezitten, in zich samenvat:

- „Dient scone ende en wilt el niet” (Br. II, 86);
- „omme haer lief te aerbeitene... om ghichten van sconen dienste” (Br. XII, 71-73); (cf. *ibid.*, 105);
- „dat ghi scone ende suverlike uwe peregrinacie doet” (Br. XV, 116-117);
- „alle dinc scone ende wel doen” (Br. XX, 25)

zodat haar mooiste wens wordt:

- „vaert wel ende levet scone” (Br. XXVI, 34-35)²⁷.

Zoals Br. XVII het hier zegt en Hadewijch het ook elders dikwijls genoeg herhaalt, was het „scone dienen” kenmerkend voor Christus’ mensheid en *daarom* voor het mens-zijn als zodanig:

- „want alle die wile es men mensche ende behovende; ende dan moeten te allen dinghen scone werken” (Br. XVII, 92-94)
- „dat salmen altoes weten dat ten levne der menscheit behoert scone dienst ende ellendich wesen, alsoe ihesus christus dede doen hi minsche levede” (Br. VI, 86-89; cf. *ibid.*, 366-68).

Br. VI somt enkele van de essentiële componenten van het „scone dienen” op, die Christus in zijn leven als mens geopenbaard heeft:

26. „... exemplo ... Salvatoris nostri, qui pati voluit ut compati sciret, miser fieri ut misereri disceret, ut quomodo de ipso scriptum est: Et didicit ex his quae passus est oboedientiam (Hebr. II, 17), ita disceret et misericordiam. Non quod ante misereri nesciret, cuius misericordia ab aeterno usque in aeternum; sed quod natura sciebat ad aeterno, temporali didicit experimento.” (*De gradibus humilitatis*, III, 6; ed. J. Leclercq-H. Rochais, t. III, p. 21, 11-16).

27. Vgl. nog: Vis. XI, 183-185; Vis. XII, 54; SG, XXIII, 103-104; SG, XXVII, 18; SG, XXIX, 101-103; SG, XLI, 61-62; SG, XLIII, 78; MG, I, 159-60; MG, VI, 29.

- a. Hij volbracht de dienst, Hem door de Vader opgelegd, tot het einde (de dood) toe, zonder ooit, een enkel ogenblik, van de rust in het ghebruken dat zijn goddelijke natuur bezat, in zijn menselijke natuur te hebben genoten (Br. VI, 89 sq.) ; ook onze dienst mag geen enkele voldoening zoeken, hoe klein ook, die aan de genoegdoende waarde ervan zou kunnen afbreuk doen (Br. VI, 204 sq.) ;
- b. Al wat Christus deed, volbracht Hij op de voorbestemde tijd, geduldig, zonder overhaasting die van willekeur zou getuigen (Br. VI, 102 sq.) ;
- c. Het enige wat Hij beoogde was het volbrengen van de wil van de Vader, in volstreckte gehoorzaamheid (Br. VI, 121 sq.) ; aan de Minne de eer te bewijzen die haar toekomt, dat moet de enige hoofdbedoeling van alle dienst zijn (Br. VI, 163-171 ; 316-337).

Die thema's geven de theologische motieven aan waarom de transpositie van de *ridderlijke* minnedienst op het geestelijk minnestreven gewettigd is, zoals Hadewijch het zelf laat verstaan :

„die oetmoedeghe ridder en sal niet sorghen omme sine
slaghe alse hi bescout de wonden van sinen heileghen
grave...” (Br. IV, 22-24 ; vgl. Br. X, 39-40 en XII, 69-74).

We kunnen dus met P. Van Mierlo instemmen waar hij „scone” vertaalt door „ridderlijk” (Glossarium bij „dienst”) op voorwaarde dat we met het Mnl. Woordenboek verduidelijken : scone = „op een goede, uitstekende wijze, zoals een zaak of persoon het vereist” en er ons dan goed rekenschap van geven welke elementen precies worden vereist !

Tegen het eind van Br. XVII noemt Hadewijch nog eens de drie aspecten van de deugdactiviteit die het eigene („*proprium*”) van de drie goddelijke Personen uitmaken ; dan spreekt ze van „onnen ende dienen ende ontfermen” (r. 95) en van „wille ende werc ende moghentheit” (r. 98-99). We aarzelen wel even over de juiste plaats waar we, bij het eerste drietal, de naam van een van de drie goddelijke Personen moeten onderschuiven, maar het moet wel zo zijn : „onnen” = Geest ; „dienen” = Vader (!) ; „ontfermen” = Zoon ; en dan verder : „wille” = Geest ; „werc” = Zoon ; „moghentheit” = Vader. Het schijnt voor Hadewijch wel niet vooral van belang te zijn welke activiteit nu precies het eigene van iedere Persoon uitmaakt, dan wel te onderstrepen dat de activiteit van de drie goddelijke Personen *die hen tot afzonderlijke Personen maakt*, een *deugdactiviteit* is of m.a.w. een *caritas*-activiteit, d.w.z. een activiteit die erin bestaat de nood of behoefte van de andere te voldoen. Welke de idee is die daarachter steekt

zullen we verder moeten trachten te achterhalen. Maar in alle geval treedt in die opvatting zeer duidelijk aan de dag (en het duidelijkst wel in het geval van de Zoon) dat de activiteiten die Hadewijch aan de goddelijke Personen toeschrijft niet de binnentrinitarische activiteiten zijn (die de voortkomst der Personen en dus hun eigen Persoonzijn verklaren), maar buitengoddelijke activiteiten (die iets van hun eigen Persoonzijn in hun activiteit in het geschapene openbaren)²⁸. De nood van de andere die de deugdactiviteit van de goddelijke Personen bevredigt is natuurlijk geen nood in God zelf, maar de nood van het schepsel, die grondelijk een nood *aan* God, *aan* de Minne is.

2. De Vader als „bron” van de eenheid

In het eerste vers van elk van de drie verzenparen wordt een activiteit aangeduid die met het eigene van elk van de drie goddelijke Personen in verband wordt gebracht. Nu is het opvallend dat het tweede vers van elk van die drie verzenparen („die drie andere waert” van r. 44), dat telkens een restrictie op het eerste vers aangeeft, *in de drie gevallen telkens* met de persoon van de Vader in verband wordt gebracht :

- (I) „Ende niet sonderlinghe te onderwindene, dat es die nature vanden vader ; daer met es hi enich vader” (r. 19-21).
- (II) „Dat ander waert (nl. en werct gheen sonderlinghe”) es sijn (nl. van de Vader) gherechte willen, daer sine gherechticheit hare onbekinde moghende werken met werct, die diep ende doncker sijn ende onbekint ende verborghen al den ghenen die beneden deser gheenechtheit vander godheit sijn...” (r. 27-32)
- (III) „En nemt niet in u bescremen. Daer met verslantene (nl. de Zoon) sijn vader : dat wrede grote werc es emmer sine. Ende dat es de alre scoenste enicheit vander Minnen der godheit.” (r. 51-55).

Het eigene van *die* activiteit van de Vader (die natuurlijk een andere is als die van het eerste vers van het tweede verzenpaar, dat op de „moghentheit” van de Vader betrekking heeft, cf. r. 24-27) is wel dat ze telkens in verband wordt gebracht met de „enicheit” van de „godheit” :

enigmatisch in (I) : „daer met es hi *enich* vader”

wat duidelijker in (II) : de wil van de Vader, waar zijn „gherechti-

28. Daarom precies zijn het „appropriata” ; zie supra n. 21 en 22.

cheit" de grote werken werkt die onbekend blijven aan „al den ghenen die beneden *deser gheenechttheit vander godheit* zijn” ;

wel het duidelijkst in (III) : het „verslinden” van het werk van de Zoon door de Vader, dat is „de alre scoenste *enicheit vander Minnen der godheit.*”

Dit kan niets anders betekenen als dat de Vader door *die* activiteit wordt aangeduid als de „bron” of de bewerker van de eenheid der Personen, op de eenheid van de goddelijke natuur. In (I), r. 21, moet het onduidelijke „enich Vader” dus geïnterpreteerd worden als „in zich verenigend”. Dus niet zoals P. Van Mierlo (*kommentaar* i.h.l.) : „als beginsel van de H. Drieëenheid in de enkelvoudigheid der natuur”, noch zoals F. Van Bladel en B. Spaapen (in navolging van Van Mierlo) : „De Vader, gedacht in de eenheid der natuur als vóór de uitgang der Personen” (Hade-wijch, *Brieven*, p. 288, nr. 43), maar wel : de Vader, gedacht als degene waarin de eenheid der natuur voltrokken wordt „*na*” de uitgang der Personen. Als „moghende god” (r. 26-27) is de Vader bron van de godheid, d.i. van de voortkomst van de andere Personen uit Hem én oorsprong van heel de schepping (= het eerste vers van (II)), als „enich vader” is Hij degene in wie het één-zijn der drie goddelijke Personen (in de natuur der godheid) zich voltrekt (= het tweede vers van (I) én (II) én (III)). Het is vanzelfsprekend van het hoogste belang dit onderscheid duidelijk te stellen, anders gaat de zin en betekenis van *de hele* Br. XVII verloren !

De tweede activiteit van de Vader, als bewerker der eenheid, (beantwoordend aan het tweede vers van elk van de drie verzen-paren) is dus telkens dezelfde. Al wordt ze in (II) genoemd het werken van Zijn „gherechte wil” en in (III) het „verslinden” van de werken van de Zoon, toch wordt ze in r. 22 met één woord gekenmerkt als „op houden” (of zoals r. 56-66 het noemt : een „op nemen”), dat in dezelfde r. 22 gesteld wordt tegenover het „ute gheven”, waarmee het „uitgaan” van elk der drie Personen in de deugdactiviteit bedoeld wordt, maar dat natuurlijk het „uitgaan” van Zoon en Geest als Personen uit de Vader, bron van alles, vóóronderstelt.

Het „ute gheven” (in de veelheid van de Personen en van de schepselen) en het „op houden” van dit „ute gheven”, of het „terugkeren in” de eenheid van de goddelijke natuur (of het één-zijn van de drie Personen in de Vader) : dat is het basis-ritme van het trinitarische leven in God.

3. De Minne als zelfbezit van de Godheid

Maar wat betekent nu dit „ute gheven” en dit „ophouden” als wezenswet van het goddelijke leven ?

Het „ute gheven” is een activiteit die gemeenschappelijk is aan de drie Personen, al geeft elke Persoon „besondere tsine ute” (r. 66-67), al heeft elke Persoon daarin zijn eigen „aandeel”, waarin de eigen „aard” van zijn Persoon-zijn tot uiting komt. Maar alle drie „gheven ute”, d.i. zij delen de eigen rijkdom van de goddelijke natuur mede aan allen die er nood en behoefte aan hebben²⁹. Het „ute gheven” is een deugdactiviteit die gericht is op „het andere”, d.i. al wat buiten de ene Minne-natuur is.

Het „op houden” *van dat* „ute gheven” is dan vanzelfsprekend het ophouden van die deugdactiviteit. Maar dit „op houden” betekent toch niet zonder meer het „wegvallen” van alle deugdactiviteit, maar eerder het „stilvallen” van *die activiteit*, of : het „verslinden” van de werken van de Zoon in de Vader (r. 52-53), of : het „op nemen” van *elke* deugdactiviteit in de genieting van het onderling één-zijn van de Personen. De caritas-activiteit gaat dus niet verloren, maar wordt in de genieting van de eenheid „opgenomen”, „geabsorbeerd”.

Want het „op houden” is maar een negatieve uitdrukking (die beantwoordt aan het „verbod” van de tweede regel van elk van de drie verzenparen), het positieve is de genieting van het onderling volmaakte één-zijn van de drie Personen in de Vader. De eenheid van de goddelijke natuur is niet de statische, abstract gedachte eenheid van een concept, maar het dynamische „in bezit nemen”, na het „ute gheven” of het uitgaan naar het andere, van de ene goddelijke natuur. Ook dit is een activiteit, en wel de „hoogste”, de meest goddelijke, omdat zij gericht is, niet meer op het andere buiten God, maar op de goddelijke natuur zelf. Maar in *die* activiteit houdt de activiteit van het „ute gheven” noodzakelijk op. Alle andere activiteit wordt geabsorbeerd in die éne activiteit van het genieten, door de goddelijke Personen, van hun onderling één-zijn : het ghebruken. Het ghebruken is de genotvolle beleving van het onderling één-zijn van de goddelijke Personen, het actuele zelfbezit van de goddelijke natuur. En dat is Minne. Minne is de goddelijk-genotvolle beleving van de eenheid in de drieheid, het zelf-ghebruken, in de drie personen, van de in hen volkomen identieke goddelijke natuur. Omdat dit alleen in de Godheid op zo volmaakte

29. Het feit dat Hadewijch de activiteit van de drie Personen (naar buiten) met één gemeenschappelijke term („ute gheven”) kenmerkt, impliceert o.i. dat zij hen als één handelend principe aanziet, wat, zoals we zagen (supra n. 22) uit orthodox dogmatisch standpunt vereist wordt.

wijze geschieden kan, vermits alleen daar drie personen zo volkomen één kunnen zijn : dáárom is de Minne God.

„Mer die gherechte eneghe nature, daer Minne haer selven met Minne ende volcomene ghebrukenesse es, sine onderwint hare noch doechde noch onste der doechde noch werke sonderlinghe, die soe scone sijn noch van soe scoenre auctoriteit ; noch sine bescermet bi ontfermicheiden ghere noet, die si so moghende es rike te makene : want in dat ghebruken van Minnen en was nie noch en mach ander werc sijn dan dat enighe ghebruken, daer die eneghe moghende godheit Minne met es.” (Br. XVII, 67-77).

Dat is dan de paradox van het goddelijke leven : het vloeit over naar buiten („ute gheven”) in een al-vermogende (aandeel van de Vader), immer wakkere en welwillende (aandeel van de Geest), deernisvolle (aandeel van de Zoon) mededeling van de goddelijke rijkdom, die alle noden kan (vanwege de almacht), wil (vanwege de goedgunstigheid) voldoen en ook daadwerkelijk (vanwege de barmhartigheid) voldoet, maar daarbovenuit vloeit het weer terug in de goddelijke eenheid, is het goddelijk-zalig genieten („ghebruken”) van het volmaakte één-zijn van de goddelijke drie. Het is Minne overvloeiend in caritas én weer terugvloeiend in haar eigen volkomenheid en goddelijkheid. De terugvloeiende of terugkerende beweging is natuurlijk tegengesteld aan de uitvloeiende en dus kan er in het zelf-ghebruken van de Minne geen sprake meer zijn van caritas- of deugdactiviteit, zij moge nog zo dwingend, nog zo „scone” en nog zo aanbevelingswaard zijn (met het gezag zelf van de drie goddelijke Personen of van de kerkelijke geboden) en ook al *blijft* de Godheid in staat daardoor alle noden en behoeften van alle schepselen, zolang die nog bestaan mogen, met haar wezenlijk onuitputtelijke rijkdom te lenigen. En dat de terugvloeiende beweging de uitvloeiende doet ophouden en niet omgekeerd, dat komt omdat de Minne uiteindelijk alleen maar naar zich zelf kan gaan, terwille van haar intrinsieke goddelijke volkomenheid :

„haer selves pleghen in enen persone (nl. in de Vader,
in wie de twee andere Personen één zijn)³⁰ al ene
Minne ende el niet” (r. 46-47).

30. Strikt genomen is het natuurlijk een ketterij – nl. van Sabellius en Priscillianus ; cf. Enchir. Symb. nr. 231 – God als één persoon te aanzien ! Daarom interpreteert J. Van Mierlo (Inl. Br. XVII, p. 139) : „daar betekent persoon wellicht de goddelijke natuur als oorsprong van werking, niet van rust”. Dit bevat een dubbele misvatting : na al wat Hadewijch in de brief gezegd heeft over de personen en de natuur, zou het m.i. ondenkbaar zijn dat ze nu plots het een voor het ander gebruikt ; in de kontekst van wat zij hier zegt over de Vader, nl. als diegene in wie de drie Personen één zijn, lijkt het mij aangewezen „in enen persone” te interpre-

Die activiteit van het ghebruken is het dus die het volmaakste in de godheid uitmaakt :

„Dit es pure godheit ende gheheele nature van Minnen.” (r. 22-23).

Minne hervindt a.h.w. pas haar „gheheele nature” door en in het „haer selves pleghen”, de bewuste, genotvolle vreugde om het volkomen zelfbezit van haar goddelijke natuur: die activiteit maakt de natuur van de Minne „gheheel”, voltooit ze door wat in haar het meest volkomen goddelijk is (nl. het volkomen één-zijn der drie Personen) te bewerken.

Nogmaals: al moge de deugdactiviteit nog zo'n verheven, ja goddelijke waarde hebben (ze *is* immers de *eigen* activiteit van de drie goddelijke Personen), daarbovenuit is er nog een activiteit die een nog volkomener goddelijke waarde heeft, nl. degene die de eenheid van de goddelijke natuur a.h.w. steeds opnieuw bewust voltooit („die enicheit ende Minne volcomen maken” r. 44-45), de activiteit waardoor de drie goddelijke Personen genotvol opgaan in hun onderling goddelijk-volkomen één-zijn.

Voor een juister begrip van wat hier door Hadewijch bedoeld wordt, is het noodzakelijk reeds nu de aandacht te vestigen op het *uitgesproken neoplatonische karakter* van haar opvatting. Reeds P. van Mierlo (in zijn kommentaar op Br. XVII) en na hem F. Van Bladel en B. Spaapen (in hun vertaling, zie boven p. 11) interpreteerden de tegenstelling tussen deugdactiviteit en genietend „ghebruken” als neoplatonische tegenstelling tussen veelvuldigheid, „onderscheidenlijkheid”, veelheid en verdeeldheid enerzijds, en anderzijds enkelvoudigheid en eenheid. Het is inderdaad overduidelijk dat de deugdactiviteit, omdat ze essentieel gericht is op het „andere” (de Personen in God en al het geschapene buiten God) uitgaat naar het veelvuldige en zich daarin „versnipperd”, terwijl het „ghebruken” uitsluitend op het „één-zijn”, op de eenheid gericht is. Maar dan moet daaraan nog toegevoegd worden (en dit verduidelijkt nóg het neoplatonische karakter) dat de activiteit van het ghebruken volkomener, *goddelijker is juist omdat* ze uitgaat naar de eenheid, omdat zij het bewust volkomen genot van de eenheid mogelijk maakt: juist hierop legt Hadewijch in alle mogelijke termen de volle nadruk:

„om dat si volmaecteleec ter volcomenheit van Minnen behoren ende omme datse inder godheit volcomeleke ende gheheeleke behoren” (r. 13-16)

teren als: in de persoon van de Vader; maar dan zeker *niet* „als oorsprong van werking” maar juist wél „van rust”, vermits het over de terugkeer in de eenheid gaat, waardoor het ghebruken tot stand komt, dat tegenover de deugdactiviteit als „rust” gezien kan worden (alhoewel Hadewijch dat nergens zo noemt!).

„dit es pure godheit ende gheheele nature van Minnen” (r. 22-23)
 „die enicheit ende Minne volcomen maken” (r. 44-45)
 „de alre scoenste enicheit vander Minnen der godheit” (r. 54-55)
 „dat enighe ghebruken, daer die eneghe moghende godheit
 Minne met es” (r. 76-77).

Het is dus wel zo dat de neoplatonische dialektische tegenstelling tussen het Ene (= goddelijke) en het vele (buitengoddelijke) een fundamentele rol in de theorie van Hadewijch vervult.

Wanneer echter een dergelijke dialektische tegenstelling tot begrip van het trinitarische (d.i. *binnengoddelijke*) leven aangewend wordt, dan moet noodzakelijkerwijze een belangrijke correctie aangebracht worden, dat is nl. dat *in* het Ene het *binnengoddelijke* vele (nl. de drieheid der Personen!) moet blijven bestaan, wil men binnen de perken der orthodoxie blijven: want op geen enkel ogenblik gaan de drie goddelijke Personen *totaal* in de eenheid op! Met andere woorden: de dialektische tegenstelling eenheid-veelheid moet in de drie-ene God noodzakelijk *zuiver dialektisch* blijven. Het kan enkel gaan om dialektische *momenten* of tegenstellingen, die *reëel of ontologisch identiek* zijn³¹. Zonder de minste twijfel brengt ook Hadewijch, tenminste impliciet, die correctie aan. Wanneer zij de twee dialektische polen tegenover elkaar opstelt als „ute gheven” en „op houden”, het eerste vereenzelvigd met de deugdactiviteit van de drie goddelijke Personen en het tweede met de „ghebrukelijke” activiteit van de eenheid, dan ziet zij daarin nooit twee *in de tijd op elkaar volgende* momenten, want ze weet heel goed dat daarvan in Gods wezen geen

31. Dit heeft P. Henry, specialist van het christelijk neoplatonisme, in het geval van Ruusbroec onderlijnd in zijn magistraal artikel *La mystique trinitaire du bienheureux Jean Ruusbroec*, in *Rech. Sc. Rel.*, 40, 1952, p. 335-368; 41, 1953, p. 51-75. „Les moments dialectiques sont contraires, mais ils sont complémentaires et ontologiquement simultanées. Ruusbroec sait parfaitement que l'essence de Dieu est activité, que l'unité de sa nature n'est pas extérieure ni même à tout prendre supérieure à la multiplicité de ses attributs, qu'il est à la fois le principe initial et le terme final du double mouvement par lequel le monde créé sort de Lui et se retourne vers Lui pour trouver en Lui son repos. Les énergies divines ne sont pas réellement distinctes de Dieu lui-même. Le schème néoplatonicien est ici infléchi au point de se rompre.” (p. 340). Ook Hadewijch kent de metafysische fundering (ze geeft ze elders, nl. in Br. XXII uitdrukkelijk aan), nl. het ontologisch reëel samenvallen, in God, van zijn en werken. Of dit echter ook voor de (geschapen) ziel kan opgaan, zoals P. Henry het voor Ruusbroec sterk benadrukt – „De nouveau, chez Ruusbroec, cette indivision absolue des termes opposés d'un couple dialectique donné se reflétera dans la description des états subjectifs de l'âme s'élevant vers Dieu”, *ibid.*, p. 340 en hij noemt dit zelf „une pièce aussi essentielle de sa doctrine que l'opposition même des moments dialectiques”, en hij voegt eraan toe: „faute de s'en souvenir, il sera facile – et souverainement injuste – de taxer sa doctrine de Dieu et sa doctrine de l'union avec Dieu d'hérétique ou, à tout le moins de téméraire”, *ibid.*, p. 341 – dat stelt toch een probleem, vermits de metafysische fundering in het geschapen geval toch niet kan opgaan. In Br. XVII reeds blijkt o.i. duidelijk dat Hadewijch dit probleem ook heeft gevoeld.

sprake kan zijn. Zelfs wanneer zij er zo sterk de nadruk op legt (want daar gaat het in Br. XVII juist om !) dat „ute gheven” en „op houden” elkaar *uitsluiten* :

„want in dat ghebruken van Minnen en was nie noch en mach ander werc sijn dan dat enighe ghebruken, daer die eneghe moghende godheit Minne met es” (r. 74-77)

dan bedoelt ze alleen een zuiver *formele, dialektische* tegenstelling te onderstrepen, niet dat de twee activiteiten in God elkaar *reëel* uitsluiten, alsof ze enkel *na* elkaar zouden kunnen uitgeoefend worden. Wanneer wij die dialektische tegenstelling met Hadewijch ontleed hebben, waren we wel verplicht een terminologie te gebruiken die een zekere tijdelijke opeenvolging („voor en na”) of een zekere gradatie („daarbovenuit”) insinueerde, maar dit was enkel bedoeld om de dialektiek van de tegenstelling beter te laten uitkomen, al moet dan achteraf een korrektie worden aangebracht. Wij zijn dan ook eerlijkheidshalve verplicht erop te wijzen dat Hadewijch zelf, tenminste wanneer het over de dialektische tegenstelling *in God* gaat, nergens een terminologie gebruikt die een tijdelijke opeenvolging of een gradatie zou kunnen insinueren. Zij blijkt goed te beseffen dat het enkel om een *zuiver dialektische* tegenstelling gaat.

4. „Gherechticheit van Minne”

Nu wordt het „op houden” of de „inkeer” der Personen in hun onderling één-zijn nog verder geëxpliciteerd door het feit dat daaraan (en niet aan het „ute gheven” of het „uitgaan” der Personen in de deugdactiviteit) de notie van „gerechticheit” wordt gekoppeld.

Bij de „inkeer” van de H. Geest (r. 19-21) komt de notie nog niet expliciet ter sprake. Dit gebeurt voor het eerst bij de „inkeer” van de Vader (in zich zelf) :

„Dat ander waert (nl. En werct gheen sonderlinghe”) es sijn (nl. van de Vader) gherechte willen, daer sine gherechticheit hare onbekinde moghende werke met werct, die diep ende doncker sijn ende onbekint ende verborghen al den ghenen die beneden deser gheenechtheit vander godheit sijn.” (r. 27-32).

„Dat ander waert” (En werct gheen sonderlinghe) is het „op houden” van de cracht van de Vader (aangeduid met het „eerste waert”, nl. „En ghebrecht in ghenen dinghen”), m.a.w. het „op houden” van Zijn alvermogenend bron-zijn (oorsprong van de twee andere Personen en hun eigen activiteit én van al het geschapene) :

bij dit „op houden” van zijn eigen deugdactiviteit (tevens bron van die van de anderen) treedt zijn „gherechte wil” op, zijn wil tot gherechticheit, „dan” werkt zijn wil de „werken van zijn gerechtigheid” uit. Bij het ingaan van het „moment” van de inkeer in zich zelf als „voltooier” van de eenheid der goddelijke natuur, het „moment” van het genietend intreden van de Personen in de eenheid, „dan” gaat ook tevens het „moment” der „gherechticheit” in. Het uitvoeren van de werken der gerechtigheid valt samen met het „op houden” van de deugdactiviteit of het ingaan in de genieting der eenheid. De „gherechticheit” valt dus samen met de „eis” van de Vader tot de genotvolle eenheid van de drie Personen onderling in Hem. De „gherechticheit” is dus de „gherechticheit” van de Vader, Zijn „gherechte willen”, omdat de Vader de persoon is in wie de twee andere Personen van hun onderling één-zijn genieten. De beslissingen van die „gherechticheit” zijn „onbekinde moghende werke”; „moghend” omdat ook zij van de al-mogendheid van de Vader (die aan niemand buiten zich zelf rekenschap heeft te geven!) uitgaan, „onbekint” natuurlijk niet voor de goddelijke Personen zelf die van hun eenheid genieten, maar wel voor al de anderen, degenen nl. (zoals verder blijken zal) „die beneden deser gheenechtheit vander godheit sijn”: voor hen blijven ze „diep ende doncker... ende verborghen”, want voor hen blijft het geheim van de goddelijke eenheid „transcendent” zoals de goddelijke natuur van de Minne.

Ook bij de „inkeer” van de Zoon (met de Geest) in de eenheid van de Vader, bij het „op houden” van Zijn deugdactiviteit of bij het „verslonden” worden van die activiteit in de eenheid van de Vader, treedt nogmaals de „gherechticheit” van de Vader in (r. 52-66). En omdat nu de laatste van de drie „inkeer-bewegingen” vermeld is, wordt hiermede de „inkeer” in het één-zijn voltooid en kan Hadewijch zeggen:

„ende dat es de alre scoenste enicheit vander Minnen der godheit” (r. 54-55)

en is ook de „gherechticheit” volkomen:

„soe dat si daer es alsoe gherecht van gherechticheiden van Minnen” (r. 55-56)

en gaat zij nog eens resumerend herhalen welke de deugdactiviteiten zijn die de „gherechticheit” in zich „op neemt”:

„dat si op neemt dien ernst (de ijver van de Geest) ende die menscheit (van de Zoon) ende die cracht (van de Vader) daermen nieman bi ghebreken en woude” (r. 56-58).

Maar bij dit grote moment van de „gherechtheit” schetst ze tegelijk een indrukwekkend, want exhaustief tableau van de verschillende categorieën van „noden” waaraan de van God uitgaande deugdactiviteit, die tegenover *geen enkele* in gebreke blijft, kan voldoen : het gaat vanaf de verst (van de Minne) verwijderde tot de meest (aan de Minne) nabije :

„ende si nemt op die caritate ende die ontfermherticheit
die men hadde (nl. vóór het optreden van de „gherechtheit”)
op die vander hillen (!)
ende op die van purgatorien
ende op die ombekinde van Gode (= de ongelovigen ?)
ende op die bekinde (= die God wel kennen, maar) die dolen
buten sinen liefsten wille
ende op die minnende die wee hebben boven al dit want si
dies darven dat si minnen.” (r. 59-65).

Het „wee” van de minnenden is wel het grootst van allen, groter dan dat van „die vander hillen” (alhoewel de nood van deze wel het grootst is), durft Hadewijch te zeggen, omdat zij het „ghebreken” van het „ghebruken van de minnenatuur”, waarnaar zij het hevigst haken, nog missen moeten.

Op het grote „moment” dat de „gherechtheit” van de Vader in werking treedt, d.i. in het genietend „ghebruken” van het onderling één-zijn der Personen of van de „eneghe nature van Minne”, houden de caritas-activiteiten (die al deze noden voldoen) op en blijven de noden dus (voor eeuwig) bestaan ! „Gherechtheit” is dus grondelijk de „eis”, inherent aan de goddelijke natuur zelf, aan het één-zijn der Personen en het genot van die eenheid, op niets anders als op dat genotvol goddelijk zelfbezit gericht te kunnen zijn :

„die gherechte eneghe nature, daer Minne haer selven
met Minne ende volcomene ghebrukesesse es” (r. 67-69).
„in dat ghebruken van Minnen en was nie *noch en mach*
ander werc sijn dan dat enighe ghebruken” (r. 74-76).

De noden die vervuld werden, natuurlijk tot en met de „hoogste” – nl. die van de „minnenden” die verwierven „dat si minnen” – blijven voor altijd vervuld, de noden echter die onvervuld bleven, van de laagste tot en met de hoogste, blijven het voor altijd ! Een beroep op de goddelijke caritas geldt dan niet meer ! De „caritate” slaat dan noodzakelijk om in **h a t e n** :

„Ay deus, wat vreseleker wesene es dat dat selc haten
ende selke caritate (hier duidelijk voor : minne !) in een
verslent !” (r. 47-49)³².

32. F. Van Bladel en B. Spaapen (*Had. Brieven...*, p. 288, n. 46) interpreteren die zin : „Het haten is het gerechtigt inmanen en het liefhebben („caritate”) het

Onweerstaanbaar denken we³³ terug aan Vis. V :

„ic noch niet doen en bekinde uwe volcomene gherechteicheit
hoe ghedaen ghi sijt ende haet ende mint in enen
 wesene" ! (Vis. V, 39-40 ; 53-54).

vloeielijk uitgeven van Minne. In de enigheid zijn dit inhouden en dit uitgeven één. Vgl. hoger in deze Brief (nl. r. 21-23)". Hier wordt „caritate" (vertaald als „liefhebben") dus geïnterpreteerd als slaande op de deugdcactiviteit en het „haten" als het „op houden" daarvan, of ten minste dan toch als de „achterzijde" ervan, vermits de „voorzijde" of „positieve" zijde in alle geval het ghebruken is. Het enige wat die interpretatie op het eerste gezicht voor heeft is dat „caritate" dan genomen wordt in de bij Hadewijch meest voorkomende betekenis, die de vertalers elders omschrijven als „Caritate is de deugd van liefde tot de mensen zowel als de werksame liefde tot God" (*ibid.*, p. 289, n. 57). Dit laatste subtiel onderscheid (dat Hadewijch zelf nooit maakt) wijst er reeds op dat er iets met de interpretatie misliep. De tegenstelling caritate – minne betekent bij Hadewijch de tegenstelling tussen „werkzame" liefde, die als „werkzaam" of actief tot „de mensen" gaat (al komt ze uit de minne voort) en de genietende of „ghebrukelijke" liefde, die uitsluitend op Gods wezen zelf betrekking heeft. In onze tekst gaat het echter niet over die tegenstelling. Dat blijkt duidelijk uit de kontekst. Wat er onmiddellijk aan voorafgaat luidt : „Die drie andere waert die ic segghe die enicheit ende Minne volcomen maken ende na gherechteicheit haer selves pleghen in enen persone al ene Minne ende el niet". Het „selc haten" van de volgende zin slaat duidelijk op het „el niet" en „selke caritate" moet dan slaan op „al ene Minne". Wat in onze tekst geaffirmeerd wordt is niet het reële samengaan van „ute gheven" (= caritate") en „op houden" (= haten !), want de hele Br. XVII legt de nadruk op hun (weliswaar dialektische) tegenstelling en aan dit samengaan is trouwens niets „vreselijks" („wat vresleker wesene es dat"). Maar het is juist pas het „op houden" van de „caritate" die iets vreselijks wordt, zoals Hadewijch het een paar regels verder trouwens zelf zegt : „Daer met verslantene sijn vader (= de Vader 'houdt de activiteit van de Zoon op') : dat wrede grote werc es emmer sine" (Br. XVII, 52-53). Maar het vreselijkst van al is nog dat dit „op houden" (dat een „haten" geworden is ten overstaan van al degenen die buiten de Minne-eneheid bleven) samengaat met het „minnen", het genieten van die eenheid (en van al degenen die erin opgenomen zijn). „Caritate" kan in onze zin dus alleen maar staan voor „minne", wat niet zo uitzonderlijk is en elders nog wel eens voorkomt, vooral waar Hadewijch bij haar Latijnse bron (waar het Latijnse 'caritas' staat) aanleunt, zoals b.v. in Br. XVIII, 80-81. (zie nog : Br. XIV, 20-21 en 29-31 ; Br. XXVIII, 121-125 ; SG, XXX, 67-70). Ten slotte is er het feit dat de verbinding „selc haten ende selke caritate" zoals hier in onze tekst van Br. XVII, 47-49 *uniek* is en *overal* elders in de parallelplaatsen *altijd* „haten ende minnen" voorkomt : te beginnen met Vis. V zelf (r. 18-20 : „ende minne ende hate met u" ; en r. 53-55 : „hoe ghedaen ghi sijt ende haet ende mint in enen wesene, doe bleef mi bekint hoe ic al met u soude haten ende minnen") ; Vis. XI, 177-179 („want die moghentheit die minne selve es, diene spaert niemanne in hate noch in minnen") ; Br. XII, 79-80 („si willen alle na hare ghenoeghen haten ende minnen") ; SG, I, 58-60 („Die Gode niet ghewerden en laten / – Si dixero non satis est – / Ende niet en minnen ende haten") ; MG, III, 12-13 (Ende met hare doemen ende benedien / Hem selven ende dat hi haet ende mint") ; MG, III, 85-87 („Dat waer datmen gode liet bewerden / ... / Waerd in minnen, waerd in haten") ; MG, 63-64 („Op minne suldi u verlaten / Te rechte minnen, te rechte haten") ; MG, XI, 1-3 („God si met u ende gheve u al / Te minnen dat men minnen sal / Ende te hatenne dat te hatenne es") ; MG, XI, 25-27 („Die scout die ghi gode sculdich sijt / Die gheldet gherne in alre tijt, / Beide in haten ende in minnen").

33. Maar niet J. van Mierlo, die niet hier, maar wel verder, bij „die ontfermherticheit die men hadde op die vander hillen" (r. 59-60) naar Vis. V verwijst (zie kommentaar, p. 142).

C. „GHERECHTICHEIT VAN MINNE” ... „OP ERTRIKE”

En nu kan Hadewijch weer tot haar uitgangspunt terugkeren : wat betekent ten slotte het „verbod” dat haar in een visioen opgelegd werd, om het aan haar volgelingen als een nieuwe leer door te geven („Dese dinghen waren mi van gode verboden, die ic u in desen worden verbiede”, r. 11-12) ?

Nu kan ze dat in één woord verduidelijken :

„Dat verbot dat ic u gheseghet hebbe dat mi verboden was, dat was ongherechtheit van Minnen te hebbene op ertrike” (r. 78-80)³⁴.

1. *Het verbod van „ongherechtheit”*

Wellicht om direct aan te sluiten bij de „restrictie” die in het tweede vers van de drie verzenparen bij de aanvang was geformuleerd, wordt het „verbod” hier eerst als verbod, d.i. negatief („ongherechtheit”) uitgedrukt. Maar onmiddellijk wordt het op een positieve manier verduidelijkt, in precies dezelfde termen waarin ook de „gherechtheit” van de Minne-natuur omschreven werd³⁵ en die aan het tweede vers van de verzenparen herinnert :

„... ende niet te spaerne dat buten Minnen es, ende soe na der Minnen te pleghene, dat alle dat dat buten Minnen es si ghehaet ende daer over ghewroken, soe dat menre andere onst toe en hebbe, noch doghet, noch sonderlinghen werc vore en doe, hen met te verdraghene, noch ontfermicheit hen met te bescermene, mer slach overslach in ghebrukenessen van minnen.” (r. 80-88).

De tegenstelling uitgedrukt in de drie verzenparen van de aanvang beduidt niet alleen de dialektische tegenstelling tussen „ute gheven” en „op houden”, die het basisritme aangeeft van het trinitarische Minneleven *in God*, maar ook dat dezelfde dialektische tegenstelling het trinitarische basisritme aangeeft van het Minneleven *in de ziel*. Voor Hadewijch en haar volgelingen, die tot de uitverkorenen van de Minne behoren voor wie de nood aan de Minne vervuld zal worden, zal dan het „moment” van de „ghe-

34. Bringen we nogmaals in herinnering Vis. VI, 93-95 : „Hier na en saltu meer nieman doemen noch benedien buten ghetamen van mi” (waarbij we kunnen opmerken dat de synonimie tussen „doemen ende benedien” en „haten ende minnen” ook nog een bevestiging brengt van onze interpretatie van „haten ende minnen” zoals boven in n. 32 verdedigd) en Vis. V, 55 : „hoe ic al met u soude haten ende minnen”.

35. „Mer die gherechte eneghe nature, daer Minne haer selven met Minne ende volcomene ghebrukenessen es, sine onderwint hare noch doechde noch onste der doechde, noch werke sonderlinghe... noch sine bescermet bi ontfermicheiden ghene noet...” (Br. XVII, 67-74).

rechticheit" ingaan, waarin elke daadwerkelijke caritas-activiteit ophoudt en omslaat in „haten" van al wat buiten de Minne bleef, om alleen nog „soe na der Minnen te pleghene", d.i. met de trinitarische Minne „haer selves (te) pleghen", opgenomen te worden in het goddelijk genieten van het volkomen één-zijn van de goddelijke Personen, te genieten van hun één-zijn in de Minne-natuur zoals de goddelijke Personen zelf van hun één-zijn genieten: „slach overslach in ghebrukenessen van Minnen". „Slach overslach" is volgens Van Mierlo (glossarium) „misschien hetzelfde als 'van slaghe te slaghe', steeds meer, of als 'slach in slaghe', aanhoudend" en F. Van Bladel-B. Spaapen vertalen dan ook: „maar onophoudelijk te leven in het genietend bezit van de Minne" (p. 169). De uitdrukking maakt op mij, in dit tekstverband, wel de indruk een variante te zijn van het Paulinische „a claritate in claritatem" (2 Kor. III, 18) en zou dan een allusie kunnen zijn op de mogelijkheid van de oneindige groei van het ghebruken zelf. Maar daarop wordt hier toch wel niet direct de nadruk gelegd, wel op het min of meer aanblijven, waardoor het goddelijk genieten, rustig verheven boven alle deugdactiviteit, tot een *durende toestand* wordt.

Immers :

„in ghebrukene van Minnen es men god worden moghende ende gherecht. Ende dan es wille ende werc ende moghentheit even gherecht. Dat sijn die drie persone in enen god." (r. 96-100).

In het „ghebruken van Minnen", d.i. in het genot van het één-zijn met de natuur van de Minne (waarin ook de goddelijke Personen één zijn) is „men" (= de gheschapen ziel) God *geworden*, even „moghende ende gherecht" als God zelf, *en Hij alleen*, het is : moghentheit van de Vader als bron van de eenheid van de goddelijke natuur, en „gherechticheit" van de Vader als onverbidelijke eis van die eenheid, de twee kenmerken die met het genietend zelfbezit van de goddelijke natuur noodzakelijk gepaard gaan. Dan is „wille" (de H. Geest) en „werc" (de Zoon) en „moghentheit" (de Vader) „even gherecht" als de goddelijke natuur zelf, m.a.w. de drie Personen zijn volmaakt één : „dat sijn die drie persone *in enen god*". De drie Personen „gheven ute" in „wille", „werc" en „moghentheit", én „houden op", *omdat* zij één zijn („in enen god"), en dat is het ghebruken. Dat doet ook de uitverkoren ziel : zij „gheeft ute" in „wille", „werc" en „moghentheit" met de drie Personen, én zij „houdt op" (met dit ute gheven) en dan is ze met de drie Personen één in de goddelijke eenheid, dan is *ook voor*

haar „wille”, „werc” en „moghentheit” „even gherecht”, één met de „gherechticheit” van de goddelijke Minne-natuur.

God geworden... voor altijd ? Blijkbaar toch weer niet, want :

„Mer in dat faelieren ende in dat sincken van ghebrukene, dan werctmen wel alle drie de verbodene werke bi scoude ende bi rechte : alse men Minne soeket ende hare dient, dan moetmen alle dinc doen om hare ere ; want alle die wile es men mensche ende behovende ; ende dan moetmen te allen dinghen scone werken ende onnen ende dienen ende ontfermen, want hem ghebrect alles ende behoebet.” (r. 88-96).

Het ghebruken, het God worden, moge dan al een durende toestand geworden zijn, eens toch zal het (onvermijdelijk ?) afzwakken („faelieren”), stilaan wegzinken („sincken”) (hoe evocatief is dit gesuggereerd !). De gebruikte termen impliceren dat dit nu juist niet gewild werd : het ghebruken gaat verloren zonder dat men er iets kan aan verhelpen. Er is hier geen sprake van enig recht waarop men zou kunnen appelleren !

En dan valt men weer terug uit de goddelijke toestand in de zuiver menselijke : dan wordt de activiteit in de deugdwerken weer een plicht („bi scoude”) en ook een recht („bi rechte”). Het wezenlijke van de menselijke conditie is inderdaad : de behoefte, „hem ghebrect alles ende behoebet”. Het „alles” impliceert wel het geschapen zijn (uit het niets) van de mens, maar hieruit volgt (en daarop wordt de nadruk gelegd) het gemis van (ghebrect) en de behoefte aan (behoebet) het ghebruken, dat de mens tot een goddelijke toestand verheft. En juist om *die* behoefte te voldoen is de deugdactiviteit onontbeerlijk. Dat werd reeds herhaaldelijk in de brief gezegd (cf. r. 5 ; 35-37 ; 56-65). Maar nu wordt er toch wel degelijk een gedachtesprong gemaakt. Tot hiertoe werd de deugdactiviteit in de brief gezien als een uitstraling naar buiten (in het geschapene) van de eigen activiteit van elk van de drie goddelijke personen, waardoor zij met de innerlijke onuitputtelijke rijkdom van de Minne-natuur alle behoeften voldoen, a.h.w. als de „naasteliefde” van de Minne. Die uitstraling breekt echter alleen maar door *in* de deugdactiviteit van de mens. Er is dus in die deugdactiviteit iets trinitarisch : het sluit aan bij het „ute gheven”, waarin elk van de drie goddelijke Personen „besondere tsine ute” geeft (r. 66-67). Daarom kon Hadewijch zeggen dat degenen die actief zijn in de deugdwerken „den personen properleke dienen”, d.i. in hun dienst iets van het eigene van elke persoon uitstralen. Daarom beantwoordt de deugdactiviteit aan het „dialectisch moment” in het goddelijk trinitarische leven, dat bestaat in

het „ute gheven” of het „uitgaan” van de eenheid in de drieheid van de Personen. De deugdactiviteit is mede-uitgaan met de Personen.

Nu wordt gezegd dat de deugdactiviteit wezenlijk verbonden is aan het mens zijn :

„want alle die wile es men mensche... ende *dan moetmen*
te allen dinghen scone werken ende onnen ende dienen
ende ontfermen” (r. 92-95).

Dat er geen tegenspraak in vervat is, blijkt reeds uit het feit dat de twee aspecten in één en dezelfde zin vermeld worden : omdat men mens is moet men „te allen dinghen scone werken”, dat wil zeggen : „onnen ende dienen ende ontfermen” (het trinitarisch aspect). Er blijken dus aan de deugdactiviteit twee aspecten te zijn, twee motieven die tot deugdactiviteit verplichten : een trinitarisch (onnen, dienen en ontfermen) en een christologisch (mens zijn). Het „scone werken” dat plicht is voor de mens (r. 94) werd immers boven (r. 51) als typisch kenmerk, als het eigene, van de Persoon van de Zoon in zijn menselijk leven aangegeven : „dat was hi scone ende wrachte scone”. Wat kenmerkend is voor Christus als mens is kenmerkend voor de menselijke conditie als zodanig. En dat is „Minne zoeken” (r. 91) en daarom „alle dinc doen om hare ere” (r. 92). De eer van de Minne, de erkenning van de Minne als goddelijke Minne, was in de mens geschonden (door de zonde). Daarom is de dienst in volstrekte gehoorzaamheid het enige middel om die eer te herstellen, om de schuld (bi scoude) goed te maken, wat tevens een recht is (bi rechte) dat in Christus verworven werd voor de ganse mensheid.

De verschuiving van het trinitarische naar het christologische aspect gaat gepaard met een verschuiving in de notie zelf van „deugdactiviteit” : als *deugd*-beoefening is het een beleven van de menselijke conditie zo volmaakt als Christus, als *activiteit* is het een uitstraling van de activiteit die eigen is aan de Personen en hen tot Personen constitueert. Impliciet wordt hier dus het actief zijn met de deugdactiviteit vereenzelvigd.

Het actief zijn in de deugdwerken is een mede-uitgaan met de drie goddelijke Personen naar de mensen (om hun essentiële behoefte aan Minne te voldoen). Die menselijke participatie aan het uitgaan van de Personen is daarom kenmerkend voor de menselijke conditie als zodanig, zoals Christus het in zijn aannemen van die menselijke conditie liet zien. Het ghebruken echter is een mede-ingaan met de drie goddelijke Personen in hun onderling één-zijn in de Vader, in de eenheid van de goddelijke natuur. Die menselijke participatie aan het ingaan der Personen is *daarom* kenmer-

kend voor het God-geworden zijn van de mens, voor het transcenderen van de menselijke conditie, reeds hier „op ertrike”. Maar een vaste, blijvende toestand kan dit God worden blijkbaar niet worden: immer dreigt het terugvallen in de menselijke conditie, „dat faelieren ende ...dat sincken van ghebrukene”.

2. „Gherechticheit” en „volcomenheit”

In dit perspectief is het dan ook gemakkelijk te begrijpen dat het bereiken van de toestand van God-geworden-zijn, *in die zin begrepen*, het bereiken van de hoogste volcomenheit is: het is immers een participatie aan de volmaaktheit van God zelf. De deugdwerken zijn dan „verboden werken”

„om dat si volmaecteleec ter volcomenheit van Minnen behoren ende omme datse inder godheit volcomeleke ende gheheeleke behoren” (r. 13-16).

Het ghebruken constitueert God in zijn „godheit” en dus in zijn Minne-zijn, omdat het de „enicheit” volkomen maakt (cf. r. 44-45). Door het ghebruken heeft de mens deel aan die „goddelijke conditie” zelf. En vermits dit ingaan in de goddelijke conditie samenvalt met het ingaan van de „gherechticheit” („na gherechticheit haer selves pleghen”, r. 45-46), gaat „volcomenheit” noodzakelijk samen met „gherechticheit”.

Hierin is nu precies *het nieuwe* van de leer gelegen, die aan haar werd geopenbaard in het visioen waarop zij zich beroept. Tot op het ogenblik van dit visioen had ze altijd gedacht dat de volcomenheit van de dienst: steeds wakker bereid zijn tot *alle* deugd, *in niets* tekort te schieten, voor *alle* nood vol ontferming te zijn, (tot het bevrijden van verdoemden uit de hel toe!), dat dit „dat volmaecste leven (is) datmen hebben mach op ertrike” (r. 35-39). En haar vriendin weet heel goed dat Hadewijch het altijd zo aan de vriendinnen van haar groepje in haar onderrichtingen heeft voorgehouden („ende dit *hoerdi* altoes dat ict altoes gheraden hebbe boven al”, r. 39-40). En niet alleen heeft ze dat gepredikt, maar, wat nog heel wat beter is, ze heeft het ook in haar leven dagelijks in praktijk gebracht („ende oec levede ict *boven al*, ende diende daer inne ende wrachte *overscone*”, r. 40-42).

„... tote dien daghe dat mi verboden wart” (r. 42-43).

In het visioen werd heel die toegewijde deugdactiviteit, waarin tot dan toe haar ganse leven was opgegaan, „verboden”. We weten nu wel dat dit ietwat sterk uitgedrukt is, met opzet wat „enigmatisch”. Het betekent dat haar geleerd werd dat niet daarin

de hoogste volmaaktheid ligt die op aarde kan bereikt worden, maar dat *boven het meest volmaakte deugdleven heen*, nog een hogere vorm van volmaaktheid, ook reeds hier „op ertrike”, bereikbaar is, nl. die waarin geen andere activiteit meer mogelijk is dan het oneindig-goddelijk genieten van de goddelijke natuur van de Minne, dan het genieten van het één-zijn met de drie goddelijke Personen in de éne goddelijke natuur van de Minne! Dat is de volkomenheid die onverbrekkelijk samenhangt met de „gherechtheit”, met de „gherechte wil” van de Vader

„daer sine gherechtheit hare onbekinde moghende werke met werct, die diep ende doncker sijn ende onbekint ende verborghen al den ghenen die beneden deser gheenechtheit vander godheit sijn” (r. 28-32).

Dat is de nieuwe leer die Hadewijch in Br. XVII voor het eerst voorhoudt: er is reeds nu „op ertrike” een hogere vorm van volkomenheid mogelijk dan het restloos opgaan in de activiteiten van de deugdwerken, nl. die van het restloos opgaan in het ghebruken van de „eneghe” Minne-natuur, of, in één woord:

de „*volcomen gherechtheit van Minne*”!

En die volkomenheid is niet alleen voor mij, maar ook voor u, die als leden van het groepje eveneens daartoe „vercoren” zijt, bereikbaar: „daer omme beghericse u voert te verbiedene” (r. 12-13). Die volkomenheid is nu wel geen vaste, blijvende toestand (m.a.w. niets, ook niet de meest volmaakte dienst, geeft er ons enig recht op), altijd kan deze weer „wegzinken”, maar dit neemt niet weg dat zij bereikbaar is en een toestand is waarin voor deugdactiviteit geen plaats meer is, – tenzij dan als bereidheid of disponibiteit – maar enkel voor het ghebruken.

3. *Verbod contra gebod?*

Is nu, na al die onderrichtingen, het enigmatische dat in de aanvangsverzen besloten lag, helemaal weggenomen? Het gaat immers toch om iets uitermate belangrijks, om niets minder dan om een wending, een keerpunt in haar leven en in dat van haar volgelingen! Maar Hadewijch zelf schijnt er, tenminste op het plan van het menselijk inzicht („hemelsche redene en mach ertrike niet verstaen”, r. 114-115), met zich zelf nog niet helemaal in het reine mee gekomen te zijn en tegelijk te vrezen dat zij verkeerd zou worden begrepen. Het slot van haar brief schijnt wel op dergelijke aarzelingen te wijzen.

„Al verbiede ic u some die werke (nl. de deugdactiviteiten) ende ghebiede de andere (nl. het ghebruken), ghi sult noch vele moeten dienen.” (r. 123-124).

Denk nu maar niet dat gij u al dadelijk van alle dienst, van alle deugdactiviteit kunt ontslagen achten !

„Mer ghi moet noch arbeiden inde werken van Minnen” (r. 127-128).

Maar dan is daar toch weer de openbaring die ze moet doorgeven :

„Mer sonderlincheit van dien dat ic u hebbe gheseghet verbiede ic u voert, alse mi verboden sijn inden wille gods” (r. 125-127).

Enerzijds is er het harde gebod van de arbeid, van het zich afsloven in alle deugdwerken die de Minne uitstralen naar de anderen, anderzijds is er het verbod zich nog met die werken in te laten omdat het ghebruken, dat naar de eenheid in de Minne toegekeerd is, zich aankondigt. Is er harmonie tussen beide mogelijk of zijn het wisselende toestanden ? Hadewijch stelt zich zelf en de andere vrienden Gods ten voorbeeld, eerst voor de dienst van de werken :

„... ghi moet noch arbeiden inde werken van Minnen, alse ic langhe dede ende sine vriende daden ende noch doen, ende ic een deel enen tijt hebbe ghedaen ende noch allen tijt doe...” (r. 127-131)

De vrienden (heiligen en minnaars) Gods deden het en doen het nog, ikzelf heb het lang gedaan („ic langhe dede”), tenminste een zekere tijd („een deel enen tijt”) en doe het ook nu nog steeds („noch allen tijt”) : men mag dus nooit denken dat er een tijd komt dat men definitief van die plicht ontslagen is !

Anderzijds stelt ze de heiligen en zich zelf ook tot voorbeeld voor het nakomen van het verbod :

„El niet te onderwindene dan Minne, el niet te werkene dan Minne, el niet te bescermene dan Minne, el niet in staden te stane (= te bevorderen) dan Minne” (r. 131-134).

Die lichtende voorbeelden kunnen wel iets suggereren, maar het helemaal duidelijk maken kunnen zij blijkbaar niet, want ten slotte :

„hoe ghi elc doen selt (gebod) ende laten (verbod), dat moet u god wisen, onse lief” (r. 134-135).

Gebod en verbod staan natuurlijk formeel wel tegenover elkaar, maar kunnen ze reëel tot harmonie gebracht worden ? We hebben

er boven (blz. 33-35) op gewezen dat het „ute gheven” (waaraan het gebod beantwoordt) en het „op houden” (waaraan het verbod beantwoordt) in Gods wezen, in het binnengoddelijk trinitarische leven, zuiver formele dialektische tegenstellingen zijn, en dus reëel samenvallen, wat wel blijkt uit het feit dat Hadewijch, wanneer het over God gaat, zorgvuldig schijnt te vermijden een terminologie te gebruiken die enige opeenvolging in de tijd of een kwalitatieve gradatie zou kunnen suggereren. Hier echter, waar het over de nabeelding van dit goddelijk leven in de mens gaat, duiken ineens termen op die een evolutie in de tijd insluiten :

„mer *slach overslach* in ghebrukenessen van minnen” (r. 87)

„Mer in dat *faelieren* ende in dat *sincken* van ghebrukene”

(r. 88-89)

„*alse* men Minne soeket” (r. 91)

„want *alle die wile* es men mensche” (r. 92-93)

„ende *dan* moetmen te allen dinghen scone werken” (r. 93-94)

„in ghebrukene van Minnen es men god *worden*” (r. 96-97).

De harmonisering van gebod en verbod, die allebei dialektisch noodzakelijk zijn in de mens *omdat* ze het zijn in God, kan nochtans in de mens niet buiten de tijd om gebeuren. Zij schijnen in de mens onmogelijk anders dan als twee opeenvolgende of elkaar afwisselende toestanden verwezenlijkt te kunnen worden. Nochtans schijnt Hadewijch in haar slotwoord te willen onderstrepen dat *nooit* het een *ten koste van* het ander mag geschieden !

EXCURSUS. „*Nature*”, „*Enicheit*”, „*godheit*”, „*gheheele*”.

Er komen in Br. XVII heel wat technische noties voor die in de theologie van Hadewijch centraal staan. Sommige daarvan werden reeds in onze kommentaar ten voorlopigen titel verduidelijkt (d.i. uitsluitend naar de kontekst van Br. XVII zelf), zoals b.v. ghe-rechticheit, volcomenheit, ghebruken, ute gheven, op houden, Minne. Op een paar andere van die technische termen willen we nog even terugkomen, omdat ze, speciaal in de Godsleer en Triniteitsleer van Hadewijch, tot de fundamentele begrippen behoren. Het gaat er ons hier alleen om hun betekenis, *uitsluitend* aan de hand van Br. XVII, zo nauwkeurig mogelijk vast te leggen.

1. „*Nature*”

De meest fundamentele tekst, waar we dus moeten van uitgaan, is ongetwijfeld :

„Dit ute gheven ende dit ophouden : dit es pure godheit ende gheheele nature van Minnen” (r. 21-23).

De dialektische tegenstelling „ute gheven” – „op houden” maakt de „nature” van de Minne uit. De „nature” is bijgevolg datgene dat „ute ghevet” (*bron* van het „ute gheven”) en tegelijk datgene dat „op houdt” (*term* van het „ute gheven”); dus: principe van de twee complementaire activiteiten, die *samen* de „nature” uitmaken. De „nature” is bron van de veelheid (der Personen) én van de eenheid (der Personen), of m.a.w., de eenheid waaruit de Personen voortkomen („ute gheven”) én de eenheid waarin ze terugkeren („op houden”). Omdat het „op houden” of het „terugkeren” echter de eenheid voltooit, volkomen maakt (nl. in de genieting ervan, het „ghebruken”), is de „nature” vooral:

„die gherechte eneghe nature, daer Minne haer selven
met Minne ende volcomene ghebrukenesse es” (r. 67-69).

Maar de „nature”, én als eenheid waaruit de Personen voortkomen én als eenheid waarin ze terugkeren, is *concreet* de Vader: degene in wie het „ute gheven” begint en eindigt met het „op houden”. De „nature” is dus in de Vader als in haar (alvermogen) bron. Maar ze is ook *identiek* in de twee andere Personen (als ontvangen van de Vader).

Het is dus niet geheel accuraat te zeggen dat „nature een *werking* der Drieëenheid aanduidt” en als bewijsplaats de zojuist aangehaalde tekst van r. 67-69 te gebruiken, die aldus vervolgt: „sine onderwint hare noch doechde, noch onste der doechde, noch werke sonderlinghe”, waaruit als werking zou blijken: „minne, doechde, werke” (R. Van Neste, *Over de betekenis van enkele abstracta in de taal van Hadewijch*, in *Studia Germanica* I (1959), p. 26). Ten eerste worden „minne, doechde, werke” in die tekst helemaal niet op één lijn gesteld, integendeel: „minne” wordt daar juist *tegengesteld* aan „doechde en werke”, nl. als „ghebrukenesse” tegenover activiteit in de deugdwerken. En nochtans horen beide tot dezelfde „nature” van de Minne. Die kan dus niet z.m. met „werking” geïdentificeerd worden, maar ze is „bron” van de werking (als activiteit in de veelheid) én datgene waarnaar de werking of de veelheid terugkeert in de eenheid.

Binnen die éne natuur, identiek in de drie goddelijke Personen, noemt Hadewijch ook het eigene van elk der Personen, waardoor ze zich *van elkaar* onderscheiden, hun „nature”:

„gheonstech ende snel, dat es de nature vanden heileghen
gheest; daer met es hi proper persoer” (r. 17-19)

„Ende niet sonderlinghe te onderwindene, dat es die nature
vanden vader; daer met es hi enich vader” (r. 19-21).

R. Van Neste (ibid., p. 27) zegt : „ook de aan ieder persoon eigen appropriatio, werkkraft heet nature” en wat verder (p. 41-42) : „In dit verband is „nature” de aan iedere Persoon eigen proprietas, de specifieke werking van een Persoon”. „Nature drukt dus... de werking of de kenmerken uit waardoor iedere Persoon zich onderscheidt. „Nature” is werking, en de Personen bestaan door wederzijdse wisselwerking”. Dit alles wordt teruggevonden in Br. XVII, 16-21. De foutieve gelijkshakeling van „appropriatio” en „proprietas” doet hier niets ter zake. Maar wij menen dat „nature” hier precies dezelfde *formele* betekenis heeft als in het eerste geval : „nature” is ook hier bron of grond van de activiteit, maar nu van de activiteit die *eigen* is aan elke Persoon, dus van de „proprietas”. In die zin kunnen we dus wel accoord gaan met R. Van Neste waar hij zegt (p. 27) : „Nature wordt dus niet zozeer gebruikt om de nadruk te leggen op de eenheid van wezen”; maar minder exact geformuleerd schijnt ons te zijn wat er onmiddellijk op volgt : „... maar wel op het feit dat de wisselwerking der Personen, die de Minne is, inherent is aan het goddelijk wezen – zijn natuur – en dat deze een werking uitoefent : de Minne met al haar uitingen.” De *eigen* werking der Personen openbaart *hun* natuur ; de werking der drie Personen (*het* „ute gheven”) én het „op houden” van die werking : dat is de natuur *van de Minne* (en niet : de *wisselwerking* der Personen).

2. „Enicheit”

Het valt op dat „enicheit”, „enighe” uitsluitend in verband staat met het „op houden” en niet met het „ute gheven” :

- „daer met es hi enich vader” (r. 21)
- „die drie andere waert die ic seghhe (= het „ophouden”) die enicheit ende Minne volcomen maken” (r. 44-45)
- „dat (= het „op houden” van de activiteit van de Zoon) es de alre scoenste enicheit vander Minnen der godheit” (r. 54-55)
- „die gherechte eneghe nature, daer Minne haer selven met Minne ende volcomene ghebrukenesse es” (r. 67-69)
- „dat enighe ghebruken, daer die eneghe moghende godheit Minne met es” (r. 76-77).

Het is het „op houden” dat de „enicheit” „volcomen” maakt, omdat in het „ghebruken” de drie Personen „terug” in het bezit komen van hun onderlinge eenheid, die de eenheid is van de in hen drieën identieke natuur : de „eneghe” natuur, het „enighe” ghebruken. En die onderlinge „ontmoeting” gebeurt in de Vader : *daarom* is Hij „enich Vader”, in wie het genietend bezit van de éne goddelijke natuur voltrokken wordt.

3. „Godheit”

Er blijkt o.i. in de teksten geen onderscheid te bestaan in betekenis tussen „godheit” en „nature van Minnen”, zij het dan wellicht dat „godheit” toch ietwat abstracter opgevat wordt. De „godheit” is als het ware een abstracte entiteit („het wezen van het goddelijke”), die dan Minne kan genoemd worden in zover ze met de „nature” van de Minne kan geïdentificeerd worden :

„dat enighe ghebruken, daer die eneghe moghende godheit
Minne met es” (r. 76-77).

Overigens is én het „ute gheven” én het „op houden” even essentieel aan de godheit als aan de nature van Minne :

„dit ute gheven ende dit op houden : dit es pure godheit
ende gheheele nature van Minnen” (r. 21-23).

M.a.w. de „godheit” (zowel als de „nature” van Minne) is de *reële* identiteit van de twee *dialectische* tegenstellingen. Niet het „ute gheven” alleen, niet de veelheid der Personen alleen is de „godheit”, maar tot de volkomenheid van de „godheit” behoort tevens het „op houden”, het genietend één-zijn van de Personen :

„Daer omme beghericse u voert te verbiedene (d.i. het
gebod van het „op houden”) ... omme datse inder godheit
volcomeleke ende gheheeleke behoren” (r. 12-16).

Dat is „de alre scoenste enicheit vander Minnen der godheit” (r. 54-55).

4. „Gheheele”

Het is niet mogelijk de juiste betekenis van deze voor de Godsleer van Hadewijch zo belangrijke term te begrijpen, zonder hem met *al* de vorige hier behandelde termen in verband te brengen. De „nature” van de Minne, waarin de „godheit” zich uitdrukt, wordt „gheheele” *wanneer zij als „enich”*, als identiek in de drie Personen, in het „ghebruken” genotvol beleefd wordt :

„dit ute gheven ende dit op houden : dit es pure godheit
ende gheheele nature van Minnen” (r. 21-23)

om, nu voor de laatste maal, nog eens die zin aan te halen, die wel een centrale zin in de Godsleer van Hadewijch blijkt te zijn ! De verboden werken zijn verboden (= moeten „op houden”)

„omme datse inder godheit volcomeleke ende gheheeleke
behoren” (r. 15-16).

„Gheheel” is dus wel synoniem met „volcomen”, maar dan verduidelijkt als : volkomen makend, voltooiend door het „op houden” met het „ute gheven” te *integreren*. De „gheheele nature” van Minne is in die zin de „integrale” natuur van de Minne, die „pure godheit” is niet enkel door het „ute gheven” van de veelheid van de goddelijke Personen, maar *bovenal* door het uniek-goddelijk genietend zelfbezit van de unieke goddelijke natuur : het *zelfghebruken* dat het diepste wezen van de Minne is.

§ 3. BESLUIT. VRAGEN EN PERSPECTIEVEN

A. BESLUIT

Na de uitvoerige ontleding van Vis. V (en VI) en Br. XVII is het goed tot algemene conclusies te komen, want Vis. V en Br. XVII horen ten nauwste bij elkaar. Naar de inhoud van het verhaalde gaat Vis. V aan Br. XVII vooraf, naar de redactie echter waarschijnlijk niet. Wij volgden dus het verloop van de feiten wanneer we van Vis. V onmiddellijk naar Br. XVII overgingen. Die overgang heeft geleid tot *de ontdekking van de wezensmystiek* bij Hadewijch.

De bevrijding van verdoemden uit de hel behoort nog tot de periode in het leven van Hadewijch, die aan het nieuwe inzicht voorafgaat. Zij past volkomen in de opvatting die Hadewijch in Br. XVII 37-43 haar vroegere opvatting noemt, toen zij nog meende dat het zich totaal inzetten in de deugdwerken „dat volmaecste leven” was „datmen hebben mach op ertrike” en toen zij „diende daer inne ende wrachte overscone”. Tot dat „overscone werken” behoorde bij uitstek het bevrijden van verdoemden uit de hel : het weer naar de Minne toe brengen van degenen die er het verst en het onherroepelijkst van verwijderd waren is ongetwijfeld de hoogste vorm van naastenliefde.

Maar opeens wordt het haar verboden zich daar nog mee in te laten. Dan ziet ze in dat het een „ongherechticheit” was. Waarom was het een daad van „ongherechticheit” ? Niet omdat de naastenliefde niet zover mag gaan dat ze ook nog diegenen die voor eeuwig verdoemd zijn van hun wanhoop (de diepste wanhoop die denkbaar is) zou willen bevrijden, ook niet omdat het de naastenliefde, hoe goed bedoeld ze ook moge zijn, niet past de voor eeuwig vaststaande beslissingen van de Minne te willen wijzigen, maar alleen omdat voor haar het stadium was aangebroken waarop *elke* caritas-activiteit (en niet alleen die hoogste vorm ervan) „ongherechticheit” wordt en *daarom* verboden is. In het visioen van de „vol-

comen gherechticheit van Minne" krijgt zij de intuïtie dat de caritas-activiteit (zelfs de hoogste) niet het hoogste is, dat het zich totaal inzetten in de deugdwerken *niet* „dat volmaecste leven" is „datmen hebben mach op ertrike", maar dat er een *hogere* volmaaktheid, ook „op ertrike" mogelijk is, en dat deze erin bestaat niet meer met de uitstraling van de Minne naar de anderen (= de caritasactiviteit) bezig te zijn, maar alleen nog en uitsluitend met de Minne zelf, alleen nog op te gaan in de genieting van de goddelijke natuur van de Minne. Die activiteit is veel volmaakter omdat het een goddelijke activiteit is, terwijl de caritas-activiteit, hoe verheven ook, kenmerkend blijft voor de menselijke conditie. Zolang men op het plan van de zuivere caritasactiviteit blijft, blijft men mens; op het plan van het ghebruken wordt men God „op ertrike". Wat op het eerste plan „gebod" is, wordt op het andere plan „verbod".

Maar de affirmatie van de mogelijkheid van een hogere vorm van volmaaktheid, van een God worden „op ertrike", is gefundeerd *in het wezen zelf van het Minne-leven*. Het Minne-leven is essentieel trinitarisch. De twee plannen of „stadia" in het Minne-leven van de ziel beantwoorden aan de dialektische tegenstelling, die constituerend is voor het Minne-leven in God, nl. die van het „ute gheven" of het uitgaan der drie Personen naar de anderen en het „ophouden" of de „inkeer" van de Personen in hun onderling één-zijn in de Vader, het genieten van de eenheid in de Minne-natuur van de Godheid. Het „moment" of het „aspect" van het „op houden" is hier zuiver formeel, d.i. zuiver „dialektisch" tegengesteld aan het „moment" of het „aspect" van het „ute gheven"; zij sluiten elkaar dialektisch uit, niet reëel. Het „ute gheven" houdt reëel nooit op, vermits de drie Personen de hun onderscheidende eigenheid nooit verliezen; en ook het „op houden" verdwijnt niet, vermits de drie Personen de eenheid in de Vader, waaruit ze „ute geven" of uitgaan, nooit verlaten hebben. Maar zuiver formeel blijft het een dialektische tegenstelling, die het basisritme van het trinitarische leven en dus het essentieel trinitarisch karakter van het Minneleven uitdrukt.

Welnu aan het dialektisch „moment" van het „op houden" of het zelf-ghebruken van de goddelijk eenheid beantwoordt het „moment" van de „gherechticheit". „Gherechicheit van Minne" drukt precies uit dat de uitstraling van de Minne naar de anderen, de caritasactiviteit of het „ute gheven" der Personen „op houden" moet terwille van de eis tot het fruitieve één-zijn in de goddelijke natuur, dat nodig is om Godheid en Minne „volcomen" te maken (vermits het „tweede moment" evenzeer vereist is als het eerste). Natuurlijk is ook de caritasactiviteit op haar eigen plan in zekere

zin „gherecht” (ze is immers een uitstraling van de Minne die door haar natuur zelf „gherecht” is), maar op het plan van het „op houden”, in het dialektisch „moment” van het ghebruken is zij „ongherecht” en daarom „verboden”, omdat het ghebruken zich formeel alleen met de Minne-natuur en niet meer met de anderen inlaat, tenzij in zover deze *in* het zelf-ghebruken van de Minne-natuur opgenomen zijn. En dat is de „*volcomen*” gherechticheit van Minne, juist omdat dit dialektisch „moment” de goddelijke natuur van de Minne „volcomen maakt”. De „volcomen gherechticheit” van Minne hangt dus onverbrekkelijk samen met het dialektische „moment” in God, of met het „stadium” of „plan” in de ziel, dat beantwoordt aan het ghebruken.

Want het Minne-leven in de ziel is evenzeer trinitarisch gestructureerd als het Minne-leven in God. Het is immers dezelfde Minne die in beiden leeft. En als het ene dialektische moment noodzakelijk het andere oproept, dan moet dat ook van het Minne-leven in de ziel gezegd worden. Het „stadium” van de caritas-activiteit (natuurlijk in de mate dat het werkelijk en totaal een „scone dienst” is) roept noodzakelijk het „stadium” van het ghebruken op (het gaat om een *intrinsieke* noodzakelijkheid die buiten de macht van de *eigen* wil van de ziel ligt). Er is dus ook „op ertrike” een „stadium” van ghebruken van de Minne-natuur en dus van Godwording mogelijk, waarmee de eis tot „volcomen gherechticheit” onverbrekkelijk verbonden is. „Haten” (wat buiten de Minne-natuur bleef) en tegelijk „minnen” (wat in de Minne-natuur opgenomen is) dat is de „volcomen gherechticheit van Minne”, het goddelijk zelfghebruken van de Minne, dat zelfs zonder dat „haten” niet mogelijk zou zijn : dat is het „vreselike wesen” van de Minne, waarmee de ziel in het ghebruken één geworden is.

Zo ontdekken wij dus *in de notie van „volcomen gherechticheit van Minne” de essentiële karaktertrek van de wezensmystiek*. Datgene waarin de wezensmystiek zich van alle andere trinitarische mystiek onderscheidt is precies de aanwending van het neoplatonische schema van de uitgang („*proodos*”) en de terugkeer („*epistrophe*”) als verklaring van het goddelijk trinitarische leven, dat het Minne-leven is. De termen zelf echter waarin de dialektische polen van dit schema aangeduid worden, nl. „ute gheven” en „op houden” (en niet : uitgaan en terugkeren) schijnen er wel op te wijzen dat de „ontdekking” ervan gebeurd is van uit de Vrije Geest-theorie over de vaste toestand van goddelijkheid waarin alle deugdactiviteit totaal overbodig en nutteloos is geworden : een zuiver quiëtistische toestand, gebaseerd op een impliciet beaamd of expliciet beleden pantheïsme. Het heeft er alle schijn van dat

Hadewijch de mogelijkheid van een *analoog* quiëtisme verdedigt, waarvan zij de theologische verantwoording echter zoekt buiten het formele pantheïsme om, in het trinitarisch karakter van het Minne-leven, waarvan de essentiële structuur bestaat in de dialektische tegenstelling activiteit-rust, maar zo dat het „quiëtisme” van het genot van de eenheid „verzoend” wordt met de activiteit van de goddelijke Personen in de hun eigen veelheid. Het vasthouden aan het dialektisch karakter van de *twee* polen schijnt haar de enige mogelijkheid om aan het pantheïsme te ontsnappen en om te beletten dat men in een vals quiëtisme zou terechtkomen. De centrale moeilijkheid in het menselijk geval zal er dan wel in bestaan in de praktijk dit dialektisch karakter van het trinitarisme te vrijwaren en niet de ene pool aan de andere op te offeren. De oplossing die Br. XVII schijnt te suggereren lijkt erin te bestaan dat in de rust van het ghebruken (rust van de deugdactiviteit, maar optreden van een hogere, goddelijke activiteit) de deugdactiviteit toch immer als bereidheid, als wakkere paraatheid en als disponibiliteit blijft bestaan.

B. DE VRAGEN VAN DE VRIENDIN EN DE XVIIIde BRIEF

De vriendin, tot wie Br. XVII gericht was, blijkt echter met die voorstelling van zaken niet zo onmiddellijk akkoord te zijn gegaan. De hulp van de goddelijke verlichting, die Hadewijch haar vriendin herhaaldelijk toegewenst had („God doe u kennen wat ic mene”, r. 8 en „dat moet u god wisen, onse lief”, r. 134-35), zal toch niet helemaal naar wens verlopen zijn! Na die eerste schets van de zo verheven maar wel enigszins subtiele wezensmystiek, is de vriendin nog met heel wat problemen blijven zitten. En ze heeft die ook aan Hadewijch voorgelegd, zoals blijkt uit de uitdrukkelijke verklaring van Hadewijch:

„Dit eest dat ic meinde doen ic u lest die ,iij.
doechden screef : alles te ontfermene ende niet in u
bescermen te nemene ende die andere die ic u seide”
(Br. XVIII, 47-50).

wat natuurlijk op geen andere als de XVIIde Br. kan slaan. In die vriendin, die blinkbaar – wellicht ter vervanging van Hadewijch zelf – een leiderspositie in het groepje vervulde, heeft Hadewijch duidelijk een intelligente „partner” gevonden, die op het wezenlijke afgaat en zich niet door detailkwesties laat afleiden. Zo blijkt ze over het visioen waarin de nieuwe leer aan Hadewijch werd medegedeeld wel geen verdere details gevraagd te hebben, die enkel maar een vrouwelijke nieuwsgierigheid zouden kunnen vol-

doen. Ook de visionaire oorsprong van de leer zelf heeft ze niet in twijfel getrokken. Maar merkwaardig is het wel dat zij over het zo essentiële trinitarisch aspect van de leer blijkbaar geen enkele vraag heeft gesteld. Dit wijst er o.i. op dat de toepassing van het neoplatonische schema op het trinitarische levensritme haar niet vreemd is geweest. De trinitarische inslag was toen al kenmerkend voor de spiritualiteit en we weten dat trinitarische beschouwingen in de begijnenmilieus zeer gegeerd waren. Haar moeilijkheden gaan eerder over bepaalde „schaduwzijden” van de voorgestelde leer, die toch zeer nauw met de theologische fundering ervan samenhangen.

1. Haar eerste vraag betreft de moeilijkheid, die aan de praktische verwezenlijking van de wezensmystiek vastzit en die Hadewijch zelf op het einde van haar brief had laten doorschemeren : is de goede harmonie tussen „verbod” en „gebod” wel in de praktijk te verwezenlijken ? Als de hoogste volkomenheid van de ziel inderdaad het stilleggen van alle deugdactiviteiten vereist, dreigt dan geen reëel GEVAAR VOOR QUIËTISME ? Voor God is het wel te begrijpen, vermits Hij immers de Minne zelf *is* en dat zelfbezit Hem onvervreemdbaar eigen is, maar welke mogelijkheid heeft de ziel om in dit genietend zelfbezit van God op te gaan zolang zij „op ertrike” aan het lichaam gebonden blijft en bijgevolg aan de gemeenschappelijke wet van het mens-zijn, die de wet van de dienst is (zoals Hadewijch het nog zelf in Br. XVII heeft onderstreept) onderworpen blijft ?

Op die moeilijkheid antwoordt Hadewijch met de prachtige allegorie (of „parabel” !) van het rijk van de Minne, waarin de volmaakte ziel op dezelfde hoogte wordt geplaatst als de keizer in zijn rijk en God in het rijk van de Minne, die zelf in rust blijven terwijl hun ambtenaren (de deugden) het rijk besturen (Br. XVIII, 13-50).

2. Maar nu dieper op de theoretische fundering ingaande, moet de vriendin ook deze vraag gesteld hebben : de uitleg van het trinitarische levensritme is wel aanvaardbaar voor God, maar kan hij, ook zuiver theoretisch gezien, wel voor de mens gelden ? Overtreft de goddelijke volkomenheid, die de bekroning van dit trinitarisch ritme is, niet de mogelijkheid van de menselijke natuur ? M.a.w. schuilt in die affirmatie geen reëel GEVAAR VOOR PANTHEISME ?

Deze moeilijkheid heeft Hadewijch ertoe gebracht een nieuw element van de wezensmystiek te ontwikkelen, nl. dat die godde-

lijke volkomenheid van de ziel niets anders is als de terugkeer naar haar oorspronkelijke „eerste werdicheit” :

„vol wassen na dat betamen diere werdicheit daer du in ghemint best van gode ende ghemeint” (Br. XVIII, 8-10) ;

„uwe edele volcomenheit van uwer werdegheer volcomenre zielen” (Br. XVIII, 51-52).

Het heeft haar geïnspireerd tot de wellicht literair én theologisch fijnzinnigste bladzijde uit haar hele werk, waarin zij de „innecheit” van de ziel in haar „eerste werdicheit” bezingt (Br. XVIII, 63-79).

3. De twee vorige vragen lieten reeds vermoeden uit welke hoek de moeilijkheden rezen : zij zijn zeer duidelijk geïnspireerd door de nabijheid van de ketterij van de Vrije Geest. De derde vraag van de vriendin verraadt die oorsprong nog het duidelijkst van al : gaat men zo niet vervallen in een valse vrijheid ? Dreigt er in dat vermeend ontsnappen aan de menselijke conditie toch niet een reëel GEVAAR VOOR LIBERTINISME ?

Heel de rest van de XVIIIde brief is aan dit thema gewijd (Br. XVIII, 80-201). Reeds van bij de aanvang was het woord gevallen :

„Set u vroedeleke ende gheweldechleke... in al u seden na uwe *vrie* edelheit” (Br. XVIII, 10-12).

Want de terugkeer naar de „eerste werdicheit” is tevens het hervinden van de oorspronkelijke „vriheit” :

„... der zielen in hare vriheit” (Br. XVIII, 76).

Maar heel het laatste deel van de brief is bedoeld om aan te tonen dat die vrijheid niet van meetaf kan hervonden worden door het overboord werpen van de „geboden van Minne”, de dienst aan de Minne in de deugdwerken, maar integendeel *in die dienst zelf* heroverd moet worden. Daarvoor is nodig de goede samenwerking tussen „rede” (die het onstuimige minne-verlangen bindt aan de dienst) en „minne” (die aangetrokken wordt door de Minne en daarom rede „verlicht” door haar de mogelijkheid te geven de „vonnisse te lesen” r. 110, die klaarder de wil van de Minne doen kennen en de ziel in staat stellen altoos gereed te staan in gehoorzaamheid aan de Minne). Die dienst voedt de begeerte naar de goddelijke natuur van de Minne en lokt a.h.w. het „wederwoord” van de Minne uit.

Dat is de enige weg naar de echte vrijheid. Er zijn er wel die het beter denken te weten en wijzer willen schijnen door alle geboden

te misprijzen, denkend daarmee een „groter vriheit” te verwerven, maar het is er nauwelijks een „gelijkenis” van (Br. XVIII, 155-160). Het is wel overduidelijk wie daarmee bedoeld is en de vriendin van Hadewijch zal nu wel geleerd hebben waarin het verschil gelegen is ! Wel ligt de *volkomen* vrijheid in de rust van het ghebruken *boven* de dienst der geboden, maar zonder dat ook maar „een poent”, een „jota”³⁶ van de wet „vanden dienste der werdegher Minnen, daer *Christus* fundament af es”³⁷ (Br. XVIII, 200-201), wordt prijsgegeven.

C. PERSPECTIEVEN OP DE VERDERE ONTPLOOIING VAN DE WEZENSMYSTIEK

Zo hebben de reacties van haar vriendin op haar eerste schets van de wezensmystiek Hadewijch ertoe genoopt die verder te ontplooien, er andere wezenlijke elementen van te ontwikkelen en haar zodoende scherper af te lijnen ten overstaan van de „wezensmystiek” van aanhangers van de Vrije Geest. De vraag rijst nu wel voor ons : is Hadewijch buiten die primitieve kern in Br. XVII en de eerste verduidelijking in Br. XVIII nog doorgegaan met de ontplooiing van de nieuwe leer, die zij zich zo dringend genoopt voelde verder door te geven als een heilvolle ontdekking ? Zijn er anderzijds nog teksten van Hadewijch bewaard waarin de *vroegere* leer van de volmaaktheid in de deugdwerken *integraal* voorgehouden wordt, wat het zou mogelijk maken de belangrijke levenswending, die de ontdekking van de nieuwe leer betekend heeft, in haar geschriften te constateren ? Is aan die vroegere leer elke mystieke tendens vreemd en kan ze dus helemaal niet vereenzelvigd worden met de bruidsmystiek, die toch ook zeer duidelijk bij Hadewijch aanwezig is ? Of heeft de ontdekking van de nieuwe wezensmystiek tegelijk een vernieuwing van de traditionele bruidsmystiek met zich gebracht ? Welke is theologisch gezien de verhouding tussen de twee ? Kan de wezensmystiek herleid worden tot het trinitarisch aspect van het Minne-leven en de bruidsmystiek tot het christologisch aspect ?

Al die vragen hebben betrekking op de *ontplooiing* van de wezensmystiek in de werken van Hadewijch en op haar functie in het geheel van de theologische rechtvaardiging van haar Minnebeleving. Voortgaande op de wegen, aangeduid door de vragen van haar vriendin, moeten we trachten al de elementen die wezenlijk

36. Vgl. Matth. V, 18 : „Want voorwaar Ik zeg u : eerder nog zullen hemel en aarde vergaan, dan dat één jota of haaltje vergaat uit de Wet, voordat alles geschied is.”

37. Vgl. 1 Kor., III, 11 : „Want niemand kan een ander fundament leggen dan wat er reeds ligt, namelijk Jezus Christus.”

met de wezensmystiek samenhangen te achterhalen, waarbij het trinitarisch aspect wellicht meer aandacht zal verdienen dan haar vriendin aanvankelijk vermoed had.

Eenmaal geboeid door de manier waarop Hadewijch de verschillende elementen heeft trachten samen te voegen tot een synthetisch geheel, dat een geldige basis voor de beleving zou kunnen worden, zullen we met des te meer ijver gaan zoeken naar de bronnen waaruit haar de verschillende elementen toegevloeid zijn; haar onafgebroken confrontatie met de sterke mystieke tendensen van de Vrije Geest zal daarbij centraal blijken te staan.

BIJLAGE : PLAN VAN HET ONTWORPEN BOEK

HADEWIJCH EN DE KETTERIJ

Een studie over de oorsprong van de wezensmystiek

Woord vooraf.

Inhoud.

Bibliografie.

HOOFDSTUK I. DE PROBLEMATIEK.

§ 1. Het probleem van de orthodoxie van Hadewijch.

A. Geschiedenis van het probleem.

1. P. Fredericq en zijn school.
2. M. H. Van der Zeyde.
3. R. Guarnieri.

Besluit : het probleem werd nog niet duidelijk gesteld.

B. Zin van het probleem.

1. Oorzaken van het gemis aan duidelijke probleemstelling :
 - ontoereikende studie van de theologie van H. = van Brieven en Visioenen ;
 - ontoereikende studie van theologische „Umwelt“.
2. Zin van de theologie bij H.
 - nl. als „infra-structuur“ van de beleving : om deze tot een voor anderen begaanbare „weg“ te maken.
3. Zin van het probleem van de orthodoxie.
 - Niet „spekulatief“, d.i. is H. orthodox of niet, al of niet in overeenstemming met het kerkelijk dogma ; maar : zuiver historisch : neemt H. deel aan – of staat ze onder invloed van in haar tijd als ketters aangeziene opvattingen ? De vraag heeft alleen belang in functie van een juistere kennis van de theologische achtergrond van haar mystiek.

§ 2. Het probleem van de oorsprong van de wezensmystiek.

A. „Bruidsmystiek“ en „wezensmystiek“.

Zin van de benamingen. Essentiële kenmerken.

B. Bruidsmystiek en wezensmystiek bij H.

J.-B. Porion, de eerste die de aanwezigheid van de wezensmystiek bij H. duidelijk stelde (Hadewijch d'Anvers, Parijs, 1954). Maar het probleem van de oorsprong is voor hem „une énigme historique“ (ibid., p. 37).

C. Naar een oplossing.

De traditionele Cisterciënzer- en Victorijnse liefdetheologie die H. broksgewijze kent, biedt wel contactpunten, maar geen voldoende verklaring. Die moet gezocht worden in de richting die H. zelf insinueert, nl. in de ketterse „Vrije (of Nieuwe) Geest“ gedachten, die, naar ze zelf getuigt, in haar eigen milieu aanwezig waren. Hierdoor heeft H. zich in het origineelste kernstuk van haar theologie laten inspireren.

Onze studie, die dit wil aantonen, tracht tegelijk een inzicht te geven in de originele structuur van de theologie van H. én een aanvulling op de traditionele voorstelling van haar theologische bronnen.

Overzicht van de gang van deze studie.

HOOFDSTUK II. HET VIJFDE VISIOEN.

Is het verplicht uitgangspunt : bevat „in nucleo” de hele aangegeven problematiek.

§ 1. Gegevens en problemen.

- A. Bevrijding van verdoemden uit de hel.
 - 1. Het feit.
 - 2. Is niet onorthodox op zich zelf.
 - 3. De atmosfeer.
- B. De gevolgen : H. verdacht van ketterij.
 - 1. Afgescheiden van haar groepje.
 - 2. Faam bij het volk.
 - 3. Oorzaak : optreden van de inquisitie.
- C. Het verweer van H.
 - 1. Zelfbeschuldiging : redenen van haar „vergissing” :
 - a. onbegrip van de „volcomen gherechticheit van Minne”
 - b. ongeordende caritas.
 - 2. Zelfverweer :
 - a. afzwering van de ketterij („Lucifer”)
 - b. rol van het visionaire schouwen.

§ 2. Resultaten en perspectieven.

De bevrijding van verdoemden uit de hel is maar een „aanleiding” : zij wijst op de nabijheid van de ketterij. De voor de theologie belangrijke gegevens liggen in het verweer van H. Het zijn er drie :

- A. De notie van „volcomen gherechticheit van Minne”.

Ze verwijst rechtstreeks naar Br. XVII, waar de leer als „nieuw” wordt voorgesteld. Die brief bevat het eerste ontwerp van de nieuwe wezensmystiek en wordt daarom nauwkeurig ontleed. Het is echter maar een eerste schets, die elders breder theologisch wordt gefundeerd. Die theologische uitwerking moet dan ontleed worden op de achtergrond van de theologie van de bruidsmystiek.
- B. De verwijzing naar de ketterij van de Vrije Geest.

Juist die „nieuwe leer” wil H. afgrenzen van de ketterij, die ze duidelijk als Vrije (of Nieuwe) Geest-ketterij aanwijst. Zij geeft de elementen aan die volgens haar „keters” zijn, de overige verzwijgt ze. Ze beaamt impliciet de verwantschap. Die verwantschap moet in al haar mogelijke facetten onderzocht worden.
- C. Zin en betekenis van de Visioenen.

De Visioenen moeten in het licht van de vervolging wegens ketterij geïnterpreteerd worden : zij vormen het ultieme zelfverweer van H.

HOOFDSTUK III. ONTWERP VAN DE WEZENSMYSTIEK (Br. XVII).

- § 1. De nieuwe leer : van Vis. V naar Br. XVII.
- § 2. Ontleding van Br. XVII.
- § 3. Moeilijkheden en vragen : noodzaak van verdere fundering.

HOOFDSTUK IV. THEOLOGIE VAN DE BRUIDSMYSTIEK.

Alleen geschetst als *achtergrond*.

- § 1. De „oude” leer ?
- § 2. De structuur : christologisch.
„Ghenoech doen” met Christus-mens en „ghebruken” met Christus-God. Betekenis van de Christusbeleving.
- § 3. De theologische achtergrond :
 - A. De hoofse minne in de lyriek.
 - B. De Cisterc.-Victorijnse liefdestheologie.

HOOFDSTUK V. THEOLOGIE VAN DE WEZENSMYSTIEK.

- § 1. Fundering van de wezenstheologie.
 - A. Trinitarische structuur.
 - B. „Vriheit”.
 - C. „Volcomenheit”.
- § 2. De theologische achtergrond : de nieuwe „ketterse” theologie.
 - A. De theologie van de Vrije Geest.
 - B. De allusies erop bij H.
 - C. De invloed op de ontluiking van de wezenmystiek.

HOOFDSTUK VI. DE NIEUWE GEEST.

- § 1. H. en de sacramenten : biecht
Eucharistie.
- § 2. De „nuwe Minne”.
- § 3. H. en Bloemardinne.

HOOFDSTUK VII. DE ZIN DER VISIOENEN.

- § 1. Literaire structuur.
- § 2. De Visioenen als „Vita”.
- § 3. H. als profetes. De Lijst der volmaakten.

HOOFDSTUK VIII. DE ORIGINALITEIT VAN HADEWIJCH.

- § 1. H. en de Brabantse vrouwenmystiek.
- § 2. H. en Beatrijs van Nazareth.
- § 3. H. en Mechtild van Maagdenburg.

HOOFDSTUK IX. HADEWIJCH EN MARGUERITE POIRETTE.

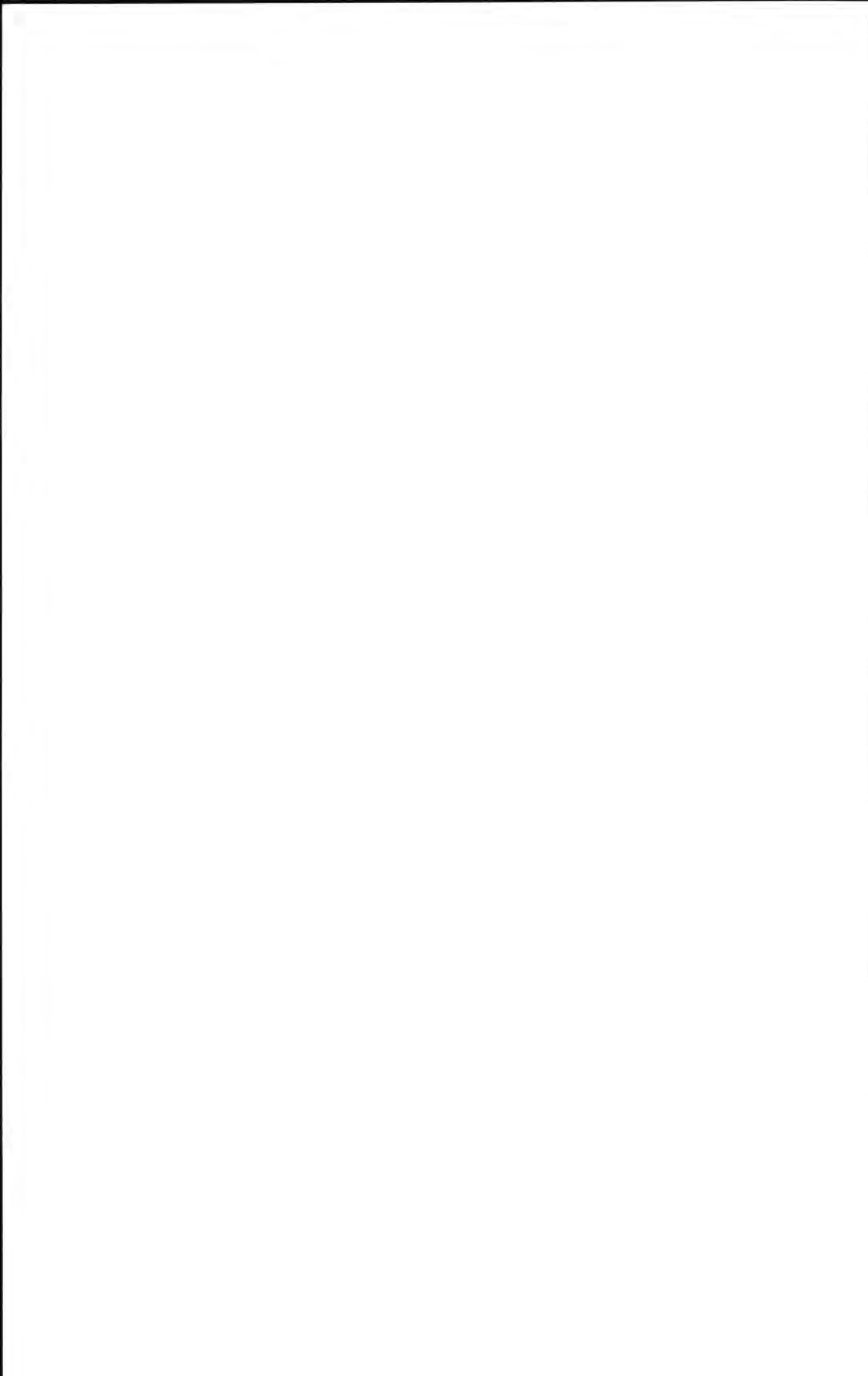
- § 1. De veroordeling van „Le mirouer des simples âmes” (1310).
- § 2. De leer van „Le mirouer”.
- § 3. Vergelijking met H.

HOOFDSTUK X. HADEWIJCH EN RUUSBROEC.

- § 1. De ketterij van de Vrije Geest naar Ruusbroec.
- § 2. De theologie van de wezensmystiek bij Ruusbroec.
- § 3. De invloed van H. op Ruusbroec.

AANHANGSELS.

- I. Hadewijch en Willem van Sint-Thierry (Br. XVIII).
- II. Hadewijch en Ps.-Richard van Sint-Viktor (Br. X).
- III. *Homiliaria* en *Florilegia* als theologische bronnen van Hadewijch.
- IV. De handschriften van de *Compilatio de Novo Spiritu* (1270).

De opvatting van Ambrosius over de navolging in de „De officiis”

door

FELIX CLAUS

Het is algemeen bekend dat de navolging (*μίμησις, imitatio*) een belangrijk principe is geweest in de literaire kunsttheorie van de klassieke Oudheid¹. Evenzeer is bekend dat dit principe nog lang heeft nagewerkt² en op de eerste plaats door de christelijke schrijvers van de 4de-5de eeuw werd toegepast³.

Dat Ambrosius, de befaamde bisschop van Milaan uit de 2de helft van de 4de eeuw n.Chr., aardig gebruik heeft gemaakt van bronnen, vernemen we reeds uit de Oudheid zelf. Onnodig te wijzen op de nauwelijks verscholen veroordelingen, die Hieronymus aan het adres van zijn tijdgenoot heeft gericht⁴. Nochtans zouden we niet kunnen spreken van een werkelijke belangstelling voor het probleem van de navolging bij Ambrosius, behalve in de laatste twee decennia, ingevolge de ontdekking van neoplatonische bronnen, die de *Quellenforschung* een vernieuwde impuls heeft gegeven⁵.

Het strekt echter tot verwondering dat over de *De Officiis* van Ambrosius, waaraan nochtans reeds heel wat aandacht werd be-

1. We doen slechts een greep uit de reeds omvangrijke bibliografie. De oorsprong van het begrip werd onderzocht door H. Koller, *Die Mimesis in der Antike*, Bern 1954. De verschillende betekenissen van *imitatio* door R. Mc Keon, *Literary Criticism and the concept of Imitation in Antiquity*, in *Modern Philology*, 24 (1936), 1-35. De term als literair begrip door A. Guillemin, *L'imitation dans les littératures antiques et en particulière dans la littérature latine*, in *Revue des Etudes Latines*, 2 (1924), 35-57. Voor verdere literatuur verwijzen we naar het voorbeeldige werk van A. Reiff, *Interpretatio, Imitatio, Aemulatio. Begriff und Vorstellung literarischer Abhängigkeit bei den Römern*, Inaug.-Diss., Köln 1959.

2. Herinneren we slechts aan de hoge vlucht die de toepassing van de antieke navolgingsregels heeft gekend in de 16de-17de eeuw. Ten bewijze de vele „Schriften zur Imitatio” (H. Gmelin, *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*, in *Romanische Forschungen*, 46 (1932), 83-360), waarin deze regels nog verder werden uitgebouwd. Deze classicistische stroming werd streng veroordeeld door Mme. de Staël (Cf. V. Cilento, *La transposition de l'antique*, in *Les Etudes Classiques*, 38 (1970), 129-142, p. 133).

3. Vermelden we ook hier slechts enkele werken: M. Testard, *Saint Augustin et Cicéron*, Paris 1958 en H. Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, Göteborg 1958, en ook *Augustine and the Latin Classics*, Göteborg 1967.

4. A. Paredi, *S. Gerolamo e S. Ambrogio*, in *Studi e Testi* (Mélanges E. Tisserant, V), 235 (1964), 183-198.

5. De heropleving werd ingezet door P. Courcelle en sedertdien met succes voortgezet door P. Hadot, A. Solignac, J. Pépin, etc.

steed⁶, tot nu toe geen enkele studie werd geschreven die de navolging vanuit een louter literair-kritisch standpunt heeft beschouwd. Alsnog heeft men zich beperkt tot het vluchtig aantekenen van parallellen, die dan nog meestal het vertrekpunt vormden tot een vergelijking tussen de heidense en christelijke moraal⁷. Het onderzoek van de navolging vanuit een zuiver literair-kritisch oogpunt lijkt ons nochtans essentieel om ons een juist begrip te vormen omtrent de houding die Ambrosius aanneemt ten opzichte van zijn model, alsmede van de bedoeling die hij in zijn werk nastreeft. Op dit punt lopen de standpunten nogal wijd uiteen. Het ligt dan ook in onze bedoeling aan dit tekort ten dele tegemoet te komen.

Een onderzoek met betrekking tot de navolging kent vanzelfsprekend vele deelaspecten, die we in het kader van deze bijdrage niet alle kunnen behandelen. We zouden dit onderzoek algemeen in twee grote gedeelten kunnen splitsen. In het eerste zou men zich de vraag kunnen stellen hoe de navolging zich feitelijk heeft voltrokken: welke methodes of gewoontes neemt Ambrosius in acht bij de navolging, en ook, welke stilistische navolgingsregels brengt hij hierbij van toepassing? In het tweede zou men kunnen onderzoeken hoe Ambrosius zelf oordeelt over zijn navolging: treffen we rechtstreekse aanduidingen aan, waarin de auteur zijn opvatting meedeelt?

In deze bijdrage zullen we het hebben over het tweede aspect. We zijn er ons echter van bewust dat we steeds rekening moeten houden met de resultaten van het eerste onderzoek. We zullen dan ook niet nalaten hiernaar herhaaldelijk te verwijzen, aangezien we dit onderzoek reeds hebben ingesteld en in andere bijdragen zullen laten verschijnen⁸.

De eerste passus die onze aandacht opeist is I,23:

Neque improvide, ad vos filios meos scribens, huius psalmi prooemio usus sum. Quem psalmum propheta David sancto Idithun canendum

6. Een bibliografisch overzicht vinden we bij R. Gryson, *La typologie sacerdotale de Saint Ambroise et ses sources*, thèse dactyl., Louvain 1966, pp. 214-216. Voeg hieraan toe: C. Riggi, L'„auxesis" del salmo XXXVIII nel „De Officiis" di S. Ambrogio, in *Salesianum*, 29 (1967), 623-668 en R. E. Crouter, *Ambrose's „On the Duties of the Clergy": a Study of its Setting, Content and Significance in the Light of its Stoic and Ciceronian Sources*, in *Dissertation Abstracts*, 29 (1968), 316-317 (samenvatting).

7. Cf. R. Gryson, *La typologie ...*, pp. 215-216. Een uitzondering hierop vormt H. Hagendahl, die in een appendix van zijn *Latin Fathers and the Classics, Chapter II: The four virtues* de parallellen tussen boek I van Cicero en Ambrosius beschouwt vanuit een louter filologisch standpunt. De lijst kan evenwel nog aangevuld worden.

8. Eén daarvan zal onder de titel *L'origine du De Officiis d'Ambroise* eerlang in een ander tijdschrift verschijnen.

dedit, ego vobis tenendum suadeo, DELECTATUS EIUS SENSU PROFUNDO ET VIRTUTE SENTENTIARUM. Advertimus enim ex his quae breviter libavimus, et silendi patientiam et opportunitatem loquendi, et in posterioribus contemptum divitiarum, quae maxima virtutum fundamenta sunt, hoc psalmo doceri. DUM IGTUR HUNC PSALMUM CONSIDERO, SUCCESSIT ANIMO DE OFFICIIS SCRIBERE.

Deze passus is betekenisvol om twee redenen. Op de eerste plaats zinspeelt de bisschop op de titel van het werk dat hij heeft aangevat, op de tweede plaats licht hij het ontstaan van dit werk nader toe.

Het lijdt ons inziens geen twijfel dat Ambrosius, wanneer hij hier en elders verklaart dat hij „op het punt staat” of een werk „schrijft” over de *officia*⁹, telkens ook verwijst naar de titel van zijn werk, ook al geeft hij deze niet uitdrukkelijk aan¹⁰. We geloven niet dat de auteur aan zijn werk de heden gangbare lange titel van *De Officiis Ministrorum* heeft gegeven. Voor de toevoeging van *ministrorum* zijn de Maurini J. du Frische en N. Le Nourry verantwoordelijk, die in hun uitgave de oorspronkelijke titel dachten te herstellen *ex manuscriptis fere omnibus ac notae melioris*¹¹. De oudste handschriften echter, die ons zijn bekend, dragen in de regel de korte titel¹². Bovendien beschikken we over een tekst in een brief van Augustinus, waarin deze het werk van Ambrosius uitdrukkelijk „*De Officiis*” noemt¹³:

Ep. LXXXII, 21 : Nisi forte nomen te movet, quia non tam usitatum est in ecclesiasticis libris vocabulum officii, quod Ambrosius noster non timuit, qui SUOS LIBROS utilium praeceptionum plenos, „DE OFFICIIS” voluit appellare.

Ook bij Cassiodorus wordt *ministrorum* niet aangehecht¹⁴:

9. I,25 : „... videamus utrum res ipsa conveniat scribere de officiis...”; I,230 : „... scripturi de officiis...”; II,25 : „... sed ad filios sermo est, et sermo de officiis...”.

10. Om als titel door te gaan moet het voorzetsel *de* vergezeld zijn van *liber*, *libri*, *volumen*, e.d. Slechts eenmaal vinden we *ministrorum* vastgehecht aan *officiis* (I, 86) : „Unde quam prudenter factis convenire ecclesiasticis, et maxime ministrorum officii arbitror.” Hier is echter geen sprake van een allusie op de titel, zoals uit de context blijkt.

11. J. P. Migne, *Patrologia Latina* XVI, col. 17-18 ; 23, n „a”.

12. E.g. Würzburg, Staatsuniversität, M.p.th.f. 7, s. VIII, f. 1v : „In nomine scae trinitatis Incipit tractatus sci Ambrosii epi et confessoris de officiis liber primus.” Het incipit van Paris, *Bibl. Nat.*, 1732, s. VII, is verloren, maar in zijn apograaf Paris, *Bibl. Maz.*, 563, s. XIII, lezen we de korte titel. Verder Sankt-Gallen, *Stiftsbibliothek*, 97, s. IX. Bamberg, *Staatsbibliothek*, B.II.6, s. X. München, *Bay. Staatsbibl.*, 14.641, s. X.

13. CSEL 34, p. 373, 17-20.

14. R. A. B. Mynors, *Institutiones*, Oxford 1937, p. 54, 8-9.

Inst. XVI, 4 : *Utiles etiam sunt ad instructionem ecclesiasticae disciplinae memorati sancti Ambrosii „DE OFFICIIS” melliflui LIBRI TRES.*

Alles wijst er dus op dat Ambrosius aan zijn werk dezelfde titel heeft gegeven als Cicero. Hieruit alleen reeds zouden we kunnen afleiden dat de kerkvader zijn navolging geenszins wilde verbergen, maar integendeel juist wilde aangeven : op dat ogenblik wordt de *De Officiis* van Cicero, het enige werk in de Latijnse literatuur vóór Ambrosius met deze titel, zeker nog gelezen¹⁵ en de gelijkenis moet dan ook onmiddellijk zijn opgevallen. Inderdaad, in I,24 gaat hij verder :

De quibus (i.e. officiis) etiamsi quidem philosophiae studentes scripserint, ut Panaetius et filius eius apud Graecos, TULLIUS APUD LATINOS, non alienum duxi a nostro munere, ut etiam ipse scriberem.

Leggen we echter onmiddellijk de nadruk op het feit dat Ambrosius het niet voorstelt alsof hij slechts in navolging van Cicero zou schrijven : Cicero komt namelijk niet alleen voor, maar te zamen met nog andere filosofen, die eveneens over de plicht zouden hebben geschreven¹⁶. Ook in het vervolg van het werk komt deze tendens tot uiting¹⁷ : telkens waakt onze auteur er over – maar toch eenmaal is hij onoplettend¹⁸ – Cicero te laten vergezellen van de namen van andere filosofen. Meestal echter noemt Ambrosius niet bij name, maar maakt hij gebruik van de 3de persoon meervoud, of van algemene aanduidingen, steeds in het meervoud, als *philosophi* (II, 4, 6, 8 ; III, 97, 125), *sapientes viri* (I, 126), *oratores* (I, 92), *rhetores* (II, 91), *hi qui foris sunt* (I, 251), *veteres* (I, 141), *gentiles* (I, 94), *illi* (I, 29) en *hi* (I, 141). Uit de bronnenstudie blijkt nu dat bijna op elk van deze plaatsen de *De Officiis* van Cicero aan de grondslag van de navolging ligt.

Enerzijds stellen we dus vast dat Ambrosius op zijn navolging uitdrukkelijk wijst, maar anderzijds blijkbaar niet wil toegeven dat het Cicero's *De Officiis* is, die hij navolgt. Het zou echter verkeerd zijn hieruit overhaaste besluiten te trekken, vooral met betrekking tot de houding die Ambrosius aanneemt tegenover

15. Ambrosius zelf wijst hierop (I, 29) : „*Deinde qui illa non legunt, nostra legent si volent ...*”

16. Zijn aangiften zijn echter weinig verhelderend. Wie bedoeld is met *filius eius*, is niet duidelijk. Verder schreef Panaetius niet *apud Graecos*, maar in werkelijkheid *apud Latinos* in het Grieks. In I,31 schrijft Ambrosius ook Aristoteles nog een werk toe, waarin over de plicht zou gehandeld worden : „... *Aristoteles, qui et ipse disputavit de officio...*” Ook hier hebben we het gissen naar het werk dat de auteur bedoeld.

17. E.g. I,178-9 : Tullius, Panaetius, Aristoteles. Ambrosius gaat hier terug op Cic. Off. I,65 en I,23.

18. I,82 „... *Unde Tullius...*”

Cicero. Deze vaststellingen werden ook nog in andere werken van onze auteur gedaan, zoals in de *Hexaameron*, waar hij het gelijknamig werk van Basilius van Caesarea navolgt¹⁹. Ook Augustinus past het gebruik van het meervoud toe²⁰. Men heeft getracht het verschijnsel algemeen te verklaren door het retorische principe van de overdrijving, waardoor de schrijver meer kennis wilde voorhouden, dan hij feitelijk zou bezitten²¹. B. Altaner wijst er echter op dat deze verklaring niet in alle gevallen opgaat²². Hier zouden we kunnen zeggen dat Ambrosius zijn christelijke *De Officiis* wilde plaatsen tegenover alle werken over de plicht met heidens-filosofische inslag, en niet tegenover Cicero alleen. Welke verklaring hier ook geldig is, het lijdt geen twijfel dat we te doen hebben met een literair gebruik, dat Ambrosius ook van toepassing brengt in die werken waar hij een christelijke schrijver navolgt. In ons geval wijkt de auteur dus niet af van een algemene regel.

Par. I, 23 is echter ook nog om een tweede reden belangrijk: Ambrosius legt er namelijk de 38ste psalm aan de grondslag van zijn werk. Deze verklaring kan terecht onze verwondering wekken. Het ware wellicht heel wat begrijpelijker geweest te vernemen dat de *De Officiis* van Cicero aanleiding had gegeven tot het schrijven van een werk over hetzelfde onderwerp en met dezelfde titel.

In een andere bijdrage, waarnaar we reeds hebben verwezen, gaan we uitvoerig op deze vraag in, zodat we hier slechts in het kort de besluiten ervan weergeven²³. De 38ste psalm is niet zomaar uit de lucht gegrepen, maar is ook werkelijk in de *De Officiis* aanwezig. De par. I, 1-22 en I, 232-244 zijn namelijk een commentaar op de eerste verzen van de 38ste psalm en zijn, wat hun oorsprong aangaat, fragmenten van het tachygrafisch verslag van één of meer predikingen, die onaangeroerd of bijna onaangeroerd in de *De Officiis* zijn terechtgekomen. In dezelfde periode nu, waarin Ambrosius zijn *De Officiis* aanvat (389-390)²⁴, zou eveneens de herwerking vallen van de *Explanatio Psalmi XXXVIII* (388-390)²⁵: deze tweede commentaar op dezelfde psalm is niets

19. M. Klein, *Meletemata Ambrosiana*, Diss. Königsberg 1927, pp. 51-53. J. Pépin, *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris 1964, p. 141, n. 1; p. 142, n. 1.

20. B. Altaner, *Augustinus Methode der Quellenbenützung: Sein Studium der Vaterliteratur*, in *Sacris Erudiri*, 4 (1952), 5-17, vooral pp. 7-8.

21. M. Klein, *Meletemata...*, pp. 55-56; J. Pépin, *Théologie...*, p. 142, n. 1; B. Altaner, *Augustinus...*, pp. 7-8.

22. B. Altaner, *Augustinus...*, pp. 7-8: „Der Gebrauch des Plurals ist... in der Regel als rhetorischer Pleonasmes zu werten. Daran ist nicht zu zweifeln, auch wenn sich dieser Behauptung erklärlicherweise nicht immer exact beweisen lässt.”

23. Cf. n. 8.

24. R. Gryson, *Typologie...*, pp. LVI-LVII.

25. L. F. Pizzolato, *Sulla genesi della „Explanatio Psalmorum XII” di Ambrogio*, in *Ambrosius*, 40 (1964), 1-25, meer bepaald op p. 21.

anders dan de herwerking van bovenvermelde fragmenten. We achten het derhalve niet voor uitgesloten dat „de overweging van de 38ste psalm”, die aan de grondslag ligt van de *De Officiis*, zich heeft voorgedaan bij het herlezen van het tachygrafisch verslag, misschien met het oog op zijn herwerking, en dat Ambrosius op dat ogenblik, getroffen als hij opnieuw was door de diepe morele betekenis van de verzen, aan Cicero moest denken en op zijn beurt het plan opvatte een *De Officiis* te schrijven ten behoeve van „zijn zonen”. Vergeten we niet dat de predikingen over de 38ste psalm voor een publiek van clerici werden gehouden. Wat ook van deze hypothese aan is, de aanwezigheid alleen reeds van deze fragmenten sluiten o.i. uit dat „de overweging van de 38ste psalm” uit de lucht zou zijn gegrepen om de „ware” toedracht van het ontstaan van de *De Officiis* te verbergen. We zijn er dan ook toe geneigd volle geloof te hechten aan de verklaring van Ambrosius.

De volgende passus die de opvatting van Ambrosius over de navolging nader toelicht, zij het dan op een negatieve wijze, is I, 29. In de voorafgaande paragrafen (I, 27-29a) heeft de bisschop de verschillende maatstaf uiteengezet waardoor in christelijk perspectief de plicht gemeten wordt en waardoor de nieuwe *De Officiis* verantwoord wordt. In I, 29b haalt de auteur nog een tweede verschil aan met zijn voorganger(s), ditmaal van formele aard:

Deinde qui illa non legunt, nostra legent si volent, QUI NON SERMONUM SUPELLECTILEM, NEQUE ARTEM DICENDI, SED SIMPLICEM RERUM EXQUIRUNT GRATIAM.

Om de tegenstelling die Ambrosius hier uitwerkt goed te begrijpen, volstaat het niet zich tot deze passage te beperken. Het is namelijk zo dat hij zich nog op verschillende plaatsen in zijn werk opstelt tegen de *ars dicendi*²⁶. In de *De Officiis* zelf komt nog een volledige paragraaf voor, waarin hij nogmaals uitdrukkelijk de welsprekendheid verwerpt, nl. in I, 116. Op deze plaats heeft Ambrosius zopas de vier „cardinale” deugden opgesomd (I, 115) en is hij er zich van bewust dat hij dit ten overstaan van Cicero, die in zijn *De Officiis* vrijwel onmiddellijk overgaat tot de behandeling van de vier deugden (Cic. Off. I, 15 e.v.), vrij laat doet, op een ogenblik dat hij reeds een heel eind is opgeschoten in zijn redactie. Ambrosius voorkomt echter de opmerking van de lezer:

26. E.g. Inc. IX,89; Expl. Ps. CXVIII. XXII,10; Fid. I,V, 42 en Epist. XXXII (cf. nummering in CSEL 82; Maur. XLVIII).

Haec forsitan aliquis dicat primo loco poni oportuisse, quoniam ab his quattuor virtutibus nascuntur officiorum genera. SED HOC ARTIS EST ut primo officium definiatur, postea certa in genera dividatur. NOS AUTEM ARTEM FUGIMUS, exempla maiorum proponimus, quae neque obscuritatem afferunt ad intelligendum neque ad tractandum versutias. Sit igitur nobis vita maiorum disciplinae speculum, non calliditatis commentarium, imitandi reverentia, non disputandi astutia.

Vooral in deze laatste passus treedt de kritiek van Ambrosius duidelijk in het daglicht. De christelijke schrijver trekt van leer tegen de dialectische methode van het filosofisch tractaat, dat zich van de middelen der retoriek bedient – subtiele redeneringen, fraaie indelingen, verzonnen voorbeelden –, om de lezer van de verkondigde leerstellingen te overtuigen. De christelijke waarheid heeft echter deze kunstgrepen niet nodig om te overtuigen: ze spreekt voor zichzelf door haar eenvoud en geeft geen aanleiding tot subtiele dialectiek. Bovendien wordt ze weerspiegeld in de voorbeelden der bijbelse figuren, die tot onmiddellijke navolging strekken.

Welke betekenis moet nu aan de veroordeling van de „welsprekendheid” worden gehecht? Betekent dit dat Ambrosius de retoriek in haar geheel verwerpt en haar regels, die hij zich uit zijn opvoeding zeker herinnert, bewust poogt te ontwijken? Niets zou minder waar zijn. Het volstaat de navolgingstechniek, die Ambrosius toepast in zijn *De Officiis* zelf bij de ontleening uit Cicero, na te gaan om de voortdurende invloed en toepassing van de retorische principes vast te stellen. Ook bij Ambrosius is dus enerzijds de theoretische afwijzing en anderzijds de praktische toepassing aanwezig van de *ars dicendi*, die F. Memoli in een recent artikel bij andere kerkvaders heeft onderzocht²⁷.

Is de afwijzing dan slechts te beschouwen als een afgesloten literaire gemeenplaats, die niet meer aan een werkelijke overtuiging zou beantwoorden? Ook deze onderstelling zou de waarheid geweld aandoen. Het is Ambrosius ongetwijfeld ernst wanneer hij zich opstelt tegen de welsprekendheid. Hij verwerpt echter niet de welsprekendheid als dusdanig, maar wel die welsprekendheid, die verbonden is aan en in dienst staat van het filosofisch tractaat. In de Oudheid gaan vorm en inhoud veel inniger te zamen dan wij ons wellicht heden voorstellen: de vorm is de weerspiegeling van de inhoud. De veroordeling van het ene brengt vanzelfspre-

27. A. F. Memoli, *Diversità di posizioni e apparenti incoerenze degli scrittori latini cristiani di fronte alla „eloquentia” classica*, in *Aevum*, 43 (1969), 114-143. Ambrosius en Lactantius zijn echter niet in de uiteenzetting opgenomen. M. A. Labhardt, *Dialectique et „christiana simplicitas”*, in *Revue des Etudes Latines*, 46 (1968), 23-24 (samenvatting van een referaat).

kend de veroordeling van het andere mee. Omgekeerd beantwoordt aan een nieuwe inhoud een nieuwe vorm. Het is in dit perspectief dat de radicale veroordeling van de welsprekendheid door Ambrosius moet gezien worden. Welke echter die nieuwe vorm is, daarover rept onze auteur met geen woord. We moeten nog wachten op Augustinus die de nieuwe synthese tot stand zal brengen.

Ten slotte is er nog een laatste passus, waarin Ambrosius, eerder onbewust evenwel, een aspect van zijn opvatting over de navolging prijsgeeft. De opmerking komt voor in een gedeelte, waarin Cicero als bron wordt aangewend²⁸. Ambrosius neemt echter niet alles aan wat hij in zijn model aantreft en neemt ditmaal zelfs uitdrukkelijk stelling (I, 102) :

Multa praeterea de ratione dicendi dant praecepta saeculares viri, quae nobis praetereunda arbitror, ut de iocandi disciplina. Nam licet interdum honesta ioca suavia sint, tamen ab ecclesiastica abhorrent regula, QUONIAM QUAE IN SCRIPTURIS SANCTIS NON REPERIMUS, EA QUEMADMODUM USURPARE POS-SUMUS ?

Deze opmerking is belangrijk daar zij ons toelaat naar de houding van Ambrosius te peilen ten opzichte van zijn heidense bron en daar zij de voorwaarde aangeeft tot overname hieruit. Uit de passus blijkt namelijk dat zolang de overname door de H. Schrift kan gestaafd worden, er geen enkel bezwaar is tegen die overname. Men moet het trouwens zo opvatten dat er in vele gevallen geen sprake is van een overname, maar van een *terugn*ame. Ambrosius is namelijk een verdediger van de algemeen verbreide opvatting onder de christelijke schrijvers, die haar oorsprong vindt in de Hellenistisch-Joodse apologetiek, volgens dewelke de Griekse filosofie op een gegeven ogenblik beïnvloed werd door de geschriften van het Oude Testament. Wanneer Ambrosius derhalve een parallelle gedachte tussen zijn heidense bron en het Oude Testament vaststelt, dan neemt hij werkelijk ook aan dat deze gedachte daaruit afkomstig is, en wijst hij op het voorbestaan ervan in de kerk (het zogenaamde *antiquior*-motief)²⁹. Treft hij integendeel slechts een gelijkenis aan met het Nieuwe Testament, dan is dit, volgens de aangehaalde passus, reeds voldoende om

28. Ambr. Off. I,99-104 gaat terug op Cic. Off. I,132b-137.

29. Cf. I,30, 31, 44, 92 („... *ille sensus huius habet gratiam, qui prior dixit* ...), 94, 118, 126, 133, 134, 141, 178-9 ; II,6, 8, 48 ; III,2, 80, 87, 92. Herhaaldelijk in andere werken : Bon. II,51 ; Abr. I,4 ; Hex. VI,39 etc. Vertegenwoordigers van deze opvatting : Justinus, Origines, Clemens van Alexandrie, Tertullianus en Augustinus (althans in zijn vroege werken : Civ. Dei, VIII,9). Cf. H. Hagendahl, *Latin Fathers...*, p. 355, n. 3. H. de Lubac, *Exégèse médiévale, Les quatre sens de l'écriture*, Lyon, I, p. 74 sqq.

over te nemen uit het heidens model. Men stelle het zich nu geenszins voor alsof de bisschop zich telkens de vraag stelt of de overname al dan niet toelaatbaar is en deze door citaten uit de H. Schrift verantwoordt. De opmerking in I, 106 is eerder te beschouwen als de uitdrukking van een algemene houding, dan van een nauwgezet toegepaste methode.

Als we de resultaten van ons onderzoek nu overlopen, dan moeten we vaststellen dat zij alles bij elkaar vrij weinig gewicht in de schaal leggen. Behoudens enkele vage aanduidingen, die we hier niet opnieuw opsommen, laat Ambrosius zijn opvatting over de navolging verder in het midden. Zo licht hij ons nergens in over zijn navolgingsmethode, of waarom hij op die of gene manier te werk gaat.

Niettemin doet het onderzoek ons enkele interessante gegevens aan de hand, die ons toelaten een genuanceerder antwoord te geven op de belangrijke vraag wat Ambrosius er feitelijk heeft toe aangespoord op zijn beurt een *De Officiis* te schrijven. Men stelt het graag voor alsof de eerste bedoeling van de kerkvader erin bestond een christelijke tegenhanger te vervaardigen van Cicero's *De Officiis*, om dit werk zodoende uit te schakelen en te vervangen³⁰. Het werk zou m.a.w. op de eerste plaats ontstaan zijn vanuit een polemische houding. Ten bewijze voert men graag de gewoonte aan van de schrijver een heidens voorbeeld antithetisch te plaatsen tegenover een christelijk voorbeeld. Vooral boek III is daar een duidelijke illustratie van. Ook nog wijst men op het gebruik van het *antiquior*-motief.

We schrikken er echter voor terug deze polemische instelling, die ongetwijfeld aanwezig is, al te sterk te benadrukken en aan de grondslag te leggen van de nieuwe *De Officiis*. Van in den beginne, en nog herhaaldelijk in het verloop van het werk, richt Ambrosius zich tot „zijn zonen”, de jonge clerici die hij, als bisschop, in het kerkelijk ambt moet opleiden. Dat dit onderricht werkelijk ook zijn eerste gedachte is geweest, treedt aan het licht bij het ontstaan van het werk, dat we vluchtig hebben toegelicht: niet de *De Officiis* van Cicero deed hem het plan opvatten een gelijknamig werk te schrijven, maar de 38ste psalm, die hij reeds in predikingen aan zijn clerici had toegelicht³¹.

Voorts stelt Ambrosius het voor alsof hij een nieuwe *De Officiis* toevoegt aan de reeds bestaande, uit welk gamma de lezer zijn keuze kan maken³². Ook al zouden we deze manier van uitdrukken

30. E.g. O. Hiltbrunner, *Die Schrift „De Officiis Ministrorum” des hl. Ambrosius und ihr ciceronisches Vorbild*, in *Gymnasium*, 71 (1964), 174-189.

31. Cf. L. F. Pizzolato, *Sulla genesi ...*, p. 20.

32. I, 29: „*Deinde qui illa non legunt, nostra legent si volent ...*”.

kunnen opvatten als een formule van bescheidenheid, toch lijdt het geen twijfel dat we ver verwijderd zijn van een felle polemische uitval.

Een argument van de voorstanders van een polemische hoofd-houding is, zoals we reeds zegden, het herhaaldelijk voorkomen van de *antiquior*-gedachte. Wanneer Ambrosius hiervan meer gebruik maakt in zijn *De Officiis* dan in zijn andere werken, dan is daar een goede verklaring voor, nl. de omstandigheid dat juist een heidense bron aan de basis ligt van de navolging. Het herhaaldelijk voorkomen van de *antiquior*-gedachte is als het ware daarvan het natuurlijk gevolg. Nu weten we met zekerheid dat Cicero zeker niet met deze bedoeling als bron werd gekozen. Uit het onderzoek van de „feitelijke” navolging blijkt dat de navolging van Cicero's werk niet van in den beginne een voldongen feit was, maar dat Ambrosius het werk van zijn voorganger slechts langzaam heeft herlezen en „herontdekt”, en stapsgewijze meer en meer als bron heeft aangewend. We meenden zelfs hieruit te mogen besluiten dat het wellicht oorspronkelijke niet in de bedoeling lag van Ambrosius de *De Officiis* van Cicero na te volgen, zoals hij na verloop van tijd heeft gedaan³³.

Het lijkt ons derhalve juister de *De Officiis* van Ambrosius op de eerste plaats te beschouwen als een onderricht ontstaan uit een pastorale zorg, en op de tweede plaats slechts als een polemieek tegen Cicero. Het is ongetwijfeld waar dat Ambrosius, overtuigd als hij is van de exclusieve waarheid van de kerk, van de gelegenheid gebruik maakt, zoals hij trouwens doet in al zijn werken, filosofische misopvattingen te weerleggen en er het christelijk standpunt tegenover te plaatsen. Wanneer hij het werk van Cicero als bron heeft aangewend, dan is het ongetwijfeld waar dat hij zijn voorganger wilde overtreffen en een nieuwe en betere uitgave wilde verzorgen. Hierin weerspiegelt zich trouwens de antieke navolgingsvoorwaarde: navolgen om te overtreffen³⁴. De polemische houding echter vooropstellen lijkt ons echter minder juist, om de redenen die we hierboven hebben uiteengezet.

33. Cf. n. 8.

34. A. Guillemin, *L'imitation...*, pp. 39-42. Zie ook L. Alfonsi, *La dottrina dell'„aemulatio” in Velleio Paterculo*, in *Aevum*, 40 (1966), 375-378.

Bilderdijk en Italië

door

MARTIEN J. G. DE JONG

Voorwoord

Deze studie dankt niet zozeer haar ontstaan als wel haar voltooiing aan een opdracht van de Nederlandse Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Ik heb er de resultaten in verwerkt van literair-historische verkenningen die hoofdzakelijk plaatsvonden in de jaren 1958-1961 en waarvan ik nog slechts een paar onderdelen (betreffende Dante, Trissino en Metastasio) fragmentarisch bekend maakte in enkele verspreid verschenen publikaties in Nederland en Italië.

In haar huidige vorm sluit dit werk aan bij een drietal doctorale proefschriften over *Bilderdijk et la France* (J. Smit, 1929), *Bilderdijk en Duitschland* (R. Schokker, 1933) en *Bilderdijk en Engeland* (J. Wesseling, 1949). Aan mijn eigen vijf opstellen over *Bilderdijk en Italië* (hoofdstuk I tot en met V) heb ik uitgebreide *Aantekeningen* en *Bibliografische lijsten* (hoofdstuk VIII) toegevoegd, waarvan ik hoop dat ze voor literatuur-historici van enig nut kunnen zijn. Verder heb ik in de hoofdstukken VI en VII ongepubliceerd gebleven geschriften van Bilderdijk en enkele van zijn moeilijk bereikbare Italiaanse bronnen opgenomen; ze kunnen zowel een indruk geven van Bilderdijks beheersing van het Italiaans, als van zijn werkwijze als vertaler.

Een met een konkluderend hoofdstuk (in de Franse taal), een bibliografie en twee registers uitgebreide versie van deze studie zal binnenkort verschijnen als Fascicule 50 van de Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de Namur.

TAAL VAN LUST EN WEELDE

1.

Toen Willem Bilderdijk in het eerste jaar van de Franse bezetting als „gevaarlijk en schadelijk mensch” uit het land werd gewezen, was hij al bijna tien jaar getrouwd met de Haagse officiersdochter Katharina Rebecca Woesthoven. Dit huwelijk was niet gelukkig. Bilderdijks biograaf Kollewijn¹ merkt op, dat het „zowel voor den man als voor de vrouw” een verlichting moet zijn geweest dat ze voorlopig van elkaars omgang werden ontslagen².

Bilderdijk heeft de eerste tijd van zijn buitenlands verblijf vooral in Brunswijk doorgebracht. Tegen het einde van het jaar 1795 vestigde hij zich in Engeland, vanwaar hij in juni 1797 weer naar Duitsland vertrok. Het is bekend dat korte tijd nadien dezelfde reis werd gemaakt door de jonge vrouw die hem een jaar later te Berlijn een zoon schonk: Catharina Wilhelmina Schweickhardt, met wie hij waarschijnlijk niet wettig was gehuwd³.

Op 24 december 1795 had Bilderdijk zijn eerste bezoek gebracht aan de familie Schweickhardt te Londen. Kort daarop gaf hij lessen in het Italiaans aan de negentienjarige dochter des huizes, Catharina Wilhelmina en haar jongere zusje Christina⁴. Later schrijft hij over de eerste ontmoeting: „ik... wenschte toen, dat zij mijne dochter ware. Twee jaar later werd zij mijne vrouw”⁵. De strijd tussen die vaderlijke genegenheid en de meer hartstochtelijke gevoelens voor Catharina Wilhelmina als vrouw, openbaarde zich al vrij spoedig. Een duidelijk bewijs ervan levert de ode met de aan Tasso's *Aminta* ontleende opdracht „*alla più vaga e cara virginella che mai spiegasse al vento chioma d'oro*”, die door Bilderdijk op 3 juli 1796 bij gelegenheid van haar twintigste verjaardag werd geschreven⁶. Een passus in dit gedicht wijst erop dat Bilderdijk toen van plan was te vertrekken naar West-Indië. Drie weken later had hij dat voornemen onder invloed van de bekoorlijke Catharina Wilhelmina opgegeven⁷. Hun verhouding werd steeds inniger en dat ontging de moeder van het minderjarige meisje niet. In september schijnt Bilderdijk de toegang tot de woning der Schweickhardts te zijn ontzegd. Het werd toen uiterst moeilijk voor de geliefden om elkaar te ontmoeten, en er ontstond een briefwisseling, waarbij Bilderdijks aangetrouwde neef Texier (die later met Christina Schweickhardt zou trouwen) en het dienstmeisje Jenny fungeerden als postillon d'amour⁸.

Deze briefwisseling en haar voor- en bijgeschiedenis vormt een belangrijk en zeer omstreken hoofdstuk in Bilderdijs biografie⁹. Ze is daarnaast van belang voor ieder die iets meer wil weten over zijn kennis van de Italiaanse taal en letterkunde. Het grootste, meest gedurfde en beslissende liefdesavontuur in Bilderdijs leven is, om zo te zeggen, een Italiaanse aangelegenheid. Het was trouwens een rechtstreeks gevolg van zijn optreden als huisleraar in het Italiaans: een taak die Bilderdijk kennelijk zo ernstig opvatte, dat het avontuur van zijn grote liefde tegelijkertijd een oefening in de Italiaanse taalbeheersing kon worden. Zijn eerste liefdesbetuigingen ontluiken als het ware uit Spielereitjes met en over het Italiaans. Wanneer hij zijn „douces écolières”, een pas verschenen onderwijsuitgave van Francesco Soave's *Novelle morali* schenkt, schrijft hij daarin een niet ongeestig Frans gedichtje voor de beide „mesdemoiselles Schweickhardt”, dat (nog) van dezelfde onschuldige aard is als een aan hen gericht briefje van 6 april 1796 in het Italiaans, Duits, Nederlands, Latijn, Grieks en Arabisch, met de mededeling dat hij de volgende dag later dan gewoonlijk zal komen om de „Uebungen im Italienischen mit seinen liebenswürdigen Schülern fort zu setzen”¹⁰.

Maar er is tegelijkertijd iets anders gaande. Van 9 april 1796 dateert een Frans gedicht dat Bilderdijk uitsluitend voor Catharina Wilhelmina schreef, toen hij haar het herderspel *Aminta* van Tasso schonk, met de onomwonden verzuchting: „que ne puis-je à mon gré disposer de moi-même”...¹¹. Ongeveer tezelfdertijd schreef hij in haar Italiaanse grammatika¹²:

A Miss Schweickhardt

Lorsqu'un beau jour les Graces & l'Amour
Vouloient parler à la race mortelle,
Il s'en forma des Langues la plus belle,
Dont Venus fit son Langage de Cour.

Jeune Beauté dont la grace élatante
Sait subjuguier & le cœur & l'esprit,
Sais-tu, quelle est cette langue touchante ?
C'est l'Italien, que partout on nous vante.
Doute en, qui veut ! Au moins sans contredit,
Il le sera quand ta voix l'embellit.

Op 6 april 1796 kreeg „l'amabilissima Donna Catarina Guglelmina Schweickhardt” van haar verliefde leermeester een Italiaanse bloemlezing (met liefdespoëzie !) ten geschenke, waarvan de eerste bladzijde het handschrift bevat van het rijmend compliment „ô Del

tuo sesso rarissimo onore...". Bijna veertig jaar later zou Jan van Walré er de volgende Nederlandse vertaling van leveren¹³:

Aan de hoogstbeminnelijke jonkvrouwe
CATHARINA WILHELMINA SCHWEICKHARDT

ô Gij, die uwe kunne in alle gaven tart,
Gij, telg des Hemels, zoo aanminnig, rein van zeden,
Bevallig toonbeeld van de trits bevalligheden,
Wie Venus op 't gelaat, Apollo blinkt in 't hart!

Op 't liefelijk geluid van uwe stem en snaren
Raakt straks het hevigst woên der stormen aan 't bedaren,
Terwijl een straal uit uw schoone oogen, door zijne gloed,
Den sneeuwklomp bloeijen en de bloem zich buigen doet.

ô Engel! dat uw gunst mijn zuivre hulde aanvaarde!
Al is mijn schrale gift een niets bij uw waardij;
Versmaaddet gij daarom dit klein geschrift van mij:
De gansche wereld zelfs voldeed niet aan uw waarde.

Het origineel van deze bewerking behoort tot een reeks van 7 Italiaanse gedichten die volgens de ons bekende bronnen mogen worden toegeschreven aan Willem Bilderdijk. Ik heb er daarvan vier als Italiaanse teksten van Bilderdijk opgenomen in ons hoofdstuk VI:

1. *ô Del tuo sesso rarissimo onore...*
2. *Sonetto: Non così può viderti afflitta e mesta*
3. *Sonetto: „Or ho fatto l'estrema di mia possa”*
4. *Tacea il papiro, pur che parli il cuore*

Van de drie „ontbrekende” Italiaanse gedichten kon er één niet worden afgedrukt om de eenvoudige reden dat de tekst onvindbaar is: we mogen zijn (vroegere?) bestaan uitsluitend veronderstellen op grond van een vage aanwijzing door Bilderdijk zelf¹⁴. De twee andere Italiaanse teksten heb ik wél onder ogen gehad, maar ik ben ervan overtuigd dat ze onmogelijk door Bilderdijk geschreven kunnen zijn¹⁵. Daar zijn ze doodeenvoudig te „goed” voor. En met deze uitspraak kom ik meteen tot een kwalifikatie van de vier Italiaanse gedichten die ik wél als zijn werk beschouw.

Ik wil vooropstellen dat Bilderdijk deze vier teksten nooit zelf heeft gepubliceerd en dat hij ze bij wijze van spreken alleen maar schreef voor „privé-gebruik”. Ze ontstonden in 1796 en waren uitsluitend bedoeld voor zijn leerlinge Catharina Wilhelmina Schweickhardt. Wie ooit verzen van Petrarca en van diens talrijke navolgers las, kan zonder veel moeite vaststellen dat Bilderdijk

weinig meer heeft gepresteerd dan een knutselpartijtje met lektuurherinneringen¹⁶. Het resultaat was evenwel – en daar ging het tenslotte om – dat er een naar het uiterlijk poëtische tekst ontstond, die op galante wijze Bilderdijs gevoelens kenbaar maakte aan zijn jeugdige en leergierige geliefde.

Ik heb Bilderdijs Italiaanse verzen laten lezen aan Prof. Natalino Sapegno, hoogleraar in de Italiaanse literatuurgeschiedenis aan de universiteit van Rome, aan zijn kollega Prof. Umberto Bosco van de *facoltà del magistero*, en aan diens medewerker Dott. Alfredo Barbina. Hun oordeel was vrijwel gelijkgeluidend en zonder meer ongunstig. De teksten van Bilderdijk vertonen taalfouten, zijn soms onduidelijk, en bewijzen dat de schrijver de Italiaanse versbouw niet beheerste. Bovendien bevestigen deze gedichten dat Bilderdijs kennis van het Italiaans uitsluitend berustte op lektuur: vermoedelijk was zijn uitspraak niet in alle opzichten korrekt¹⁷.

2.

Ook de andere ons bekende Italiaanse teksten van Bilderdijk houden rechtstreeks verband met zijn privé-lessen in Londen en de daaruit voortgekomen liefdesverhouding. Uit de periode van 7 juli 1796 tot 19 en 20 november 1796 zijn 23 Italiaanse liefdesbrieven van Bilderdijk aan Catharina Schweickhardt overgeleverd en 9 Italiaanse brieven van haar aan Bilderdijk: dit verschil is te verklaren uit een (gedeeltelijk niet door Bilderdijk voldaan) verzoek van het meisje om haar brieven te vernietigen. Hun verstolen korrespondentie werd na 20 november 1796 voortgezet in het Engels, maar op 8 februari 1797 is er nog één brief van Bilderdijk in het Italiaans, terwijl hij een lange Engelse brief van 4 april 1797 afsluit met een Italiaanse zin¹⁸.

De lezer van deze nog steeds onuitgegeven korrespondentie krijgt vooral bij Bilderdijs eerste brieven (kennelijk „gekalligrafeerd” naar klad-ontwerpen) de indruk dat hij te maken heeft met op literaire voorbeelden geïnspireerde virtuoze taal-oefeningen van een verliefde, pre-romantische dichter. Maar al spoedig gebeurt er iets meer. Vergelijking van de eigen toestand met die van Abélard en Héloïse, overspannen „bedreigingen” tegenover de nog aarzende geliefde met zelfmoord à la Rousseau, en ekstatische lofzangen op de Liefde wie alles geoorloofd is, en die wordt gelijkgesteld aan de godsdienst. Ik heb in hoofdstuk VI één brief opgenomen uit de maand juli 1796 en twee brieven van begin november uit datzelfde jaar: de laatste twee teksten koos ik in overleg met wijlen Prof. Dr. J. Wille van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Ik meen dat men in de brieven van november, door de literair-romantische formulering heen, kan ervaren hoe de schrijver allereerst bewogen werd door zijn eigen, heftige gevoelens van liefde en vrees.

Ook Bilderdijs Italiaanse brieven heb ik voorgelegd aan de hiervoor genoemde literair-historici van de Romeinse Universiteit. Evenals in de gedichten konden zij er talloze taalkundige ongerechtigheden in aanwijzen, al hebben de brieven uiteraard het voordeel van de ongebonden vorm. Dott. Alfredo Barbina bewonderde de wijze waarop Bilderdijk erin is geslaagd zijn gevoelens uit te drukken in een taal die hij in feite niet helemaal beheerste, maar waarvan hij kennelijk een aantal literaire voorbeelden had geassimileerd. Zijn eigenaardige „worsteling” met de taal komt tot uitdrukking in de combinatie van soms elementaire taalfouten met typisch „literaire” wendingen, bij een uitermate gepassioneerde inhoud; Bilderdijs brieven krijgen daardoor volgens Barbina een „patina” van oorspronkelijkheid en oprechtheid, dat bij correctie onherroepelijk verloren zou gaan. In overeenstemming met dit oordeel en met het gevolgde procédé bij de uitgave van de gedichten, heb ik de brieven in hoofdstuk VI strikt diplomatisch weergegeven en zonder opmerkingen over het taalgebruik¹⁹.

3.

Voor Bilderdijk was het Italiaans één idioom uit een dozijn waaruit hij vertaalde en waarin hij citeerde of zichzelf minder of meer wist uit te drukken. Waarbij we wel even mogen opmerken dat hij de auteur is van enkele juridische werken in het Latijn en van een essay over plantkunde in het Frans²⁰.

Op verschillende plaatsen en tijdstippen heeft Bilderdijk zelf meegedeeld dat zijn talenkennis slechts het resultaat was van lektuur en zelfstudie, en dat hij inzake de actieve schriftelijke en vooral mondelinge beheersing in ernstige mate tekort schoot. Zo schreef hij in 1806 aan Jeronimo de Vries over zijn jeugd: „Ik nam nu de boeken uit mijns Vaders kamer, maar vond daar niets in, daar ik iets aan had. Ik wierd een defecten *Sophocles apud Stephanum* machtig zonder Latijn, en leerde my-zelf daaruit Grieksch; kocht een *Boccacio*, en leerde daaruit Italiaansch; *Mendelssohn's Schrifte*, en leerde daaruit Hoogduitsch; een *Shakespear* en leerde daar Engelsch meê; alles zonder woordenboeken, grammaires, of vertalingen, en al tastende naar den zin; en zoo wijders.” En in 1780 aan Johanna Cornelia de Lannoy: „Het is mij in de daad vrij onverschillig, welke der (gewone) talen ik leze, doch niet in welke ik schrijve, vooral niet in welke ik

vaerzen opstelle, noch ook in welke ik spreke. Alle talen door mij-zelfen geleerd hebbende, is hare uitspraak mij min of meer moeilijk, en ontbreekt mij die vaardigheid in gemeenzame uitdrukkingen, welke niet dan door de conversatie verkregen kan worden, daar ik van mijn vroegste kindsheid zonder eenigen ommegang geduurzaam aan mijn boeken gekluisterd was" ²¹.

Dat Bilderdijs aktieve beheersing van de vreemde talen inderdaad niet perfekt was, is bevestigd door een drietal dissertaties over zijn relaties met resp. de Franse, de Duitse en de Engelse literatuur, maar dit doet niets af aan het feit dat hij zowel een polyglot als een taalgeleerde mag worden genoemd ²². Inderdaad kende Bilderdijk verschillende talen in hun historische-ontwikkelingsfasen en benutte hij die kennis niet zelden in taaltheoretische beschouwingen van allerlei aard. Zo staan er in zijn 8 bundels *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* ook meermalen opmerkingen over het Italiaans, al mag anderzijds worden vastgesteld dat Bilderdijk hier en elders aanzienlijk minder Italiaans dan bijvoorbeeld Latijn en Frans citeert ²³. Opvallend is dat de volgens zijn eigen mening met de uitspraak van alle talen tobbede Bilderdijk herhaaldelijk de „zachtheid" en „zangerigheid" van het Italiaans prijst, en die eigenschappen in verband brengt met soortgelijke eigenschappen van zijn moedertaal ²⁴. *De gustibus non est disputandum*: al dacht Bilderdijk daar kennelijk anders over ²⁵! Ik zou alleen nog willen opmerken dat Bilderdijs hoge waardering van de Italiaanse taal waarschijnlijk mede wordt bepaald door de allerpersoonlijkste herinneringen waarop ik in beide vorige paragrafen de aandacht heb gevestigd. In deze richting schijnt ook zijn nog in 1822 vervaardigde bewerking van een poëtische hulde aan het Italiaans door Byron te wijzen. Op voorbeeld van Bilderdijk zelf, citeer ik eerst het origineel en pas daarna zijn Nederlandse bewerking ²⁶. Deze bewerking, of liever omwerking, bewijst in de slotregels dat de Nederlander, in tegenstelling tot Byron, zijn eigen taal nóg mooier vond dan het Italiaans. Is het Italiaans voor Bilderdijk bij uitstek de tedere, zoete taal van de liefde: het Nederlands heeft soortgelijke zangerige eigenschappen, maar is daarenboven beter geschikt als „goddelijk" voertuig van de denkende geest en van krachtiger, meer heroïsche gevoelens.

HET ITALIAANSCH

„I love the language, that soft bastard Latin,
 „Which melts like kisses from a female mouth,
 „And sounds as if it should be writ on satin,
 „With syllables which breathe of the sweet South,
 „And gentle liquids gliding all so pat in,

„That not a single accent seems uncouth,
 „Like our harsh Northern whistling, grunting guttural,
 „Which we're oblig'd to hiss, and spit, and sputter all.”

U minne ik teêr, ô taal van lust en weelde,
 Die 't stug Latijn in dartele ontucht teelde ;
 Die als de kus op malsche lippen smelt,
 En 't hart doorstroomt met Liefdes algeweld.
 Uw woorden zijn uit zacht satijn geweven,
 In toontjens die op donzen vlerkjens zweven ;
 Uw letters, zoet als Zefirs ademzucht ;
 En heel uw spraak, één Lieve Lentelucht.
 Maar meer nog u, ô Vaderlandsche tonen,
 Waar kracht en ziel en Hemelgeest in wonen ;
 Die met den zang van Po en Tyber vliet,
 En Godenlust door hart en aders giet,
 Maar rijzen kunt, en onder 't boezemstreelen,
 Met Godenwil op 't menschlijk hart bevelen,
 Zijn stormen stilt, zijn ijs in vlammen zet,
 En donders voert, en bliksemend verplet.

II

TONEEL DER LUCHTIGHEID

1.

In zijn komparatistisch overzicht *La letteratura italiana, la tedesca e le nordiche* schrijft Vittorio Santoli dat de sedert de renaissance aanwijsbare Italiaanse invloed op de germaanse letteren verminderde in het begin van de achttiende eeuw. Maar in de tweede helft van die zelfde eeuw komt er dan weer een grotere waardering voor de Italiaanse literatuur, en Santoli is geneigd die in verband te brengen met het internationale succes van de blijspelen van Carlo Goldoni¹. Op dit punt wordt hij enigszins tegengesproken door Mario Fubini, die meent dat het de melodrammi van Pietro Metastasio zijn geweest, die het tanende prestige van de Italiaanse literatuur na 1750 hebben hersteld². Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat zowel Santoli als Fubini overdrijft, maar een feit is dat de werken van Goldoni en Metastasio in heel Europa werden gelezen en opgevoerd³. Wellicht bestaat daarvoor geen tekenender bewijs dan het getuigenis van Denina, volgens wie men in Pruisen tijdens de eerste regeringsjaren van Frederik II voornamelijk Italiaans leerde: „pour lire les opéras de Metastasio et les comédies de Goldoni”⁴.

Ik geloof dat de zaken in Nederland er voor Goldoni en Metastasio, en trouwens voor de hele Italiaanse literatuur, wel wat minder rooskleurig voorstonden. Maar dit neemt niet weg dat het Italiaans in de achttiende eeuw door de Nederlanders aanvankelijk meer en beter werd gekend dan bijvoorbeeld het Duits en het Engels. Pas in het laatste kwart van de eeuw neemt de kennis van het Duits toe ten koste van die van het Italiaans⁵. En ook toen nog waren degenen die het zich permitteren konden in zodanige mate Italiaans georiënteerd, dat in 1779 een Nederlandse herdruk nodig bleek van het beroemde zesdelige *Reisebuch durch Italien*, door D. J. Volkmann. De eerste Nederlandse uitgave van dit werk was in 1773 verschenen op aansporing van de jonge kosmopolitische geleerde Rijklof Michaël van Goens, die zelf belangrijke inleidingen over de Italiaanse cultuur schreef in het eerste en zesde deel⁶.

Het feit dat de cultuurvormende (in oorsprong: renaissancistische) Italiaanse reis nog wel voorkwam in de betere kringen, doet intussen niets af aan de verandering in oriëntatie ten gunste van Engeland en Duitsland. Johannes Berg weet in zijn (slordig) proefschrift *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde... te*

melden dat er in 1818 te Utrecht een (waarschijnlijk efemeer) Italiaans compilatieblad verscheen, maar ziet zich tevens verplicht de aandacht te vestigen op een artikel van de italianofiel E. J. Potgieter, die in 1835 zijn landgenoten verweet dat zij de Italiaanse taal- en letterkunde verwaarloosden ten gunste van „soms tijds geheel onrijpe vruchten” van Franse, Engelse of Duitse herkomst ⁷. De Nederlandse romantiek was gallo-germaans georiënteerd; van een romantische belangstelling voor Italië zoals men die in Engeland kende, was bij ons geen sprake ⁸. Voor de zeventiende-eeuwse renaissancistische dichters van „Hooft en zijn kring” kan men inderdaad spreken van „onze op ’t Italiaansch zoo verliefde landgenooten” ⁹. Maar dat kan men zeker niet voor onze eerste romantici ¹⁰. Vandaar dat Willem de Clercq in zijn anno 1822 bekroonde *Verhandeling ter beantwoording der vraag: Welken invloed heeft vreemde letterkunde... gebad op de Nederlandsche taal- en letterkunde* kon schrijven over: „het vreemde, hetwelk thans de Italiaansche letterkunde voor ons heeft” ¹¹. De verandering schijnt ook merkbaar in het boekenbezit van Willem Bilderdijk. Tot de boeken die hij bij zijn verbanning in 1795 meenam of zich kort daarna liet toezenden, behoren blijkens zijn briefwisseling ook Italiaanse werken ¹². Toch vermeldt de anno 1797 gedrukte veilingkatalogus van zijn in Nederland achtergebleven bibliotheek, op een totaal van ongeveer zesduizend nummers, nog 114 boeken in het Italiaans of met betrekking tot Italië. De catalogus van het in 1832 na zijn dood geveilde boekenbezit vermeldt maar 36 dergelijke werken op een totaal van ongeveer drieduizend ¹³.

2.

In het eerste hoofdstuk van haar biografie van Belle van Zuylen (1740-1805) schrijft Dorothy Farnum dat „de godin van Oud-Zuilen” haar broer Ditie Italiaans liet leren: „om iets mee te krijgen van de bezieling en vurigheid van die taal” ¹⁴. En Voltaire schreef aan Cesarotti: „Je vois en vous lisant la supériorité que la langue italienne a sur la nôtre; elle dit tout ce qu'elle veut, et la langue française ne dit qu'elle peut”. In het werk van een dichter als Tasso was het Italiaans voor Voltaire: „pleine de force et de majesté” ¹⁵. Deze laatste lof behelst een uitzonderlijke kwalifikatie, die men in de achttiende eeuw met name tevergeefs zoekt voor Pietro Metastasio. Van Alphen prijst diens „bevalligheid” en „zagte schoonheid”, en Rijklof Michaël van Goens meent, bij al zijn bewondering voor Metastasio, toch ook te moeten opmerken dat zijn gracieuze poëzie eigenlijk te week is. Een dergelijk geluid verneemt men ook in 1822 bij Willem de Clercq, die meent dat de

Nederlandse literatuur in de eerste helft van de achttiende eeuw gunstig afsteekt bij de Italiaanse, wier roem beperkt bleef tot de Weense operazaal, „alwaar Metastasio zijne welluidende coupletten deed hooren, ofschoon ook hij de beschuldiging, van de Franschen nagevolgd, en de taal zijns Vaderlands, door overmaat van zachtklinkende woorden, vertederd doch verzwakt te hebben, eenigzins verdient”¹⁶. Een kwalifikatie die, evenmin als de hiervóór genoemde, intussen niets vermag te veranderen aan het bibliografische feit dat van de elf Italiaanse toneelstukken die in de achttiende eeuw in het Nederlands werden vertaald, er vier van Metastasio waren, terwijl J. Immerzeel in 1801 nog diens *La clemenza di Tito* bewerkte¹⁷.

Wie en wat was Pietro Metastasio? Zijn eigenlijke naam luidde Pietro Trapassi. Hij werd geboren in 1698 te Rome en groeide op als pleegzoon van de geleerde schrijver Gian Vincenzo Gravina, auteur van de destijds bekende verhandeling *Ragion Poetica* (1708). Gravina gaf hem een klassieke opvoeding en vergriekste zijn naam tot „Metastasio”. Als veertienjarige voltooide Gravina’s leerling zijn eerste tragedie en hij begon daarmee een glorieuze carrière die zou duren tot 1782, het jaar van zijn dood. Ruim een halve eeuw lang was Metastasio werkzaam als hof-dichter in Wenen, waar hij tientallen drama’s schreef die door de beroemdste komponisten – onder wie ook Mozart – zijn getoonzet¹⁸. Algemeen wordt hij beschouwd als de man die het muziekdrama heeft verheven tot een waarachtig letterkundig genre. Maar Metastasio was te zeer pleegzoon van de teoretikus Gravina en tevens kind van zijn over poëtische voorschriften redekavelende tijd, om niet te beseffen dat zijn zangspelen met de klassieke wetten op gespannen voet leefden. Het is bepaald amusant te lezen hoe hij in zijn teoretisch geschrift *Estratto dell’arte poetica d’Aristotile e considerazioni su la medesima* zijn eigen, nieuwe dramatische kunst verdedigt, door op allerlei manieren te beredeneren dat zij een rechtstreekse voortzetting is van de kunst der Griekse tragedieschrijvers, wier werken immers eveneens werden gezóngen. Ook als hij grotere vrijheid bepleit tegenover de toneelwetten, houdt hij daarbij het werk van Aristoteles en andere klassieke schrijvers in de hand¹⁹. Niet ongeestig schreef Francesco de Sanctis later dat de bewering als zou Metastasio zg. „tragi-komedies” hebben geschreven in stede van zuivere tragediën, in de oren van de schrijver zelf zou hebben geklonken als een vloek: „sarebbe stato come dire una bestemmia”, zo staat er letterlijk²⁰.

Het spreekt vanzelf dat een dergelijk succesvol auteur zekere aantrekkingskracht uitoefende op toneelschrijvers die, evenals hij,

op de breuklijn van classicisme en romantiek leefden. Vandaar de grote bewondering van een man als Voltaire (nog steeds wereldberoemd vanwege alles wat hij schreef, behalve juist zijn 23 treurspelen : hij maakte er méér dan Corneille en Racine), en vandaar eveneens de bewondering van Willem Bilderdijk, auteur van 3 voltooide en – wat veel méér zegt : 38 onvoltooide toneelstukken ²¹. In zijn verhandeling *Het treurspel* van 1808 beroept Bilderdijk zich meermaals op Metastasio. Als hij zich bijvoorbeeld verzet tegen een al te strenge toepassing van de eenheid van plaats, gebeurt dit met een verwijzing naar Metastasio en in bewoordingen die onmiddellijk aan diens teoretisch geschrift over het toneel herinneren. Hetzelfde geldt voor een passus waarin de noodzakelijkheid van de indeling in vijf bedrijven wordt betwijfeld. Maar ook waar Bilderdijk niet rechtstreeks op geschriften van Metastasio schijnt te steunen, bevat zijn verhandeling uitspraken die overeenkomst vertonen met diens denkbeelden. Zo deelt hij met hem zijn duidelijke afkeer van het realistisch toneel en de opvatting dat de Italiaanse volksaard te „luchtig” zou zijn om de echte Griekse tragedie te kunnen genieten ²².

Maar Bilderdijks contact met Metastasio gaat verder dan deze en enkele andere gemeenschappelijke ideeën. Zijn tot in 1958 onbekend gebleven preromantisch toneelspel *Zelis en Inkle* (1783) – voorzover mij bekend de enige dramatische robinsonade in onze letterkunde – vertoont enkele opvallende overeenkomsten met Metastasio's zangspel *L'isola disabitata* ²³. Metastasio moet trouwens enige tijd tot Bilderdijks uitverkoren auteurs hebben behoord : toen hij in 1795 uit Nederland was verbannen, heeft hij niet gerust voor zijn eerste vrouw hem het verzameld werk van de Italiaan had nagezonden ²⁴. Hoe zeer hij hem bewonderde blijkt ook uit zijn later opstel over de versifikatie (1824), waarin hij spreekt over : „de grote en voor melodie hoogst gevoelige dichter Metastasio” ²⁵. Voor wie Bilderdijks talrijke en schijnbaar moeiteloos voltooide vertalingen kent, is het daarom enigszins merkwaardig dat zijn verzamelde dichtwerken – vijftien dikke delen – slechts één zesregelige strofe naar Metastasio bevatten ²⁶. Een vertaling in handschrift die aanwezig is in het Bilderdijk-Museum, geldt slechts een fragment van acht regels en is dus kwantitatief eveneens van weinig belang. Maar het feit dat dit fragmentje gedateerd is, doet ons in ieder geval de zekerheid aan de hand dat Bilderdijk zich nog in 1822 actief met de werken van de Italiaanse dichter heeft bezig gehouden ²⁷. Een juiste maatstaf voor de kennis van Bilderdijks waardering voor Metastasio en van zijn activiteiten als vertaler van diens werken, vormen deze stukjes echter geenszins. De kwestie is dat Metastasio op de eerste plaats toneelschrijver was, en Bilderdijk

kennelijk niet. Daarvoor leverde zijn (romantische) inspiratie een te ongelijke en nooit aflatende strijd met de klassicistische voorschriften waarmee hij tevergeefs tot een vergelijk trachtte te komen. Ik heb in 1960 de uitgave bezorgd van enkele toneelontwerpen die Bilderdijk (vermoedelijk tussen 1784 en 1801) heeft bewerkt naar het voorbeeld van Metastasio's drama's *Olimpiade* en *Demetrio*²⁸. Twee manuskripten die Bilderdijk zelf – evenals talrijke andere – steeds in portefeuille heeft gehouden, maar die bijzonder instructief zijn voor zijn praktijk als dramaturg²⁹.

Met betrekking tot zijn bewerking van de *Olimpiade* kan worden opgemerkt dat Bilderdijk niet zo heel ver van zijn voorbeeld afwijkt. Hij nam de gelukkige afloop uit het origineel over en zelfs vertoont de strekking van de taferelen waarvoor hij in zijn ontwerp niét uitdrukkelijk naar Metastasio verwijst, dikwijls grote overeenkomst met het Italiaanse stuk. De eigenschap die echter absoluut ontbreekt in Bilderdijks navolging, is de arkadische achtergrond waardoor het zangspel van Metastasio zowel aan de *Torrismondo* en *Aminta* van Tasso, als aan de *Pastor fido* van Guarini herinnert. Bilderdijk heeft van de *Olimpiade* (bij Metastasio een melodrama in drie akten) een statig paleisstuk in vijf bedrijven willen maken, en daardoor probeerde hij trouw te blijven aan de klassicistische treurspeltraditie. Maar wat hij met de ene hand aan die traditie gaf, nam hij weer met de andere terug. De door Bilderdijk toegevoegde rumoerige scènes en decorveranderingen zijn maar moeilijk in overeenstemming te brengen met de „deftige eenvoud” van de tragedie die hij in zijn eigen theorie als het ideale treurspel heeft geschetst.

Erger faalde de Nederlandse dichter in dit opzicht toen hij Metastasio's *Demetrio* onder het mes nam. Eigenlijk wilde hij, behalve de ekspositie, maar twee taferelen uit het origineel overnemen: met name het derde toneel uit het derde bedrijf en het twaalfde toneel uit het tweede. In zijn *Saggio sul Metastasio* van 1950 ziet Claudio Varese al in het eerstgenoemde toneel: „una elevata altezza patetica”, maar zonder twijfel wordt het toppunt van patetiek pas bereikt in het andere stuk dat Bilderdijk uit de *Demetrio* overnam. Metastasio heeft zelf aanwijzingen gegeven voor de regie van de afscheidsscène in het tweede bedrijf tussen zijn heldin en haar minnaar, en het is bekend dat het achttiende-eeuwse publiek bij dit toneel overvloedig placht te wenen. Dat Metastasio de toeschouwers opzettelijk tot tranen toe wilde ontroeren, blijkt overigens uit de tekst zelf. De auteur gaat zover, dat hij de bedroefde gelieven hun eigen tragische omstandigheden als geschikt objekt laat aanprijzen voor de latere dramatische kunst³⁰! Het is niet toevallig dat Bilderdijk juist deze scène overneemt. Heel

zijn ontwerp wijst op effektbejag. De *Demetrio* van Metastasio vertoont invloed van Corneilles *Don Sanche d'Arragon* en een zowel door hem als de Fransman ten zeerste geliefd thema is erin centraal gesteld. Dit thema is de tegenstelling tussen plicht en liefde, welk contrast – maar dan versterkt door de polariteit van eer en vriendschap – eveneens ten grondslag ligt aan de *Olimpiade*. Heeft *Bilderdijk* in het laatste stuk dit motief weinig aangetast en er o.a. slechts het arkadisch fond aan ontnomen : bij zijn bewerking van de *Demetrio* ging hij veel verder. Het stuk dat *Bilderdijk* ontwierp is uiteindelijk een intrigespel met grove effecten. De klimaks daarvan wordt bereikt aan het slot, wanneer de toneelvloer bedekt wordt met een drietal ontzielde lichamen. Maar... de voorgeschreven vijf bedrijven zijn in het Nederlandse ontwerp – en dit in afwijking van Metastasio's driedelig origineel ! – wel degelijk gehandhaafd. Ook het feit dat *Bilderdijks* stuk op een droevige wijze eindigt, past ogenschijnlijk beter in het raam van de klassieke traditie. Metastasio heeft daarentegen een voorliefde voor het „happy end”. Zijn dichterlijke mildheid heeft hem steeds verhinderd het katastrofale karakter van de Griekse tragedie te aanvaarden ; het gelukkige slot van zijn stukken vloeit als het ware voort uit zijn poëtisch wereldbeeld, waarin de tederheid overheerst en waar de weemoed steeds een glimlach overhoudt³¹. De Italiaan heeft, mèt het karakter van de Griekse en Frans-klassicistische tragedie, ook haar uiterlijke vorm losgelaten, voorzover deze niet aan zijn eigen inspiratie beantwoordde. *Bilderdijk* liet in zijn dramatische werken nimmer de vrije loop aan zijn naar het wildromantische neigende dichterlijke aandrift, maar bleef steeds streven naar een kompromis met de classicistische traditie, waarin hij was opgevoed en die hij als teoretikus verdedigde. Deze twee manuscripten bewijzen dat *Bilderdijk*, bij al zijn bewondering voor de *dichter* in Metastasio, toch nog niet kon komen tot een reserve-loze waardering van diens werk als *dramaturg*. Enerzijds verminkte zijn eigen, veel meer ruige inspiratie de „dolcezza” van de Italiaanse originelen, terwijl anderzijds zijn aangewende classicistische statigheid en vormgebondenheid de compositie aantastten, die zich op natuurlijke wijze uit Metastasio's poëtische wereldbeeld scheen te hebben ontwikkeld. Het gevolg van *Bilderdijks* dramatische Metastasio-inspiratie schijnt dan ook geen ander, dan dat de Nederlander zich al in de knoop had gemanoevreerd, vóór hij aan de eigenlijke uitwerking van zijn ontwerpen toekwam. Een voor *Bilderdijks* werkzaamheid als *dramaturg* niet ongewoon resultaat.

3.

Onder Bilderdijs onuitgegeven en onvoltooide toneelmanuskripten bevindt zich ook nog een andere, zij het deze keer indirecte poging tot „verbetering” van een Italiaans toneelschrijver. In een periode die in ieder geval na het jaar 1808 ligt, schreef hij een ontwerp en een paar tonelen voor een treurspel op het destijds beroemde *Sofonisba*-motief, waarvan de oorsprong is te zoeken in het dertigste boek van Livius³². De geschiedenis is de volgende: In het jaar 203 voor Christus slaagt Scipio erin om, met behulp van Massinissa, koning van Massyli, een verpletterende nederlaag toe te brengen aan de Numidische koning Syfax. Sofonisba, de gemalin van Syfax, zal nu met andere gevangenen in triomf naar Rome worden gevoerd. Massinissa wordt echter zozeer door deze vrouw bekoord, dat hij haar onmiddellijk huwt. Desondanks wenst Scipio dat zij aan de Romeinen wordt uitgeleverd. Om hiervoor te worden bespaard, drinkt Sofonisba dan de gifbeker die Massinissa haar gezonden heeft.

Vermoedelijk kreeg dit verhaal in de renaissance grotere bekendheid doordat Petrarca het vermeldde in zijn epos *Africa* en in zijn *Trionfo d'amore*. Een feit is dat het eerste klassieke treurspel uit de Italiaanse literatuur juist een bewerking is van dit motief. Het is de in 1515 verschenen *Sofonisba* van de geleerde schrijver Gian Giorgio Trissino, volgens Plinio Carli en Augusto Sainati: „il primo che tentò di dare alla nostra letteratura una tragedia regolare cioè esemplata sui canoni classici”³³.

De geschiedenis van Sofonisba keert een verbazingwekkend aantal keren op het Europese toneel terug. In totaal nam ik vijftien verschillende toneelstukken over haar lotgevallen door: Nederlandse, Engelse, Duitse, Franse en Italiaanse; bovendien kreeg ik later nog enkele komparatistische studies onder ogen, waaruit bleek dat ditzelfde thema minstens veertig maal voor het toneel is bewerkt, o.a. in Spanje, Portugal, Denemarken en Rusland. Talrijk zijn ook de opera's, novellen en gedichten waarin de Numidische koningin voorkomt³⁴.

In vergelijking met de mij bekende andere bewerkingen van het Sofonisba-motief, vertoont Bilderdijs toneelmanuskript een combinatie van de volgende eigenaardigheden:

1. Syfax keert in de eerste akte (na de veldslag tegen de Romeinen) vermomd in zijn paleis terug en sterft pas in de derde akte;
2. In de vierde akte staat Scipio de gemalin van de overwonnen koning aan Massinissa af, maar dit is voor Sofonisba blijkbaar geen voldoende reden om in de laatste akte het drinken van de gifbeker achterwege te laten.

Het komt mij voor dat de verklaring van deze „afwijkingen” is te vinden in Bilderdijks verhandeling *Het treurspel* (1808), waar hij een (afwijzend) oordeel uitspreekt over de Italiaanse *Sofonisba*-tragedie van Gian Giorgio Trissino. Bilderdijk schrijft: „De afgrijslijk laffe rol van Syfax die elken rechtschapen man tegen de borst moest stoten, ware alleen genoeg, om het in eene Eeuw, waar de beschaafde smaak eenigermate vertederd of veredeld was, zelfs bij het plumpe gemeen te doen vallen”³⁵. Het is niet moeilijk Bilderdijks argumenten voor deze uitspraak in het Italiaanse treurspel aan te wijzen.

Als de koning van Numidië gevangen genomen is, vraagt Scipio hem :

Qual avversa fortuna v'ha condotto,
Siface, a far accordo coi nemici,
Senza guardare a'sacramentie e leghe
Ch'eran fatte con noi primieramente ?

Syfax weet hierop niets beters te antwoorden als :

La causa fu la bella Sofonisba.

Hij wijst op de biezondere eigenschappen van zijn gemalin :

Che potean far di me ciò che a lei piacque...

en constateert dat zij hem heeft gebracht :

.....in la miseria che vedete :
Ne la quale ho però questo conforto,
Ch'l maggior mio nimico l'ha presa
Per moglie...

Syfax is er van overtuigd dat het nieuwe huwelijk de ondergang van zijn vijand Massinissa zal betekenen, en smeekt nu om de vriendschap van Scipio. Bangelijk besluit hij :

... ben vorrei che ciò che si destina,
S'eseguisca di me senza tormenti.

Het koor konkludeert na deze scène terecht :

Quanto, quanto dolor, quanta pietate
Ho del misero stato di costui,
Che fu si' gran signor, che fu si' ricco
Di tesoro e di gente ! Or in un giorno
Si truova esser prigion mendico e servo³⁶.

Overigens is deze inderdaad „afgrijselijk laffe rol” van de Numidische koning geenszins een uitvinding van Trissino. Wie de betreffende plaatsen bij Livius nagaat, komt tot de ontdekking dat

de Italiaan zich heeft gebaseerd op het relaas van de vroegere geschiedschrijver ³⁷.

Hoe heeft Bilderdijk nu die lafheid van Syfax trachten te vermijden, of, met andere woorden : op welke wijze heeft de Nederlandse dichter de fouten van Gian Giorgio Trissino willen „verbeteren” ? Het antwoord op deze vraag is tevens de verklaring van de eerste der in zijn handschrift gekonstateerde „afwijkingen”. Syfax zou al in het eerste bedrijf vermoemd in zijn paleis terugkeren om zich van de trouw of ontrouw zijner gemalin te overtuigen, en tevens ongezien haar gesprek met de Romeinse gezanten bijwonen. Daarna zou hij de strijd tegen Rome kennelijk niet hebben opgegeven. Hij komt pas om in het derde bedrijf en men mag aannemen dat hij, om met Vondels *Gysbreght* te spreken : „met vollen roem in 'tharrenas gestorven” is. Uit deze krachtige Syfax-figuur zijn weer verschillende karaktertrekken van Bilderdijks Sofonisba te verklaren, en eveneens de eigenaardigheid dat de dichter als aanwijzing voor het vierde bedrijf optekende : „Scipio staat h(aa)r aan Mass(inissa) af”, welke voorstelling geheel in tegenspraak is met de door Livius vermelde feiten ³⁸. De „Sofonisba” van Trissino is de tegenpool van zijn „Siface”. De Italiaanse dichter stelt haar voor als de wilskrachtige vrouw die geheel beheerst wordt door haar haat tegen Rome en erin slaagt haar gemaal tot een willoos werktuig te maken. Als zodanig wordt zij ook getekend in het treurspel *Sophonisbe* van Pierre Corneille. Zeer duidelijk blijkt het karakter van déze Sofonisba in haar antwoord aan Massinissa :

Je ne veux qu'éviter l'aspect du Capitole :
 Que ce soit par l'hymen ou par d'autres moyens,
 Que je vive avec vous ou chez nos citoyens,
 La chose m'est égale ; et je vous tiendrai quitte,
 Qu'on nous sépare ou non, pourvu que je l'évite.
 Mon amour voudrait plus ; mais je règne sur lui
 Et n'ai changé d'époux que pour prendre un appui ³⁹.

Trachten we nu te bepalen hoe Bilderdijk zich de Numidische koningin heeft voorgesteld. In zijn openingstoneel verkeert Sofonisba in de veronderstelling dat haar gemaal al gestorven is. Tijdens een gesprek met haar vertrouwde geeft zij nu te kennen dat zij tegen haar zin met Syfax was getrouwd en eigenlijk een ander beminde. Deze „ander” moet – onder meer blijkens het stuk van Trissino – niemand anders zijn geweest dan Massinissa ! Aangezien nu in het vierde bedrijf van Bilderdijk door Scipio toestemming zou worden gegeven voor een huwelijk tussen Massinissa en de weduwe van Syfax, kan het vreemd lijken dat Sofonisba in de slotakte toch zelfmoord pleegt. Een „verklaring” geeft het slot van de zo juist

besproken openingsscène, waarin Sofonisba, op de suggestie dat zij na Syfax' dood zou kunnen huwen met haar eigenlijke geliefde, slechts reageert met de uitroep: „Neen nooit. Eer sterf ik”. Het komt mij voor dat Bilderdijk in Sofonisba de in alles gehoorzame, onderworpen echtgenote zou hebben verbeeld. Dat was ook het ideaal van de dichter. Talrijke bewijsplaatsen daarvoor vindt men verspreid in zijn werk⁴⁰. Kenmerkend voor die opvatting is bijvoorbeeld de wijze waarop hij in zijn treurspel *Willem van Holland* (1808) de gravin Adelheide aan haar dochter laat mededelen dat zij haar voor een bepaalde gemaal heeft bestemd:

..... Gij weet mijn wil. – Eer morgen 't licht zal dalen ! –
 Het uur, zal 's Bruigoms komst (ik wacht hem hier) bepalen.
 Betoon gehoorzaamheid als Dochter ! – 't Is voor 't laatst,
 Dan eindigt mijn gezag : – voor 't minste, 't wordt verplaatst⁴¹.

Ook Sofonisba had Syfax alleen maar gehuwd uit gehoorzaamheid aan haar vader; zo zal zij later Massinissa hebben geweigerd uit gehoorzaamheid aan haar echtgenoot. Bilderdijks (enige) aanwijzing voor het derde bedrijf luidt immers: „Syfax sterft en verbindt h(aa)r Mass(inissa) niet te huwen”. In het vijfde bedrijf moet Sofonisba hebben gestaan voor dit dilemma: óf als gevangene naar Rome te worden gevoerd, óf te huwen met Massinissa, die zij bovendien liefhad. Het laatste impliceerde ongehoorzaamheid aan haar gemaal en was alleen al daarom verwerpelijk. Het eerste was eveneens onaanvaardbaar, omdat het in strijd was met haar eergevoel van koningin, waarop Bilderdijk al in het eerste bedrijf de nadruk had gelegd. Sofonisba wijst daar op hooghartige wijze het huwelijksaanzoek af van haar enige verdediger, de trouwe veldheer Bochar, die echter „uit onbekend geslacht gesproten” is. Aldus rest haar slechts de gifbeker...

4.

Bilderdijk had niet alleen bezwaren tegen het Italiaanse *Sofonisba*-stuk van Gian Giorgio Trissino. In zijn treurspelverhandeling van 1808 heeft hij eveneens een afwijzend oordeel uitgesproken over enkele andere Italianen, die in de zestiende eeuw pogingen hebben gedaan om een treurspel te scheppen dat moest aansluiten bij de Griekse tragedie. Ook deze geleerde auteurs, namelijk Ludovico Dolce, wiens vertalingen van de oude tragici „weinig baatten” en Giovanni Rucellai, die „nietige pogingen tot oorspronkelijkheid” ondernam, waren volgens Bilderdijk: „alleronbekwaamst om een waarachtig Treurspel uit te denken of te bevatten”⁴².

Zo'n streng oordeel was in Bilderdijks tijd minder opzienbarend dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Bilderdijk heeft er

zich bijvoorbeeld voor kunnen inspireren op beschouwingen van Voltaire, Brumoy en Bouterwek, en eveneens op de mening van zijn eigen landgenoot Rijklof Michaël van Goens⁴³. Zijn afwijzing van het Italiaanse humanistentoneel hangt trouwens samen met zijn – evenmin ekseptionele – mening over de dramaturgische mogelijkheden van de Italiaanse auteurs in het algemeen, en daardoor tevens met zijn opinie over de Italiaanse volksaard. Hoewel Bilderdijk ervan overtuigd was dat Italië na de Oudheid het cultureel centrum van Europa werd, laboreerde hij geenszins aan kritiekloze bewondering voor de Italianen⁴⁴. Rond 1820 heeft hij bij herhaling verkondigd dat het „gruwelijke” en de „grofheid” van de Romeinen, in zekere zin nog zijn aan te wijzen bij de latere Italianen⁴⁵. En in zijn verhandeling *Het treurspel* staat dat de Italiaanse invloed op de ontwikkeling van de tragedie noodzakelijkerwijze uiterst gering is geweest, omdat de „luchtigheid” van de Italianen hen volslagen ongeschikt maakte voor het treurspel. „Waar de ernst verloren is, is alles voor een volk verloren, en zijne terugkomst tot de ware Poëzy een onmogelijkheid”, aldus beweert Bilderdijk⁴⁶. Dat „de geest der Natie” in Italië niet aan het treurspel „hing”, is volgens Bilderdijk mede te wijten aan de slechte invloed van Paus Leo X, die als beschermer van de schone kunsten zijn eigen aanzien en waardigheid oenteerde, door zijn grote belangstelling voor het boertige. Onzedige blijspelen van Machiavelli en kardinaal Bibiena werden door Leo X hoger gewaardeerd dan het beste treurspel. En afgezien nog van het feit dat de pauselijke kunstbeschermer weinig of niets heeft bijgedragen tot de veredeling van de smaak, was de toestand in Italië zodanig, dat er lange tijd geen „eigenlijk Tooneel” heeft bestaan⁴⁷. Als enige invloed die van Italië op dramaturgisch gebied is uitgegaan, noemt Bilderdijk enkele ontleningen van Molière aan Italiaanse blijspelen, en de verbreiding van overdreven allegorieën, zoals wij die aantreffen in de Nederlandse rederijkersspelen⁴⁸.

Bilderdijks ongunstig oordeel over de Italiaanse volksaard in verband met het tragische toneel, staat weer niet op zichzelf. De Nederlander raakt hiermee een probleem, waarover men het ook in het huidige Italië nog steeds niet eens is⁴⁹. Per slot van rekening was Scipione Maffei al in 1723 de uitgave van zijn *Teatro italiano* begonnen ter bestrijding van de bestaande ongunstige meningen over de Italiaanse toneelprestaties⁵⁰. Behalve in Italië zelf (bijvoorbeeld bij Metastasio en Galiani), treft men die ongunstige mening aan bij een man als Voltaire, die ervan overtuigd was dat de frivole smaak van het Italiaanse publiek de belangstelling voor het goede treurspel verstikt had. In het voorwoord van zijn eigen treurspel *Sémiramis* weet Voltaire te melden dat de Italianen nu

eenmaal meer houden van „la plaisanterie et la malignité du genre comique”, dan van „l'austère majesté de la tragédie”⁵¹. Ook A. W. Schlegel en Bilderdijs landgenoten Rijklof Michaël van Goens en Hiëronymus van Alphen stonden afwijzend tegenover de Italiaanse treurspelprestaties: maar zij laten daarbij de invloed van Paus Leo X buiten het geding⁵².

Bilderdijs mening over de favoriete blijspeldichters van de renaissance-paus laat intussen aan duidelijkheid niets te wensen over. Hij noemt in zijn treurspelverhandeling van 1808 het blijspel *Clizia* van Machiavelli even „morsig” als de *Casina* van Plautus waarnaar deze komedie is bewerkt, en zelfs nog „Godonteerder” dan het origineel. De *Mandragora* van Machiavelli is „schandelijk”, en de *Calandra* van kardinaal Bibiena noemt Bilderdijs zonder meer „onzedig”⁵³. Deze drie stukken uit de zestiende eeuw zijn de enige Italiaanse komedies waarover Bilderdijs een oordeel heeft uitgesproken. Dat dit oordeel geenszins opvallend puriteins was in die tijd, kan blijken uit het feit dat het duidelijk overeenkomst vertoont met dat van gezaghebbende auteurs als Voltaire en Friedrich Bouterwek. De eerste acht de betreffende Italiaanse blijspelen „un peu trop licencieuses”: de tweede spreekt ten aanzien van Bibiena over „platte Späse” of „derbe Unsauuberkeiten”, en verbaast zich over de goedkeuring van Paus Leo X⁵⁴.

Uit het voorwoord van Bilderdijs bundel *Mengelpoëzy* (1798) zou men nog kunnen opmaken, dat hij van de wereldberoemde achttiende-eeuwse blijspelschrijver Carlo Goldini (wiens werken hij bezat) de komedie *Un curioso accidente* kende. Maar nergens blijkt Bilderdijs mening over deze en andere Italiaanse blijspelschrijvers uit latere tijd⁵⁵.

Ook met betrekking tot het latere Italiaanse treurspel zijn Bilderdijs uitlatingen zeer zeldzaam. Men mag aannemen dat hij voor de prestaties van de Frans-klassicistisch georiënteerde Italiaanse dramaturgen uit de achttiende eeuw maar weinig belangstelling of waardering had. In het brouillon voor zijn *Considerationen* omtrent het repertoire van de Amsterdamse schouwburg (1808), vermeldt hij Italië onder de landen die geen stukken „in den Franschen smaak” hebben voortgebracht waarvan de vertaling voor opvoering in aanmerking komt⁵⁶. Verder vindt men in Bilderdijs theoretische geschriften van 1780 en 1808 enkele opmerkingen over „fouten” met betrekking tot herkenning, illusie en historische waarheid, in het treurspel *Merope* van Scipione Maffei. Deze hoeven echter nog niet te bewijzen dat Bilderdijs dit treurspel ook werkelijk grondig heeft doorgewerkt, of dat de betreffende kritiek uit zijn eigen

koker komt. Over Maffei's *Merope* is in de achttiende eeuw zoveel „heen en weer” geschreven, dat Bilderdijk zijn wijsheid gemakkelijk elders heeft kunnen opdoen ; waarschijnlijk zal dat bij Lessing zijn geweest ⁵⁷.

Opmerkelijk is, dat men in Bilderdijks treurspelverhandeling tevergeefs zoekt naar de naam van Vittorio Alfieri, die in het achttiende-eeuwse Italië kan worden beschouwd als de sterkste vertegenwoordiger van de dramatische kunst in „den Franschen smaak” ⁵⁸. Willem de Clercq noemde hem in zijn bekroonde *Verhandeling* van 1822 de „Demagoog der Dichters”, en schreef dat zijn bekendheid de vermelding van elementaire inlichtingen (die hij wel nodig achtte voor figuren als Parini en Monti) bij uitzondering overbodig maakte ⁵⁹. Er zijn enkele aantekeningen van Bilderdijk die belangstelling voor het werk van Vittorio Alfieri bewijzen en er bestaat een op 20 juli 1819 gedateerde brief, waarin de Nederlander schrijft dat hij Alfieri's tragedie over Don Carlos (bedoeld is de *Filippo*) beschouwt als de beste toneelbewerking die hem ooit van dit veelgebruikte motief onder ogen is gekomen ⁶⁰. Ik merk nog even op, dat Bilderdijk de treurspelen van Alfieri waarschijnlijk pas laat heeft leren kennen : de katalogus van zijn bibliotheek vermeldt een editie van 1803, en al in 1789 was de verzameluitgave van Alfieri's tragediën in Parijs verschenen ⁶¹.

5.

Dat Bilderdijk zich heeft verdiept in de geschiedenis van het Italiaanse toneel, blijkt uit een groot aantal aantekeningen uit de destijds beroemde literatuurgeschiedenis van Bouterwek, die ik aantrof op een der duizenden oktavoblaadjes welke hij gebruikte voor het maken van kritische opmerkingen en ekserpten bij zijn (overigens niet altijd met name vermelde) lektuur ⁶². De katalogi van zijn boekerij in 1797 en in 1832 vermelden daarenboven verschillende uitgaven van Italiaanse toneelstukken ⁶³. We mogen aannemen dat Bilderdijk speciale belangstelling had voor Italiaanse herdersspelen, waarmee hij zich ongeveer in alle perioden van zijn dichtelijke loopbaan blijkt te hebben bezig gehouden, zij het dan niet op specifiek dramaturgische wijze. De beroemde *Aminta* van Torquato Tasso bezat Bilderdijk volgens de katalogus van zijn laatste boekerij in vier Italiaanse uitgaven, en vóór zijn verbanning in 1795 bevatte zijn bibliotheek bovendien de Nederlandse vertaling van J. B. Wellekens ⁶⁴.

Hozeer Bilderdijk aan Tasso's herdersspel was „gehecht”, bewijst een brief die hij al twee dagen na zijn uitwijzing heeft

geschreven aan zijn eerste vrouw. Bilderdijk deelt mede dat hij haar door een vriend heeft laten verzoeken hem de *Aminta* na te zenden, maar dat dit verzoek bij nader inzien overbodig was, omdat hij zelf het boek al blijkt te hebben meegenomen bij zijn vertrek uit Den Haag⁶⁵. In Londen gebruikte Bilderdijk de *Aminta* bij zijn Italiaanse lessen aan de zusjes Schweickhardt, wat ondermeer wordt bewezen door zijn op 9 april 1796 geschreven (en in het vorige hoofdstuk al vermelde) Frans gedicht *A l'Aminte du Tasse en le remettant à M.S.* :

Chef d'œuvre reconnu de plus fameux Poëte,
Que l'Italie en pleurs vit naître de ses flancs !⁶⁶

Behalve deze (ongedrukt gebleven) lof, is er nog het in het vorige hoofdstuk vermelde *Aminta*-citaat, dat Bilderdijk boven zijn verjaardags-*Ode* voor Katharina Wilhelmina Schweickhardt plaatste. Dit citaat vervult daar een soortgelijke functie als het zojuist genoemde Franse gedicht: door middel van een haar bekende situatie uit Tasso's *Aminta*, moest er Bilderdijks jeugdige leerlinge door worden duidelijk gemaakt, dat de oudere dichter haar heel wat méér wenste over te dragen dan zijn kennis van het Italiaans. Toneeltheoretische opmerkingen met betrekking tot de *Aminta* trof ik niet in Bilderdijks geschriften aan⁶⁷.

Een pastorale waarvoor Bilderdijk biezonder veel belangstelling had, was *Il pastor fido* van Battista Guarini, welk stuk hij bezat in verscheidene Italiaanse uitgaven, in een Franse vertaling, en in twee Nederlandse vertalingen⁶⁸. Bilderdijk heeft zich bij zijn uitgave van Huygens' *Koren-Bloemen* (1825) de moeite gegeven diens vertaling van een fragment uit de *Pastor fido* te vergelijken met het origineel. Maar in zijn enkele jaren tevoren verschenen editie van Hoofts *Gedichten* rept hij naar aanleiding van de *Granida* met geen woord over Guarini⁶⁹. Dit wil niet zeggen dat hij de *Pastor fido* pas na 1823 gelezen zou hebben. Het bleek me dat Italiaanse citaten in Bilderdijks dichtbundels van 1798, 1805 en 1824 afkomstig zijn uit Guarini's herdersspel. Zijn gedicht *De ware kus* van 1798 staat alleen in het handschrift (dus niet in de boekuitgave) vermeld als bewerking naar Guarini, maar een nader onderzoek leert dat het origineel te vinden is in de rei na het tweede bedrijf van *Il pastor fido*⁷⁰. Bovendien zou men Bilderdijks gedicht *Het roosjen* (1805), waarboven hij zelf een citaat uit Tasso's *Gerusalemme* plaatste, wel kunnen beschouwen als uitwerking van een vergelijking uit de eerste akte van Guarini's herdersspel⁷¹. In hoofdstuk IV kom ik nog terug op Bilderdijks

dichterlijke avonturen met het werk van Guarini, en in hoofdstuk III op zijn verhouding tot Tasso.

Bilderdijs voorliefde voor de pastorale blijkt ook uit enkele andere bio-bibliografische feiten. Zo kocht hij in Londen (kennelijk ten behoeve van zijn Italiaanse lessen) een uitgave van Antonio Ongaro's *Alceo*, welk in 1582 voor het eerst gespeelde stuk ook wel bekend is onder de bijnaam „l'Aminta bagnato”. De schrijver heeft het herdersspel van Tasso omgewerkt tot een vissersspel: naast de „favola boschereccia” van zijn grote voorganger stelde Ongaro een „favola pescatoria”⁷². Verder was Bilderdijk een aandachtig lezer van het herdersspel *Filli di Sciro* (1607), van Guidobaldo Bonarelli. Een in 1825 door hem vertaald en verder uitgewerkt citaat blijkt eruit afkomstig, en ook vond ik op een van zijn duizenden aantekeningenblaadjes een groot aantal losse verzen uit Bonarelli's pastorale⁷³.

Ik vermoed dat Bilderdijk de Italiaanse herdersspelen vooral bewonderde om de daarin voorkomende brokken (liefdes-)poëzie, en in enkele gevallen ook omdat hij sommige „pastorale” situaties bruikbaar achtte voor zijn eigen minnaarsactiviteiten in Engeland. Het is immers duidelijk dat hij zijn Italiaanse lektuur- of literatuurlessen aanpaste aan zijn eigen situatie. Daarop wijst zowel de bloemlezing liefdespoëzie waarin hij het Italiaans gedicht *All' amabilissima Donna* schreef (besproken in hoofdstuk I), als zijn zojuist vermelde toespelingen op de inhoud van Tasso's *Aminta*. Katharina Wilhelmina Schweickhardt bezat een in 1796 te Edinburg verschenen verzamelbundeltje met de *Aminta* en de *Alceo*, waarvan de laatste bladzijde het handschrift bevat van Bilderdijs Italiaanse gedicht *Tacea il papiro...*⁷⁴

Dat Bilderdijk de pastorale niet zozeer als *toneelgenre* beschouwde, blijkt volgens mij ook uit het feit dat hij er nergens over spreekt in zijn verhandelingen of opmerkingen met betrekking tot de dramaturgie. Waarschijnlijk vertoonde de pastorale voor Bilderdijs treurspel-smaak in te geringe mate een katastrofaal en statig karakter: een dergelijke konklusie schijnt altans voort te vloeien uit zijn hiervoor besproken navolgingen van Metastasio's melodrammi *Olimpiade* en *Demetrio*. Ik zou het in dit verband meer dan toevallig willen noemen, dat Metastasio's tijdgenoot Aurelio de' Giorgi Bertola juist in deze twee stukken een navolging van de pastorale traditie aanwijst. Hij schrijft ondermeer: „E chi versato alcun poco nella letteratura del *Pastor fido* non ne ravvisa il più dilicato estratto inserito eccellentemente nel *Demetrio* e nella *Olimpiade*? Sifate imitazioni così maestrevoli, così fine, così libere non fan certamente torto alla fama altissima del poeta”⁷⁵. Het is

ons al gebleken dat Bilderdijk in zijn bewerkingen het arkadische en idyllische karakter van Metastasio's melodrammi (dat hem waarschijnlijk aanvankelijk heeft aangetrokken) juist heeft proberen om te buigen in de richting van het statige paleisstuk volgens de Frans-klassieke smaak!

We mogen tenslotte wel konkluderen dat de in dramatische vorm verbeelde renaissancistische herderswereld in Bilderdijks tijd veel van zijn aantrekkingskracht had verloren⁷⁶. In de gouden eeuw waren Tasso en Guarini bewonderde toneelmodellen in Frankrijk, en hadden ten onzent o.a. Rodenburg, Hooft en Vondel de invloed van *Il pastor fido* en *Aminta* ondergaan⁷⁷. Van het laatstgenoemde stuk verschenen tussen 1711 en 1732 nog vijf vertalingen, terwijl in die periode bovendien bewerkingen naar herdersspelen van Contarini en Bonarelli op de markt kwamen⁷⁸. Toch schreef Jan Baptista Wellekens al in 1715 in het voorwoord bij zijn eigen *Aminta*-bewerking dat het herdersspel niet geschikt was voor opvoering in de schouwburg, omdat het niet meer beantwoordde aan de heersende smaak⁷⁹. Dat de vroegere achttiende eeuw behalve zijn „velt- en zeezangen” ook enkele oorspronkelijke herdersspelen kende, doet even weinig aan deze waarheid af, als het feit dat B. Luloffs nog in 1780 een minder geslaagde parodie op dit genre leverde⁸⁰. Wanneer Bilderdijk zich niet in de pastorale als *toneelsoort* verdiept, komt dat eenvoudig omdat ze voor hem en zijn tijdgenoten geen serieus dramaturgisch belang meer had. Wat anderzijds natuurlijk weer niets afdoet aan zijn bewondering voor de dramatische liefdessituaties en dito Italiaanse poëzie, in de pastorales van Tasso, Guarini, Ongaro en Bonarelli.

III

TUSSEN FANTASIE EN TEORIE

1.

Op 15 augustus 778 werd de achterhoede van het leger van Karel de Grote bij Ronceveaux door de Basken overvallen en verslagen. Tot de gesneuvelden behoorde de prefekt van Bretagne, die Hruodlandus heette: toen Karels historische nederlaag poëtisch werd vereeuwigd, is hij als de dappere held „Roland” de literatuurgeschiedenis ingegaan. Eenmaal bezongen in het oudfranse „Chanson de Roland” van ongeveer 1100, heeft het relaas van zijn avonturen zich allengs los gemaakt van de oorspronkelijke historische feiten en een eigen ontwikkeling gekregen in de ridderepiek van West-Europa. Op biezondere wijze gebeurde dat in Italië, waar – na een aantal vroegere bewerkingen – de bekendste gedichten op dit middeleeuwse tema pas ontstaan als de riddertijd eigenlijk al voorbij is en de renaissance begonnen. Die veranderde tijdsomstandigheden hebben een diepgaande invloed. Wanneer de Florentijn Luigi Pulci omstreeks 1460 op verzoek van Lorenzo de Medici’s moeder een amusant verhalend gedicht opzet, komt tenslotte in 1483 als resultaat zijn *Morgante maggiore* te voorschijn: een epos over de beroemde Roeland, waarin diens heldendaden worden afgewisseld met allerlei komische en bizarre fantasieën. Het gedicht laat vermoeden dat de schrijver en zijn renaissancistische lezerskring eigenlijk al niet meer van harte konden „geloven” in het ridderideaal van hun middeleeuwse held...

Een tijdgenoot van Pulci was Matteo Boiardo, die leefde aan het nog ridderlijke hof van de hertogen Este in Ferrara. Hij maakte van de dappere Roeland een *Orlando innamorato*, en verbond in de avonturen van deze „Verliefde Roeland” de traditie van de Franckische, voorhoofse ridderromans, met die van de meer verfijnde hoofse liefdesepiek, welke ons bekend is uit de Keltische Arthurromans. Boiardo’s aristokratisch-renaissancistisch opgevatte werkstuk is onvoltooid gebleven, maar het werd een kwarteeuw later voortgezet in de *Orlando furioso* van Ludovico Ariosto, die eveneens aan het hof van Ferrara vertoefde. „Diró d’Orlando... che per amor venne in furore e matto”, zo kondigt Ariosto zijn onderwerp aan; en hij vertelt hoe de in zijn liefde teleurgestelde Roeland zijn verstand verliest, en hoe dat met behulp van de apostel Johannes door de tovenaer Astolfo wordt terug gevonden op de maan. Deze laatste biezonderheid is typerend voor de fan-

tastische aard van Ariosto's gedicht. De bontheid van avonturen en verwickelingen waarmee de Roelandfiguur sedert Pulci in de Italiaanse literatuur werd omringd, bereikt haar eindpunt en haar hoogtepunt in het werk van Ariosto. Deze dichter „speelt” met de oude middeleeuwse motieven en met de talrijke andere die hij ermee verbindt, vermengt en schijnbaar verwart. Patetische, tragikomische en ironische tonen wisselen elkaar af in taferelen waarvan de opeenvolging lijkt te worden bepaald door de wispelturigheid van een ongebreidelde, zinnelijke en levenslustige fantasie. Maar het vreemde is dat men, ondanks de voelbare artistieke reserve en de skeptische willekeur van de (bewust komponerende) dichter tegenover zijn episch materiaal, toch voortdurend blijft vermoeden dat dit verbazingwekkende „spel” ergens iets te maken moet hebben met zijn eigen gevoelens en verlangens.

Ariosto's epos verscheen voor het eerst in 1516, maar de auteur is er tot zijn laatste levensdagen aan blijven schaven en polijsten: „Ariosto liet t'elkens iets aan zijn huis bouwen; altijd maakte hij 't slimmer. Ik doe met mijn huis als met mijn verzen (zei hij). Ik verbeter ze altijd en bederf ze altijd”. Deze notitie komt voor op een der duizenden aantekeningenblaadjes uit de nalatenschap van Bilderdijk. De Nederlandse dichter had de gewoonte allerlei wetenswaardigheden uit zijn dagelijkse lektuur te noteren, en datzelfde deed hij met versregels die hem bijzonder hadden getroffen. Het aantal citaten dat hij uit praktisch alle zangen van de *Orlando furioso* overschreef, is opvallend groot. Men mag eruit konkluderen dat Bilderdijk een aandachtig lezer en een groot bewonderaar van Ariosto was¹. Toch laat hij zich in zijn gepubliceerde geschriften alleen maar laatdunkend uit over de *Orlando furioso*. Wanneer hij in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* de slag van Ronceveaux bespreekt, vermeldt hij het sneuvelen van Roeland: „de *beruchte* (ik kursiveer) Orlando van Ariosto”. In het voorwoord bij zijn leerdicht *De dieren* (1817) fungeert Ariosto als een speels fantast die van waarachtig verheven dichterlijk gevoel verstoken bleef. En in de treurspelverhandeling van 1808 stelt Bilderdijk de ten onrechte bewonderde „revelarijen” van Ariosto tegenover het (echte) „Heldendicht” van Tasso².

In een studie over Cervantes' *Don Quijote* heeft Ramón Menéndez Pidal een opmerking over de Italiaanse Orlando-epen gemaakt, die mij – zij het op indirecte wijze – wel van belang lijkt voor een bepaald aspekt van Bilderdijks waardering (of liever: gebrek aan openlijke waardering) voor Ariosto. Menéndez Pidal schrijft dat de *Quijote* mag worden beschouwd als konsekwentie van de vermenging van het heroïsche met het komische, waarvan de middeleeuwse ridderverhalen vooral sedert de renaissance het

„slachtoffer” waren geworden. „Los espíritus, que se nutrían de las ideas de la antigüedad romana, comprendían mucho menos el imperio de Carlomagno que el de Augusto, y no podían sentir hondamente la sencilla grandeza de la epopeya medieval”, aldus de Spaanse filoloog. Pulci, Boiardo en Ariosto namen hun middel-eeuwse ridders en hun heldendaden niet helemaal meer au sérieux, en konden zich daarom nog slechts „con burlón humorismo” bij de traditie der oude karolingische poëzie uit Noord-Italië aansluiten³.

Maar Willem Bilderdijk zag – evenmin trouwens als later Francesco de Sanctis – helemaal geen parodiërende bedoeling bij Ariosto, en beschouwde diens werk dan ook niet als een voorloper van de Spaanse *Quijote*: „l'Ariosto non ha l'intenzione di mettere in gioco la cavalleria come fece il Cervantes”⁴! Voor Bilderdijk was de *Orlando furioso* een autonoom epos en geen parodie. En het is niet moeilijk de eigenschappen aan te wijzen waardoor Ariosto's autonome epos in konflikt komt met de ideeën die Bilderdijk over een heldendicht had.

Daar is allereerst de held zelf. „On peut dire que le respect que l'on a pour les héros augmente à mesure qu'ils s'éloignent de nous”, schreef Racine in het voorwoord van zijn *Bajazet*, en (onder anderen) bij Voltaire heeft Bilderdijk kunnen lezen dat „les malheurs des hommes illustres... font sur nous une impression plus profonde que les infortunes du vulgaire”⁵. Al in zijn bekroonde verhandeling van 1780 citeert hij deze plaats uit de *Ragion poetica* van Gravina: „Quanto le cose ci divengono familiari, tanto meno corre sopra esse la nostra avvertenza: perchè la mente è sempre rapita dall' oggetto più raro, nel quale ravvisa qualch' attributo singolare, e distinto da gli altri oggetti”⁶. In heldendicht en treurspel zoekt Bilderdijk – op voorbeeld van de door hem en zijn tijdgenoten om 't zeerst geprezen Griekse teoretikus (pseudo-) Longinus – naar een verheffing boven de gewone wereld, waarin wij dagelijks leven moeten. Een verheffing die eigen is aan de grootse belevenissen van heroïsche en mytische personages, wier lichamelijke en geestelijke eigenschappen onbereikbare idealen zijn voor de normale sterveling. In een op Longinus geïnspireerde voordracht over *Het verhevene* schrijft Bilderdijk: „Aangedaan te worden door het geen Zedelijk en Geestelijk groot is, en niet dan door dit, heeft iets bovenmenselijks in zich, en wat aan een hooger rang van wezens, aan een verhevener wareld eigen is; en de uitdrukking van zulk eene zielsgesteltenis moet noodwendig voor zoo verr' zy daar het gevoel van overbrengt, treffen en verheffen”⁷. Bilderdijk ziet de hier bedoelde geestelijke en zedelijke grootheid niet als op zichzelf staande gegevens. Ze gaan in zijn totaliteits-

denken samen met hoge maatschappelijke stand (koningen, helden), kiesheid, beschaving, en andere vormen van verhevenheid⁸. En daarmee komen we terug op de *Orlando furioso*.

Françoise Voigt heeft in haar dissertatie *Roland-Orlando dans l'épopée française et italienne* gewezen op de karaktertrekken van Ariosto's Orlando, die hem maken tot „un noble seigneur de la cour de Ferrare”. Maar de door haar vermelde eigenschappen hebben volgens mij voor Bilderdijk nooit het bezwaar kunnen wegnemen dat Orlando faalt in zijn plicht jegens de keizer, zich niet altijd onberispelijk gedraagt jegens zijn wapenbroeders en zich zelfs van lafheid moet beschuldigen ten aanzien van zijn geliefde⁹. Ik herinner aan de in het vorige hoofdstuk besproken bezwaren van Bilderdijk tegen de „afgrijselijk laffe rol” van de held Syfax in het Sofonisba-treurspel van Gian Giorgio Trissino. Ariosto's behandeling van het liefde-motief moet Bilderdijk om verschillende redenen tegen de borst hebben gestuit. Bijvoorbeeld omdat in Canto XXIV de door Bilderdijk zo hoog geschatte liefde tot dwaasheid wordt verklaard en Orlando's gevoelens in Canto XXIX schijnen over te gaan in dierlijke drift. Ook de figuur van de geliefde Angelica moet hem hebben tegengestaan. Niet zozeer omdat ze heidin is en een „blasfemische liefde” in de kristenheld Orlando opwekt, maar veeleer vanwege het motief dat Henri Hauvette formuleert als: „la chute d'Angélique, qui s'est donnée a un humble soldat”, waardoor ze Orlando tot wanhoop brengt. Ik herinner opnieuw aan Bilderdijks reactie op het Sofonisba-treurspel van Trissino, en met name aan het feit dat in zijn eigen toneelontwerp de heldin verontwaardigd de hand afwijst van haar enige beschermer... omdat die van lagere geboorte is¹⁰.

De verhevenheid van het ware kunstwerk hangt voor Bilderdijk ook samen met de „Kiesheid der beschaving”. Ik hoef maar te wijzen op het drieëntwintigste en vierentwintigste Canto van de *Orlando furioso*, om duidelijk te maken dat Ariosto's held volslagen in tegenspraak is met het heroïsch ideaal van de klassicistische opgevoede Nederlander. Ariosto vertelt daar uitvoerig hoe Orlando naakt langs 's Heren wegen zwerft, als een razende bomen en struiken ontwortelt, en beren en zwijnen bestrijdt en verslindt. In Canto XXIX beweert de dichter dat hij zelf eigenlijk wel gek zou moeten zijn om de uitwassen in het krankzinnig gedrag van Orlando nog verder te beschrijven. En dat voor een man als Bilderdijk, die qua stijl en uitbeelding de strengste selectie voor het heldendicht noodzakelijk achtte, en zich uit naam van kiesheid en goede smaak heftig verzette tegen het uitbeelden van de razernij, of zelfs nog maar van grote lichamelijke smart...¹¹

Toch zijn dit nog maar details. Het kernpunt van Bilderdijs kunsttheorie is het dogma van de „Eenheid”. De menselijke gevoelens veredelende verhevenheid van een waarachtig kunstwerk is voor hem de vrucht van Eenheid in gevoel en gedachte bij de kunstenaar, waaruit vanzelf de uiterlijke eenheden van kompositie en toon voortvloeien¹². Daarom kan een treurspel of een epos voor Bilderdijk nooit een aaneenschakeling van losse gebeurtenissen of „episoden” zijn, en daarom kunnen verheven ridderlijke heldendaden nooit in een en hetzelfde dichtstuk worden afgewisseld door bizarre fantasieën. Daarom kan het heroïsche ook niet worden gekombineerd met het komische. De „heldentoon” verdraagt geen grapjes! Afgezien van het feit dat de „vis comica” niet bepaald Bilderdijs opvallendste eigenschap was (dat verklaart o.a. zijn geringe belangstelling voor het blijspel) mag worden vastgesteld dat het mede de afwisseling van het komische en het ernstige was, dat hem in Ariosto moet hebben tegengestaan. Wat dat betreft, is zijn reserve tegenover de *Orlando furioso* vergelijkbaar met die tegenover het burgerlijk drama („middeling tusschen Blijspel en Treurspel”) waarin eveneens een onklassieke (= romantische) vermenging van toon en tematiek voorkomt¹³.

Het geweldig omvangrijke werk van Ariosto (met ruim 38.000 verzen is het groter dan de *Ilias* en de *Odyssee* bij elkaar!), spot niet alleen met zijn eigen ridderlijke-middeleeuwse tematiek, maar evengoed met de poëtica van zijn verheven renaissancistische dichtvorm. Het klassieke „epos” veronderstelt nu eenmaal een strenge eenheid van kompositie en toon, die in de velerlei episoden en wisselende stemmingen van Ariosto's gedicht voortdurend wordt aangetast. Menéndez Pidal vergeleek het warnet van de door Ariosto verbeelde avonturen met het elkaar opstuwende en onderbrekende spel van de golven in de zee: „cada una alcanzada e interrumpida por la siguiente ..., siempre continuas, siempre monótonas, siempre espumantes de juguetona novedad”¹⁴. En onze eigen Bilderdijk citeert naar aanleiding van Ariosto's verbeeldingspel „de bekende woorden van den Kardinaal d'Este aan Ariosto... 'Donde, Maestro Ludovico, avete pigliate tutte queste ?...'”¹⁵!

Al in de zestiende eeuw waren er bewonderaars die de *Orlando furioso* verdedigden, door te beweren dat Ariosto eigenlijk geen echt „heldendicht” had willen schrijven, maar een nieuw genre wenste te introduceren: en aangezien dit nieuwe genre (het zg. „poema romanzesco”) bij Aristoteles en de klassieke theoretici nog onbekend was, konden hun voorschriften er ook niet op van toepassing zijn. De redenering heeft niet verhinderd dat er tot in het begin van de vorige eeuw classicistisch-theoretische bezwaren tegen

de „Orlando furioso” zijn ingebracht. Boileau trok zich als wetgever op de Franse Parnassus niets aan van het in Italië verdedigde bestaansrecht van het „poema romanzesco”; hij veroordeelde Ariosto’s werkstuk als een mislukt heldendicht vanwege de vermenging van het heroïsche met het komische¹⁶. Met Voltaire komen we in het overgangstijdperk van de twijfelaars. Hij vindt de *Orlando furioso* „un monstre”; maar wèl „un monstre admirable” (waarmee hij dan ook zijn voordeel deed voor zijn eigen *Henriade* en waarover hij later in het *Dictionnaire philosophique* schreef: „Le Roland Furieux est à la fois l’Illiade, l’Odyssee et Don Quichotte”) ¹⁷. Kennelijk heel wat minder voorkeur voor het met de laatste titel bedoelde komische element, had de Nederlander W. E. de Perponcher, die zich n.a.v. de Orlando verontrust afvroeg „hoe tog zullen betoverde Helden ons ten voorbeeld kunnen dienen?” ¹⁸. Zijn landgenoot A. C. W. Staring toonde in een onuitgegeven opstel van 1791 weinig bewondering voor „dolende” ridders in het algemeen en zag de held van Ariosto meer in het bijzonder als „den Razenden Roeland (die) met draken, Reuzen en Toveraars (placht) te plukharen” ¹⁹.

Bilderdijk bezat bij zijn verbanning in 1795 twee Italiaanse uitgaven en een Franse en een Duitse vertaling van de *Orlando furioso*: niet een van de (zeldzame) Nederlandse bewerkingen uit de zeventiende eeuw. De katalogus van zijn nagelaten boekenbezit (1832) vermeldt nog slechts een Italiaanse uitgave van 1786. In 1806 informeerde hij vanuit Duitsland bij zijn vriend Jeronimo de Vries of er in Nederland misschien belangstelling zou kunnen bestaan voor een door hem te maken vertaling van Tasso of Ariosto, en in 1828 vroeg hij nog Pulci’s *Morgante maggiore* te leen aan Abraham de Vries²⁰. Zijn gepubliceerde (*teoretische*) uitlatingen over Ariosto’s romantische heldendicht bleken zonder meer ongunstig; zijn ongepubliceerde (*praktische*) lektuuraanteekeningen verraden daarentegen bewondering voor Ariosto’s dichterschap. Bilderdijk moet zich ten aanzien van Ariosto in de typisch pre-romantische positie hebben bevonden van een door de klassicistisch „bon goût” gefrustreerde dichtertelijke bewonderaar. Ondanks al zijn hardop geformuleerde openbare kritiek, ondervond hij in de afgezonderde stilte van zijn leesvertrek, dat er in het werk „des göttlichen Meisters Ariosto” óók dichtertelijke ontroering en verheffing mogelijk was „par une marche irrégulière” ²¹. Het is jammer dat hij zijn plan voor een Ariosto-vertaling niet heeft uitgevoerd. Het resultaat zou wellicht een interessante illustratie zijn geworden bij een opschrift in de *Prospetto del parnaso Italiano*

(1806-1812) van zijn Italiaanse tijdgenoot Francesco Torti : „Difetti dell' Orlando facilmente riparabili”... ²².

2.

„Doe wat gij wilt, het gelukt u niet, die beide namen, Ariosto en Tasso, van elkander te scheiden, als gij van den eenen dichter gewaagt, niet tevens den anderen te gedenken”, schreef Potgieter in de Toelichtingen bij zijn gedicht *Florence*. Men hoeft er de geschiedenis van de literaire theorie sedert de zestiende eeuw maar op na te slaan, om zijn overschot van gelijk te zien. Potgieter zelf verwees bij zijn zojuist geciteerde uitspraak naar Lord Byron, zoals hij bij zijn (klassicistisch getinte) afwijzing van Ariosto een beroep deed op de *Mélanges d'histoire littéraire et de littérature* van J. J. Ampère. De Nederlander zag Ariosto als een „droef misbruikt genie”, wiens verbeeldingskunst niet verder reikte dan het verschaffen van onmiddellijk amusement aan zijn tijdgenoten. Tasso daarentegen was voor hem een „martelaar” der schoonheid, wiens poëzie de beperking van het aardse en van zijn eigen tijd te buiten en te boven ging ²³. Voor Potgieter heeft de hoogste vorm van kunst iets te maken met het heilige en de vrijheid; de waarachtige schoonheid houdt volgens hem verband met hemel en vaderland ²⁴. Iets dergelijks geldt voor Willem Bilderdijk, maar met dien verstande dat vaderland en vrijheid bij hem niet belangrijker zijn dan bijbel en godsdienst. Ondanks al zijn Hollands chauvinisme is Bilderdijk minder een „nationaal” dan een kalvinistisch romantikus.

Er zijn in Bilderdijks geschriften een paar plaatsen aan te wijzen, waaruit blijkt dat hij op Tasso's *Gerusalemme liberata* nogal wat kritiek heeft. In 1781 schrijft hij terloops dat Tasso een verkeerde opvatting had van de funktie van een „episode” in het heldendicht. Tasso beschouwde de episode als een soort „uitstap” die los van de hoofdhandeling stond, en komt daardoor in konflikt met Bilderdijks opvattingen over de eenheid van idee en handeling in het epos. Het door Bilderdijk geformuleerde bezwaar kan men, evenals de daarbij behorende tegenargumenten van Tasso, zonder veel moeite terug vinden in talrijke literair-teoretische polemieken die sedert de zestiende eeuw naar aanleiding van Tasso's epos zijn gevoerd: en dat zal ook Bilderdijk zelf wel bekend zijn geweest ²⁵. Een minder traditionele en meer rechtstreekse aanval op Tasso's werk deed hij pas in 1805, bij de uitgave van zijn eigen *Ossian*-vertaling. Schrijvend over de heldenfiguur in het epos, verlangt hij dat de held in geen geval een koel en verstandelijk karakter zal hebben. Gematigdheid en wijsheid

verhinderen dat de held een waarachtig belang inboezemt. De held moet „bruischend” zijn en geen wijze voorzichtigheid vertonen. Zijn goede neigingen dienen zo weinig door wijze bedaardheid te worden beheerst, dat zij ieder ogenblik kunnen ontaarden in de ondeugd die uit de overdrijving voortkomt. „Zijn deugden moeten overgedreven zijn om te schitteren, zijn dapperheid in vermetelheid, zijn tucht tot gerechtigheid in gewelddadigheid, zijn verontwaardiging in grimmigheid, zijn toorn in woede overgaan”. Zodra de held ophoudt ons te verontrusten door de mogelijkheid „dat hij in een oogenblik van gewicht, zich-zelven ontvalle”, is volgens Bilderdijk het dichterlijk belang verloren. Voor de held moeten wij daarom aanhoudend vrezen en hopen en „geen rust in ons hart hebben... tot dat het stuk uit is”. Bilderdijk vervolgt (*ik kursiveer*): „en dit kan niet in een koel en bedaard karakter, in welks wijsheid wij gelaten berusten... Het is uit deze oorzaak dat de Godefried van Tasso zoo koud, en het geheele Dichtstuk, ondanks alle zijne groote en waarachtige schoonheden, die bij geen Modernen Dichter haren wedergâ hebben, mislukt is”²⁶.

Men kan daarbij nog opmerken dat Bilderdijk zich geen groot bewonderaar heeft getoond van Tasso's allegorisch „surplus” op zijn eigen hoofdwerk, en dat hij evenmin grote bewondering kan hebben gehad voor de door Ariosto geïnspireerde strijdlustige Clorinda-figuur in de *Gerusalemme*: ik verwijs nog eens naar Bilderdijks kritiek op de onvrouwelijke *Sofonisba* van Trissino²⁷. Maar daar staan verschillende getuigenissen van grote bewondering tegenover. In Bilderdijks bekroonde *Verhandeling* van 1780 figureert Tasso als een der belangrijkste Italiaanse dichters, en in de treurspelverhandeling van 1808 wordt hij aangeduid als „de groote Tasso zelf”. Blijkens een in 1824 verzonden (latijnse) brief aan Robert Southey beschouwt Bilderdijk als hoogste lof voor een episch dichter de verzekering dat hij door zijn werk „het onsterfelijk epos van Tasso naar de kroon schijnt te hebben gestoken”²⁸. Zowel in 1807 als in 1824 heeft Bilderdijk het dichterlijk genie van Tasso verdedigd tegenover de teoretische betutteling van Boileau en de Accademia della Crusca²⁹. Men kan Bilderdijks houding uiteraard in verband brengen met zijn al eerder geciteerde uitspraak over de *Gerusalemme* in de verhandeling bij zijn *Ossian*-vertaling, waar immers gesproken wordt over „groote en waarachtige schoonheden” in Tasso's mislukte epos. In dat geval zou de waardering van Bilderdijk berusten op het onderkennen van grote (verspreid voorkomende) lyrische kwaliteiten in de *Gerusalemme*, zoals dat later het geval is bij talrijke andere bewonderaars, van Francesco Torti tot en met Natalino Sapegno³⁰. Maar ik geloof dat we verder mogen gaan.

Tasso heeft in de kompositie van zijn *Gerusalemme* de wispelturigheden van Ariosto weten te vermijden en bereikte daardoor een hechtere structuur, een meer overtuigende tekst-eenheid. En er is meer. Hij heeft zijn epos over de verovering van Jerusalem door Godfried van Bouillon bovendien weten te maken tot de dichtsterlijke verbeelding van een groots historisch feit, *waarbij de ingreep van bovennatuurlijke, goddelijke krachten werd geïntegreerd in de gefantaseerde krijgsverrichtingen en avonturen van waarachtig kristelijke helden*. En dát moet voor Bilderdijk wel het belangrijkste zijn geweest. Zijn in de vorige paragraaf al genoemde ideaal van de dichtsterlijke verheffing-in-eenheid heeft een „religieus” aspekt. In de aantekeningen bij zijn *Ossian*-vertaling stelt Bilderdijk het *scheppen* van de waarachtige dichter tegenover het alleen maar „samenstellen” dat auteurs van mindere klasse doen. De ware dichter scheidt schoonheid die de lezer verheft, en die schepping geschiedt vanuit één ondeelbare éénheidservaring. „Ja de Dichtkunst is Goddelijk”, schrijft Bilderdijk, „zy scheidt alles in één oogwenk, en niet by gedeelten”. Zo las ik in Goethes *Italiensche Reise*: „Alles Willkürliche, Eingebildete fällt zusammen, da ist Notwendigkeit, da ist Gott”³¹.

Voor Bilderdijk ligt het „wezen der Dichtkunst” in de „vatbaarheid voor eene hoogere en bovennatuurlijke wereld”³². Waar het in dit verband om gaat, is Bilderdijks overtuiging dat de goddelijke verheffing van de dichtkunst in het epos alleen maar tot stand kan komen door wat men van oudsher de „machine” noemt: het rechtstreeks, maar tevens als het ware „organisch” optreden van bovennatuurlijke „wonderbaarlijke” (goddelijke) krachten in het episch gebeuren. En die bovennatuurlijke krachten kunnen voor Bilderdijk niet langer loutere fantasie-elementen uit de voorgoed voorbij mytologische-ingrediëntenwinkel van de Oudheid zijn. Evenals vele van zijn romantische tijdgenoten gelooft ook de dichter Bilderdijk niet meer in de klassieke goden. En dat verklaart het succes van Tasso. Bij Homerius voeren de Olympische goden en godinnen een onderlinge strijd, maar bij Tasso staan de aartsengelen Gabriël en Michaël tegenover de duivelse krachten van de hel. De enige mogelijke epische „machine” (waarnaar hij trouwens ook uitdrukkelijk heeft getracht in zijn eigen onvoltooide epos) was voor Bilderdijk bijbels en kristelijk. Eigenlijk wilde deze kalvinistische romantikus voor het heldendicht hetzelfde als wat vóór hem (eveneens op voorbeeld van Tasso en eveneens in een onvoltooid gebleven epos) de katoliserende barokdichter Vondel had gewild: een samensmelting van de „autorità della storia” met de „verità della religione” in een verheven dichtsterlijke verbeelding

van onze aardse „tussenwareld”, als strijdtoneel tussen de machten van de hemelse „bovenwareld” en de helse „onderwareld”³³.

Maar... we mogen óók aannemen dat Bilderdijk het epos van Tasso eveneens heeft bewonderd om redenen die hij op theoretische gronden heel wat minder overtuigend uit de doeken had kunnen doen. Onder zijn onuitgegeven manuskripten vond ik het ontwerp voor een toneelstuk over de lotgevallen van graaf *Willem van Holland*, als kruisvaarder in Palestina. Dit ontwerp vertoont niet alleen de voor Tasso (én Bilderdijk) typerende vermenging van historische gegevens en dichterlijke fantasie; het vertoont evengoed Tasso's voorkeur voor heksereien en andere wonderbaarlijke elementen. Het is met name een ingewikkelde bewerking van Tasso's *Armida*-motief; het optreden van een tovenares die tweedracht zaait in het kamp van de kristenen³⁴. In de late zeventiende eeuw had de Vlaming Adriaen Peys een treurspel met „konst- en vliegwerken” onder de titel *De toveryen van Armida* gepubliceerd, dat nadien vele malen met groot succes werd opgevoerd³⁵. De manier waarop Peys' *Armida*-figuur zich door de lucht voortbeweegt, een vlamme doorts hanteert, door bezweringen de heldere maan bloedrood toorts worden en de lucht kan „ontroeren”, vertoont overeenkomst met de magische vermogens van de met een lijk door de lucht zwevende tovenares *Alvijne* in het ontwerp van Bilderdijk. Adriaen Peys sloot met zijn treurspel aan bij de traditie der Nederlandse spektakelstukken waarvan Vondels tijdgenoot Jan Vos als de sterkste vertegenwoordiger wordt beschouwd³⁶. Het is deze traditie, zelf ontaarding van de „school” van Seneka, die (en nu zónder waarachtige religieuze fundering van het „wonderbaarlijke”!) door Bilderdijk werd verbonden met de fantastisch-historische wereld van Tasso's heldendicht. Hij kwalificeert zijn (in ieder geval vóór 1795 geschreven) toneelontwerp in een brief van 11 mei 1797 als de schets „van een opera, *Willem van Holland*”. Enkele toneelaanwijzingen pleiten voor de juistheid van die kwalifikatie: de „zegezangen, trompetgeklank en pauken” aan het begin van het tweede bedrijf, en de twee koren bij de opening van het derde bedrijf, gevolgd door „een treurige ouverture”.

Daarmee past Bilderdijks toneelontwerp meteen in een typisch pre-romantische „traditie”. Want Tasso's *Armida*-episode behoorde tot de meest geliefde opera-ontwerpen uit de achttiende eeuw³⁷. Alleen: Bilderdijks ontwerp is een *ontwerp* gebleven, al kan men er dan met enige goede wil verschillende elementen van terugvinden in zijn gedicht *Het slot van Damiate*³⁸. Dit laatste doet echter niets af aan het „klandestiene” en onvoltooide karakter van Bilderdijks okkupatie met Tasso's tovenarij-fantasieën. Toen de

Franse teoretikus Chapelain in 1640 over Tasso's zonden tegen de „vraisemblance” schreef, verklaarde hij dergelijke „extravagances” uit de achterlijkheid van diens tijdgenoten, die nu eenmaal niet beter wisten : „l'ignorance... des siècles barbares”³⁹. Hiëronymus van Alphen sluit zich daar min of meer bij aan, als hij anno 1778 in zijn *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* (onder verwijzing naar F. H. Jacobi) constateert dat Tasso veel wonderbaarlijke episoden in zijn epos heeft kunnen verwerken, omdat zijn tijdgenoten immers nog in hekserijen en dergelijke zaken geloófdeden⁴⁰. Voor het goed verstaan van Bilderdijsk toneelontwerp lijkt mij een opmerking in de *Mémoires* van zijn jonge bewonderaar Willem de Clercq heel wat interessanter. De Clercq schrijft dat hij het volkomen eens is met Voltaires bezwaren tegen de tovenarijen in Tasso's *Gerusalemme*, maar hij erkent tegelijkertijd dat deze tovenarijen hem desondanks bij het lezen hebben... betoverd⁴¹.

3.

Blijkens de katalogus van de tijdens zijn ballingschap geveilde bibliotheek (1797) bezat Bilderdijk vrij veel afzonderlijke boeken van en over Tasso, en daarnaast nog een in 1724 te Florence verschenen uitgave van diens verzamelde werken. Van de *Gerusalemme* had hij toen ook de in 1658 verschenen Nederlandse vertaling door J. Dullaart⁴². De katalogus van het na zijn dood geveilde boekenbezit vermeldt drie uitgaven van de *Gerusalemme* (waaronder een Londense van 1796), de Franse vertaling door de Duc de Plaisance (1810), en de Nederlandse vertaling van de eerste vijf zangen door Jan Nomsz, die verscheen in 1789. Volgens een mededeling van Arie de Jager heeft Bilderdijk zich (samen met Wiselius) nog in 1817 tevergeefs beijverd voor een uitgave van Nomsz' *volledige* Tasso-vertaling⁴³. Zoals ik al in de eerste paragraaf opmerkte, heeft Bilderdijk trouwens ook zelf tijdens zijn verblijf in Duitsland met het plan gespeeld een Nederlandse bewerking van Tasso (of Ariosto) te schrijven.

Behalve citaten (een enkel door hem in het Nederlands vertaald) uit de *Gerusalemme liberata*, vond ik in Bilderdijsk onuitgegeven lektuur-aantekeningen nog een paar biografische notities over Tasso, en een groot aantal citaten uit het *Tasso*-treurspel van Goethe⁴⁴. Hoe zeer Bilderdijk dit „Schauspiel” bewonderde, blijkt ook uit zijn verhandeling *Over dichterlijke geestdrift en dweepery* (1809; 1820), waarin hij schrijft dat Goethe er in zijn *Tasso* „boven alle verbeelding” in geslaagd is, „gekrenktheid van verstand, in de hoogste verscheidenheid te schilderen”. Daardoor leverde Goethe : „een overbelangrijke bydracht ter Zielkunde”⁴⁵.

Bilderdijs belangstelling ging kennelijk niet alleen uit naar Tasso's werken – ik wees in hoofdstuk II al op zijn bewondering voor de *Aminta* – maar ze gold eveneens de getormenteerde dichter-persoonlijkheid van Torquato Tasso. Het mag wel even worden opgemerkt dat hij daardoor aansluit bij een internationale „dichterlijk-romantische” traditie waarin, naast Goethes treurspel, ook Compagnoni's mystifikatie *Les veillées du Tasse* (1800) en Byrons *The Lament of Tasso* (1807) wereldberoemde hoogtepunten zijn ⁴⁸.

Hoewel in Bilderdijs volledige Tasso-uitgave van 1724 ook de „controverse sopra la Gerusalemme liberata” zijn opgenomen, is daarvan weinig of geen weerklank merkbaar in zijn eigen geschriften. In het algemeen is zijn (geestelijk) contact met de Italiaanse theoretici trouwens uitermate gering, of liever onbeduidend te noemen. Voor de zestiende-eeuwers is er een zijdelingse vermelding van Antonio Minturno in een brief van 1781, en van Ludovico Castelvetro en Giulio Cesare Scaligero in de treurspelverhandeling van 1808 ⁴⁷. Gian Vincenzo Gravina, van wie Bilderdijk de eerste druk van *Ragion poetica* (1708) bezat, verschijnt met een lang citaat in zijn bekroonde *Verhandeling* van 1780: ik heb er in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk een paar regels van aangehaald, in verband met Bilderdijs opvattingen over de held in het epos ⁴⁸. Meer aandacht, maar van minder prettige aard, wijdt Bilderdijk aan de beroemde *Accademia della Crusca*. In het tweede deel van zijn *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (1824) vergelijkt hij de akademie met de voor ware dichtkunst onvatbare achttiende-eeuwse dichtgenootschappen, en herinnert daarbij aan haar kritiek op het heldendicht van Tasso. Hij gaat verder in zijn gedicht *De taal* van 1827. Daarin staat dat de menselijke spraak, die de „eerste en heiligste aller gaven” Gods is, tot hoon van de Schepper aan banden werd gelegd door „laffe Duivlenslaven”, waaronder als eerste de Italiaanse „Zemelbent” (*Crusca* = kaf) genoemd moet worden ⁴⁹. Het is duidelijk dat Bilderdijk de Accademia afwijst in naam van zijn romantische conceptie van de „Kunst der Poëzy” als ongelimiteerde uitboezeming van het dichterlijk genie: „Uitstorting van 't gevoel dat heel Gods rijk omvat”, en waaruit aldus op scheppende (goddelijke) wijze de Eenheid van het waarachtig kunstwerk ontspringt ⁵⁰.

„... il Tasso, poeta il più regolare di tutti gli altri italiani e che più d'ogni altro seguì le tracce degli antichi, per esser stato nel secolo della più raffinata superstizione letteraria, fu censurato e perseguitato dagli stessi idolatri dell'autorità e dell'esempio”. Dat is een uitspraak uit Cesarotti's *Ragionamento sopra l'origine e i progressi dell'arte poetica* ⁵¹. Melchiorre Cesarotti (beroemd

Ossian-bewerker met wie Rijklof Michaël van Goens korrespondeerde) is in Bilderdijs verhandeling *Het treurspel* (1808) vertegenwoordigd met een Latijns citaat bij zijn vertaling van een paar treurspelen van Voltaire, die hij zeer bewonderde. In de onuitgegeven aantekeningenblaadjes van Bilderdijk vond ik nog een opmerking over die bewondering⁵².

Van de theoretici onder de oudere Italiaanse „tijdgenoten” vermeldt Bilderdijs treurspelverhandeling ook Francesco Algarotti, die bij Franse auteurs een verfoeide vorm van „oratorie” heeft aangetoond, welke bestaat uit het overdreven gebruik van op effect berekende paradoxen en „concelli”. Maar in Bilderdijs bekroonde *Verhandeling* van 1780 wordt Algarotti zélf gelaakt vanwege dergelijk stilistische Spielerei, en daar verschijnt hij tevens als een der onnauwkeurig denkende „fraaie vernuften” die „weinig of geen werk maken (...) van Bovennatuurkundige beschouwingen”. Dit wil niet zeggen dat Bilderdijk alles van Algarotti afwijst. Hij heeft grote lof voor de Italiaan (die hij merkwaardigerwijs citeert in het Frans), vanwege diens uitgebreide kennis, smaak en oordeel. Bilderdijk beroept zich met name op hem, wanneer hij stelling neemt tegen het overdreven gezag dat in artistieke zaken wordt toegekend aan de theorie⁵³. En daarmee raken we opnieuw een (pre-)romantisch aspect in Bilderdijs literaire persoonlijkheid.

IV

PLONDREN ALS MET AADLAARSKLAUW

1.

Boven zijn romance *De kluizenaar aan den Pindus* van 1825 plaatste Bilderdijk het volgende motto van Tasso :

Or, se tu se' vil serva, è il tuo servaggio
(Non ti lagnar) giustizia e non oltraggio.

Het citaat is het slot van stanza 51 uit het eerste Canto van *La Gerusalemme liberata*. Tasso heeft in de voorafgaande verzen verteld dat alleen Tatin met tweehonderd ruiters de Griekse deelname aan de kruistocht vertegenwoordigt, en vervolgt daarop met de uitval :

Oh vergogna ! oh misfatto ! or non avesti
Tu, Grecia, quelle guerre a te vicine ?
E pur quasi a spettacolo sedesti,
Lenta aspettando de' grand'atti il fine.

Zinspelend op de val van Konstantinopel in 1453, besluit Tasso deze stanza dan met de door Bilderdijk geciteerde verzen, die door de Nederlandse dichter in een aantekening als volgt worden vertaald :

Thans kruipt ge in slaverny ; maar gy ! beklaagt u niet !
Het is geen ongelijk, 't is recht dat u geschiedt¹.

In deze aantekening kan men ook meteen de verklaring vinden voor Bilderdijks gebruik van het Italiaanse citaat. Hij meende in de verzen van Tasso een bevestiging te vinden voor zijn opvatting dat de bewoners van het moderne Griekenland van minderwaardig allooi waren, en dat hun afkomst kon worden verklaard uit een vermenging van de tartaren met slaven uit het oude Hellas. Fel verzette Bilderdijk zich tegen de vereenzelviging van de negentiende-eeuwse Grieken met de Homerische helden, die in zijn tijd vele „Philhellenen” – onder wie de dichter van „den ongoddelijken wildzang” : Byron ! – ertoe bracht de Griekse opstand tegen Turkije te steunen. Het feit, dat ook Prof. Mr. H. W. Tydeman sympathiseerde met de opstand van het Griekse slavenras bracht Bilderdijk er zelfs toe met deze oude en trouwe vriend te breken, door middel van een kort briefje waarin hij verklaarde geen verdere betrekking te wensen met iemand die aan de zijde stond van „het

godloos gespuis der eerlooze Grieken in hunnen vervloekten opstand" tegen het hun door God gezonden gezag². Die merkwaardige breuk vond plaats in 1825, het jaar waarin Bilderdijk zijn romance schreef over *De kluzenaar aan den Pindus*. De inhoud van deze (zwakke) tekst is in dit verband minder belangrijk dan het ook door Zijderveld opgemerkte feit, dat hij Bilderdijks mening over de Griekse opstand tegen de Turken illustreert³. In zijn al genoemde aantekening schrijft Bilderdijk zelf: „En zulk gespuis (= de Grieken), wier misbruiking van het Kruis tot standaard van hun opstand, een Godslastering is, staat men in deze dagen van Gruwelleer openlijk voor!”

Tegen deze achtergrond wordt het gebruik van het motto uit de *Gerusalemme* meteen duidelijk. Bilderdijk heeft overeenkomst gezien tussen de geringe en daardoor laffe en onwaardige deelname van de Grieken aan de kruistochten, en hun opstand tegen de Turken die pas eeuwen later plaatsvond. Bij eerste lezing van het gedicht zou men misschien kunnen denken dat de „kluzenaar aan den Pindus” wordt opgeroepen ter kruistocht: te meer vanwege het citaat uit het kruistochtenepos van Tasso dat erboven staat. Blijkens zijn eigen aantekening bedoelt Bilderdijk echter, dat hij wordt opgeroepen om deel te nemen aan de opstand tegen de Turken van 1821. Bilderdijk wil met het citaat uit Tasso slechts aanduiden dat de onwaardige houding van de Grieken al dateert uit de tijd van de kruistochten. Hij ziet er een „bewijsplaats” in voor zijn al vermelde en grootst mogelijke verachting implicerende etnologische (= racistische!) stelling dat het latere Griekse volk slechts een „aan de paardenspenen van Tartaren” opgevoed slaven-„broedsel” is.

Bilderdijk heeft meer citaten van Tasso als motto gebruikt. Zo staan er boven zijn gedicht *Het roosjen* (1805) een tweetal regels uit de *Gerusalemme* die terloops „verwerkt” zijn in de derde strofe van Bilderdijks eigen tekst. De Nederlander ontleende ervoor aan het zestiende Canto, waar een passus wordt ingeleid die uitloopt op de (o.a. uit Ronsard) overbekende moraal:

Cogliam la rosa in su 'l mattino adorno
 Di questo dí, che tosto il seren perde;
 Cogliam d'amor la rosa: amiamo or quando
 Esser si puote riamato amando. —

In Bilderdijks lichtvoetige maar desondanks wel wat wijdlopijge gedicht, wordt de vergelijking van de geliefde met een open bloeiende (helaas snel verwelkende) roos verder uitgewerkt, doordat er een gulzige bij in het roosje gevangen wordt en in die „malsche schoot”... „woelt” en „worstelt” en „zwijmt van wel-

lust". Het is juist door het optreden van dit beeld, dat Bilderdijs gedicht uiteindelijk minder herinnert aan de passus van Tasso waaraan het motto werd ontleend, dan aan een terecht bekende dichterlijke vergelijking uit het tweede bedrijf van Guarini's *Il pastor fido*: „Come in vago giardin rosa gentile... così la virginnella" ⁴. Waarbij overigens mag worden opgemerkt dat de parallel tussen het ontluiken van roos en maagd tot het traditionele dichterlijke beeldenarsenaal behoort. Varianten (c. q. navolgingen) zijn aanwijsbaar vanaf Catullus, over Poliziano, Ariosto, Tasso en Marino, tot en voorbij Voltaires *Henriade* ⁵.

Wanneer ik als laatste Tasso-citaat nog de ontlening aan de *Aminta* noem waarvan we al in het eerste hoofdstuk konden vaststellen dat ze als bedekte liefdesverklaring aan Catharina Wilhelmina Schweickhardt fungeerde, is meteen duidelijk dat Bilderdijk op de meest uiteenlopende wijzen heeft „gemanipuleerd" met Italiaanse motti ⁶. Dat was natuurlijk zijn goed recht. Zoals het eveneens tot de dichterlijke goede rechten en vrijheden gerekend moet worden dat Bilderdijk – gelijk Catharina Ypes heeft aangetoond – sommige citaten van Petrarca min of meer „averechts" heeft gebruikt, of „pour le besoin de la cause" bekort. Ik konstaterde soortgelijke eigenaardigheden met betrekking tot sommige van de motti die zijn bijeengebracht in onze lijst van *Bilderdijs citaten uit het Italiaans*, in de tweede paragraaf van hoofdstuk VIII. Ook herinner ik nog even aan Bilderdijs omwerking van Byrons gedicht over het Italiaans, die werd besproken aan het slot van hoofdstuk I.

Catharina Ypes meent op grond van het door haar onderzocht citaat-gebruik te mogen vaststellen: „dat Bilderdijk Petrarca niet om zijn liefdeslyriek bewonderd heeft: hij voelt zich echter aangetrokken tot bepaalde religieuze elementen en blijkens een paar citaten..., misschien ook tot de patriottische trekken in de dichter" ⁷. De konklusie is te generaliserend – uit andere bronnen blijkt dat Bilderdijk wel degelijk belangstelling had voor Petrarca's liefdeslyriek – maar ze heeft het voordeel ons attent te maken op de chronologie in Bilderdijs gebruik van Italiaanse citaten ⁸. Het blijkt dat de meeste motti en vertalingen tot het werk van zijn ouderdom behoren: ze ontstonden merendeels na 1823. Dit verklaart zowel het door Catharina Ypes opgemerkte religieus karakter van de aan Petrarca ontleende citaten, als in het algemeen de godsdienstig-moraliserend-mediterende aard van de andere motti en vertalingen uit de jaren twintig. Eveneens op grond van bewerkingen en citaten zou men daarnaast een veel vroegere, iets of wat luchtiger en meer op de liefde gekoncentreerde „Italiaanse" periode

kunnen onderscheiden, die dan ongeveer samenvalt met de tijd van Bilderdijs „ballingschap” (1795-1806) : dus met de in het eerste hoofdstuk besproken jaren die ook op biografisch nivo een intense bemoeienis met het Italiaans (én met de liefde !) te zien geven.

Tussen deze „perioden” ligt een tijdsbestek van bijna twintig jaar, waarin Bilderdijk alleen maar twee korte vertalingen uit het Italiaans schreef : één naar Pastorini (1812) en één naar Gaspara Stampa (1818). Zoals blijkt uit onze lijst van *Bilderdijs vertalingen uit het Italiaans* (in hoofdstuk VIII), kan men ze beschouwen als de eerste specimina uit een reeks van zes sonnetten naar het Italiaans (Bilderdijk schreef zelden of nooit *oorspronkelijke* sonnetten), waarvan de overige vier ontstonden in 1823 en 1827. Tot deze reeks behoren de sonnetten naar Petrarca (1823), Michelangiolo (1827), Vittoria Colonna (1827) en Gaspara Stampa (1818), die al in 1899 door A. S. Kok werden besproken in zijn *Bijdragen tot de geschiedenis van het sonnet in Nederland* : het sonnet naar Petrarca is nadien uiteraard ook nog ter sprake gekomen in het proefschrift van Catharina Ypes⁹. Wat men uit Koks studie in de eerste plaats mag konkluderen, is dat Bilderdijs naar het Italiaans bewerkte sonnetten beslist niet tot zijn beste werk behoren, en dat ze, wat de versbouw betreft, zijn „aangepast”. De Italiaanse endecasillabi worden bij Bilderdijk tot aleksandrijnen. Daarmee komen ze zowel in overeenstemming met de vroeg negentiende-eeuwse „mode” als met Bilderdijs eigen voorkeur en virtuositeit : men krijgt na langere omgang met de tienduizenden verzen die hij (soms over de meest ingewikkelde onderwerpen !) geschreven heeft, weleens de indruk dat Bilderdijk „gewoon” in aleksandrijnen kon „denken”¹⁰. Een uiterlijke eigenaardigheid die eveneens onze aandacht verdient, is het feit dat Bilderdijk het door hem vertaalde sonnet van Gaspara Stampa heeft uitgebreid met een ekstra kwatrijn aan het slot. Hij gebruikt deze onortodokse „coda” om de voor een juist begrip gewenste historische kontekst te evoceren, en bovendien om de in zijn eigen vertaling benadrukte thematiek nog eens samen te vatten. Want terwijl het sonnet van Gaspara Stampa een minneklacht is tengevolge van de afwezigheid van de naar krijgsroem strevende minnaar, werd het gedicht van Bilderdijk veeleer een filippika tegen de maatschappelijke eierzucht. De mooie slotregel van Gaspara’s sonnet luidt :

Canterem con gli uccelli i nostri amori.

Dat wordt bij Bilderdijk :

En zingen we onze min met 's hemels pluimchoralen !

Genoeg om Koks oordeel te onderschrijven dat bij Bilderdijk „de eenvoud van het oorspronkelijke wel wat geleden” heeft...¹¹ Ten aanzien van de thematiek der door Bilderdijk vertaalde sonnetten van Petrarca, Michelangiolo en Vittoria Colonna, zou ik nog even willen opmerken dat zijn (ouderdoms-)keuze inderdaad duidelijk op een religieuze voorkeur wijst. In de theoretische geschriften van Bilderdijk komen deze auteurs, (evenmin als Gaspara Stampa) niet of nagenoeg niet ter sprake, al blijkt terloops wel bewondering voor Petrarca en voor „de in alles kolossale” Michelangiolo¹².

Opvallend is dat de kennelijk zeer belezen literair-historikus en Bilderdijk-kenner A. S. Kok in zijn zojuist genoemde studie het door Bilderdijk in 1812 vertaalde sonnet van Pastorini onvermeld laat. Ik denk dat de oorzaak daarvan eenvoudig ligt in de omstandigheid dat Bilderdijk zijn tekst heeft gepubliceerd als vertaling „naar Bastorini”: een beschrijving die is overgenomen in de postume uitgave van zijn verzamelde *Dichtwerken* en de daarin opgenomen studie van Mr. J. Pan over Bilderdijks vertalingen: ze komt zelfs nog voor in het proefschrift van de Amsterdamse bibliotekaris Johannes Berg: *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde op de Nederlandsche gedurende de negentiende eeuw*¹³. Een auteur Bastorini is in de geschiedenis van de Italiaanse literatuur helemaal niet te vinden, en de auteur Giovambattista Pastorini alleen maar met grote moeite. Hij is een vergeten Pater Jezuïet (1650-1732) van wie nochtans weleens één enkele tekst in de kleinste lettertjes van de grootste literatuurgeschiedenissen wordt vermeld: die ene tekst is het door Bilderdijk vertaalde sonnet *Genova mia*, dat ontstond na een bombardement van Genua door de Franse vloot in 1686, en waarvan ik vermoed dat de Nederlander het in een of andere bloemlezing gelezen heeft¹⁴. Ik heb de moeilijk vindbare tekst van Pastorini, tezamen met Bilderdijks bewerking, opnieuw afgedrukt in ons hoofdstuk VII. Men kan erbij opmerken dat de Nederlandse versie niet bepaald slecht is, maar bepaald ook niet uitmuntend. Tegenover de heldere eenvoud van Pastorini's kernachtige versregels, blijkt Bilderdijk zijn alexandrijnen soms alleen maar „vol” te kunnen krijgen, door overbodige (of luidruchtige) toevoegingen. Als voorbeeld:

E dove o volgo il passo, o il guardo giro,
Incontro il tuo valor nel tuo periglio.

Waar voet of oog zich wend', waar vlam of donder kraken,
Ik zie Standvastigheid (en onverwrikbaar) staan.

2.

De hiervoor onderscheiden twee „perioden” in Bilderdijks Italiaanse vertaalarbeid zijn zeer goed herkenbaar in zijn bewerkingen naar Guarini. Op 15 juni 1798 schreef hij te Brunswijk een gedicht met de titel *De ware kus*, waarbij hij (maar alleen in het handschrift) verwees naar de tweede rei van *Il pastor fido*. Wanneer ik meedeel dat het hier om een fragment van 32 onregelmatig rijmende versregels bij Guarini gaat, naast een regelmatig gebouwd strofisch gedicht van 60 jambische viervoeters ($3 \times (3 \times 6) + 6$) van Bilderdijk, wordt meteen duidelijk dat er eigenlijk niet van een „vertaling” kan worden gesproken¹⁵. Het rei-fragment van Guarini is een lofzang op de kus, die pas als hoogste liefdesuiting mag worden beschouwd wanneer in de kussende monden ook de minnende zielen elkaar ontmoeten.

Tal gioia amando prova, anzi tal vita,
 alma con alma unita
 e son come d'amor baci baciati
 gli incontri di due cori amanti amati.

Spekje naar het bekje van Bilderdijk ! Van zijn beroemde erotische gedicht *Verrukking* uit 1784 tot en met de door zijn „onkuisheid” aanstootgevende *Grijsaarts bruiloftszang* van 1828 heeft hij gepredikt dat de lichamelijke liefde slechts volmaakt wordt, als in de kus der monden ook de „zielen samenvlieten”¹⁶. Dat is een waarheid die al geformuleerd werd aan het slot van Hoofts *Granida* (*Liefde en Min' aen een vertuyt, / Beyde siel en lichaemmengers*), maar die met name bij de opkomst van de romantiek up to date werd. Het is een belangrijk thema in Friedrich Schlegels roman *Lucinde* (1799), waarin men ondermeer de aansporing leest „Umarme mich fester, Kuss gegen Kuss... Nimm meine Seele ganz und gib mir deine !... O schönes herrliches Zugleich !” De woordkeus doet al vermoeden dat de minnaar tegelijk belangstelling heeft voor „diese weisse Hüfte in dem roten Schein”...¹⁷ En zo was het ook met Bilderdijk. In zijn al in het vorige hoofdstuk gesignaleerde „totaliteitsdenken” past inderdaad de syntese van platonische liefde en lichamelijke erotiek, maar men kan niet ontkennen dat zijn dichterlijke fantasie bij voorkeur bij het laatste verwijlde. Het moet een handig tekstinterpreet zijn die in de rei van Guarini het origineel weet aan te wijzen voor de volgende passus uit de „bewerking” van Bilderdijk :

Dan hijgen op der lippen boord,
 In heete kussen halfgesmoord,
 De vlotgeworden zielen.

Dan smelten, vlieten ze onder een,
 In de onbeschrijfbre zaligheên
 Waar van de kusjens krielen.
 Dan, onverzaadlijk moêgekust,
 In de overstelping van den lust,
 En van de weelde dronken,
 Bezwijmen ze, in de machtloosheid,
 Die de allerhoogsten lust verbeidt,
 Aâmechtig weggezonden !

De Guarini-bewerkingen uit Bilderdijs tweede „Italiaanse” periode brengen de lezer in een totaal andere wereld. Ik nam één van deze latere bewerkingen op in hoofdstuk VII, omdat het origineel niet is herdrukt in de moderne uitgave van Guarini's *Opere*. Men zal beamen dat deze tekst inderdaad thuishoort bij de daar eveneens afgedrukte moraliserend-religieuze vertalingen naar Metastasio en (pseudo-) Leonardo da Vinci : twee bewerkingen uit de „laatste” periode, die hier voor het eerst het licht zien, omdat Bilderdijk zelf ze in portefeuille heeft gehouden ¹⁸.

Een interessant bewerkingsexperiment is Bilderdijs gedicht *Gebed* van 1827 uit de bundel *Schemerschijn*, waaronder hij zelf de aanduiding plaatste „Na Guarini, Madrig. 137-139”. Nader onderzoek leert dat in Bilderdijs achtregelig gedicht inderdaad vertaalde versregels zijn verwerkt uit *verschillende* korte teksten, die bij Guarini voorkomen onder de titel *Christiana compunzione*. Potgieter (en na hem Catharina Ypes), signaleerde met weinig entoesiasme een soortgelijk „vermenging” in één van Bilderdijs Petrarca-bewerkingen ¹⁹.

Men zou nochtans kunnen opmerken dat we hier te doen hebben met een ultra-modern artistiek procédé. Andere voorbeelden daarvan zijn een paar versregels uit Bilderdijs leerdicht *De ziekte der geleerden* (1807), waarbij hij in zijn aantekeningen verwijst naar fragmenten uit Dantes *Inferno*, waaraan ze ontleend zijn ²⁰. Zulke soort zaken treffen we ook aan bij Eliot, Auden, Pound en Hugo Claus. Het gebruik van citaat en ontleening is bijna zou oud als de literatuur zelf, maar de wijze waarop het gebeurt, is gewijzigd in het romantische tijdperk waarvan Bilderdijk ten onzent een der eerste en belangrijkste vertegenwoordigers is ²¹. Het gaat nu niet meer om de renaissancistische „translatio-imitatio-aemulatio”, van algemeen erkende „klassieke” voorbeelden ²². Maar het gaat om een eklektisch gebruiken, verbruiken of verwerken van disparate literaire ingrediënten, waarover een „ludiek” of eventueel zelfs „capricieus” kunstenaar beschikken kan om de autonome wereld van zijn werk op te bouwen. De overgeleverde kultuurschat wordt

niet langer beschouwd als een geheiligd museum of een verzameling voorbeelden ter navolging, maar als een werkplaats met materiaal dat de dichter verbruikt of waaraan hij op zijn beurt verder werkt; dit is een typisch *romantisch*, of liever *avant-gardistisch* inzicht²³.

Het hoeft geen betoog dat dit inzicht, of deze houding niet geheel en al die van Bilderdijk was, al wil ik in dit verband toch wel even herinneren aan zijn eigenzinnige of „dichterlijke” vrijheid tegenover het gangbare taalgebruik, zijn vrijheidsdrang tegenover de klassicistisch-literaire- en republikeins-historische tradities waarin hij was opgegroeid, en zijn afkeer en opstandigheid tegenover de tijdgeest waarin hij leven moest²⁴.

Ook waar Bilderdijk niet verwerkt maar bewerkt, heeft hij eigenaardigheden die allesbehalve typerend mogen worden geacht voor een consciëntieus vertaler. P. E. L. Verkuyl vindt het onbillijk dat Bilderdijk in zijn kritische opmerkingen bij Huygens' (fragmentarische) Guarini-bewerking met geen woord rept over diens virtuoze poging om in de Nederlandse versie het rijmschema en het syllabenaantal van het origineel te handhaven²⁵. Het gaat om twee fragmenten uit de *Pastor fido*, waaronder de rei na het eerste bedrijf. Het koor van Arkadiërs spreekt o.a. zijn verbazing uit over de innerlijke verdeeldheid van de eeuwige macht, en de tegenstrijdigheid der lotsbestemmingen: daardoor is het mogelijk dat de een verliefd wordt op het meisje dat kennelijk *niet* voor hem is bedoeld, terwijl de man die door het fatum kennelijk *wel* voor haar is bestemd, zich juist afkerig van dat zelfde meisje toont:

Così dunque in se stessa è pur divisa
 quell'eterna possanza ?
 E così l'un destin con l'altro giostra ?
 O, non ben forse ancor doma e conquisa,
 folle umana speranza
 di porte assedio a la superna chiostra,
 rubella al ciel si mostra,
 ed arma, quasi nuovi empi giganti,
 amanti e non amanti ?
 Qui si può tanto ? E di stellato regno
 trionferan duo ciechi, Amore e Sdegno ?²⁶

Huygens vertaalt :

Staan dan dus onder hun des Hemels machten
 In eeuwigh wederspannen,
 En rent het eene lot het ander tegen ?
 Oft willen wy noch eens van onder trachten

Den Hemel t'overmannen ?
 Heeft noch ons' hoop' niet tooms genoeg gekregen,
 En treckt sy weer den degen,
 En wapent sy van nieuws nieuw' Hemel-winnaers
 Van Minnaers en geen' Minnaers ?
 Is dit ons' macht, en sullen sich twee blinden,
 De Min en Haet, den Stern-dwangh onderwinden ? ²⁷

Bilderdijk tekent hierbij aan : „*Den Stern-dwang*. Neen, het gestarnde Rijk. Doch dit alles is hier zoo flaauw, zoo van verre, zoo half begrepen, en geheel zonder gevoel overgezet, dat het ieder jammeren moet” ²⁸. Het is niet zo moeilijk vast te stellen wat Bilderdijk hier bedoelt. Afgezien van dat „besterde rijk” is er in Guarini's fragment sprake van de gigantomachie, zoals onder meer uitgebeeld op de metopen van het Parthenon. De wanhopige strijd van de titanen die de bergen op elkaar stapelden om als „rebelln tegen de hemel” de „superbe vesting” te bestormen : „dwaze menselijke hoop”, schrijft Guarini... en Bilderdijk, de heroïsche romantikus, vond van dit beeld niets terug in de tekst van Huygens !

Ik geef een ander voorbeeld. In het eerste bedrijf van *Il pastor fido* troost Ergasto zijn verliefde vriend Mirtillo. Hij raadt deze wanhopige minnaar aan niet langer te zuchten of te schreien, want daardoor wordt het vuur van de liefde geenszins geblust maar integendeel juist aangewakkerd :

Non son, come a te pare,
 questi sospiri ardenti
 refrigerio del core ;
 ma son più tosto impetuosi venti
 che spiran ne l'incendio e 'l fan maggiore
 con turbini d'amore,
 ch'apportan sempre ai miserelli amanti
 foschi nemi di duol, piogge di pianti ²⁹.

Dat wordt bij Huygens :

Die zuchten en dat klagen
 Zijn niet, na uw behagen,
 Verkoelingen des herten,
 Het zijn veel eer onstuyme Winde-vlagen
 Die uwen brand met nieuwe Minne-smerten
 Ontsteken doen, en terten,
 En meestendeel op 's Minnaers hoofd beruyen
 Wat wolcken van verdriet veel' tranen-buyen ³¹.

Bilderdijk merkt op : „*Na uw behagen*. Neen ; naar uw meening. (*Come a te pare*)”. En : „*Meestendeel*. Altijd en gedurig. (*Sem-*

pre)”. Vervolgens geeft Bilderdijk zijn eigen vertaling van de laatste vier regels :

Onstuime stormwindvlagen,
Die in den brand de vlam ten hemel jagen,
En storten steeds een wolkenbreuk van smarte
En tranenregen op 't jamm'renswaardig harte ³¹.

We kunnen ons nuchter afvragen waar bij Bilderdijk bijvoorbeeld die „hemel”, dat „jagen” en dat „jamm'renswaardig harte” vandaan komen. Maar we kunnen ook konstateren – en dáár ging het Bilderdijk waarschijnlijk om – dat zijn vertaling het kosmisch beeld van het onontkoombaar en verpletterend leed der ongelukkige minnaars intensiveert door woordkeus, rijm en ritme. Huygens' bekommernis om het *aantal* lettergrepen en het *schema* van de rijmen is uiteindelijk een cerebrale bekommernis, en betreft „slechts” de uiterlijke navolging van Guarini's tekst. Natuurlijk kan men daar tegenover niet eenvoudig stellen dat Bilderdijk het „gevoel” van het oorspronkelijk beeld tracht weer te geven : hij schijnt veeleer het gevoel te verbeelden dat de situatie in het spel van Guarini bij hem, bij Bilderdijk dus, heeft losgeslagen.

3.

De aartsvertaler Bilderdijk – hij bewerkte duizenden verzen uit een dozijn talen – heeft bij verschillende gelegenheden zijn mening gegeven over de problematiek van het vertalen, die hij karakteriseerde als „de Quadratuur van den Cirkel”... ³² Bilderdijk is een voorstander van de vrije „navolging” tegenover de letterlijke „vertaling”. Hij schrijft bijvoorbeeld bij de uitgave van zijn Ossian-bewerking in 1799 : „Den schrijver te doen spreken, *als of hy-zelf in onze Taal had gedacht en geschreven*, is gewis 't hoogste top-punt van volkomenheid, waartoe men het brengen kan”. En : „men vergenoegte zich met *den geest van Ossiaan, in een Neêrduitsche dichtstijl*” ³³. Beide uitspraken herinneren me aan een paar citaten in een artikel van John W. Draper over *The theory of translation in the eighteenth century*. Eén van Stockdale, die in de voorrede van zijn *Aminta*-vertaling schrijft dat hij wenst uit te drukken : „the sentiments of Tasso *as he would have done had he been an Englishman*”. En één van de *Monthly Review* van 1791 die instemt met de Herodotusvertaler Bedloe, volgens wie een vertaler moet proberen te schrijven zoals de auteur gedaan zou hebben : „had he written in the same language” ³⁴.

Een dergelijke opvatting leidt bij Bilderdijk niet alleen tot aanpassing aan de „bienséance” en de „bon goût”, zoals dat alge-

meen het geval was in de periode van de zonnekoning en het daarop gevolgde optimistische tijdperk van de „meilleur des mondes possibles”³⁵. Zoals we in de volgende paragraaf nog zien zullen, speelt dit aspect bij Bilderdijk inderdaad een rol. Maar hij gaat tegelijk veel verder. In het „Voorbericht” bij zijn (terecht geprezen) Ovidius-vertaling gaat hij ervan uit dat „het de *onderscheiden wijs van gevoelen is*, die den een van den anderen Dichter verschillen doet”. En daarom is ook het vertalen voor Bilderdijk een kwestie van gevoel. Hij vervolgt: „Op deze wijs dan, want een Dichter te lezen en hem te gevoelen, en *zoo ook, hem te gevoelen en uit te drukken*, hangt aan één, stortte zich dezer dagen een gedeelte van zijne (= Ovidius’) Metamorphoses in mijn pen, die ongaarne ledig ligt”³⁶. Geen fabricage van lettergrepen en rijmschema’s, maar rechtstreekse gemoedsuitstorting! Zoals Huygens als vertaler bij wijze van spreken zijn heil zocht in de prosodische „oppervlaktestructuur” van het origineel, zo trachtte Bilderdijk als herdichtend navolger de gevoelsstroom te vinden die ten grondslag lag aan de „dieptestructuur” of „denktotaliteit” van de oorspronkelijke tekst. Het verwondert al bijna niet meer dat Bilderdijk het in 1799 presteerde een Theokritus-vertaling te schrijven zonder dat hij het origineel bij zich had³⁷! Aan de hand van de lijsten in ons hoofdstuk VIII kan men voorbeelden verzamelen van Bilderdijks onnauwkeurig (= eigenmachtig) citeren en vertalen. Het gaat hem niet om woorden, maar om het *gevoel* dat van het hart van de ene dichter in dat van de andere „overvloedit”:

Mijn dichtkunst is gevoel,
En, 't zij uit eigen bron gevloten,
Of, uit eene andre borst mijn' boezem ingegoten,
Ik zing en ken geen ander doel³⁸.

Vondel raadde zijn mededichters aan „den besten meesteren” de kunst af te zien en ze „behendigh” te bestellen... namelijk zodanig dat „het de boeren niet mercken, nochte voor de Geleerden al te sterck doorschijne”³⁹. Dat is bij de romantische Bilderdijk heel anders. Hij steelt niet „behendigh” uit angst voor boeren en geleerden. Hij roofst als een trotse Napoleontische adelaar.

Ja, wei' men in den bloemhof rond
Van Romeren en Grieken,
En vlieg' men naar den Morgenstond ;
Maar 't zij op eigen wicken !
Daar plondren we als met aadlaarsklauw
De gouden boomgaardvruchten !⁴⁰

Bilderdijk stelt zich als vertaler, zoals hij zelf eens schreef: „in de plaats van den oorspronkelijken Autheur”. Dit standpunt is ener-

zijds zo oud als (pseudo-) Longinus en anderzijds zo jong als Ezra Pound⁴¹. In Bilderdijs tijd had het tweërlei gevolg, waarvan de Nederlandse vertaler zich terdege bewust was. Het eerste, „romantische”, gevolg is dat der opdrijving en overdrijving van emotionele beelden, zoals wij dat al constateerden in de vorige paragraaf en waarover Bilderdijk trouwens zelf geschreven heeft naar aanleiding van zijn Sofokles- en zijn Ossianvertaling⁴². Het tweede „klassicistisch”-„rationalistisch” gevolg is de aanpassing van het origineel aan de toenmalige zeden en gewoonten, en de zogenaamde „goede smaak” of het „juiste oordeel”. Bilderdijk heeft zich daar meermalen aan bezondigd en hij deed dit soms bewust met een pedagogische bedoeling. Zo, waar hij de denkbeelden van Pope en Delille onder het mes nam in zijn vertalingen van *Essay on man* en *L'homme des champs*, en zo eveneens waar hij de stijl en de structuur van zijn toneelvertalingen in overeenstemming bracht met zijn op de Grieken en de grote Fransen geïnspireerde dramatische theorie⁴³. Het wordt interessanter waar hij dit voor het „aufklärungs-klassicisme” typerend procédé als vertaler in dienst gaat stellen van een typisch „romantische” pedagogie, of tenminste van de bedoeling de klassicistische teneur van het oorspronkelijk zonder meer „kaltzustellen”. Ik heb daar vroeger eens over geschreven naar aanleiding van Bilderdijs vertaling van een der „fábulas literarias” van de Spaanse classicist Tomás de Iriarte⁴⁴. Het verschil tussen Bilderdijk en Iriarte wordt al duidelijk wanneer men nagaat hoe in hun beider fabels de *nachtegaal* optreedt. Bij Iriarte is het een vogel die zich ernstig voorneemt zijn natuurlijk talent te beschaven volgens de schoolse regels van de kunst, terwijl bij Bilderdijk de nachtegaal juist optreedt als symbool van het natuurlijke, nog niet door de beschaving gekorrumpeerde talent: „tout est bien sortant des mains du créateur, tout dégenère dans les mains de l'homme”... Zoals Hiëronymus van Alphen *De dichter en de nachtegaal* en zoals C. F. Gellert *Die Nachtigall und die Lerche* schreef, zo schreef Willem Bilderdijk zijn fabel *De nachtegaal en de koekoek*, als romantische verheerlijking van de direkte en natuurlijke gevoelsdichtkunst. De titel lijkt wel een vertaling van een naam die óók boven een Italiaanse fabel staat: *Il rusignuolo e il cuculo* van Lorenzo Pignotti.

Pignotti was een befaamd vertegenwoordiger van de internationaal verbreide achttiende-eeuwse „fabel-epidemie”: een literaire uitwas van de naar het „Nut van 't Algemeen” strevende Aufklärung⁴⁵. Bilderdijk las hem kennelijk graag. De bundel *Favole e novelle* van Lorenzo Pignotti behoorde ofwel tot de Italiaanse boeken die hij meenam bij zijn verbanning, ofwel tot de werken die hij zich kort

daarna heeft aangeschaft⁴⁶. Tijdens zijn verblijf te Hamburg in het tweede halfjaar van 1795 heeft Bilderdijk twee fabels van Pignotti vertaald. Daarvan heeft hij het kortere *La luciola* vrij getrouw naar inhoud en dichtvorm in het Nederlands overgebracht onder de titel *De glintwormvlieg*: een aardige fabel over de hoogmoed⁴⁷.

Bilderdijk heeft zijn andere bewerking naar Pignotti bij de uitgave *niet* als vertaling gepresenteerd: dit kan zowel slordigheid zijn, als vrucht van de overweging dat zijn bewerking wel heel erg vrij is. Waarbij ik wil opmerken dat de bewerkende Nederlander de „ontknoping” van de fabel over de tweestrijd tussen *Liefde en Waan* wel wat pittiger heeft aangebracht dan de oorspronkelijke Italiaan, maar dat zijn verschillende uitbreidingen daarentegen zelden zijn vrij te pleiten van wat hij in andere omstandigheden „lankwijligheid” noemde. Hoezeer Bilderdijk zichzelf bleef in zijn amplificaties, moge blijken uit een enkel voorbeeld, dat meteen ook zijn vrijheid bewijst tegenover de poëtische vormgeving van Pignotti.

Entro il sottil drappo cedente l'orma
Impressa era del fianco rilevato,
E del turgido sen tutta la forma,
Ch'è mezzo ascoso e mezzo disvelato,
Dal cui candor quel della veste è vinto,
O con soave error resta indistinto.

Dat wordt bij Bilderdijk:

De fijne en dunne stof van 't lenige gewaad,
Waar 't zwellen van de heup zich door bemerken laat,
Verschoont de schoonste borst, ten halve overtoegen
En voor de helft ontdekt, voor de aangetrokken oogen,
Terwijl zy 't blanke kleed beschaamt,
En, zachtkens door den band gepraamd,
Heur lieflijk opgezette deelen,
By ieder zuchtjen dat zy aâmt,
Door 't losse plooisel heen doet spelen. —⁴⁸

„Rien de plus originale, rien de plus *soi* que de se nourir des autres. Mais il faut les digérer. Le lion est fait de mouton assimilé”, schreef Paul Valéry. Hoe het nader onderzoek van zo'n „assimilatie” openbarend kan zijn voor een vertalend dichter als menselijk individu, zou enigszins kunnen blijken uit mijn vroeger gepubliceerde vergelijking van Bilderdijks gedicht *Gebed* met het proza-origineel van Fénelon waarnaar het werd bewerkt⁴⁹. In het volgende hoofdstuk gaat het om een vertaling van Bilderdijk die niet alleen kenmerkend is voor de vertaler zelf, maar wellicht meer nog voor het literaire klimaat waarin hij leefde.

V

EEN ROMANTISCHE HEL ¹

1.

Volgens Dantes *Inferno* is de hel een trechtervormige kuil van 9 verdiepingen. In de laagste verdieping of „hellekring” vertoeven de verraders, die zijn vastgevroren in het ijs. Dante en Vergilius ontmoeten er twee in eeuwige haat aan elkaar vastgekleemde figuren, waarvan de een op beestachtige wijze de schedel van de ander knaagt. In de vertaling van Frederica Bremer :

En gelijk men uit honger kauwt op brood,
zo zette de bovenste de tanden in den ander,
daar waar de hersenen aan den nek gevoegd zijn.

De beul is de landverrader graaf Ugolino della Gherardesca uit Pisa, en het slachtoffer is zijn vroegere bondgenoot aartsbisschop Ruggieri degli Ubaldini. Graaf Ugolino vertelt hoe de bisschop hem tijdens zijn aardse bestaan verraderlijk met zijn twee zoons en twee kleinkinderen heeft laten opsluiten in een toren, waar zij de verschrikkelijke hongerdood stierven die hij nu in eeuwigdurende vraatzucht op zijn vijand wreekt ².

De Ugolino-episode is een typisch bloemlezing-stuk sedert het tijdperk van de romantiek. In zijn grote doksologische studie *Dante e la Francia* schrijft Arturo Farinelli dat er in de tweede helft van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een internationale „Ugolinomania” heerste. Overal in Europa werd Dantes verhaal vertaald, geciteerd en verwerkt in alle mogelijk en onmogelijke literaire genres ³. De Ugolino-bewerkingen uit het Nederlandse taalgebied waren Hiëronymus van Alphen (in 1780), Rhijnvis Feith (in 1809) en Willem Bilderdijk (in 1822). Van Alphen gebruikte zijn eigen proza-bewerking als illustratiemateriaal toen hij in zijn *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen*, over het „hartstogtelijke” schreef. Dr. J. L. Cohen kwalificeert zijn versie als een „vrij getrouwe vertaling” in haar anno 1929 verdedigde dissertatie over Dante in de Nederlandsche letterkunde ⁴. Met betrekking tot de vertalingen van Feith en Bilderdijk merkt zij op dat die in aleksandrijnen zijn geschreven, en dat deze versvorm óók wordt gebruikt in de meeste Franse bewerkingen uit die tijd. Omdat die Franse bewerkingen toen veel „in omloop” waren, acht zij het „zeer waarschijnlijk” dat zowel Bilderdijk als Feith de

Ugolino-episode via een Franse (of eventueel Engelse) versie hebben leren kennen.

Over Feith zijn we op dit punt al gauw uitgepraat. Een vergelijking van zijn vertaling met Dantes origineel leverde me een aantal evidente fouten en opvallende afwijkingen op, die ik goeddeels terugvond... in de *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* van Hiëronymus van Alphen. De Ugolino-bewerking van Rhijnvis Feith lijkt me dan ook weinig of niets meer dan een bewerking in versvorm van de Nederlandse prozavertaling die Van Alphen al dertig jaar tevoren had gepubliceerd. Het is daarom niet uitgesloten dat Rhijnvis Feith bij het schrijven van zijn pseudo-vertaling zomin het Italiaanse origineel, als een Franse bewerking onder ogen heeft gehad ⁵.

Voor Bilderdijk ligt de zaak anders. Uit de studie van Arturo Farinelli citeert Dr. Cohen enkele fragmenten uit Franse Ugolino-vertalingen, die volgens haar overeenkomst vertonen met Bilderdijks gedicht *Ugolijn (een tafereel uit Dantes hel)*. Nauwkeurige vergelijking met de Franse teksten in hun geheel (én met het overige dichtwerk van Bilderdijk) bewijst echter onomstotelijk dat hier geen sprake kan zijn van ontleningen ⁶.

Rest de kwestie van de door Feith en Bilderdijk gebruikte aleksandrijnen. Dat deze versvorm voorkomt in Franse Dante-vertalingen, bewijst ipso-facto niet dat een Nederlandse Inferno-bewerking in aleksandrijnen dús terug moet gaan op zo'n Franse tekst. Maar er is nog iets anders. Met talrijke bewijsplaatsen valt aan te tonen dat het gebruik van aleksandrijnen in die tijd zeer normaal was. Wanneer de Nederlandse vertalingen *niet* in aleksandrijnen waren geschreven, zou dat eerder een reden tot nadenken zijn! Waar dan nog bijkomt, dat zowel Willem Bilderdijk als Feith ook in hun theoretische geschriften uitdrukkelijk hun voorliefde en bewondering voor de aleksandrijnen hebben getoond ⁷.

2.

Dantes Ugolino-episode begint in het tweeëndertigste canto van zijn *Inferno* en eindigt in het daarop volgende canto. Men kan er vier fasen in onderscheiden:

„Fase I” (*Canto XXXII, regel 124 tot en met regel 139*)

Vergilius en Dante zien twee verdoemden in de hiervoor al genoemde omstandigheden. Dante vraagt degene die aan het achterhoofd van zijn metgezel knaagt de reden van zijn haat en belooft, zo die haat gerechtvaardigd is, de misdaad van de tegenstander bij wijze van wereldlijke vergelding in zijn gedicht bekend te maken.

„Fase II” (*Canto XXXIII, regel 1 tot en met regel 21*)

De knagende zondaar onderbreekt zijn „gruwelijk maal” en kondigt aan dat hij zijn geschiedenis vertellen zal, in de hoop daardoor schande te brengen over zijn vijand en slachtoffer. Hij noemt zijn naam, en zegt dat het ieder bekend is hoe hij door aartsbisschop Ruggieri gevangen werd gezet en gedood. Hij vervolgt :

peró quel che non puoi avere inteso,
cioé come la morte mia fu cruda,
udirai, e saprai se ei m’ha offeso.

(maar dat wat je niet vernomen kunt hebben,
namelijk hoe wreed mijn dood was,
ga je nu horen ; en weten zul je of hij mij beledigd heeft.)

„Fase III” (*Canto XXXIII, regel 22 tot en met regel 75*)

Ugolino begint zijn verhaal met de mededeling dat hij en zijn medegevangenen na vele dagen een droom hadden, die hen deed vrezen voor de hongerdood. Toen zij ontwaakten, bleek inderdaad dat hun geen voedsel meer werd gebracht. Wanneer Ugolino 24 uur later bij de volgende zonsopgang het lijden van de anderen ziet, bijt hij van smart in zijn handen : de kinderen bieden zich dan aan als voedsel voor hun vader. De vierde dag sterft Ugolino’s eerste metgezel ; de anderen volgen hem in de dood „tussen de vijfde dag en de zesde”. Na nog twee dagen te hebben geleden, bezwijkt tenslotte ook Ugolino zelf.

„Fase IV” (*Canto XXXIII, regel 76 tot en met regel 78*)

De laatste fase bestaat uit slechts één terzine :

Quand’ebbe detto ciò, con gli occhi torti
riprese il teschio misero coi denti,
che furo all’osso, come d’un can, forti.

(Toen hij dit gezegd had, greep met verdraaide ogen,
hij opnieuw de ellendige schedel met zijn tanden,
die, als van een hond, krachtig waren tegenover de beenderen.)

3.

In de (helaas in latere uitgaven niet meer herdrukte) „Toelichtingen” bij de uitgaven van zijn gedicht *Florence*, spreekt Potgieter een vernietigend maar niet geadstrueerd oordeel uit over Bilderdijks Dante-vertaling⁸. Men kan het met hem eens zijn, zonder in alle opzichten akkoord te gaan met het bezwaar dat Dr. Cohen meende te moeten maken tegen de verschillende „uitbreidingen” die Bilderdijk aan het Italiaanse origineel heeft gegeven. Want een gedeelte van die „uitbreidingen” kan gemakkelijk worden verklaard uit de bedoeling van zijn vertaling. Bilderdijk kondigt zijn

gedicht aan als „een tafereel uit Dantes hel”. Hij geeft een afgerond geheel, waaraan de kontekst der overige *Inferno*-canti uiteraard ontbreekt. Een lezer van de geïsoleerde Ugolino-episode kan bijvoorbeeld niet weten dat Dante en Vergilius zich op het moment van het verhaal in de diepste helleput bevinden, waar de verraders worden gestraft. Dat moet er dus worden bijverteld. Maar zelfs in het kader van het gehele gedicht houdt dit beroemde fragment een zekere vaagheid. Daarop is ook uitdrukkelijk gewezen in een bekende kommentaar van Niccolò Tommaseo (1837), die er ondermeer aan herinnert dat Ugolino niet ingaat op zijn eigen verraad en op dat van zijn tegenstander Ruggieri, waardoor toch eigenlijk hun gezamenlijke aanwezigheid in deze hellekring zou moeten worden verklaard⁹. In de regels 16 tot en met 19 van Canto XXXIII (de voorlaatste *terzine* van onze „fase II”) zegt Ugolino :

Che per l'effetto dei suoi mai pensieri
fidandomi di lui, io fossi preso
e poscia morto, *dir non è mestieri...*

(Dat, tengevolge van zijn kwaadaardige verzinsels hem mijn vertrouwen schenkend, ik gevangen werd en later gedood, *hoeft niet verteld te worden...*)

Hieruit blijkt dat de dichter het droeve lot van Ugolino en de zijnen bekend veronderstelt. Dat is ook heel logisch, om de eenvoudige reden dat bisschop Ruggieri nog maar twaalf jaar dood was toen Dante zijn *Inferno* schreef. Zijn verraderlijk en wreedaardig optreden tegenover Ugolino en diens kinderen had ongeveer twintig jaar tevoren plaats gehad, en de uiterlijke gebeurtenissen lagen Dantes tijdgenoten dus nog betrekkelijk vers in het geheugen¹⁰. In het drieëndertigste canto van de *Inferno* vertelt Ugolino echter „dat wat je niet vernomen kunt hebben”, namelijk het verslag van zijn laatste levensdagen, waaruit blijkt „hoe wreed” zijn dood wel geweest is, en hoe ze hem werd aangekondigd in een huiveringwekkende droom.

Toen Bilderdijk vijf eeuwen later deze zelfde episode als een afgerond geheel in (helaas slechte!) Nederlandse verzen overbracht, kreeg hij te maken met een publiek dat heel wat meer moest weten om zijn gedicht te kunnen begrijpen. Een min of meer „historisch” getinte inleiding was noodzakelijk, en dit verklaart in zijn Nederlandse weergave der Ugolino-episode de aanwezigheid van een aantal regels die men in het origineel van Dante tevergeefs zoekt. Hoewel ik moet vaststellen dat de dichtertelijke waarde van deze uitbreiding kan worden aangeduid met het cijfer nul, meen

ik tevens te mogen opmerken dat de toevoeging als zodanig wel degelijk verdedigbaar is¹¹.

Een ander bezwaar tegen de bewerking van Bilderdijk acht Dr. Cohen het feit dat hij de regels 7 tot en met 10 van canto XXXIII (in „fase II”) onvertaald heeft gelaten. Ugolino besluit daarin zijn geschiedenis te vertellen: „in de hoop dat daardoor zijn vijand nog meer gesmaad zal worden op aarde”. Inderdaad zijn deze regels zeer belangrijk als uitdrukking van Ugolino's verschrikkelijke haat tegen Ruggieri. Het is echter onjuist te beweren dat de Nederlandse dichter dit element in zijn bewerking geheel en al zou hebben verwaarloosd. Aan het slot van de zojuist besproken „uitbreiding” van „fase II” zegt Bilderdijks Ugolijn alvorens hij zijn eigenlijke verhaal begint:

Gij, hoor, en oordeel van de afgrijslijkheên des snoden.

Door deze uitspraak (in het retorisch treurspeljargon dier dagen) levert Ugolino de door hem te verhalen schanddaad van zijn vijand duidelijk over aan de veroordeling van de dichter Dante, en daardoor tevens aan die van het nageslacht.

4.

Bilderdijks Ugolino-vertaling bevat een merkwaardige fout. Men vindt ze in „fase III” (canto XXXIII, regel 28 tot en met regel 36), waar Ugolino's voorspellende droom wordt weergegeven:

Questi pareva a me maestro e donno,
cacciando il lupo e i lupicini al monte
per che i Pisani veder Lucca non ponno.

Con cagne magre, studiose e conte
Gualandi con Sismondi e con Lanfranchi
s'avea messi dinanzi della fronte.

In picciol corso mi parieno stanchi
lo padre e i figli, e con l'agute scane
mi pareo lor veder fender li fianchi.

(Deze verscheen mij als heer en meester
en hij joeg de wolf en de welpen de berg op,
waardoor de inwoners van Pisa de stad Lucca niet kunnen zien.)

Met magere, begerige en afgerichte honden
had hij Gualandi met Sismondi en met Lanfranchi
voor zich uit gezonden.

Na een korte jacht leken mij vermoeid
de vader en de zonen; en het kwam mij voor
dat ik met scherpe tanden hun flanken zag openrijten.)

Met het aanwijzend voornaamwoord *questi* (= deze) in regel 28 is bisschop Ruggieri degli Ubaldini bedoeld, en de namen uit de tweede terzine duiden drie bondgenoten van hem aan. De berg waardoor de inwoners van Pisa de stad Lucca niet kunnen zien, is de Monte San Giuliano, waarheen Ugolino wilde vluchten¹².

Deze voor het begrip van de tekst belangrijke gegevens zijn Bilderdijk klaarblijkelijk niet bekend geweest, en nog grotere moeilijkheid heeft hem het verband tussen de regels 29 en 35 opgeleverd. Daar doet zich de eigenaardigheid voor dat de aanvankelijk als „de wolf en de welpen” aangeduide achtervolgden even later „de vader en de zonen” worden genoemd. In het vizionaire droombeeld van Ugolino gaat de donker vermoede werkelijkheid aanvankelijk schuil achter de symboliek van de jachtpartij, maar bijna gelijktijdig al worden „de wolf en de welpen” als het ware in een andere bewustzijnslaag onderkend als symbolen voor Ugolino en zijn kinderen. Voor Bilderdijk moest deze „surrealistische” beschrijvingswijze wel zeer raadselachtig zijn, en vermoedelijk is het voor hem ook onaanvaardbaar geweest, dat Ugolino zichzelf metaforisch aanduidde met de naam van een vraatzuchtig roofdier. In tegenstelling tot Van Alphen en diens imitator Feith, bij wie we deze passus wél juist aantreffen, vertaalt Bilderdijk foutief :

'k Trok (docht my) blijde en vrij in jaagrendosch te velde,
 En zette langs 't gebergt' het vratig wolvenbroed
 Met sluwe brakken na, en winden, licht te voet.
 Gualandi was vooruit, en, met hem, bei zijn zonen,
 Maar schenen me onvoorziens zich afgemat te toonen,
 En, docht me, 'k zag hun met een scherp genepen koord
 Het saamgewrongen lijf en ingewand versmoord.

We zien dat Bilderdijk een totaal andere voorstelling van deze droom heeft. Weerhouden door de „gelijkstelling” met de wolf en misleid door een taalkundige eigenaardigheid in het Italiaanse origineel (alsmede door een onduidelijke voetnoot in de door hem gebruikte uitgave van de *Divina Commedia*) doet de Nederlandse dichter het voorkomen alsof Ugolino zélf met zijn medegevangenen op wolvenjacht gaat¹³. De namen uit Dantes regel 32 (Gualandi, Sismondi, Lanfranchi) moeten volgens hem een zoon en twee kleinzoons van Ugolino voorstellen. Omdat bij deze interpretatie uiteraard de gruwelijke dood van de wolven onder de hondentanden komt te vervallen, laat Bilderdijk de jagers nu maar ter dood brengen door minstens even wrede mensenhanden !

Natuurlijk is de Nederlandse dichter er in deze passus hopeloos naast, maar een eigenaardigheid die opmerking verdient, is minstens het feit dat Bilderdijk al de aandacht van Ugolino in dit

verkeerd begrepen fragment beperkt tot het lot van diens kinderen. En daarmee bewijst hij altans zijn inzicht in de tragiek van de hoofdpersoon. Hetgeen in de droom van Ugolino werd aangekondigd, was niet op de eerste plaats dat deze zélf moest sterven, maar dat hij als vader de dood van zijn eigen kinderen zou moeten meemaken. Dat Bilderdijk dit volledig doorhad, bewijst zijn uitvoerige en nadrukkelijke vertaling van de regels 40 tot en met 42. Daarin dringt Ugolino aan op deelname in het leed van zijn vaderhart, bij het enkele *vermoeden* dat hij het noodzakelijke voedsel niet zou kunnen geven waar zijn kinderen hem om smeken zouden. Ik geef achtereenvolgens de tekst van Dante en de vertaling van Bilderdijk :

Ben sei crudel, se tu già non ti duoli
pensando ciò che il mio cor s'annunziava ;
e se non piangi, di che pianger suoli ?

Die 't aanhoort, ware ontmenscht en harder dan een steen,
Indien hem 't hart niet reeds op 't enkle denkbeeld bloedde
Van 't geen het mijne in eens uit zulk een droom vermoedde.
Ja, wat beschreit hy ooit, die hier geen tranen plengt !

5.

De „stof” van Bilderdijks bewerking is uitgebreider dan die van zijn Nederlandse voorgangers Hiëronymus van Alphen en Rhijnvis Feith. Laatstgenoemden hadden alleen maar belangstelling voor het verhaal van de hongerdood van de vier gevangenen, dat bij Dante voorkomt in de regels 22 tot en met 75 van Canto XXXIII en dat door mij hiervoor werd aangegeven als „fase III”. Van Alphen gebruikt dit gedeelte van de Ugolino-episode in zijn *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* als voorbeeld van wat hij „pathetieke voorstellingen” noemt, en Feith wil er de gevolgen van de wraakzucht mee aantonen in de eerste zang van zijn omvangrijke leerlicht *Het leven*. De eerste schrijver wijst op de „ontroering en schrik” die wordt teweeg gebracht door het verhaal over de ellendige dood van Ugolino, en Feith heeft altijd behagen in de episode gevonden vanwege „den echt aandoenlijken toon”¹⁴. Voor een dergelijke waardering is het zojuist aangeduide *gedeelte* van de Ugolino-episode inderdaad voldoende. Zij kan rustig voorbij gaan aan de fragmenten die ik heb aangegeven als „fase I”, „fase II” en „fase IV”. Maar dat Bilderdijk in zijn Ugolino-bewerking deze stukken wél heeft weergegeven, bewijst juist dat hij de eerste Nederlandse vertaler is geweest die de poëtische kracht heeft ingezien van de Ugolino-episode als compositorisch geheel.

Dante begint met een beschrijving van de omstandigheden waaronder hij de twee verdoemden aantreft in de hel : d.w.z. terwijl Ugolino op gruwelijke wijze de schedel van Ruggieri knaagt, en door dit „beestachtige teken” zijn haat tegen de verrader aan de dichter openbaart. De enige reden waarom hij zich bereid toont het verhaal van zijn ellendige dood in de hongertoren te vertellen, is gelegen in de hoop zijn vijand daardoor nog méér pijn te kunnen doen, omdat diens schande nu immers ook op aarde bekend zal worden. Onmiddellijk na deze ontzaglijke bewijzen van gruwelijke haat, begint dan het verhaal van het lijden dat Ugolino als liefhebbende vader moest ondergaan toen vier onschuldigen – zijn eigen bloed – samen met hem het slachtoffer werden van Ruggieri's verraad. Zodra hij het laatste woord van dit verslag heeft uitgesproken, slaat de wrekende vader „met verdraaide ogen” zijn tanden weer in het hoofd van de verdoemde voor hem. In Ugolino is een indrukwekkend samengaan van haat en liefde. „Deze man haat veel omdat hij veel heeft bemind”, schreef Francesco de Sanctis in zijn bijzonder scherpzinnig en helder geformuleerd essay over Dantes Ugolino ¹⁵. Hij raakt daarmee het wezen van deze beroemde episode, waarin Van Alphen en Feith slechts het leed van de verdrukte vader hebben gezien. Maar Ugolino is juist intrigerend en geweldig, omdat in zijn ziel de gewone vaderlijke liefde samenwoont met het nooit voldane eisen naar dierlijke wraak op degene die hem oneindig kwaad heeft gedaan in zijn kinderen ¹⁶. Wanneer Ugolino in het verslag van zijn lijden verhaalt hoe hij na het eerste hongerretmaal 's morgens „van smart in beide handen” beet, dan krijgt dat detail pas zijn grote dramatische kracht, omdat wij hem tevens kennen als de beestachtige wreker die in de eeuwige verdoemenis de schedel knaagt van de man die zijn kinderen van honger heeft laten sterven. „Naast de tranen staat de vervloeking en dikwijls vinden wij in een enkele zin haat en liefde ; er is woede en er is tederheid : het laatste geluid van de woorden waarmee hij zijn kinderen roept, gaat verloren in het gekraak der gehate beenderen onder zijn tanden”, meent Francesco de Sanctis ¹⁷.

Wij mogen het na deze opmerking van de Italiaanse kritikus temeer als een bewijs van Bilderdijs begrip der Ugolino-episode beschouwen, dat hij – in tegenstelling tot zijn beide Nederlandse voorgangers – zijn vertaling niet heeft besloten met de laatste woorden uit Ugolino's verslag van zijn lijden en sterven, maar de tekst van Dante is blijven volgen, door daarna nog te vertalen :

Hy zweeg, en, als van drift verdubblende op die taal,
Beet met vernieuwde woede in 's vijands hersenschaal.

Wat ons na de beschouwing van de door Van Alphen en Feith *niet* vertaalde gedeelten eveneens duidelijk wordt, is tenslotte de eigenaardigheid dat Rhijnvis Feith, die door middel van de Ugolino-episode de onverzadigbare wraakzucht wilde „uitbeelden”, absoluut niet heeft ingezien dat dit Danteske fragment in zijn totaliteit juist de graaf Ugolino doet kennen als *wreker*, en geenszins als *slachtoffer* van de wraak. En juist in deze laatste kwaliteit tracht Feith hem geheel ten onrechte aan zijn lezers voor te stellen. Hij doet dit, in navolging van Van Alphen, door verzwijging van de kontekst. Dante houdt zich daarin geenszins bezig met eventuele wraakgevoelens van bisschop Ruggieri – want de Italiaanse dichter wijst slechts op diens „verraad” – maar geeft integendeel een indrukwekkende schildering van Ugolino als eeuwige wraakzuchtige, en van bisschop Ruggieri als diens rampzalige slachtoffer.

6.

Een ander, interessant aspect van Bilderdijks bewerking komt aan het licht, wanneer men zijn weergave van de regels 55 tot en met 64 uit Canto XXXIII (in „fase III”) vergelijkt met de pseudo-vertaling van Rhijnvis Feith. Feith geeft de volgende, patetische versie van de passage waarin de kinderen zichzelf aanbieden tot voedsel voor hun vader en grootvader, wanneer Ugolino zich in de handen bijt van smart :

Maar toen de zon verrees, en door een reet het duister
 Van zijn afschuwlijk hol bescheen met doodschen luister ;
 Toen hij zijn kroost daar zag vol zielrust aan zijn zij',
 Toen werd zijn stomme smart afgrijzen, razernij.
 Hij vloekt zijn aanzijn, vloekt het aanzijn zijner telgen,
 En wenscht, dat de aarde opeens hen zamen in mogt zwelgen.
 Hij knaagt van woede bei zijn handen zonder smart.
 Zijn kindren schreijen en verscheuren nog zijn hart.
 De onnooslen waanen, dat de honger hem dus griede,
 En willen nog zijn' nood verligten door hun liefde.
 Zij kussen zijn gewaad en vallen voor hem neêr,
 Omslingren zijnen voet, en roepen, gruwzaam teer :
 „Ach, dit rampzalig vleesch hebt gij ons eens gegeven,
 Neem, neem het wederom – verslind ons om te leven !”

Bilderdijks vertaling is veel soberder en luidt als volgt :

'k Zag, toen een zweem van licht in 't jammerhol kon dringen,
 My-zelven in 't gelaat der vier ellendelingen,
 En zette uit ongeduld de tanden in mijn vleesch.
 Zy, denkend dat mijn woede uit spijsbehoefte rees,
 Vloog elk my schreeuwend toe, en wierp zich aan mijn voeten :

Ach vader, wil aan ons uw scherpen honger boeten ;
 Verzacht uw lijden met ons lichaam ; neem 't weërom,
 Uw gift is 't, die ge ons schonkt, het is uw eigendom. —
 'k Verberg nu, 't geen hun ziel nog dieper kon bedroeven,
 En prang me om al mijn smart in 't nijpend hart te schroeven.

Alleen de laatste regel heeft Bilderdijk toegevoegd, en deze betekent een versterking van het vaderlijk gevoel van Ugolino, die zijn vreselijk lijden verbergen moet om daardoor de smart van zijn kinderen niet te vergroten. De voorafgaande regels met het gruwelijke aanbod van de kinderen geeft hij zonder overdrijving weer. Bilderdijk, die als vertaler graag amplificeerde, heeft bij de beoordeling van deze passus kennelijk aan de (klassicistische !) kant van zijn tijdgenoot Antonio Cesari gestaan. Deze destijds bekende Italiaanse teoretikus zag in de woorden van Ugolino's metgezellen iets tegennatuurlijks en onwaarachtigs, en veroordeelde de hele passus uit naam van hetgeen passend en redelijk is¹⁸. In verband met de uitspraak van deze paladijn van de klassicistische „bon goût”, is ook Bilderdijks vertaling van de slotregels van „fase III” interessant. Als hij heeft verteld dat Ugolino na de dood van zijn zoons en kleinkinderen zelfs geen kracht meer had om hen te bewenen, schrijft Bilderdijk (evenals trouwens Rhijnvis Feith vóór hem) dat het gebrek de oude Ugolino tenslotte op de lijken der anderen deed „bezwijken”. Heel duidelijk blijkt uit deze vertaling dat de graaf tenslotte van uitputting sterft. In het origineel van Dante ontbreekt evenwel de mededeling dat Ugolino zozeer was uitgeput, dat hij zelfs niet meer wenen kon. De laatste regel luidt daar :

Poscia, più che il dolor, potè il digiuno,
 (Vervolgens, meer dan de smart, vermocht het vasten)

Zoals Francesco de Sanctis heeft opgemerkt, laat deze regel, naast de reeds genoemde (en door Bilderdijk uitdrukkelijk gekozen) interpretatie, ook de opvatting toe dat Ugolino tenslotte voor zijn onmenselijk verlangen naar voedsel is bezweken. In het delirium van de honger en de wraakzucht zou hij zich dan aan de lichamen van zijn kinderen hebben vergrepen, terwijl hij in zijn ontstelde verbeelding meende het vlees van zijn vijand voor zich te hebben¹⁹.

Deze interpretatie wordt uitgewerkt in het merkwaardige, in 1778 door Bonucci in het Italiaans vertaalde drama *Roméo et Juliette* van de Franse schrijver Jean-François Ducis. Hij bewerkte het bekende stuk van Shakespeare zodanig dat de oude Montague een tweede Ugolino wordt, die zijn eigen kinderen in de honger-

toren uit Dantes *Inferno* verslindt. In 1778 schreef Julien de Vinezac de heroïde *Montaigu à l'archevêque Roger son tyran*, waarin hij ingaat op de details van deze gruwelijke voorstellingswijze, en Montague laat zeggen :

Mon âme devint sourde au cri de la nature :
 Dans leurs corps palpitants je trouvai ma pâture ²⁰.

De twee hier genoemde bewerkingen van het Ugolino-motief ver-
 tegenwoordigen op typische wijze de door Arturo Farinelli ge-
 signaleerde „ugolinomania”, in de toenmalige Europese letter-
 kunde. Farinelli schrijft dat de belangstelling voor de meest tragi-
 sche gedeelten uit het werk van Dante samenvalt met die voor de
 drama's van Shakespeare en de *Night Thoughts* van Young. Hij
 wijst in dit verband op de toenemende anglomanie in Frankrijk en
 merkt daarbij op dat Dante toch niet kan zijn beschouwd als
 geschikt „tegengif” voor de Engelse invloed ²¹. Ik vind die formu-
 lering merkwaardig. Het lijkt immers voor de hand liggend dat
 zowel de belangstelling voor Young en Shakespeare als de aan-
 dacht voor de meest tragische fragmenten van Dante, kunnen
 worden verklaard uit één en dezelfde gevoels sfeer : die van de
 preromantische periode, waarin de kunstenaar op enigszins aarzel-
 ende wijze de rug toekeert aan de classicistische bon goût, om zich
 te verlustigen in het geheimzinnige en bizarre. Paul van Tieghem
 constateert in deze „overgangstijd” een ondraaglijke tegenstelling
 tussen „l'âme fougueuse des préromantiques et la tradition litté-
 raire” ²². De wijze waarop Voltaire werd geïntrigeerd door de
 „monstrueuze” en tegelijkertijd „geniale” drama's van Shakespeare,
 vormt een bekend bewijs voor de hier bedoelde tegenstelling ²³.
 Minder bekend, maar in gelijke mate typerend, is de door ons
 gekonstateerde „worsteling” met de classicistische prinsiepes waar-
 toe Willem Bilderdijk werd gedwongen, bij zijn onvoltooid geble-
 ven toneelbewerkingen naar Pietro Metastasio ²⁴. Jean-François
 Ducis, de man die er niet voor terugschrok Shakespeares *Romeo*
and Juliet uit te breiden met een op Dantes Ugolino geïnspireerde
 kannibalistische Montague, maakt er anderzijds bezwaar tegen dat
 Shakespeare in zijn *Macbeth* heksen laat optreden. In zijn bewer-
 king van de *Othello* onderdrukt hij zelfs het hatelijk karakter van
 Jago, uit respect voor de „bon goût” van zijn lezers. Voltaire
 verwijt Dante „mauvais goût”, maar meent tevens in de Divina
 Commedia „des beautés naturelles” aan te treffen. Typerend voor
 de overgangstijd zijn twee andere, door Farinelli gereleveerde uit-
 spraken over de Ugolino-episode. De eerste is van Wilhelm von
 Humboldt, die in 1795 naar aanleiding van een vertaling door

A. W. Schlegel schreef : „die übersetzte Stelle dürfte man doch, und ich weisz nicht ob mit Unrecht, mehr grässlich als schön und erhaben finden”. De tweede is van de abbé Delille ; hij noemt de Ugolino-episode het mooiste gedeelte van de door hem als een „poème bizarre” gekwalificeerde *Inferno*, en de zojuist besproken bewerking van Ducis prijst hij als : „une très belle imitation”...²⁵ Het komt mij voor dat Bilderdijk, zowel in zijn sobere weergave van de passage waarin de kinderen zich tot voedsel van Ugolino aanbieden, als in zijn interpretatie van de laatste regel uit het relaas van de graaf, meer aan de zijde van Von Humboldt (en tevens van Antonio Cesari) staat. Dat is – deze keer altans – aan de kant van de klassicistische „bon goût”.

7.

Poscia, più che il dolor, potè il digiuno
(Vervolgens, meer dan de smart, vermocht het vasten)

Zoals opgemerkt, heeft Rhijnvis Feith de laatste woorden van Ugolino opgevat op dezelfde delikate wijze als Bilderdijk. De Zwolse dichter, die zich tevoren wél uitvoerig verlustigd had in het door Bilderdijk en Antonio Cesari niet zeer gewaardeerde tafereel van de kinderen die hun eigen lichaam als voedsel aanbieden voor hun vader, werd blijkbaar aan het slot weerhouden door de slagboom van „de goede smaak”. Hij volgde zijn tijdgenoten niet tot aan het lugubere einde van het pad der „gruwelijkheid”. Maar dezelfde twijfelachtige houding kan men eigenlijk ook opmerken bij Bilderdijk : en daarmee signaleren wij een ander aspekt van zijn gedicht *Ugolijn*. Uit talrijke regels van Bilderdijks bewerking blijkt duidelijk dat ook hij meermalen aan de zijde staat van abbé Delille en van al zijn andere tijdgenoten, wier preromantische verbeelding bovenmatig werd geprikkeld door dit als toppunt van dichterlijkheid beschouwde Danteske fragment²⁶.

François-Thomas de Baculard d’Arnaud werd zich bij de lezing van Dantes *Inferno* ervan bewust hoezeer het menselijk gemoed ontvankelijk is voor de kracht van het patetische, en men krijgt de indruk dat zijn ervaring in overeenstemming met de geest des tijds wordt „verklaard” door een stelling van abbé De Besplas, die in zijn *Essai sur l’éloquence de la chaire* van 1778 schrijft, dat het sombere juist daarom zo’n diepe indruk op ons maakt, omdat de mens erdoor tot het inzicht komt : „qu’ici bas il n’est point à sa place... Quand il (d.i. de mens) gémit, il est dans l’ordre naturel ;

se livrant à la joie, il trompe son esprit et son cœur". Hiëronymus van Alphen verklaart in het eerste deel van zijn *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* dat de mening van Besplas niet helemaal juist hoeft te zijn, maar hij acht ze toch belangrijk genoeg om er de aandacht van zijn lezers op te vestigen. Zoals gezegd, leverde Van Alphen in het tweede deel van zijn *Theorie* een proza-vertaling van de Ugolino-episode. Het is volgens hem een fragment dat men niet kan lezen „zonder ontroering en schrik” en dat hij daarom aanhaalt als een voorbeeld van „pathetiek”, d.w.z. van datgene wat het menselijk gemoed ervaart: „met vrees, schrik en somberheid, ja zelfs alles wat wegens zijn grootheid en gewichtigheid de ziel met eene soort van ontroering vervult; omdat daarbij altoos iets komt dat *verschrikkend* is”²⁷.

De samenhang van ontroering, droefgeestigheid en verheven somberheid met datgene wat „verschrikkend” is, en het door deze ervaringen bewust geworden besef van de menselijke eksistentie als een soort ongeneeslijk heimwee, vinden wij ook bij Rhijnvis Feith. In zijn brief *Over de navolging der natuur en der schoone natuur* wijst hij op de „bijkomende denkbeelden... van vergankelijkheid, nietigheid, tijd (en) *eeuwigheid*”, die er bij de beschouwing van oude ruïnes toe meewerken dat „een gevoelig hart” gebracht wordt „in dien somberen toestand, die zoo vaak in akeligheid uitloopt”²⁸. Wanneer Bilderdijk anno 1779 in de Voorafpraak bij zijn vertaling van de *Oedipus Rex* over de „statige somberheid” en „aaklige deftigheid” van het treurspel spreekt, denkt hij aan soortgelijke effecten als wanneer hij vijftien jaar later in een brief aan zijn uitgever de noodzakelijkheid van het „akelige” in zijn romances benadrukt²⁹. Het verhevene en aandoenlijke schijnt voor de preromantikus allereerst te bereiken door schilderingen van wat angst, schrik en afgrijzen opwekt. „Touche-moi, étonne-moi, déchire-moi, fais-moi tressaillir, pleurer, frémir, m'indigner d'abord”, schrijft Diderot. Soortgelijke uitlatingen staan in destijds bekende verhandelingen van John Dennis, Edmund Burke en Edward Young, waarin sprake is van „delightful horror” en „terrible sublime”, als kennelijke graderingen van hetgeen de Nederlandse schrijvers nadien het „akelige” gingen noemen³⁰.

Beslist „akelig” is het door abbé Delille geprezen (maar door Van Alphen en Feith juist *niet* overgenomen), Danteske tafereel, dat Ugolino voorstelt als eeuwige wreker die in de verdoemenis de schedel van zijn vijand knaagt. De wijze waarop Bilderdijk dit tafereel in zijn vertaling heeft behandeld, blijkt al uit de vergelijking van enkele regels. Dante begint zijn drieëndertigste canto („Fase II”) als volgt:

La bocca sollevò dal fiero pasto
 quel peccator, forbendola ai capelli
 del capo ch'egli avea di retro guasto.

Poi cominciò : „Tu vuoi ch'io rinovelli
 disperato dolor che il cor mi preme
 già pur pensando, pria ch'io ne favelli.

Bilderdijk schrijft :

Hy hief den graagen mond van d'aangeknaagden kop,
 Maar grijnzende en bebloed, en zag verwilderd op,
 En greep 't bevrozen haar hem hangende in de tanden
 Met afschrik min dan smaak, en toonde 't in zijn handen.
 „Gy wenscht (dus ving hy aan) dat ik my 't woedend hart
 Op nieuw weêr openscheure in 't melden van mijn smart.
 Ach ! 'k heb geen smart dan in de erinn'ring ! Staak dit vragen :
 'k Moet eeuwig (dit's my rust) aan dit gebeente knagen.
 Ik spreken ! en het bloed niet gudsen uit mijn keel !
 Neen, verg my geen verhaal : 't herdenken is te veel. –

We zien onmiddellijk dat de Nederlander zich niet heeft tevreden gesteld met het door Dante geschilderde beeld van Ugolino, dat De Sanctis later „dit kolossale monument van de haat” zou noemen³¹. Bilderdijk heeft de afgrijslijkheden in dit fragment willen vergroten. Hij verraadt daardoor zijn preromantische voorkeur voor „'t akelige”, dat als het ware werd ervaren als een komponent van de met liefde gekoesterde verheven en sombere gevoelens, die men wel meende te herkennen als het natuurlijk klimaat van de mens, wiens eigenlijke bestemming immers „elders” lag.

Eerst na op deze literair-historische omstandigheden de aandacht te hebben gevestigd, past het ons vast te stellen dat Bilderdijk in de zojuist geciteerde regels (en trouwens ook elders in zijn bewerking) er *niet* in is geslaagd de fout te vermijden, welks afwezigheid in Dantes origineel terecht als een biezondere verdienste is aangemerkt door Niccolò Tommaseo³². Bilderdijk beging de zonde der overdrijving : hetzelfde kwaad dat Francesco de Sanctis openlijk belijdt, wanneer hij over de wijze waarop hij als jongeling de Ugolino-episode placht voor te dragen, aan zijn lezers mededeelt : „Io peccavo per eccesso, volendo accentuare tutto”.

Het is door deze fout (die der overdrijving dus) dat Bilderdijks vertaling, evenals de vroegere, indirecte bewerking van Rhijnvis Feith, in ons taalgebied de „Ugolinomania” uit de eerste tijd van de romantiek vertegenwoordigt, die aan het beroemde fragment van Dante – om in de termen van Von Humboldt te spreken – bijna al het „erhabene” ontnam, om er slechts het „grässliche”

voor terug te geven. Maar door de voorstelling van de totale Ugolino-figuur als lijder en wreker, is Bilderdijks bewerking de eerste, zij het dan weinig gelukte poging, om een *volledig* tafereel uit Dantes *Commedia* als een afgerond geheel in de Nederlandse taal over te brengen. Dat zulks gebeurde met verwaarlozing van Dantes beroemde terzine-vorm is, zoals al betoogd in de eerste paragraaf, een eigenaardigheid die moet worden beschouwd als een literair tijdsverschijnsel. Bilderdijk schreef nu eenmaal in de periode van de „alexandrijnsche” mode.

VI

ENKELE ITALIAANSE TEKSTEN VAN BILDERDIJK

All' amabilissima Donna

CATARINA GUGLEMINA SCHWEICKHARDT

ô Del tuo sesso rarissimo onore,
 Donna saggia, leggiadra, celeste Dea ;
 Di perfetta grazia perfetta idea ;
 Cui Ciprigna è nel volto, e Delio in cuore !

Al suon de' tuoi piacevoli accenti
 Stan cheti de' affetti i piu rabiosi venti.
 Del tuo bel viso ai raggi ardenti
 Fiorisce la neve, e s' inchina il fiore.

Ricevi, ô Diva, questo puro omaggio,
 Bench' il mio dono di te sia indegno.
 Se dono per questo incorre il tuo sdegno,
 Il mondo intero sarebbe un' oltraggio.

4
 17 — 96
 6

BILDERDIJK

Catalogus eener merkwaardige verzameling van boeken en handschriften, ... nagelaten door ... Mr. Willem Bilderdijk, Amsterdam 1832, blz. 62. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 351.

(Blijkens een mededeling in de genoemde catalogus schreef Bilderdijk dit gedicht in een bloemlezing Italiaanse poëzie (zie hfdst. I, aantek. 13) uit de zestiende eeuw; het staat eveneens, maar met enkele varianten, op blz. 283 van zijn manuskriptenbundel *Poezy in ballingschap* (Koninklijke Akademie te Amsterdam, kollektie-Klinkert, nr. LXX). Een handschrift, gevolgd door de in hoofdstuk I, par. 1 afgedrukte vertaling door Jan van Walré, bevindt zich in het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, Hs. 5 Portef. Bos. In de Koninklijke Akademie te Amsterdam is uit Klinkerts nalatenschap eveneens aanwezig een kopie van dit gedicht door Tollens (nr. CIV, blz. 79), benevens de op een apart blaadje gedrukte vertaling (nr. 320) van Jan van Walré.)

SONETTO.

Non così può viderti afflitta e mesta
 Il tener cor, ch'il tuo duol attizo
 Lume del ciel, di cui l' amabil riso
 La vita e gioia à languida alma desta !

Qual grave affanno inchina quella testa ?
 Qual nembo oscura e copre il vago riso,
 Che agli occhi amanti schiude un paradiso,
 E dolce merce all' altrui pena appresta ?

Discoprimi, ô Donna adorata tanto,
 L' alta cagion del tuo amaro pianto,
 Versando il dolor nel mio fido petto !

Che questa mano asciughi i tuoi lumi !
 Ch' un lieto sol dissecchi quelli fiumi !
 E ch' ogni duol si cangi nel diletto !

1795

B.

Londra.

SONETTO.

„Or ho fatto l' estrema di mia possa” :
 Soffocai pianti e sospiri nel cuore ;
 Celai lo sfogo del fervente ardore,
 Che mi consume e la medulla e l' ossa :

Ne perciò tu pel misero commossa,
 Che, per piacerti, senza dolersi, muore,
 Dispregi insieme e l' amante e l' amore,
 Mentre che fondo in lagrimosa scossa.

o Falsità della più chiara stella !
 Ah come può, che forma così bella
 Nasconda un cuore avido di tormenti ?

Satollati, Nemica cruda e fiera !
 Ma nel fuoco di sdegno e di colera,
 Non proiber almen che mi lamenti.

Het handschrift van de sonnetten staat in Bilderdijks manuskriptenbundel *Poëzy in Ballingschap*, blz. 293, 307, Koninklijke Akademie te Amsterdam, kollektie-Klinkert, nr. LXX ; in dezelfde kollektie bevindt zich een onnauwkeurige kopie door Tollens, nr. CIV, blz. 81, 83. Naar alle waarschijnlijkheid is het jaartal 1795 een vergissing. Dit zal wel moeten zijn : 1796.

TACEA IL PAPIRO...

Tacea il papiro, pur che parli il cuore :
Toglie la mano lo sfortunato scritto :
Non sradicasi così l' almo ardore,
Ch'arde pur sempre inestinto ed invito !
In qualche clima me conduca il fato,
Nè la distanza, nè 'l mare turbato,
Il toglerò mai del fido petto :
Dove sia, lontano come allato,
Tu sempre 'n sarai l' adorato oggetto.

Het gedicht *Tacea il papiro...* werd door Bilderdijk geschreven op de laatste bladzijde van de uitgave *L'Aminta|Favola Boschereccia| di Torquato Tasso. — L'Alceo| Favola Pescatoria| di Antonio Ongaro*, Tratte da' migliori esemplari, e diligentemente corrette da Enrico Mario Tourner, Romano. In Edinburgo 1796; aanwezig in de kollektie-Klinkert, Koninklijke Akademie te Amsterdam, nr. 454 (Het opschrift ontbreekt in het handschrift).

BILDERDIJK AAN C. W. SCHWEICKHARDT

27 juli 1796

Mia Signora !

Non, mia adorabile ! non voglio tormentare questo vostro cuore che non è fatto per la crudeltà, ma per la tenerezza e la clemenza ; non voglio tormentarlo, premendo una cosa che costarebbevi tanto a palesarmi. La delicatezza dell' alma è l' inseparabile scorta del vero ardore, e ne sarà mai offesa o dimenticata da me. Non, Alma della mia vita, sono troppo felice, pur che sia permesso a me d' indovinarvi, e di lusingarmi colla dolce speranza, che non ributate, che non dispregiate intieramente, la vittima che immolandosi al fuoco irresistibile dei vostri bei occhi, nè duolsi nè piange, pur che il suo sacrificio non sia rigettato dalla Divinità a cui è consegnato. Ho veduto colare i vostri pianti, le vostre troppo preziose lagrime, troppo estimabile lagrime, di cui confessomi indegno ; e non chiedo di comparar la mia vita e la mia felicità col tal prezzo. Non, mia Deità, credo che non siate intieramente insensibile ai miei mali ; sentolo : ma se temete d' aprirmi il vostro cuore e di scroprimine 'l fondo, perchè dunque industriatevi tanto a ricusar ogni segno, ogni cenno, che nei miei acerbissimi dolori potrebbe asscurarmi della vostra pietà ? perchè ricusar gli innocenti baci, che qualche volte benchè raro, i miei labri trementi ardiscono d' imprimere sulla vostra mano adorata ? perchè recusar di sanare la mia piaga, di calmarne almeno gli acuti tormenti, colla vostra dolce alena ? Perchè distornare anch' i vostri vezzosi occhi, fonti della mia vita, e lucide faci dei miei desiri, e di cui ogni mia salute dipende ? Ahime ! Questo dunque non sarà immanità : Compatendo peretamente ai altrui mali, e chiudendo la pietà dentro il petto, mostrarsi e dura e rigida e inflessibile allo sfortunato che ne patisce doppiamente ? — E che temete dunque ? ò Mia Divinità ; voi che leggete nel mio cuore, nei miei pensieri ; che ne siete l' unico oggetto, l' unico idolo ; e a cui tutti miei sentimenti sono aperti ; voi potete dunque sospettarmi d' aver l' alma così nera, che sarei suscettibile della più orribile ingratitudine ? Ah, non credetelo ! Se ora vi amo, se vi adoro, se prosternuto dianzi ai vostri piedi, ne baccio l' orme ; se venero, se adoro le vostre durezza ; che farei dunque, se, mossa per tutto che supporto, consentireste a trattarmi colla questa Divina bontà, collo questo favore, ch' è degno di voi, e (se lice che dica) della purità della mia fiamma ! se consentireste a ritornarmi qualche tenerezza, a mostrarmi qualche scintilla del medesimo fuoco che me consuma ! Ah, perchè far violenza a se stesso, se pur è vero, che non ho da compiangermi del vostro cuore ? se veramente la compazzone che avete per me, non è finta nè simulata ? se ella è più che la fredda pietà, di cui l' inumanità stessa non affrancasi allora che vide la sofferenza d' una creatura umana ? se ella è pietà di tenerezza ; di questa dolce, di questa amorevole spezie, ch' è fatta per consolarmi, per sanar la mia ferita ! ò Rendetemi dunque il più felice del mondo ; e il giorno non verrà mai, ch' io scuoterò le vostre dolce, le vostre adorate catene, o che, sciavo somnesso e adoratore devoto, vengo a cessare d' amar la mia servitù e il mio culto. Apritemi (io vi prego) il vostro cuore, nè dubitate, mia amabile Donna ! avete pietà ; mostratela coll' ingenuità che conviene al

candore del vostro cuore incomparabile, e condescendete a approvar l' omaggio che vi porterà fin che non sarà più
 Della Vostra Signoria, Mia Donna,

Il passionato Servo
 Bilderdijk

Londra
 27 giulio 1796.

BILDERDIJK AAN C. W. SCHWEICKHARDT
 4 november 1796

Egli è pur troppo vero, mia adoratissima, non è calmato questo cuore sensibile e affannato ; non può esserlo. Ahi, se lo sarebbe, non vi amarebbe come fa. Doletevi che dubito del vostro. Non, alma mia, non dubito ; almeno non dubito che credete voi stessa all' amore, che m'assicurate. Ma ohimè ! mentre que guarentitemi questa dolce, questa santa affezione, ne cerco indarno i segni, i caratteri. Parlatemi della gloria della riputazione mia, di... che so io ? Ah sono troppo conosciuto pel mondo, per che non si applauda ciecamente alla mia condotta ; e se mai ardisse di giudicare i miei fatti, sarebbe indegno che me ne caglia. Non si può, non si deve supporre ch' un mio fatto sia soggetto alla dubitazione di chicchessia. Ma, sia che vuole ; Dovrete aver cura d'alcuna cosa per negliger quello ch'è solamente degno d'esser riguardato da un cuore amante ? Sagraficate dunque la mia vita, e ben davvantaggio, sagraficate il mio senno ; che dico, sagraficate questa stessa riputazione, che vi pare sì preziosa, a quella fantasima che vi figurate : Perchè è ben certo, che, rimanendo le cose nello stato dove sono, in poco giorni avrò perduto l'intelletto tutt-a-fatto, colla questa miserabile vita. Non m'amate dunque ; perdonatemi che lo dico, ma bisogna che dica : non m'amate, non m'amate se non una vana opinione, una frivola idea degli uomini, che è sotto dei vostri, sotto dei miei pensieri. Ah, costui ch'ama, non pensa, non vide, non senti, ch'amore e ciò ch'il amore chiede, ma non è capace di considerer colla vostra scrupolosità ciò che diro una turba ignorante tanto che incostante nei suoi giudizi. Vi non e un teatro per l'amante, se non i loro cuori : e non le cale niente, fuor dei sentimenti che si portano l'un l'altro. Eccovi l'amore, mia cara ! Eccovi come vi amo. L'amore è un fuoco ardente, una fiamma che s'alza con impetuosità per divorar ogni cosa che si oppone alla sua violenza. Ah quanto questa quadra è distante da ciò che mostrate nelle vostre lettere, nella vostra condotta. Piangete, mia adorabile ! piangete, e queste lagrime me trafiggono il cuore : aumentano i miei dolori : fanno soffirirmi oltre ogni imaginazione. Lusingatevi d'un giorno più felice ; ma dove è questo giorno ? Non verrà mai pell' infelice, che senti approssimar la sua morte ; che soffre tutta la rabbia, tutto il furore della site amorosa, a cui voi negiate il fonte di restorazione, ma chi non è fatto per contentarsi d'una speme lontana che lei è mostrata, più per illudarle che per darle un conforto vero e stabile. ô dolce ô adorata Divinità della mia alma ! Scusate, perdonate alla mia impazienza, ma non può viver, non può respirar, se non nel lume dei

vostrî occhi, nell' aria che respirate. Voi mi siete tutto, voi il sole che m'illumina, voi la lena di cui vivo. Vi rimprovero nulla. Perirò mille volte più volentieri, che d'affigarmi ; ma che farò ? Almeno lasciate morirmi ; ma lasciate morirmi solo, e che porti nel sepolcro la consolazione, che m'avrete amato se n'avrete avuto il coraggio ; che me piangete nel vostro cuore ; che servarete la mia rimembranza, e ch'ella vi sarà più cara che ne fù lo sventurato stesso, che abandona la sua vita pella vostra tranquillità, che vi chiede perdono d'averla turbata, e che trova la sua unica gloria come la sua unica buon' ora nella morte che va abbracciando con tutto l'ardore, che nutricava mai l'amante il più passionato. Addio, mia carissima Addio. Ricevete il bacio fervente ch'imprimo sul questo papiro. Addio !

Venerdi,
4 Nov. 1796

BILDERDIJK AAN C. W. SCHWEICKHARDT
vermoedelijk op 5 november 1796

Che m'abbattete, ô mia dolcissima, mia incomparabile ! Credete dunque che la sensibilità di questo cuore abbia un termine ; o che le forze per resistere al dolore andiano all' infinito ? Non, mia Divinità, non sono un Dio, o un Sasso esempte di ogni senso : supporto i miei mali, ma deve cedere all' eccesso d'una sofferanza che vince la natura umana. Sì, posso sofferir l'esilio, la morte, i tormenti i più orribili del corpo : la povertà stessa non m'ha spaventato : ma giamai non poterò sottener l'idea d'abandonarvi, di vivere separato di voi, di vedervi allontanata di me. Questo sorpassa la virilità d'un cuore amante come il mio. Ah ! non voglia il cielo, che vi sacrificherei alla mia impetuosità. Già vi chiedo nulla ; ma lasciate almeno questo cuore sfogarsi nei suoi pianti. Vi chiedo niente, ridico lo : poichè ho niente per domandarvi che conviene allo stato dove siamo ridotti. E che potrei volar, che potrei bramar, se non di morir nelle vostre braccia ? ma non ; questo è pur troppo : ho da morire fuor della vostra vista, anchè non mi lice di espirare ai vostri piedi. Richiamatemi alla vita ? Eh ! quale vita ? Una vita piena d'angoscie, di tormenti ? Sia tale ! potrà ancora supportarsi. ma non, questa vita non è dura, non è crudele ; è impossibile. Non mi la toglierò a me stesso : non ho bisogno di questo : il duol che m'ha ratto il senno, mi la toglierà subito. Non so più che faccia, che dica, che voglia, che scriva. Per pietà, avete compassione del misero, oppresso pei suoi affanni ; nè opprimetelo davvantaggio, mostrandogli, che la vostra morte seguirebbe la sua ! Non puo sofferir questa idea. Vivete, vivete felice, mia Deità ; e dimenticate, se bisogna è, il povero sventurato che cade la vittima della crudissima sorte. Ma almeno, primachè muoja, concedetemi una sola vista, un solo colloquio. Che ho fatto dunque, per non meritar almeno questa unica grazia ? Fra tanto, avete cura della vostra salute. Conplatemi, o mia unica consolazione nel mondo ! A voi tocca di calmar i sfogamenti d'una alma che non si possede più. Non mi parliate d'onora, di riputazione ; della stima d'un mondo vano

e sciocco, e che non conosce la santità d'un amore vero en non fucato, nè la purità d'una alma pietosa e casta. Che m'è tutto un mondo senza di voi ? che m'è tutto un mondo, se vi possedo ? – Ah, mia carissima Donna ! quasi non so se viva ; non so che dica. Ah, m'avete confortato, m'avete vivificato pei vostri dolcissimi, bellissimi versi. Vi ne ringrazio, con tutta la gratitudine di cui il piú tenero cuore è capace.

E dunque vero, che m'amate ? che non m' (*De rest van deze brief is afgescheurd*)

De handschriften van Bilderdijks brieven bevinden zich in het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, resp. onder de nummers C1⁷, C2² en C5⁸; daar bevinden zich ook afschriften in de Portefeuilles-Margadant, resp. nr. 57, 70 en 72 van de blauwe nummering. Bilderdijks handschriften maken een zeer verzorgde indruk: ze zijn kennelijk door de dichter zelf overgeschreven van een eerste versie in „klad". Van de brief die vermoedelijk op 5 november 1796 werd geschreven ontbreekt het slot omdat de onderste helft van de laatste (derde) bladzijde werd afgescheurd. Wanneer deze verminking heeft plaatsgehad, is mij niet bekend. Ze wordt reeds vermeld in het afschrift in de Portefeuilles-Margadant, nr. 72 van de blauwe nummering.

VII

ENKELE VERTALINGEN UIT HET ITALIAAANS

(PIETRO METASTASIO :)

Perchè l'altrui misura
Ciascun dal proprio core,
Confonde il nostro errore
La colpa, e la virtù.
Se credi tu con pena
Pietà nel petto mio ;
Credo con pena anch'io
Che un traditor sei tu.

OORDEEL OVER ANDEREN

Steeds schatten wij eens anders hart
Naar 't geen wij zijn gemoed ;
Van daar ons oordeel, zoo verward,
Van 't geen een ander doet.
De boze houdt een brave daad
Voor list of huichlarij ;
De brave spreekt zijns naasten kwaad
Van schuldig opzet vrij.

1822.

B.

Deze vertaling van *Bilderdijk* bestaat alleen in handschrift, aanwezig in het *Bilderdijk-Museum* te Amsterdam, onder het nummer Hs. L.R.26. In het manuscript gaat aan deze tekst het Italiaanse origineel van P. Metastasio vooraf. Een afschrift bevindt zich in de kollektie-Leeflang van het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. De tekst van Metastasio vormt het slot van het zesde toneel van het „dramma” *Isipile*, uit 1732. *Bilderdijk* ontleende de tekst aan deel II, blz. 78, van zijn in 1784 te Londen verschenen Metastasio-uitgave. Voorzover mij bekend, heeft hij de plot van Metastasio's *Isipile* niet benut voor een van zijn onuitgegeven toneelontwerpen.

(PSEUDO - LEONARDO DA VINCI :)

Chi non può quel che vuol, quel che può voglia,
 Che quel che non si può folle è volere.
 Adunque saggio è l'uomo da tenere,
 Che da quel che non può suo voler toglia.

Però ch'ogni diletto nostro e doglia
 Sta in si e no saper voler potere,
 Adunque quel sol può che co'l dovere
 Ne trahe la ragion fuor di sua soglia.

Nè sempre è da voler quel che l'huom puote,
 Spesso par dolce quel che torna amaro,
 Piansi già quel ch'io volsi poi ch'io l'hebbi.

Adunque tu, lettor, di queste note,
 S'a te vuoi esser buono, e a gl'altri caro,
 Vogli sempre poter quel che tu debbi.

ONDERWORPEN WIL

„Chi non può che vuol, quel che può voglia !”

Die, wat hij wil niet kan, moog willen 't geen hij mag !
 De dwaas, de dwaas-alleen wil boven stand en krachten ;
 De wijze bukt gedwee voor 't Hooge Godsgezag,
 En overheert zijn wil, begeerte, lust en trachten.
 Wat 's vreugde of smart op aard ! Zij mengen zich dooreen.
 Wat bonst een woeste drift de Reden van haar zetel ?
 Wat grijpt men naar 't vermaak, zoo roekloos als vermetel ?
 't Verbittert in 't genot, wat d'ooogen lieflijk scheen.

1823. Na Leonardo da Vinci.

B.

Deze vertaling van *Bilderdijk* bestaat alleen in handschrift, aanwezig in de verzameling van het *Bilderdijk-Museum* te Amsterdam, Hs. G 49-28. Het Italiaanse origineel heeft Prof. Umberto Bosco te Rome voor mij overgenomen uit R. Du Fresne, *Trattato della pittura di L. da Vinci*, Parigi 1651, een boek dat *Bilderdijk*, blijkens *Catalogus 1832*, blz. 6, in zijn bezit had. Volgens de studie van Francesco Flamini, *La lirica italiana del Rinascimento anteriore al Magnifico*, Pisa 1891, blz. 520 en 690, en de in 1961 door Liliana Reggiani verdedigde ongedrukte doctoraatstesis *La figura di Niccolò Cieco d'Arezzo e la raccolta delle sue rime in testo critico*, waaruit Prof. R. Spongano te Bologna mij een fotokopie bezorgde, moet als auteur van dit sonnet niet Leonardo worden beschouwd, doch Antonio di Matteo di Meglio.

(GIOVAMBATTISTA PASTORINI :)

Costanza Mirabile
De' Genovesi
in un gravissimo travaglio.

Sonnetto XLII

Genova mia, se con asciutto Ciglio
Piagato, e guasto il tuo bel Corpo io miro,
Non è poca pietà d'ingrato Figlio,
Ma ribello mi sembra ogni sospiro.

La maestà di tue rovine ammiro,
Trofei della Costanza, e del Consiglio :
E dove o volgo il passo, o il guardo giro,
Incontro il tuo valor nel tuo periglio.

Più val d'ogni vittoria un bel soffrire ;
E de' tuoi torti alta vendetta fai,
Col vederti distrutta, e nol sentire.

Anzi girar la libertà mirai,
E bacciar lieta ogni rovina, e dire :
Rovine sì, ma Servitù non mai.

OP HET BOMBARDEEREN VAN GENUA

Naar het Italiaansch van Bastorini.

Zoo ik, mijn moederstad, met onbetrane kaken
 Uw schoon geschonden zie, verbrijzeld, en vergaan,
 Het is in 't hart uws zoons geen strafbaar plichtverzaken ;
 Maar 't zuchten ware uw' roem, uw heldendeugd verraân.

Ik eer de majesteit dier neêrgevelde daken,
 (Troféén van den Moed !) en bid haar knielend aan.
 Waar voet of oog zich wend', waar vlam of donders kraken,
 Ik zie Standvastigheid (en onverwrikbaar) staan.

Geen schooner zegenpraal dan 't edel leedverduren !
 Verheven is uw wraak, by de omgestorte muren
 Uw ondergang te zien, van schrik en kommer vrij :

De Vrijheid zweeft in 't rond door de uitgeblaakte wallen,
 En kust het dierbaar puin, voor haar behoud gevallen,
 En zegt : Een puinhoop, ja ; maar nimmer slaverny !

1812.

Bilderdijs vertaling verscheen in de bundel *Affodillen*, dl. I, Haarlem 1814, blz. 143 (herdrukt in *De dichtwerken*, dl. XIII, blz. 203). De tekst van Pastorini ontleen ik aan : *Poesie del P. Giovambattista Pastorini Della Compagnia di Gesù Opera postuma*, Palermo 1756, blz. 65 (aanwezig in de Biblioteca Nazionale Centrale te Rome, onder nr. 6.19.B.37).

(BATTISTA GUARINI :)

Moristi, Zabarella,
 Anzi salisti al ciel luce novella,
 E fuor di questo mar del mondo rio
 Scorgi l'anime a Dio,
 Quasi Fabro celeste al vero porto.
 Dunque chi t'è per morto,
 Perche'n terra lasciasti il mortal velo,
 Non sà come immortal si voli al cielo.

OP DE DOOD EENS GODVRUCHTIGEN

Gy stierft niet, neen ; maar steegt naar 't Ongeschapen licht,
 Van voor ons sterfelijk gezicht
 Dees nacht des stervens uit, waarin we om redding hijgen ;
 En wie, omdat ge alhier het stofkleed achterliet,
 U dood acht en de traan van eeuwig afscheid biedt,
 Weet van onsterfelijkheid noch tot den Hemel stijgen.

1827.
 Na Guarini.
 Madrigale 137.

VIII
BIBLIOGRAFISCHE LIJSTEN

1. *Bildderdijs vertalingen uit het Italiaans*

Chronologische lijst volgens de auteurs *

DANTE ALIGHIERI (1265-1321)

Inferno, canto XXXII en canto XXXIII (Ugolino-episode)

Ugolijn (Een tafereel uit Dantes hel)

In : *Nieuwe oprakeling*, Dordrecht 1827, blz. 179. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 131.

Vertaling gedateerd 1826.

Deze vertaling wordt besproken in ons hoofdstuk V : *Een romantische hel*.

FRANCESCO PETRARCA (1304-1374)

I'vo piangendo i miei passati tempi

(sonetto 317 ; *Il canzoniere*, uitg. Dino Provenzal (B.U.R., Milano 1954, nr. 365, blz. 405.)

Zielzucht

In : *Rotsgalmen*, dl. I, Leiden 1824, blz. 114. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XII, blz. 237.

Vertaling gedateerd 1823. Besproken door A. S. Kok, *Van dichters en schrijvers. Studiën en schetsen van Nederlandsche letterkunde*, dl. II, Culemborg 1899, blz. 65, en (zeer kort) door Catharina Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1934, blz. 266 (vgl. ons hoofdstuk IV, par. 1).

Canzone, io l'ammonisco

(Canzone 16, (*Italia mia*), r. 113 e.v. ; *Il canzoniere*, uitg. Provenzal, nr. 128, blz. 174.)

Wees gewaarschouwd, ô mijn lied !

In : Voorbericht *Krekelzangen*, dl. III, Rotterdam 1823. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XV, blz. 215.

Vertaling gepubliceerd in 1823. Besproken door Ypes, blz. 267, 268 (vgl. ons hoofdstuk IV, par. 1).

E volea dir ; ô di miei tristi e lenti

(Verschillende door C. Huygens bijeengebrachte fragmenten uit het *Canzoniere*)

Ik stamelde : ô mijn droeve en al te loome dagen !

In : C. Huygens *Koren-Bloemen. Nederlandsche gedichten. Met ophelde-*

* Een map met typoskripten of fotokopieën van Bilderdijks vertalingen, en van de originele Italiaanse teksten, werd door mij gedeponereerd in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage.

rende aantekeningen van Mr. W. Bilderdijk, dl. V, Leiden 1825, blz. 204. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 457.

Vertalende bewerking gepubliceerd in 1825. Besproken door E. J. Potgieter (zeer kort) in de aantekeningen bij *Gedroomd paardrijden* en door Ypes, blz. 267, 306 (vgl. ons hoofdstuk IV, par. 2).

ANTONIO DI MATTEO DI MEGLIO (ca. 1459); TOEGESCHREVEN AAN LEONARDO DA VINCI

Chi non può che vuol, quel che può voglia

Onderworpen wil

Handschrift van Bilderdijk, aanwezig in de verzameling van het *Bilderdijk-Museum* te Amsterdam, hs. G 49-28.

Vertaling gedateerd 1823. Zie hoofdstuk IV, par. 2 en hoofdstuk VII.

MICHELANGIOLO BUONARROTI (1475-1564)

Scarco d'un importuna e greve salma

(*Rime*, a cura di Enzo Noë Girardi, Bari 1960, nr. 51, r. 12-14, blz. 25 : de Italiaanse tekst en een moderne Nederlandse vertaling staan in H. A. Enno van Gelder, *Michelangelo, Verbeelders van christelijk humanisme*, Den Haag 1957, blz. 138, 139. Een Nederlandse vertaling van Nico van Suchtelen in Michelangelo, *Sonnetten*, Amsterdam, Geschenk W.B.-Vereniging 1947, blz. 16)

Toevlucht

In : *Avondschemering*, Brussel 1828, blz. 29. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. VI, blz. 82.

Vertaling gedateerd 1827. Besproken door *Kok*, dl. II, blz. 65 e.v. (vgl. ons hoofdstuk IV, par. 1).

VITTORIA COLONNA (1492-1547)

Non dee temer del mondo affanni o guerra

(*Rime e lettere*, Firenze 1860, blz. 165. Een in spelling en interpunctie afwijkende versie uit een editie van 1548 wordt meegedeeld door J. Pan in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XV, blz. 546)

Gerustheid

In : *Keur van Nederlandsche letteren*, Jrg. 2, dl. XIII, blz. 50. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 340.

Vertaling gedateerd 1827. Besproken door *Kok*, dl. II ; blz. 69 e.v. (vgl. ons hoofdstuk IV, par. 1).

GASPARA STAMPA (1523-1554)

Deh lasciate, signor, le maggior cure

(*Rime*, a cura di Gustavo Rodolfo Ceriello, Milano 1954, nr. 158, blz. 170 ; de Italiaanse tekst en een moderne Nederlandse vertaling staan in Gaspara Stampa, *Venetiaanse sonnetten. In het Nederlands vertaald en ingeleid* door W. van Elden, Den Haag 1961, blz. 42, 43.)

Gaspara Stampa aan Collaltino

In : *Nieuwe dichtschakeering*, dl. I, Rotterdam 1819, blz. 181. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIII, blz. 231.

Vertaling gedateerd 1818. Besproken door *Kok*, dl. II, blz. 80 e.v. (vgl. ons hoofdstuk IV, par. 1).

BATTISTA GUARINI (1538-1612)

Ben è soave cosa

(*Il pastor fido*, laatste gedeelte van de rei na de tweede akte; *Opere*, à cura di Luigi Fassò, Torino 1950, blz. 114).

De ware kus

In *Mengelpoëzy*, dl. I Amsterdam 1799, blz. 255. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 109.

Gedicht (bij publikatie *niet* als vertaling vermeld) gedateerd 1798. (Het handschrift – aanwezig in de verzameling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, nr. LXX, blz. 309 – heeft de datering: Brunswijk 15-6-1798, en de aantekening „V. Guarini, P.F.Act.2 ben e soava cosa”. Vgl. *Dichtwerken*, dl. XV, blz. 428, en ons hoofdstuk IV, par. 2).

Moristi, Zabarella

(Madrigale 28 *Delle opere del cavalier Battista Guarini*, dl. II, Verona 1737, blz. 101.)

Op de dood eens godvruchtigen

In: *Avondschemering*, Brussel 1828, blz. 113. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 285.

Vertaling gedateerd 1827 (Vgl. ons hoofdstuk IV, par. 2 en hoofdstuk VII).

Orazione spirituale

(Madrigale 33 *Delle Opere...*, *Opere*, uitg. Fassò, blz. 459)

Gebed

In: *Nieuwe vermaking*, Rotterdam 1829, blz. 111. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. VI, blz. 65.

Vertaling gedateerd 1827. (Vgl. ons hoofdstuk IV, par. 2).

*Christiana Compunzione 1**Christiana Compunzione 2*

(Madrigale 130 en 131 *Delle opere...*, *Opere*, uitg. Fassò, blz. 458, 459)

Gebed

In: *Schemerschijn*, Gent 1829, blz. 76. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. VI, blz. 109.

Vertalende bewerking gedateerd 1827. (Vgl. ons hoofdstuk IV, par. 2).

GIOVAMBATTISTA PASTORINI (1650-1732)

Genova mia, se con asciutto ciglio

(Sonnetto 42 in *Poesie del P. Giovambattista Pastorini della Compagnia di Gesù*, opera postuma, Palermo 1756, blz. 65)

Op het bombardeeren van Genua

In: *Affodillen*, dl. I, Haarlem 1814, blz. 143. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIII, blz. 203.

Vertaling gedateerd 1812. Bilderdijk vermeldt als bron „Naar het Italiaansch van Bastorini”: zie hoofdstuk IV, par. 1 en hoofdstuk VII.

PIETRO METASTASIO (1698-1782)

Perchè l'altrui misura

(*Isipille*, eerste bedrijf, zesde toneel)

Oordeel over anderen

Handschrift in het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, onder het nummer Hs. L.R.26. Aan Bilderdijks vertaling gaat het origineel van Metastasio vooraf.

Vertaling gedateerd 1822. Zie hoofdstuk IV, par. 2 en hoofdstuk VII.

Met de morgenzon verschijnt

In : P. C. Hoofts *gedichten, met ophelderende aantekeningen* van Mr. W. Bilderdijk, Leyden 1823, dl. III, blz. 8. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 433.

Ongedateerde vertaling n.a.v. Hoofts *Granida*, r. 120, 121, met de notitie „Naar het Italiaansch van Metastasio”.

LORENZO PIGNOTTI (1739-1812)

Amore, e la vanità

(*Favola* nr. 8, *Favole e novelle*, Parigi 1786, blz. 55 e.v.)

De spiegel ; of liefde en waan

In : *Mengelpoëzy*, dl. II, Amsterdam 1799, blz. 43. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. I, blz. 370.

Gedicht (bij publikatie *niet* als vertaling vermeld) gedateerd 1793 (moet zijn : 1795). Alleen in het handschrift („Poëzy in ballingschap”, Koninklijke Akademie te Amsterdam, nr. LXX) vermeldt Bilderdijk zijn bron ; zie ook *Dichtwerken*, dl. XV, blz. 429). Vgl. ons hoofdstuk IV, par. 3.

La lucciola

(*Favola* nr. 3, *Favole e novelle*, Parigi 1786, blz. 87 e.v.)

De glintwormvlieg

In : *Mengelpoëzy*, dl. II, Amsterdam 1799, blz. 77. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. I, blz. 389.

Vertaling gedateerd Hamburg 1795. Vgl. ons hoofdstuk IV, par. 3.

2. Bilderdijks citaten uit het Italiaans

Chronologische lijst volgens de auteurs

DANTE ALIGHIERI (1265-1321)

Il pianto stesso li pianger non lascia

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Bij den dood van mijn jongste zoontjen* in *Mengelingen*, dl. IV, Amsterdam 1808, blz. 195. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 449.

Gedicht gedateerd 1806.

Het citaat van Dante blijkt afkomstig uit *Inferno*, canto XXXIII, 94.

*O voi ch'avete gl'intelletti sani,
Mirate la dottrina*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Godsdienstleer dezes tijds* in *Oprakeling*, Dordrecht 1826, blz. 89. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 134.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Dante blijkt afkomstig uit *Inferno*, canto IX, 61-62.

*Non v'accorgete voi, che noi siam vermi,
Nati a formar l'angelica farfalla
Che vola alla giustizia senza schermi*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Vrijheid van ziel* in *De voet in 't graf*, Rotterdam 1827, blz. 83. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 193.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Dante blijkt afkomstig uit *Purgatorio*, canto X, 124-126.

FRANCESCO PETRARCA (1304-1374)

Non è questo il terren ch' i' toccai pria ?

Non è questo il mio nido,

Ove nudrito fui sì dolcemente ?

Non è questa la patria in ch' io mi fido,

Madre benigna e pia,

Che copre l'un e l'altro mio parente ?

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Zucht der bejammering* in *Rotsgalmen* dl. II, Leiden 1824, blz. 59. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XII, blz. 243.

Gedicht gedateerd 1823.

Het citaat van Petrarca blijkt afkomstig uit Canzone 16 (*Il canzoniere*, nr. 128, uitg. Dino Provenzal, B.U.R., Milano 1954, blz. 173); zijn toepassing wordt besproken in de dissertatie van Catharina Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1934, blz. 269: zie hoofdstuk IV, par. 1.

*Oh felice colui che trova il guado
Di questo alpestro e rapido torrente,
Ch'a nome Vita, ch'a molti è si a grado.*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Zinstaat* in *Rotsgalmen*, dl. II, Leiden 1824, blz. 80. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIII, blz. 423.

Gedicht gedateerd 1823.

Het citaat van Petrarca blijkt afkomstig uit de *Trionfo della eternità*; zijn toepassing wordt besproken door Ypes, blz. 269: zie hoofdstuk IV, par. 1.

*Quel vago impallidir che 'l dolce viso
D'un amoroso neve ricoperse. —*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Het*

Noorden in *Nieuwe oprakeling*, Dordrecht 1827, blz. 27. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 148.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Petrarca blijkt afkomstig uit sonetto 98 (*Il canzoniere*, uitg. Provenzal, nr. 123, blz. 157); zijn toepassing wordt besproken door Ypes, blz. 269, 270: zie hoofdstuk IV, par. 1.

*Il tempo passa e l'ore son sì pronte
A fornir il viaggio,
Cb'assai spazio non aggio
Pur a pensar com'io corro alla morte.*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Toekomst* in *De voet in 't graf*, Rotterdam 1827, blz. 176. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 185.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Petrarca blijkt afkomstig uit Canzone 4 (*Il canzoniere*, uitg. Provenzal, nr. 37, blz. 57); zijn toepassing wordt besproken door Ypes, blz. 270: zie hoofdstuk IV, par. 1.

Vivendo simul morimur, rapimurque manendo

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Uitzicht op mijn dood* in *Het nicotiaansche kruid en Uitzicht op mijn dood*, Rotterdam 1832. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XII, blz. 367.

Gedicht gedateerd 1824 e.v.

Het citaat van Petrarca blijkt afkomstig uit diens latijnse *Poëmata* en werd geïdentificeerd door Ypes, blz. 269.

LUDOVICO ARIOSTO (1474-1533)

*Il sonno venne e sparse il corpo stanco
Col ramo intinto nel liquor di Lete*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Slaapverkwikking* in *De voet in 't graf*, Rotterdam 1827, blz. 18. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XII, blz. 272.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Ariosto blijkt afkomstig uit *Orlando furioso*, canto XXV, strofe 93, en begint daar als volgt: „che 'l sonne venne...” etc.

*Le donne son venute in eccellenza
Di ciascun' arte ove hanno posto cura*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Vrouwenroem* in *De voet in 't graf*, Rotterdam 1827, blz. 56. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 173.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Ariosto blijkt afkomstig uit *Orlando Furioso*, canto XX, strofe 2.

MICHELANGIOLO BUONARROTI (1475-1564)

*Ohimè, ohimè che pur pensando
 Agli anni corsi, lasso ! non ritrovo
 Fra tanti un giorno che sia stato mio.*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Herinnering* in *De voet in 't graf*, Rotterdam 1827, blz. 71. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 210.

Gedicht gedateerd 1826.

Het citaat van Michelangiolo blijkt afkomstig uit *Rime* LI, 12-14. Bilderdijk citeert de beginregels van de tweede strofe van het gedicht en hij doet dit misschien wel uit het hoofd. In Michelangiolo Buonarroti, *Rime* a cura di Enzo Noè Girardi, Bari 1960, blz. 25, luidt dit citaat :

*Ohimè, ohimè, pur ritirando
 vo 'l mio passato tempo e non ritrovo
 in tutto un giorno che sia stato mio !*

BATTISTA GUARINI (1538-1612)

O felice augelletto

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Aan een sijsjen* in *Oprakeling*, Dordrecht 1826, blz. 134. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 186.

Gedicht gedateerd 1824.

Het citaat van Guarini blijkt afkomstig uit een madrigaal met de beginregel *Dolcissimo usignuolo*, dat wordt geciteerd door F. Ulivi, *La poetica del Guarini e il „Pastor fido“*, Humanitas, vol. VI (1951), blz. 88 e.v. (Ik dank deze inlichting aan Dr. P. E. L. Verkuyl).

*O mille volte fortunato e mille,
 Chi sa por meta a suoi pensieri, in tanto,
 Che, per vana speranza immoderata
 Di moderato ben non perda il frutto !*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Genieten* in *Nieuwe mengelingen*, dl. II, Amsterdam 1806, blz. 97. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. V, blz. 67.

Gedicht gedateerd 1805.

Het citaat van Guarini blijkt afkomstig uit het toneelstuk *Il pastor fido*, vijfde akte, eerste scène (enkele komma's zijn door mij geplaatst ; *perda* in r. 4 moet zijn : *perde*).

*Lieto nido, esca dolce, aura cortese
 Bramano i Cigni : e non ci va in Parnaso
 Con le cure mordaci ; a chi pur garre
 Sempre col suo destino, e perde il canto e la favella*

Met vermelding van de auteursnaam als citaat in de *Voorrede* bij de bundel *Mengelpoëzy*, dl. I, Amsterdam 1799. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XV, blz. 72.

Voorrede gedateerd : Brunswijk, Oogstmaand 1798.

Het citaat van Guarini blijkt afkomstig uit *Il pastor fido*, vijfde akte,

eerste scène. Blijkens de uitgave van Luigi Fassò (*Opere di Battista Guarini*, Torino 1950, blz. 215) geeft Bilderdijk een verkorte versie van het citaat (*esca* moet zijn : *èscà* ; *ci* (r. 2) moet zijn : *sì*).

TORQUATO TASSO (1544-1595)

*Or se tu se' vil serva, è il tuo servaggio
(Non ti lagnar) giustizia, e non oltraggio*

Met de vermelding „Tasso l.st.51” als motto boven het gedicht *De kluzenaar aan den Pindus* in *Nasprokkeling*, Brussel 1830, blz. 105. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. I, blz. 293.

Gedicht gedateerd 1825.

Het citaat van Tasso blijkt afkomstig uit *La Gerusalemme liberata*, canto I, strofe 51 (slotregels) : zie hoofdstuk IV, par. 1.

*Deh, mira (egli cantò) spuntar la rosa
Dal verde suo, modesta e virginella*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Het roosjen*, in *Nieuwe mengelingen*, dl. II, Amsterdam 1806, blz. 181. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. VIII, blz. 117.

Gedicht gedateerd 1805.

Het citaat van Tasso blijkt afkomstig uit *La Gerusalemme liberata*, canto XVI, strofe 14 (beginregels) : zie hoofdstuk IV, par. 1.

*Alla più vaga e cara virginella
Che mai spiegasse al vento chioma d'oro*

Zonder vermelding van bron of auteursnaam als motto boven het gedicht *Ode* in *Mengelpoëzy*, dl. I, Amsterdam 1799, blz. 233. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 90.

Gedicht gedateerd 1796.

Het citaat blijkt afkomstig uit het toneelstuk *Aminta*, eerste akte, tweede scène, van Tasso. Vgl. voor Bilderdijs gebruik van dit citaat P. E. L. Verkuyl in *De nieuwe taalgids* 1966, blz. 110 en Martien J. G. de Jong, *Van Bilderdijk tot Lucebert*, Leiden 1967, blz. 31. Zie hoofdstuk IV, par. 1.

GUIDOBALDO BONARELLI (1563-1608)

*Mira come vezzosa l'Aurora
Furando al ciel le stelle,
Empie di fior la terra*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Aard of hemel* in *Avondschemering*, Brussel 1828, blz. 115. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, blz. 125.

Gedicht gedateerd 1825.

Het citaat van Bonarelli blijkt afkomstig uit het toneelstuk *Filli di Sciro*, eerste akte, eerste scène.

PIETRO METASTASIO (1698-1782)

*Sei tradito, e pur, mio core,
 Nel tuo caso ancor, che fiero,
 Non sei degno di pietà.
 Non di Nice, è tuo l'errore,
 Che da un sesso menzognero
 Pretendesti fedeltà.*

Met vermelding van de auteursnaam als motto boven het gedicht *Aan Barine* in *Nieuwe mengelingen*, dl. II, Amsterdam 1806, blz. 211. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 134.

Gedicht gedateerd 1805.

Het citaat blijkt een gedicht van Metastasio, behorende tot zijn *Componimenti vari. Strofe per musica (Tutte le opere di Pietro Metastasio)*, a cura di Bruno Brunelli, dl. II, Verona 1947, blz. 922).

GIAMBATTISTA FELICE ZAPPI (1667-1719)

In quella età ch'io misurar solea ...

Volledig sonnet in Bilderdijks handschrift en als aan hem toegeschreven werk aanwezig in het Bilderdijk-Museum, nr. A 78¹¹ en, in afschrift, in de Portefeuilles-Margadant, nr. 49 van de blauwe nummering. Zie aantek. 15 bij hoofdstuk I (blz. 110).

NIET GEÏDENTIFICEERD CITAAT

*Queste son le contrade
 Si chiare un tempo. –
 Qui non veduta altrove
 Libertà moderata e senza invidia
 Fiorir si vide in dolce sicurezza
 Non custodita, e in disarmata pace.*

Ondertekend met de letter B. in de aantekeningen bij Bilderdijks bundel *Het buitenleven. Naar 't Fransch van Delille*, Amsterdam 1803. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. VI, blz. 483.

Deze tekst wordt ten onrechte aan Bilderdijk zelf toegeschreven: zie aantek. 15 bij hoofdstuk I (blz. 110).

NIET GEÏDENTIFICEERD CITAAT

*– Oh! quali in testa
 Graziose idee mi desta!*

Zonder vermelding van bron of auteursnaam als motto boven het „Aan Melinde” opgedragen gedicht *De ruiker in Mengelpoëzy*, dl. I, Amsterdam, 1799, blz. 201. Herdrukt in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 111. Gedicht gedateerd 1798.

3. Aanvullende bibliografische lijst

Deze alfabetisch geordende aanvullende lijst vermeldt auteurs- en zaaknamen die niet elders in dit boek voorkomen. De reden daarvan is, dat alleen de weinige gegevens bekend zijn die hier worden

moegedeeld, of dat er slechts een verwijderd verband bestaat met het onderwerp van deze studie. Onder de trefwoorden die beginnen met het adjektief *Italiaans* heb ik bibliografische gegevens van meer algemene aard opgenomen. De afkortingen K. 1797 en K. 1832 betreffen de katalogi van Bilderdijs in 1797 en 1832 geveilde bibliotheken (zie hoofdstuk I, aantek. 23 (blz. 111) en aantek. 10, of hoofdstuk II, aantek. 63, 64, blz. 115).

LEONE ALBERTI

Nieuwe taal- en dichtkundige versch., dl. II, blz. 165.

Vermelding i.v.m. zijn belang voor de Italiaanse versmaat en bouwkunst (zie ook Tolomei).

GIUSEPPE BARETTI

Hschr. B. 583, adversaria 4 (Ltk. Museum).

Een aantek. over Michelangelo de Jonge, met verwijzing : „zie Baretti”.

TRAIANO BOCCALINI

K. 1797 (68) vermeldt de *Ragguagli di Parnaso* en eveneens een Nederlandse vertaling.

MICHELANGELO BUONARROTI IL GIOVANE

Hschr. B. 583, adversaria 4 (Ltk. Museum).

Mededelingen over de toneelstukken *Tancia* en *Fiera*, en verwijzing : „zie Baretti”.

CECCO d'ASCOLI

Hschr. B. 583, adversaria 4 (Ltk. Museum).

Bio-bibliografische aantekening.

LEOPOLDO CICOGNARA

Hschr. B. 583 (Ltk. Museum)

Aantekeningen m.b.t. de in 1808 verschenen ragionamenti *Del bello*, afkomstig uit de Jenaische Allgemeine Zeitung van 1818.

GIOVANNI DIODATI

Blijkens K. 1797 en *Dichtw.* dl. I, blz. 482, bezat Bilderdijs zijn Italiaanse bijbelvertaling.

FRANCESCO d'ASSISI

In de bundel *Rotsgalmen* van 1824 staat het gedichtje *De sneeuwen vrouw* (van Franciscus van Assise). Zie *Dichtw.*, dl. XIV, blz. 3. In het voorwoord bij *De dieren* (1817) vermelding van Franciscus' preken voor „zijne Zusters de Ganzen” (*Dichtw.*, dl. XV, blz. 166).

LUIGI GRILLO

K. 1832 vermeldt als nr. 900 : „Favole Esopiane in versi di Luigi Grillo. Londra 1795”.

FRANCESCO GUICCIARDINI

Bilderdijk steunt op zijn historisch werk in *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. V, blz. 52 en dl. VI, blz. 223.

ITALIAANSE TAAL

Zie hoofdstuk I, aantek. 21, 23, 24, en hoofdstuk II, par. 1 en de daarbij behorende aantekeningen.

ITALIAANSE BEELDDE KUNSTEN

Zie : Michelangiolo, Leonardo da Vinci, Leopoldo Cicognara, Francesco Algarotti (*Index nominum*).

In zijn anno 1780 bekroonde *Verhandeling over het verband...*², 1836, blz. 221, schrijft Bilderdijk dat de Italianen slechts de Romeinen nabootsten. K. 1797 en K. 1832 vermelden werken over beeldende kunst en prenten van o.a. Leonardo da Vinci en Rafaël (welke laatste Bilderdijk prijst in zijn bekroonde *Verhandeling...*², blz. 220, en in *Taal- en dichtk. versch.*, dl. II, blz. 56). De Hschr. A 12 + A 13 van het Bilderdijk-Museum te Amsterdam bevatten aantekeningen uit Italiaanse werken (o.a. L. Lanzi) over beeldende kunst. Verder over de beeldende kunst in het algemeen : Gedenkboek *Mr. Willem Bilderdijk* 1906, blz. 209 e.v. ; blz. 362 e.v. ; J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling*, 1955, blz. 37 en blz. 317 (register) ; *Mengelingen en fragmenten*, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk, Amsterdam 1834, blz. 186, 187 ; *Dichtw...*, dl. VII, blz. 94, 187. Over de schilderkunst hield Bilderdijk een in 1794 gedrukte rede (zie C. A. van Swigchem in *Opus Musivum : Een bundel studies aangeboden aan Prof. Dr. M. D. Ozinga*, Assen 1964, blz. 372 noot 17 ; *Gedenkboek* 1906, blz. 221 ; *Dichtw.*, dl. X, blz. 330, dl. XIII, blz. 49) waarvan hij in een brief van 3-10-1808 aan J. Immerzeel (Portefeuilles-Margadant, Bilderdijk-Museum) een Franse en een Duitse vertaling vermeldt, maar waarover hij zich zeer geringschattend uitlaat in brieven van 1794 en 1806 (*Brieven van Mr. W. Bilderdijk*, dl. I, blz. 193, 194, dl. II, blz. 109).

ITALIAANSE BOUWKUNST

In zijn uitgave van C. Huygens' *Koren-Bloemen*, dl. VI, blz. 348, schrijft Bilderdijk dat noch de Romeinen, noch de Italianen „het ware schoon der bouwkunst" ingezien hebben. Alleen de Grieken hadden er in de tijd van Perikles „gevoel voor". Zie verder bij Alberti, Michelangiolo Buonarroti en A. Palladio. C. A. van Swigchem schreef *Mr. W. Bilderdijk en de bouwkunst* in *Opus Musivum*, Assen 1964, blz. 357 e.v. In K. 1797 staan een aantal werken over bouwkunst vermeld. Vgl. Kon. Akademie van wetenschappen te Amsterdam, hschr. LXIX.

ITALIAANSE GESCHIEDENIS

Zie : F. Guicciardini ; P. Sarpi ; Italiaanse Pausen.

K. 1797 en K. 1832 vermelden werken over de (vooral Romeinse) geschiedenis van Italië. Hschr. 129 D28 van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage bevat Italiaanse aantekeningen uit een boek over de pauselijke nuntius bij Catharina de Medici van 1561-1565. Hschr. B. 583, *adversaria* 2, (Ltk. Museum) bevat aantekeningen uit J. Ch.-L. Simonde de Sismondi, *Histoire des républiques italiennes*.

ITALIAANSE LANDSCHAPPEN EN STEDEN

K. 1797 en K. 1832 vermelden verschillende reisbeschrijvingen en andere werken m.b.t. Italië en afzonderlijke Italiaanse steden. Vgl. ook *Dichtw.*, dl. III, blz. 443, 444 (over Sardinië), *Dichtw.*, dl. VI, blz. 439 (een passus m.b.t. de Etna in *De ziekte der geleerden*) en blz. 471 en 488. In Hschr. B. 583, *adversaria 2* (Ltk. Museum) staan aantekeningen uit : „Petit Radel, *Voyage en Italie*, 3 vol., Paris 1815”.

ITALIAANSE PAUSEN

Uitspraken over verschillende pausen in Willem Bilderdijk, *Een protestant aan zijn medeprotestanten*, Amsterdam 1816, en ook verspreid in de *Geschiedenis des Vaderlands*, bv. in dl. V, blz. 181 201, 217, resp. over Alexander VI, Paulus IV, Sixtus V. In Hschr. B. 583 (blauw papier ; Ltk. Museum) aantekeningen over Pius II en Clemens VI. Zie ook bij Leo X.

ITALIAANSE VOLKSAARD

Zie hoofdstuk II, par. 4 en aantek. 44 e.v.

GIAMBATTISTA MARINO

In een brief aan M. Tydeman van 2 dec. 1811 schrijft Bilderdijk : „Een voorbijgaande smaak doet somtijds lang een poët hoogstellen, die toch daarna valt. Wat had Italië niet met Marino op” (*Briefwisseling Tydeman*, dl. I, blz. 318).

PIER JACOPO MARTELLO

Hschr. B. 583, adversaria 3 (Ltk. Museum)

Een citaat van 6 regels met als opschrift „Versi Martelliani”.

LORENZO de'MEDICI

Hschr. B. 583, adversaria 4 (Ltk. Museum)

Citaten, w.o. dit : „Un certo vizio commune a donne, le quale, parendo, intendere assai, divengono insopportabile, volende giudicare ogni cosa”.

ORSINI (of : Ursinen)

Italiaans geslacht dat een rol speelt in Bilderdijks genealogische fantasieën. Zie : *Brieven van Mr. W. Bilderdijk*, dl. I, blz. 145, 167, *Briefwisseling Tydeman*, dl. I, blz. 44, 283, dl. II, blz. 58, 338, 363 ; *Dichtw.*, dl. I, blz. 491 ; het anonieme *Levensbericht* van Bilderdijk in de postume uitgave W. Bilderdijk, *Het nicoteaansche kruid en Uitzicht op mijnen dood*, Rotterdam 1832, blz. 37 ; R. A. Kollewijn, *Bilderdiijk, Zijn leven en zijn werken*, dl. I, Amsterdam 1891, blz. 53 ; M. G. Wildeman, *Bilderdiijk en de genealogie* in *Gedenkboek Mr. Willem Bilderdijk*, 1906, blz. 21 e.v.

GIOVANNI PAISIELLO

De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht, Leiden 1823, blz. 36.

Lof voor de muziek van Paisiello i.t.t. die van Joseph Haydn.

ANDREA PALLADIO

De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht, Leiden 1823, blz. 35.

Lof voor zijn smaak die beschaafder was dan die van Michelangelo (vgl. *Briefwisseling Tydeman*, dl. II, blz. 256). Blijkens K. 1797 bezat *Bilderdijk I quattro libri dell' architettura*.

ANGIOLO POLIZIANO

K. 1832 vermeldt *Stanze en Orfeo*. In Hschr. B. 583, adversaria 2 (Ltk. Museum) een tweetal Italiaanse citaten met als bronvermelding: Ang. Polit. XIII.

G. R. RASTRELLI

K. 1832 vermeldt als nr. 769: „Il Calvario, poema di G. R. Rastrelli, colle note dell'abbate G. B. Basso Bassi. Nap. 1777”.

JACOPO SANNAZARO

K. 1797 (65 en 138) vermeldt de Latijnse werken van Sannazaro; ook de Nederlandse vertaling door P. Vlaming van zijn Italiaanse *Arcadia* (145), die eveneens vermeld wordt in K. 1832 (81). *Bilderdijk* vertaalde een Latijns epigram van hem: *Dichtw.*, dl. IX, blz. 504 (vgl. *Dichtw.*, dl. XV, blz. 375, 404, 535; van ditzelfde epigram staat een Italiaanse parafrase in sonnetvorm in *Poesie del P. Giovambattista Pastorini della Compagnia di Gesù*, Palermo 1756, blz. 67: d.w.z. 2 bladzijden na het door *Bilderdijk* vertaalde Italiaanse sonnet van Pastorini: zie onder: *Bilderdijks vertalingen uit het Italiaans* in de eerste paragraaf (blz. 87) van dit hoofdstuk.

PAOLO SARPI

Bilderdijk vermeldt hem terloops als geschiedschrijver van het concilie van Trente in zijn *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. VII, blz. 187.

CLAUDIO TOLOMEI

Nieuwe taal- en dichtkundige versch., dl. II, blz. 165.

Vermelding i.v.m. zijn belang voor de Italiaanse versmaat (vgl. Alberti).

TOMMASO d'AQUINO

Bilderdijk noemt hem een dogmatist en schrijft in *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. II, blz. 122, dat Thomas een groot man zou zijn geweest: „indien hij de scholastieke filosofie voor af gegaan en niet gevolgd ware, maar 200 jaren lang de steun der Roomsch-Katholieke Kerk geweest is”. (Vgl. *Briefwisseling Tydeman*, dl. I, blz. 319).

DEODATI de' TOVAZZI

*Verhandeling over het verband van de dichtkunst en welsprekendheid met de wijsbegeerte*², Amsterdam 1836.

Vermelding op blz. 216 van: „Deodati de' Tovazzi, *Dissertation sur l'excellence de la langue Italienne*”.

AANTEKENINGEN

I. Taal van lust en weelde

1. R. A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en werken*, Amsterdam 1891, dl. I, 219 e.v.

2. T.a.p., blz. 244.

3. T.a.p., blz. 287 en 296. Ook: J. Wesseling: *Bilderdijk en Engeland*, blz. 34 (Ongedrukt Gents proefschrift van 1949). Vgl. ook aantek. 8 en 9.

4. *Kollewijn*, dl. I, blz. 255, 259; de vader van C. W. Schweickhardt had contacten met de Italiaanse schilder Girolamo (di) Lapis: zie Gedenkboek *Willem Bilderdijk* 1906, blz. 224, 358.

5. *Brieven van Bilderdijk*, Rotterdam 1836, '37, dl. II, blz. 215.

6. *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, Haarlem 1858, blz. 90. Deze *Ode* heb ik besproken in mijn bundel *Van Bilderdijk tot Lucebert. Tekst en context van Nederlandse gedichten*, Leiden 1967, blz. 31 e.v., waar men ook biografische bijzonderheden over deze periode vindt.

7. *Wesseling*, blz. 22.

8. Vgl. voor dit alles mijn in aantek. 6 genoemde bundel *Van Bilderdijk tot Lucebert*, blz. 18 e.v.

9. Zie mijn polemieek met de secretaris van de vereniging Het Bilderdijk-Museum in *De gids* van 1966 en *De nieuwe taalgids* van 1967.

10. De *Novelle morali di Francesco Soave* verschenen in twee deeltjes te Londen in 1796; het eerste deeltje heeft achterin een lijstje met in het Engels vertaalde idiomatische uitdrukkingen. Het door Bilderdijk aan zijn leerlingen geschonken exemplaar, met daarin het handschrift van het bedoelde gedicht, bevindt zich in de Koninklijke Akademie te Amsterdam, onder nr. 453. Een, qua spelling, op sommige plaatsen afwijkende versie staat in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. X, blz. 367, en werd ontleend aan de *Catalogus eener merkwaardige verzameling van boeken ... nagelaten door ... Mr. Willem Bilderdijk*, Amsterdam 1832, blz. 63.

Van de door mij genoemde polyglot-brief d.d. 6 april 1796 bevindt zich een afschrift in de Portefeuilles-Margadant van het Bilderdijk-Museum, rode nummering nr. 52.

11. Een op Bilderdijs handschriften-bundel *Poëzy in ballingschap*, Koninklijke Akademie te Amsterdam, nr. LXX, blz. 215 gebaseerde versie van dit gedicht wordt (gedeeltelijk!) geciteerd en besproken in Johan Smit, *Bilderdijk et la France*, Amsterdam 1929, blz. 135. Andere handschriften zijn aanwezig in het Bilderdijk-Museum, nr. A 78¹⁰ en in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage nr. 131 C 43. Een kopie in het handschrift van H. Tollens in de Koninklijke Akademie te Amsterdam, nr. C IV, blz. 87.

12. Bilderdijs kladhandschrift staat op een klein blaadje in de kollektie van het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, nr. A 78⁹; de dichter schreef ditzelfde vers op blz. 36 van zijn manuskriptenverzameling *Poëzy in Ballingschap* (Koninklijke Akademie te Amsterdam, kollektie-Klinkert, nr. LXX) met de toevoeging: *écrit dans Sa grammaire Italienne*: r. 6 eindigt in deze versie met een uitroepteken en in r. 7 ontbreekt de komma. Een kopie in handschrift met het opschrift *A miss Billab* bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, nr. 131 C 43. Een kopie in het handschrift van H. Tollens bezit de Koninklijke Akademie te Amsterdam, kollektie-Klinkert, nr. CIV, blz. 91. In deze laatste kopie vindt men - behoudens enkele afwijkingen in de tekst - het opschrift *A Mademoiselle +++* en het onderschrift: *Ex tempore | Londres 1796 | Miss Billab. Ecrit dans sa grammaire Italienne*. Dit gedicht wordt geciteerd en besproken in het in de vorige aantekening genoemde proefschrift van Smit, blz. 134, 135 (met varianten).

13. Bilderdijs gedicht staat als eerste in hoofdstuk VI, *Italiaanse teksten van Bilderdijk*. De bloemlezing waarin hij zijn tekst schreef was *Costanzo | Torquato, Bernardo | Tasso | e | poetesse | del secolo XVI*, Venezia 1787. De onder-

tekening van de vertaling luidt: „Jan van Walre” en: „Ex tempore / Haarlem 1832, 7 / 12”. Het handschrift bevindt zich in het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, Hs. 5, Portef. Bos. Gedrukt op een apart blaadje is het zelfde gedicht aanwezig in de collectie-Klinkert, Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, nr. 320.

14. Ik doel hier op het gedicht *Euforion aan Panarete* uit de bundel *Mengelpoëzy* (1799), waaronder de aantekening staat: „Uit mijn eigen Italiaansch / 1796” (*Dichtwerken*, dl. X, blz. 74).

15. De eerste tekst is een 6-regelig gedicht dat begint met de regel *Queste son le contrade...* en dat, ondertekend met de letter B., voorkomt in de aantekeningen bij Bilderdijks bundel *Het buitenleven. Naar 't Fransch van Delille*, Amsterdam 1803; de tekst werd herdrukt in *Dichtw.*, dl. VI, blz. 483, en staat als werk van Bilderdijk vermeld in B. Klinkert, *Lijst der werken van Mr. Willem Bilderdijk...*, Amsterdam 1853, blz. 22. De kwaliteit van dit gedicht ligt in alle opzichten zo ver boven het peil van Bilderdijks andere Italiaanse verzen, dat hij er onmogelijk de auteur van kan zijn. Dezelfde opmerking geldt voor het sonnet *In quella età ch'io misurar solea*, waarvan het handschrift berust in het Bilderdijk-Museum nr. A 78¹¹, en waarvan een afschrift aanwezig is in de Portefeuilles-Margadant, nr. 49 blauwe nummering. Bij toeval vond ik dit gedicht terug in de bloemlezing *Lirici del Settecento* van Mario Fubini: het is van Giambattista Felice Zappi (1667-1719).

16. Gedicht nr. 2 vertoont in het tweede terzet een reminiscentie aan *Le rime* van Petrarca, nr. CLVI (*Rime. Trionfi e Poesie latine a cura di F. Neri* (e.a.), Milano-Napoli 1951, blz. 222): *e vidi lagrimar que'duo bei lumi... che farian gire i monti e stare i fiumi*. Gedicht nr. 3 begint met een verminkt citaat uit *Le rime*, nr. CCCXXVI (*Neri*, blz. 419), waar men leest: *Or ài fatto l'estremo di tua possa*; ook de rijmwoorden *ossa* en *scossa* komen voor in dit gedicht van Petrarca; de vierde regel van Bilderdijk is een variant op *Le rime*, nr. CLV (*Neri*, blz. 221), regel 4: *e ricercami le medolle e gli ossi*. In deze Italiaanse verzen van Bilderdijk meende ik bovendien enkele herinneringen aan Ludovico Ariosto aan te treffen. Men vgl. nr. 1, r. 12, met *Orlando Furioso* IV, 28 - (uitgave a cura di Lanfranco Caretti, Milano-Napoli 1954, blz. 71): *e faccia a tutto il mondo oltraggio*, en het vreemde nr. 2, r. 2, met *Orlando Furioso* XXXV, 71 (*Caretti*, blz. 926): *gran fuoco al cor del Saracino attizza*.

17. Enkele voorbeelden. In nr. 4 staat *Tacea* i.p.v. *Taccia*, *instinto* i.p.v. *non estinto*, *qualche* i.p.v. *qualunque*; de eerste strofe van nr. 2 is onduidelijk. Metrisch in orde zijn in nr. 1 alleen de regels 4, 9 en 12; nr. 2 heeft een goede tweede strofe en vertoont merkwaardigerwijze een verantwoord metrum in r. 13 door het foutieve gebruik van *quelli* i.p.v. *quei*. In de eerste strofe van nr. 2 laat Bilderdijk *attizo* (bedoeld moet hier zijn: *attizò*) rijmen op *riso*, en in r. 10 kan het metrum alleen normaal worden gemaakt door de klemtoon van *amaro* foutief op de eerste lettergreep te leggen; in nr. 3 rijmt *fiera* op *colera* (foutief gespeld voor: *collera*), hetgeen alleen mogelijk is wanneer het laatste woord de klemtoon op de tweede lettergreep krijgt, wat echter een verkeerde uitspraak impliceert.

18. De korrespondentie is in afschrift aanwezig in de Portefeuilles-Margadant van het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, waar ook de oorspronkelijke handschriften berusten.

19. Opgemerkt kan worden dat Bilderdijks Italiaanse „taalfouten” niet zelden zijn kennis van andere talen (met name van Latijn en Frans) bewijzen! Het Italiaans in de brieven van Catharina Wilhelmina Schweickhardt is aanzienlijk zwakker.

20. Vgl. J. te Winkel, *Bilderdijk als taalgeleerde* in gedenkboek *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria-Amsterdam-Potchefstroom 1906, blz. 109 e.v. Bilderdijks *Observationum et emendationum* verscheen in Brunswijk 1806 en in Leiden 1819. Vgl. *Kollewijn*, dl. I, blz. 343, 344, dl. II, blz. 216. Zijn Franse opstel in *Exposition et défense de ma théorie de l'organisation végétale* van Brisseau-Mirbel (1808), wordt besproken in de in noot 11 genoemde dissertatie van *Smit*, blz. 141 e.v.

21. *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, Amsterdam 1836 e.v. dl. I, blz. 70, 274, dl. II, blz. 107, dl. III, blz. 315; W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*, dl. II, Rotterdam 1824, blz. 159. De naam *Boccaccio* komt merkwaardigerwijze niet meer in Bilderdijks geschriften voor. Van de in aantekening 10

en aantek. 23 genoemde katalogi van Bilderdijs bibliotheken heeft die van 1797 een viertal nummers van of m.b.t. Boccaccio, terwijl die van 1832 alleen een bloemlezing uit de novellen in Duitse vertaling vermeldt. Blijkens hschr. B 583, adversaria 4 (Ltk. Museum, 's-Gravenhage) kende Bilderdijk ook Boccaccio's commentaar op Dante. Volgens J. Berg, *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde op de Nederlandsche gedurende de negentiende eeuw*, Amsterdam 1919, blz. 150, werd de Boccaccio-vertaling van S. H. Weiland (1829) weinig gewaardeerd en dateert het sukses van de *Decameron* in Nederland van het begin der twintigste eeuw.

22. Behalve de hiervoor genoemde proefschriften van J. Wesseling (noot 3) en J. Smit (noot 11) bestaat R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*, Harderwijk 1933. Vgl. ook de in noot 20 genoemde studie van Te Winkel en de Amerikaanse dissertatie van Walter Lagerwey, *Bilderdijk and the German Enlighment*, Michigan 1958 (zie: *De nieuwe taalgids* 1960, blz. 225).

23. Bijvoorbeeld: W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, Rotterdam 1820 e.v., dl. I, blz. 116, dl. II, blz. 143, 146; dl. IV, blz. 47; W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*, Rotterdam 1824 e.v. dl. I, blz. 45, 47, dl. II, blz. 15, 95, 111, dl. III, blz. 110, dl. IV, blz. 207, 208. De catalogus van Bilderdijs in 1797 verkochte bibliotheek (*Catalogus librorum Guillelmus Bilderdijk*, 24 juli 1797, aanwezig in de bibliotheek van de Mij. der Ned. letterkunde te Leiden), en de in aantek. 10 genoemde catalogus van zijn nagelaten boeken vermelden ook verschillende werken over Italiaanse taalkunde.

24. *Dichw.*, dl. XIV, blz. 433, dl. XV, blz. 190; *Taal- en dichtk. versch.*, dl. II, blz. 170; *Nieuwe taal- en dichtk.* dl. II, blz. 106, 107.

25. Op één van Bilderdijs duizenden aantekeningenblaadjes (handschrift in het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage, nr. B 583) staat het volgende citaat uit Wieland, *Briefe an einen jungen Dichter* (blz. 252): „Ist die Sprache Ariosto's Tasso's und Metastasio's auch mannigfaltiger, abwechselnder, nachdrücklicher, kräftiger? Und kann man in Abrede seyn, dasz ihre, alle Augenblicke wiederkommenden A, E, I, und O ihr eine dem Ohr endlich sehr langweilige Eintönigkeit geben?“ Bilderdijs commentaar bestaat uit één woord, namelijk: „Zot!“

26. Oorspronkelijk verschenen in W. Bilderdijk, *Krekelzangen*, dl. I, Rotterdam 1822, blz. 99, herdrukt in *Dichw.*, dl. XIII, blz. 310, 311 (vgl. dl. XV, blz. 358 en blz. 512).

II. Toneel der luchtigheid

1. V. Santoli, *La letteratura italiana, la tedesca e le nordiche*, in: „*Problemi ed orientamenti critici di lingua e letteratura italiana*“, collana diretta da A. Momigliano, vol. IV: *Letterature comparate*, Milano, 1948, blz. 197, 203, 204.

2. M. Fubini, *Arcadia e illuminismo* in *Dal Muratori al Baretti*², Bari 1954, blz. 321.

3. Bruno Brunelli, *Tutte le opere di Pietro Metastasio*, Milano 1943, dl. I, blz. XXXVII. Vgl. ook Santoli, blz. 237, 238.

4. Santoli, blz. 238.

5. J. Wille, *De literator R. M. van Goens en zijn kring. Studiën over de tweede helft der 18de eeuw*, Zutphen, 1937, blz. 47-49; P. J. C. De Boer, *Rijklof Michael van Goens (1748-1810) en zijn verhouding tot de literatuur van West-Europa*, Amsterdam 1938, blz. 109; H. A. C. Spoelstra, *De invloed van de Duitse letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw*, Amsterdam 1931; J. L. Cohen, *Dante in de Nederlandsche letterkunde*, Haarlem 1929; A. Zijdeveld, *De romancespoëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830*, Amsterdam 1915, blz. 41; J. C. Brandt Corstius, *Idylle en realiteit. Het werk van Elisabeth Maria Post in verband met de ontwikkeling van de Europese literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Amsterdam 1955, blz. 111. Een verslag van een onderzoek in achttiende-eeuwse bibliotheken geeft S. A. Krijn, *Franse lektuur in Nederland in het begin van de 18e eeuw*, De nieuwe taalgids 1917, blz. 161 e.v. (vgl. aantek. 13).

6. D. J. Volkman, *Hedendaagsche historie van, en reisboek door Italiën*, Nieuwe uitgaaf, 6 dln., Amsterdam 1779 (vgl. *De Boer*, blz. 5; *Wille*, blz. 48).

7. Johannes Berg, *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde op de Nederlandsche gedurende de negentiende eeuw*, Amsterdam 1919, blz. 149 (vgl. blz. 5,

118). Het door Berg genoemde blad *Il Discernitore* werd kennelijk ook geraadpleegd door Willem de Clercq. Zie: Margaretha H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur*, Groningen 1962, blz. 50, noot 4. (Voor de „stordigheid” van het proefschrift van Berg verwijs ik naar het in aantekening 10 genoemde artikel van Robert van Nuffel en naar hoofdstuk IV, slot par. 1 (aantek. 13, 14).

8. Zie: W. N. Margreaves-Mawdsley, *The English della Cruscan and their time 1723-1828*, de Hague 1967; C. P. Brand, *Italy and the English romantics, The Italianate fashion in early nineteenth-century-England*, London 1957; vgl. ook: W. Rehm, *Europäische Romdichtung*², München 1960. (In Frankrijk was de belangstelling voor Italië al sedert het laatst van de zeventiende eeuw sterk verminderd: zie aantek. 77).

9. B. M. Molkenboer, *Het Italiaansch bij Hooft en zijn kring*, De beiaard 1919, I, blz. 409 e.v.; Bilderdijk (*Verhandeling over het verband van de dichtkunst en welsprekendheid met de wijsbegeerte*², Amsterdam, 1836, blz. 213-215 en *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*, dl. II, blz. 96) brengt de kennis van het Italiaans i.v.m. handelsbetrekkingen en de bemiddelende rol van Frankrijk.

10. Vgl. de konklusies van Berg, blz. 142, 149. Een overzicht van de bestaande studies over de invloed van de Italiaanse letterkunde op de Nederlandse geeft R. O. J. van Nuffel, *Hoever staan we met de studie van de invloed der Italiaanse literatuur op de Nederlandse?*, in *Neophilologus*, 1954, blz. 85 e.v.

11. W. de Clercq, *Verhandeling ter beantwoording der vraag: Welken invloed heeft vreemde letterkunde... gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde*², Amsterdam, 1826, blz. 529.

12. J. C. ten Brummeler Andriessse, *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk*, Leiden 1873, blz. 173, 219, 238. Vgl. hfst. IV, par. 3: Pignotti, aantek. 46.

13. *Catalogus librorum Guillelmus Bilderdijk*, 24 juni 1797 (Biblioteek Mij. Ned. ltk. te Leiden); *Catalogus eener merkwaardige verzameling...*, nagelaten door Mr. Willem Bilderdijk, Amsterdam 1832.

14. Dorothy Farnum, *De godin van Oud-Zuilen. Een biografie van Belle van Zuylen of Madame de Charrière 1740-1805*, Amsterdam-Brussel 1960, blz. 16 (Een recente biografie is Simone Dubois' *Belle van Zuylen 1740-1805. Leven op afstand*, Zaltbommel 1969).

15. Arturo Farinelli, *Dante et la Francia. Dall'età media al secolo di Voltaire*, vol. II, Milano 1908, blz. 165-167.

16. Hieronymus van Alphen, *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen, grotendeels overgenomen uit het Hoogduitsch van T. J. Riedel, en met bijvoegselen, aantekeningen en eene inleiding vermeerderd*, dl. II, Utrecht 1780, blz. 217 (vgl. dl. I, blz. XI); *De Boer*, blz. 118, 119; *De Clercq*, blz. 278. Een soortgelijke mening treft men zestig jaar later aan bij F. M. Lurasco, *Bloemen uit den Italiaanschen lusthof*, Amsterdam 1882, blz. 77. Vgl. ook Bilderdijks „vergelijking” van het Italiaans met het Nederlands, in zijn aan het slot van hoofdstuk I besproken Byron-bewerking.

17. Martijn J. G. de Jong, *Sulla fortuna di Pietro Metastasio nella letteratura Olandese*, Convivium (Bologna) 1960, blz. 348 e.v. Vgl. J. Th. W. Clemens, *Italiaanse boeken in het Nederlands vertaald (tot 1800)*, Groningen 1964, blz. 81 e.v.

18. Over Metastasio in de geschiedenis der kritiek schreef Sergio Romagnoli een studie in het tweede deel van de onder redactie van Walter Binni uitgegeven serie *I classici italiani nella storia della critica*, Firenze 1955, blz. 99 e.v.

19. Pietro Metastasio, *Estratto dell' arte poetica d'Aristotile e considerazioni su la medesima* in: *Tutte le opere*, a cura di Bruno Brunelli, Verona 1947, dl. II, blz. 955 e.v. Vgl. Romagnoli, blz. 97 e.v.

20. Francesco de Sanctis, *Storia della letteratura italiana*, a cura di Luigi Russo, dl. II, Milano 1956, blz. 404.

21. Over het toneelwerk van Bilderdijk schreef ik een nog te publiceren studie (zie aantekening 32 bij hoofdstuk III), waarin eveneens de dramaturgie van Voltaire ter sprake komt. Voor Voltaires bewondering voor Metastasio: Eugène Bouvy, *Voltaire et l'Italie*, Paris 1898, blz. 207, 209, 212, 213, 214, *Farinelli*, dl. II, blz. 187.

22. W. Bilderdijk, *Het treurspel*, 's-Gravenhage 1808, blz. 213, 214; 182; 137 e.v., 197, 198; 178-180; *Metastasio*, dl. II, blz. 1015, 1016; 1117; Claudio Varese, *Saggio sul Metastasio*, Firenze 1950, blz. 32 e.v., blz. 37.

23. Martien J. G. de Jong, *Een dramatische robinsonade van Willem Bilderdijk*, Verslagen en mededelingen v. d. Kon. Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde 1958, blz. 139, 140.
24. *Ten Brummeler Andriessie*, blz. 219, 229, 238.
25. Willem Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* [In 't vervolg afgekort N.T.D.V.], dl. II, Rotterdam, 1824, blz. 107.
26. *Dichtwerken*, dl. XIV, blz. 433. Een citaat uit Metastasio gebruikte Bilderdijk in *Dichtw.*, dl. X, blz. 134.
27. De tekst is afgedrukt in hoofdstuk VII.
28. Martien J. G. de Jong, *Willem Bilderdijk en Pietro Metastasio*, Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, deel LXXVII, aflevering 4, 1960, blz. 241 e.v. De bij deze uitgave gevoegde inleiding is slechts voor een gedeelte in de nu volgende tekst verwerkt.
29. Ik verwijs naar mijn in aantek. 21 genoemde studie.
30. *Meastasio*, dl. I, blz. 1476, 456; *Varese*, blz. 74, 70, 73. Bilderdijk gebruikt deze scène in zijn ontwerp als derde toneel in het tweede bedrijf. Het aanprijzen als onderwerp voor latere toneelschrijvers gebeurt ook in Richardsons roman *Clarissa Harlowe*: zie het citaat aan het begin van het derde hoofdstuk van Mario Praz, *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica*⁴, Firenze 1966, blz. 84.
31. *Varese*, blz. 35, 64, 75.
32. De tekst van dit handschrift werd, samen met een hier opnieuw verwerkt commentaar, uitgegeven in Martien J. G. de Jong, *Bilderdijs onvoltooid „korrektie“ op Gian Giorgio Trissino*, De nieuwe taalgids 1959, blz. 193 e.v.
33. Plinio Carli-Augusto Sainati, *Storia della letteratura italiana*⁹, Firenze 1953, blz. 306.
34. A. Andrae, *Sophonisbe in der französischen Tragödie mit Berücksichtigung der Sophonisbebearbeitungen in anderen Litteraturen*, Supplementheft VI der *Zeitschrift für französische Sprache und Litteratur*, Oppeln und Leipzig 1891; A. J. Axelrod, *Le thème de Sophonisbe dans les principales tragédies de la littérature occidentale* (fr., ang., allem.), Lille 1956.
35. *Trsp.*, blz. 178.
36. Gio: Giorgio Trissino, *Sophonisba, Tragedia in: Parnaso Italiano*, tomo XVII *Teatro antico, tragico, comico, pastorale, drammatico*, Venezia 1785, blz. 71-73. Bilderdijk had de hier genoemde uitgave zelf in bezit.
37. *Livius*, Boek XXX, 13. Men vindt de tekst op blz. 411 e.v. van de door mij gebruikte uitgave: Frank Gardner Moore, *Livy with an English translation*, vol. VIII, London-Cambridge-Massachusetts (The Loeb classical library) 1949.
38. *Livius*, boek XXX, 14; Moore, blz. 415 e.v.
39. *Sophonisbe*, IV, 5, Corneille, *Oeuvres* (éd. Ch. Marty-Laveaux), dl. VI, Paris 1865, blz. 533.
40. Vgl. hiervoor: H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*, Kampen 1906, blz. 174 e.v.
41. *Dichtw.*, dl. IV, Haarlem 1857, blz. 14.
42. *Trsp.*, blz. 123, 124, 178.
43. *Bouvy*, blz. 188; P. Brumoy, *Le théâtre des Grecs*, dl. III, Amsterdam 1732, blz. 247, 322 e.v., *Bouterwek*, (titel in aantek. 62), dl. II, blz. 81 e.v., 93 e.v., 169, 170; *De Boer*, blz. 116. Trissino en andere Italiaanse treurspelschrijvers worden tegen de kritiek van Voltaire en zijn navolgers (c.q. napraters) verdedigd door Pietro Napoli Signorelli in diens *Delle migliori tragedie Greche e Francesi* (1805): zie Emilio Bigli, *Dal Muratori al Cesarotti*, dl. IV, Milano-Napoli 1960, blz. 642.
44. N.T.D.V., dl. II, blz. 95; dez., *Trsp.*, blz. 110, 232; vgl. dez., *Verhandeling*², blz. 215. Zeer ongunstige uitlatingen over de Italiaanse volksaard (wraakzuchtig; oneerlijk) staan er in Bilderdijks postume *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. I, blz. 134 en dl. VII, blz. 52. Vgl. zijn uitgave van P. C. Hoofs *gedichten*, dl. III, Leiden 1823, blz. 27.
45. W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I da Costa, toegelicht*, Leiden 1823, blz. 35; dez., *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. I, Amsterdam 1833, blz. 134.
46. *Trsp.*, blz. 180.

47. *Trsp.*, blz. 178, 179; vgl. voor Leo X ook aantek. 53. Bilderdijk kende, blijkens zijn *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. V, blz. 28 (vgl. blz. 33 en 95) de Nederlandse vertaling van William Roscoe, *Life and pontificate of Leo the tenth* (1805).

48. *Trsp.*, blz. 181, 116.

49. Vgl. het in 1960 verschenen werk van Federico Doglio, *Teatro tragico in Italia* en de daarop in de *Paesa Sera* van 14 jan. 1961 geleverde kritiek door Vito Pandolfi, die zelf een boek schreef over het Italiaanse toneel na de tweede wereldoorlog. Merkwaardig zijn de pogingen tot „volkstoneel” op basis van klassieke treuspielen door Vittorio Gassman en zijn *Teatro Popolare Italiano*, waarop de aandacht is gevestigd in een interview met Martien J. G. de Jong (*Elseviers weekblad* van 18 febr. 1961). Ook Francesco de Sanctis meende dat de Italiaanse volksaard niet strookte met het dramatische genre (zie het slot van zijn opstel over Dantes *Ugolino* in Sergio Romagnoli, *Lezioni e saggi su Dante*, Torino 1955).

50. J. G. Robertson, *Studies in the genesis of romantic theory in the eighteenth century*, Cambridge 1923, blz. 156; *Bouvy*, blz. 247.

51. Claudio Varese, *Saggio sul Metastasio*, Firenze 1950, blz. 37; *Bouvy*, blz. 191, 246.

52. A. W. Schlegel, *Geschiedenis der tooneelkunst...*, dl. I, Leiden, 1810, blz. 30; De Boer, blz. 116; H. van Alphen, *Theorie...*, dl. I, Utrecht 1778, blz. 176, 177.

53. *Trsp.* blz. 179; de in aantekening 13 genoemde katalogi vermelden in 1797 vier nummers van of over Machiavelli, en in 1832 slechts één. Een aantekening in handschrift A 2³ (kollektie-Sterck) van het Bilderdijk-Museum vermeldt dat de *Mandragora* werd geschreven onder Leo X, die „een groot liefhebber van bouffonnerie was” (vgl. aantek. 47).

54. *Bouvy*, blz. 189; Friedrich Bouterwek, *Geschichte der neueren Poesie und Beredsamkeit*, dl. II Göttingen 1802, blz. 172, 174.

55. *Dichtw.*, dl. XV; blz. 66.

56. *Consideratien over de aanmoediging der tooneelpoëzy*. Handschrift in de bibliotheek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, nr. XCVIII. 1808-1809. Deze in handschrift bewaarde aantekeningen werden eind 1808 of begin 1809 door Bilderdijk opgesteld, met het oog op het werk van een commissie uit het Koninklijk Instituut, die aan Lodewijk Napoleon rapport moest uitbrengen over de middelen ter verbetering van het nationaal toneel. De aantekeningen bestaan uit twee delen. Ten eerste de eigenlijke *Consideratien over de aanmoediging der tooneelpoëzy* (3 1/4 bladzijden folio), met oorzaken van verval en middelen ter verbetering. Ten tweede de *Consideratien over het repertoire* (1 bladzijde folio), waarin Bilderdijk aangeeft welke soorten stukken voor de schouwburg moeten worden afgekeurd, en welke men dient toe te laten. In dit geschrift verwacht Bilderdijk alle heil van de Frans-klassieke tragedie (vgl. mijn in aantek. 21 genoemde studie).

57. In de *Verhandeling* van 1780, blz. 98, en in de *Brief van den navelger...* van 1780, blz. 20, vestigt Bilderdijk de aandacht op het zevende toneel van het vierde bedrijf in Maffei's *Merope*. Men leest daar:

Con così strani avvenimenti uom forse

Non vide mai favoleggiar le scene.

Deze regels verbreken volgens Bilderdijk de „begocheling” van de toeschouwers, door hen te herinneren aan de toneelfictie en ze bevatten bovendien een anachronisme, omdat er in de tijd van Merope nog geen schouwburg bestond. Bilderdijk prijst daarom de Nederlandse bewerking van dit stuk door Filip Zweerts, waarin Maffei's „fout” is vermeden. (Ik merk terloops even op dat een soortgelijk verschijnsel voorkomt in het door Bilderdijk bewerkte melodrama *Demetrio*, II/12 van Pietro Metastasio, welk stuk hem echter in 1780 nog niet bekend zal zijn geweest). Maffei's *Merope* komt eveneens anno 1808 ter sprake in de verhandeling *Het treurspel* (blz. 227, 228) en ook nu wordt door Bilderdijk een fout gesignaleerd: de „herkenning” vindt namelijk plaats door middel van een ring, welk voorwerp de Nederlander niet groot genoeg acht „om door de aanschouwing uitwerking te doen”; Vgl. G. E. Lessing, *Hamburgische Dramaturgie...*, Stuttgart 1958, (St. 47), blz. 170, die precies dezelfde regels uit Maffei's treurspel citeert (waarbij ik opmerk dat uit mijn in aantekening 21 genoemde studie blijkt dat Bilderdijk een aandachtig

lezer van Lessing is geweest); J. G. Robertson, *Lessing's dramatic theory, Being an introduction to and commentary on his „Hamburgische Dramaturgie“*, Cambridge 1939, blz. 217; Over Voltaires houding tegenover het treurspel van Maffei: zie Bouvy, blz. 198, 252; Henri Lion, *Les tragédies et les théories dramatiques de Voltaire*, Paris 1895, blz. 149 e.v. In 1743 schreef Domenico Lazzadini reeds zijn *Osservazioni sopra la Merope del march. Maffei*, Roma 1743.

58. Natalino Sapegno, *Compendio di storia della letteratura italiana*¹⁵, dl. II, Firenze 1961, blz. 588 e.v. (Vgl. mijn overzicht van Alfieri's werk in de *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur*, dl. I, Gent-Hilversum 1963).

59. *De Clercq*, blz. 529; zie ook blz. 146, en *Berg*, blz. 45 e.v. De jonge Nicolaas Beets noteerde op 6 februari 1835 in zijn dagboek dat hij een voordracht van M. Siegenbeek had bijgewoond, die de vertaling in aleksandrijnen van de eerste twee bedrijven van een treurspel van Alfieri voorlas: „'t Was, als men denken kan, allerberoerdst. De helft der toehoorders deserteerde dan ook, de zaal bij troepen vrij luidrechtig verlatende. De andere helft bleef om zich met den spreker te vermaken, lachende en à tort et à travers applaudisseerende. Voor geen honderd gulden was ik in 's mans plaats geweest" (H. E. van Gelder, *Hildebrands voorbereiding / het dagboek van de student Nicolaas Beets*, Den Haag 1956, blz. 58).

60. *Ltk. Museum*, hrschr. B 583, adversaria 1; *Dichtw.*, dl. III, blz. 455; *Brieven*, dl. III, blz. 129; zie voor het door Bilderdijk bedoelde treurspel: Vittorio Alfieri, *Tragedie*, edizione critica a cura di Carmine Jannaco, dl. I, *Filippo*, Asti 1952. Het is niet uitgesloten dat Bilderdijk bij het schrijven van zijn gedicht *Myrrha aan Cinyras* (*Dichtw.*, dl. IV, blz. 316) aan Alfieri's beroemde treurspel *Mirra* heeft gedacht. In Hschr. B 583, adversaria 3 (*Ltk. Museum*) bevindt zich echter een door Bilderdijk opgestelde lijst van Nederlandse toneelstukken waarop twee titels met deze naam voorkomen: één van C. Boon (1714) en één van A. Bogaart (1688 en 1743).

61. Vittorio Alfieri, *Vita scritta da esso*, Milano 1960, blz. 271, 272; vgl. Aantekening 63.

62. *Kollektie-Leafang* van het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage, hschr. B 583, adversaria. Bilderdijk heeft kennelijk óók gebruik gemaakt van Flögel, *Geschichte der komischen Literatur*, dl. IV. Friedrich Bouterwek (1765-1828) schreef de *Geschiedenis der neueren Poesie und Beredsamkeit*, in 12 delen. Over hem schrijft Benedetto Croce in *Poesia di Dante*, Bari 1921, blz. 185.

63. *Catalogus librorum Guillelmus Bilderdijk*, 24 juli 1797 (Biblioteek Mij. Ned. Ltk. te Leiden); nr. 140: *Le théâtre italien de Gerardi*, Amsterdam 1721 (4 dln.); *Le théâtre nouveau italien*, Paris 1733 (7 dln.); nr. 145 *Aminta* in de vertaling van Wellekens; nr. 176: *Bibliothèque Italique ou Hist. Litt. de l'It.*, Genève 1728, (16 dln.); nr. 198: *19 Ital. Comédiens. Catalogus eener merkwaardige verzameling...*, nagelaten door Mr. Willem Bilderdijk, Amsterdam 1832, nr. 756: *Tragedie di Vittorio Alfieri da Asti*, Firenze 1803, (5 dln. + 2 dln.); nr. 761: *Le tre più celebri pastorali italiane* (Tasso, Guarini, Bonarelli), Orléans 1787; nr. 763: *L'Aminta di Tasso*, *L'Alceo di Ongaro*, Edinb. 1796; nr. 765: *Opere del signor abate Pietro Metastasio*, Londra 1784 (12 dln.); nr. 766: *Commedia di Goldoni*, Londra 1795 (3 dln.); *Teatro antico tragico, comico, pastorale, drammatico*, Venezia 1785.

64. *Catalogus eener merkwaardige verzameling...* 1832, blz. 62; *Catalogus librorum...* 1797, nr. 145 (vgl. ook de nummers 18, 139, 151, 178).

65. *Ten Brummeler Andriessie*, blz. 173.

66. De afkorting M.S. betekent *Miss Suada*, met welke naam Bilderdijk in zijn Engelse jaren zijn geliefde K. W. Schweickhardt placht aan te duiden. J. Wille (*Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk*, Amsterdam 1943, blz. 51) tekent bij deze naam aan: „Suada was de Latijnsche godin der overredingskracht. B. zal daarbij gedacht hebben aan het nauwe verband met *suavis*: liefelijk". De handschriften van het hier bedoelde gedicht zijn vermeld in aantekening 11 van hoofdstuk I. Ik citeer volgens hschr. A78¹⁰, van het Bilderdijk-Museum.

67. Zie voor het *Aminta*-citaat en de *Ode* waar het bijhoort, aantekening 6 van hoofdstuk I en vooral P. E. L. Verkuyl, *Een pastorale-liefdesverklaring van Bilderdijk?*, De nieuwe taalgijs 1966, blz. 110. In verband met Bilderdijks dramaturgie moet met betrekking tot Tasso nog even worden meegedeeld dat Bilderdijks onvol-

toide „melodrama” *Willem van Holland* indirecte invloed van *La Gerusalemme liberata* vertoont (zie hoofdstuk III) en dat hij in een brief van 1781 terloops een foutief geachte interpretatie door Tasso van de Griekse „episode” in treurspel en heldendicht signaleert. (*Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, dl. I, Amsterdam 1936, blz. 39; J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling...*, Wageningen 1955, blz. 112.)

68. Zie de in de aantekeningen 13 en 63, 64 genoemde katalogi.

69. C. Huygens, *Koren-Bloemen*. Nederlandsche gedichten. Met ophelderende aantekeningen van Mr. W. Bilderdijk, dl. VI, Leiden 1825 (deze aantekeningen bij Huygens' vertaling komen nog ter sprake in het volgende hoofdstuk IV); P. C. Hoofs *gedichten*. Met ophelderende aantekeningen van Mr. W. Bilderdijk, dl. III, Leiden 1823.

70. Zie de *Lijst van Bilderdijks citaten uit het Italiaans*, in hoofdstuk VIII; *Dichtwerken*, dl. X, blz. 109 e.v. en *Opere di Battista Guarini*, a cura di Luigi Fassó, Torino 1950, blz. 114, 115. Zie hoofdstuk IV, par. 2.

71. *Dichtwerken*, dl. VIII, blz. 117. (Fassó, blz. 68); vgl. hoofdstuk IV, par. 1.

72. Vgl. Aantek. 74 en, voor een korte bespreking van *Alceo*: Gino Franceschini in *Dizionario Bompiani delle opere*, dl. I, blz. 59 en Caterina Leij in *Dizionario Bompiani degli autori*, dl. III, blz. 18. Vgl. Jan Baptista Wellekens, *Verhandeling van het berderdicht* (uitg. J. D. P. Warners), Utrecht, 1965, blz. 89.

73. Voor Bonarelli's *Filli di Sciro* zie, behalve de uitgave van Luigi Fassó in *Teatro del Seicento*, Milano-Napoli 1956, blz. 33 e.v., ook Carlo Cordié in *Dizionario Bompiani delle opere*, dl. IV, blz. 414; zie voor Bilderdijks uitwerking van het citaat onze *Lijst van Bilderdijks citaten uit het Italiaans* in hoofdstuk VIII; de aantekeningen uit *Filli di Sciro* bevinden zich in de verzameling van het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage, Hschr. B 583.

74. Zie voor het eerste gedicht de bronvermelding in hoofdstuk I, aantek. 13, en voor het tweede de bronvermeldingen onder het vierde gedicht in hoofdstuk VI, *Enkele Italiaanse teksten van Bilderdijk*.

75. Aurelio de'Giorgi Bertola, *Osservazioni sopra Metastasio* (1784) gedeeltelijk herdrukt in Emilio Bigi, *Dal Muratori al Cesarotti...*, dl. IV, Milano-Napoli 1960, blz. 801.

76. Mia I. Gerhardt, *La pastorale, Essai d'analyse littéraire*, Assen 1950, bestudeert de Italiaanse, Spaanse en Franse pastorale (doch niet alleen in dramatische vorm) tot aan de achttiende eeuw: zie blz. 25 van haar werk. Voor de veranderde en veranderende opvattingen over landleven en natuur: M. M. Prinsen, *De idylle in de achttiende eeuw...*, Amsterdam 1934, en J. C. Brandt Corstius, *Idylle en realiteit...*, Amsterdam 1955.

77. Voor Frankrijk: zie René Bray, *La formation de la doctrine classique en France*, Paris 1927, blz. 188, 189 (voor de Italiaanse belangstelling in het algemeen: blz. 183, 184). Voor Nederland: P. E. L. Verkuyll, *Battista Guarini's „Il pastor fido” in de Nederlandse dramatische literatuur*, Assen 1971, passim.

78. J. A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland*, dl. II, Groningen 1908, blz. 334, 335; M. M. Prinsen, blz. 125, 127; vgl. Anton van Duinkerken in Joost van den Vondel, *Leeuwendalers*, Utrecht 1948, blz. 13 e.v.

79. M. M. Prinsen, blz. 129; vgl. voor Wellekens' vertaling: R. Pennink, *Silvander (Jan Baptista Wellekens) ...*, Haarlem 1957, blz. 77 e.v.

80. C. M. Geearars, *Hubert Korneliszoon Poot*, Assen 1954, blz. 261, en Pennink, blz. 89 e.v.; Worp, dl. II, blz. 185, 186.

III. Tussen fantasie en theorie

1. Hschr. B 583, adversaria, Letterkundig-Museum, 's-Gravenhage. Bilderdijk heeft slechts twee van deze citaten gebruikt als motto bij zijn eigen werk: zie de *Lijst van Bilderdijks citaten uit het Italiaans*, in hoofdstuk VIII.

2. W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*, dl. I, blz. 295 (vgl. J. Smit, *Bilderdijk et la France*, Amsterdam 1929, blz. 185); *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XV, blz. 166; *Het treurspel* (in het vervolg afgekort tot *Trsp*), 's-Gravenhage 1808, blz. 179.

3. Ramon Menéndez Pidal, *Un aspecto en la elaboración del Quijote*, fragment in Maria de Maeztu, *Antología-Siglo XX Prosistas Espanoles. Semblanzas y comentarios*⁵, Madrid 1958, blz. 130.

4. Francesco de Sanctis, *Storia della letteratura italiana*, a cura di Luigi Russo, vol. II, Milano 1956, blz. 81.

5. In het voorwoord bij de editie van 1676. Zie: J. Racine, *Oeuvres* (éd. P. Mesnard), dl. II, Paris 1865, blz. 477; Henri Lion, *Les tragédies, et les théories dramatiques de Voltaire*, Paris 1895, blz. 276.

6. Dit citaat uit Gravina's *Ragion poetica* werd door Bilderdijk vertaald en bekomentarieerd in zijn bekroonde *Verhandeling over het verband van de dichtkunst en welsprekendheid met de wijsbegeerte*², Amsterdam 1836, blz. 61, 62.

7. Willem Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, dl. II, Rotterdam 1821, blz. 44 (in het vervolg afgekort tot: T.D.V.). Een volledige Nederlandse Longinus-vertaling is het proefschrift van J. Ph. Hoogland, *Longinus „Over het verhevene“: Vertaling met inleiding en opmerkingen*, Groningen 1936. Voor de invloed van Longinus op Bilderdijks tijdgenoten zie Alfred Rosenberg, *Longinus in England bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Weimar und Berlin 1917; Walter Jackson Bate, *From classic to romantic. Premises of taste in eighteenth-century England*, Cambridge 1946, blz. 46 e.v.; Francis Galloway, *Reason, rule and revolt in English classicism*, New York 1940, blz. 333 e.v.; J. Wille, *De literator R. M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, dl. I, Zutphen 1937, blz. 213. Vgl. het overzicht „Die Idee des Erhabenen in der deutschen Literatur“ in Karl Viëtor, *Geist und Form. Aufsätze zur deutschen Literaturgeschichte*, Bern 1952, welke studie – evenals die van William C. Greene („The Greek criticism of poetry“) in Harry Levin e.a., *Perspectives of criticism*, Cambridge 1950 – onvermeld blijft in Demetrio St. Marin, *Bibliography of the „Essay on the Sublime“*, privaat-uitgave 1967.

8. Men zie hierover H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*, Kampen 1906, en J. Bosch, *Willem Bilderdijk als wijsgerig historievormer*, „Perspectief“, gedenkbundel ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, Kampen 1961. Vgl. ook *Bilderdijks epos...*, uitgegeven door Isaac da Costa, Leeuwarden 1847, blz. 19; *Trsp.*, blz. 146, 211, 212. Vgl. Erich Auerbach, *Mimesis...*, Bern 1946, blz. 332, 333, 383.

9. Françoise Voigt, *Roland-Orlando dans l'épopée française et italienne*, Leiden 1938, blz. 149, 139.

10. Vgl. S. Keyser, *Contribution à l'étude de la fortune littéraire de l'Arioste en France*, Leiden 1933; Henri Hauvette, *L'Arioste et la poésie chevaleresque à Ferrare au début du XVIIe siècle*, Paris 1927, blz. 152, 153; Ota Dubsky, *Essais sur l'évolution du genre chevaleresque dans les littératures romanes*, Praha 1932, blz. 240.

11. *Hauvette*, blz. 245, 246; W. Bilderdijk, *Trsp.*, blz. 232; *Bijdragen tot de tooneelpoëzy*, Leiden 1823, blz. 81 e.v. Men vergelijkte in dit verband de wijze waarop Goethe het motief van een treurspel van Euripides verwerkte in zijn *Iphigenie auf Tauris*!

12. T.D.V., dl. II, blz. 53; *Trsp.*, blz. 137, 146, 147, 211, 212, 213. In zijn anno 1780 bekroonde literair-wijsgerige *Verhandeling*, heeft Bilderdijk (evenals de Duitser Johann Georg Sulzer en zijn landgenoot Hiëronymus van Alphen) het klassicistische behagen als doel van de kunst gelijk gesteld met een streven naar schoonheid. Een later toegevoegde bijlage brengt bovendien de verbinding met het beginsel der *eenheid*, waarbij wordt verwezen naar het *Essai sur le beau* (1759) van de Franse jezuïet J. André en de Nederlandse bewerking daarvan door W. E. de Perponcher, die de „Oorspronkelijke, Eeuwige, Opperste en Hoogstvolmaakte Eenheid“ aanduidt als de „bronwel en 't richtsnoer van 't Weezen zelve der Schoonheid“ (*Verhandeling*, blz. 135, 139, 183; de vertaling van De Perponcher verscheen in diens *Grondbeginselen van de algemeene wetenschap der schoonheid, samenstemming en bevalligheid* (1770). Zie J. Reyers, *W. E. de Perponcher. Een bijdrage tot de kennis van zijn opvoedkundige, literair-aesthetische en maatschappelijke denkbelden*, Zutphen 1942, blz. 58 en 59. Typerend voor de opvattingen van pater André, zijn de door hem geciteerde uitspraken van Horatius en Augustinus: „Denique sit quodvis simplex dum taxat et unum“ en: „omnis porro pulchritudinis forma unitas est“. Vgl. voor het beginsel der Eenheid als bron van het schone bij Marsilio

Ficino en Giordano Bruno; Edgar de Bruyne, *Geschiedenis van de aesthetica / de renaissance*, Antwerpen-Amsterdam 1951, blz. 139.

13. *Trsp.*, blz. 136; *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren en mrs. M. en H. W. Tydeman*, dl. II, Sneek 1867, blz. 307. (Vgl. voor Bilderdijs gebrek aan smaak voor het „burleske” als zodanig: *Dichtw.*, dl. XV, blz. 115 en mijn in aantek. 32 aangekondigde studie).

14. Zie aantek. 3.

15. *Dichtw.*, dl. XV, blz. 166.

16. *Keyser*, blz. 117. Over de literair-theoretische strijd n.a.v. de *Orlando* o.a.: B. Weinberg, *A history of literary criticism in the Italian renaissance*, Chicago 1961. Vgl. ook de aantek. 21, 22 en 23.

17. *Keyser*, blz. 129 e.v.; Arturo Farinelli, *Dante e la Francia. Dall'età media al secolo di Voltaire*, vol. II, Milano 1908, blz. 175, 197.

18. *Reyers*, blz. 91 (hier staat *Tasso*, waar kennelijk is bedoeld: *Ariosto*).

19. A. Zijderveld, *De romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830*, Amsterdam 1915, blz. 307 (vgl. blz. 37). Vgl. voor de waardering van Ariosto: H. Frenzel, *Ariosto und die romantische Dichtung*, Köln-Graz 1962.

20. Brieven van Mr. W. Bilderdijk, dl. II, blz. 114 en blz. 320. Blijkens J. Th. W. Clemens, *Italiaanse boeken in het Nederlands vertaald (tot 1800)* Groningen 1964, blz. 139, bestonden er tot en met de achttiende eeuw slechts twee Nederlandse bewerkingen van Ariosto's *Orlando*, één te Antwerpen van 1615, en één te Amsterdam („De razende Roelant”) van 1649. Voor de negentiende eeuw vermeldt J. Berg, *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde op de Nederlandsche gedurende de negentiende eeuw*, Amsterdam 1919, blz. 33, alleen maar de vertaling van enkele fragmenten door Nicolaas Beets.

21. Voltaire in zijn *Lettres philosophiques* n.a.v. een fragment uit Shakespeares *Hamlet*, geciteerd door Paul van Tieghem, *Le preromantisme...*, dl. III, Paris 1947, blz. 26. De uitdrukking „des göttlichen Meisters Ariosto” is van A. W. Schlegel en komt voor in diens *Beiträge zur Kritik der neuesten Literatur*, in het tijdschrift *Athenaeum* van 1798. Zie: Curt Grützmacher, *Athenaeum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm und Friedrich Schlegel*, Rowohlt-Taschenbuch 1969, dl. I, blz. 95. Vgl. Schlegel over Ariosto in dl. II, blz. 105 e.v. Voor de „erkenning” van Ariosto bij de Duitse pre-romantici zie ook Klaus R. Scherpe, *Gattungspoetik in 18. Jahrhundert*, Stuttgart 1968, blz. 101, 223.

22. Dit opschrift staat boven het zevende hoofdstuk: opgenomen in Emilio Bigi, *Dal Muratori al Cesarotti*, dl. IV, Milano-Napoli, 1960, blz. 889 e.v. (ik kursiveer) Over Bilderdijs opvattingen en praktijk als vertaler: zie onze hoofdstukken IV en V. Belangrijk voor een inzicht in de latere Ariosto-waardering is de studie van Benedetto Croce, *Ariosto, Shakespeare e Corneille*, Bari 1920.

23. E. J. Potgieter, *Florence, den XIVden mei 1265-1865*, herdruk, Haarlem 1881, blz. 232 e.v. (tekst Zang XVIII). Potgieters „Toelichtingen” zijn niet herdrukt in de uitgave van Jacob Smit (Zwolse drukken en herdrukken, 1960). Vgl. voor *Ariosto e Tasso* de aldus genaamde studie van L. Caretti, Torino 1961.

24. Voor Potgieters kunstopvatting in *Florence*: zie Zang XVII (gesprek Savonarola en Michelangiolo), Zang XIX (Ariosto-Tasso) en vooral Zang XX.

25. *Brieven van Mr. W. Bilderdijk*, dl. I, blz. 39; Natalino Sapegno, *Compendio di storia della letteratura italiana*¹⁵, dl. II, Firenze 1961, blz. 226, 236, 237. De kwestie der episoden komt o.a. ter sprake voor en vanaf Tasso's eigen *Discorsi del poema eroico* tot en na Voltaires *Essai sur la poésie épique*, welk laatste geschrift Willem de Clercq zo aandachtig had gelezen, dat hij eruit kon citeren zonder daar zelf erg in te hebben. Zie: M. H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur*, Groningen 1962, blz. 20.

26. W. Bilderdijk, *Fingal, in zes zangen naar Ossiaan*, dl. II, Amsterdam 1805, blz. 97-103. Een samenvatting van Bilderdijs uiteenzetting vindt men in de door J. Bosch verzorgde uitgave: W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wereld*, Zwolle 1959, blz. 32, 33, waar echter niet wordt vermeld dat deze beschouwingen (blijkens blz. 102 van Bilderdijs tekst) ook toepasselijk zijn op de held in de *tragedie*. Opmerkenswaard is wel dat Hiëronymus van Alphen (*Theorie der schoone kunsten en wetenschappen, grotendeels overgenomen uit het Hoogduitsch van T. J. Riedel, en met bijvoegselen, aantekeningen en eene inleiding vermeerderd*, dl. I, Utrecht

1778, blz. 161) de door Bilderdijk gelaakte karaktervastheid van Tasso's held juist ten zeerste bewondert.

27. Zie voor Tasso's allegorische „surplus" bij zijn epos: *Trsp.*, blz. 171. Vgl. hierover *Van Alphen*, dl. I, blz. 337, 338, 342, 353, 354 (met verwijzingen naar Voltaire, over wiens eigen „allegorische" navolging van Ariosto en Tasso ook *Keyser*, blz. 141). Over de Italiaanse voorliefde voor allegorieën schrijft Bilderdijk in *Trsp.*, 116, 181; over de allegorie in het algemeen in *T.D.V.*, dl. II, blz. 58, 62 en in *Dichtw.*, dl. VI, blz. 507.

28. *Verhandeling*, blz. 28, 213, 215; *Trsp.*, 171; *Mengelingen en fragmenten nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*, Amsterdam 1834, blz. 123: „immortalem Tassonis Epopeiam tentasse".

29. *Dichtw.*, dl. VI, blz. 516; *Nieuwe T.D.V.*, dl. II, blz. 119.

30. Emilio Bigi, *Dal Muratori al Cesarotti*, dl. IV, Milano-Napoli 1960, blz. 850 (voor F. Torti); *Sapegno*, dl. II, blz. 235.

31. *Dichtw.*, dl. II, blz. 486; Goethe, *Italienische Reise* (ed. H. von Einem - E. Trunz), Hamburg 1954, blz. 395 (6 sept. 1787).

32. *T.D.V.*, dl. I, blz. 192, 193. Ik kom op het religieus (kalvinistisch) aspect van Bilderdijks literaire theorie nog terug in een uitgebreide studie over zijn werkzaamheden en opvattingen als dramaturg, die een samenvatting is van mijn onuitgegeven Gentse dissertatie *Bilderdijks verborgen werkzaamheid als dramatisch dichter* (1958) en mijn eveneens onuitgegeven bekroonde Vlaamse-Akademieverhandeling *Tussen classicisme en romantiek* (1964). Zie in dit verband het in aantek. 8 genoemde artikel van J. Bosch en de dissertatie van C. de Deugd, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken. De fenomenologie van een geestesgesteldheid*, Groningen 1966, blz. 131, en vgl. o.a. A. Nivelle, *Frühromantische Dichtungstheorie*, Berlin 1970, blz. 51 en 138.

33. *T.D.V.*, dl. I, blz. 188, 189; *De ondergang...* (uitg. Bosch), blz. 21, 28, 29, 38, 39, 49, 50, 130; R. Bray, *La formation de la doctrine classique en France*, Paris 1927, blz. 237 e.v., 300 e.v.; F. M. Manuel, *The eighteenth century confronts the Gods*, Cambridge 1959, hfdst. III, IV; R. O. J. van Nuffel, *Il romanticismo e le sue teorie drammatiche*, Revue Belge de philologie et d'histoire 1948, blz. 25 (citaat Manzoni); *Sapegno*, dl. II, blz. 226-229; W. A. P. Smit, *Van Pascha tot Noah*, dl. I, Zwolle 1956, blz. 177. Zie voor het begrip „machine" ook Van Alphen's *Theorie...*, dl. I, blz. 305 en Bilderdijks *Verhandeling...*², blz. 48, en vgl. P. J. Buynsters, *Tussen twee werelden*, Assen 1963, blz. 138 e.v.

34. Bilderdijks tekst werd in 1957 door mij besproken en uitgegeven: Martien J. G. de Jong, *Een historisch spektakelstuk van Willem Bilderdijk*, Roeping 1957, blz. 185 e.v. Voor Bilderdijks opvattingen over de dichterlijke vrijheid tegenover de geschiedenis zie zijn *Brief van den navolger van Sofokles Edipus*, Amsterdam 1780, blz. 17, 18; *Dichtw.*, dl. I, blz. 483, dl. XV, blz. 114; *Brieven*, dl. III, blz. 10.

35. *De Toverijen van Armida, treurspel* door A. Peys. *Met Konst- en Vliegwerken*, Amsterdam 1732. Volgens J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*², Haarlem 1924, dl. IV, blz. 504, werd dit stuk in 1695, „maar misschien ook reeds veel vroeger" in de Amsterdamse schouwburg vertoond. Prof. Rombauts deelt mede dat het stuk in 1695 werd gedrukt, doch „ongetwijfeld" reeds vroeger werd gespeeld (*Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. V, blz. 475). Het was een opvoering van dit spektakelstuk, die de zeventwintigste augustus 1697 door czaar Peter in Amsterdam werd bijgewoond (Mr. Jacobus Scheltema, *Peter de Groote, keizer van Rusland, in Holland en te Zaandam in 1697 en 1717*, dl. I, Amsterdam 1814, blz. 129). Worp dateert op 1683 en haalt uit de *Tooneel-aantekeningen* van de acteur Marten Corver een merkwaardig bewijs voor het succes van Peys' spektakelstuk aan. Het werd eens zeven keer achter elkaar gespeeld „omdat het zoontje van een der tooneelspelers zoo mooi voor een aapje speelde. De geheele stad was er vol van..." (J. A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg*, uitgegeven door J. F. W. Sterck, Amsterdam 1920, blz. 147 en 198, 199).

36. H. J. de Leeuwe, *Jan Vos' „medea", een Nederlandse bijdrage tot de Europese toneelgeschiedenis*, Levende talen 1963, blz. 23 e.v.; Martien J. G. de Jong, *Preromantiek en „Medea"*, Levende talen 1964, blz. 487 e.v.; W. A. P. Smit, *Het Nederlandse renaissance-toneel als probleem en taak voor de literatuur historie*,

Mededelingen der Kon. Nederl. akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, deel 27, nr. 4, 1964, blz. 169 e.v.

37. Zie slechts het overzicht in Elisabeth Frenzel, *Stoffe der Welliteratur*, Stuttgart 1962, blz. 51 e.v. Een bewijs voor de „fortuna” van het Armida-motief in de schilderkunst leveren de illustraties in *Dizionario letterario Bompiani delle opere...*, dl. VIII, Milano 1957, blz. 70 e.v. (Vgl. in het Rijksmuseum te Amsterdam de twee grote, in 1737 door Charles Coypel ontworpen wandtapijten, die in 1763 door Lodewijk XV werden geschonken aan de Spaanse gezant).

38. *Dichtw.*, dl. II, blz. 275 e.v.; dl. XV., blz. 114.

39. *Bray*, blz. 187.

40. *Van Alphen*, dl. I, blz. 304, 305.

41. *Schenkeveld*, blz. 20, 49.

42. In zijn uitgave van Huygen's *Koren-Bloemen*, dl. VI, blz. 360, merkt Bilderdijk op dat we het verlies van Tesselschades vertaling van de *Gerusalemme*, „niet zwaar te beschrijven hebben”.

43. A. de Jager, *Letterkundige aantekeningen*, De taal- en letterbode 1872, blz. 311 e.v. Vgl. (minder nauwkeurig): B. Klinkert, *Lijst der werken, geschreven door of met bijdragen voorzien van wijlen Mr. Willem Bilderdijk...*, Amsterdam 1853, blz. 12. Over de Tasso-vertaling van Nomsz schreef Willem de Clercq in zijn anno 1822 bekroonde *Verhandeling ter beantwoording der vraag: Welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche gehad op de Nederlandsche Taal- en Letterkunde, sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen?*, Amsterdam 1826, blz. 306: „Zoo was ook zijn Tasso eene navolging van de Fransche overzetting van Baour-Lormian; doch kenners beweren, dat hij, schoon niet met het origineel bekend, echter de Fransche vertaling overtroffen heeft”.

44. Hschr. B. 583, adversaria, in het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. Bilderdijk vertaalt de slotregels van strofe 23 uit Canto XV van de *Gerusalemme* als volgt:

Is dus de zee waar 't landen haar boorden prangt,
Hoe moet zy zijn al waar zy de aarde omvangt!
(se 'l mar qui è tanto, ove 'l terreno il serra,
Che fia colà dov'egli ha in sen la terra?)

Enkele citaten van Tasso gebruikte Bilderdijk als motto bij eigen werk: zie hoofdstuk VIII, par. 2.

45. *T.D.V.*, dl. I, blz. 28, 29.

46. Zie het overzicht door verschillende auteurs in *Dizionario letterario Bompiani delle opere...*, dl. VII, blz. 445 e.v. (Vgl. voor Nederland het proefschrift van Berg (blz. 32) die (blijkens blz. 30, 31) niet twijfelde aan de authenticiteit van *Le veglie* van Giuseppe Compagnoni). Verder voor de „fortuna” van Tasso's werk en van zijn „image” o.a. Umberto Bosco, *L'uomo poeta dei romantici in Aspetti del romanticismo italiano*, Roma 1942; Chandler B. Beall, *La fortune du Tasse en France*, Eugène 1942; Joseph Cottaz, *L'influence des théories du Tasse sur l'épopée en France*, Paris 1942; C. P. Brand, *Torquato Tasso. A study of the poet and of his contribution to english literature*, Cambridge 1965.

47. J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks' briefwisseling*, Wageningen 1955, blz. 117; W. Bilderdijk, *Trsp.*, blz. 212.

48. W. Bilderdijk, *Verhandeling*?, blz. 61, 62, *Catalogus librorum...* 1797, nr. 65. (H. van Alphen's mening in zijn *Theorie...*, dl. I, blz. XXXV, volgens welke Gravina een goed teoretikus was die echter zelf „armhartige tooneelstukken” schreef, vertoont verdacht veel overeenkomst met de opinie van Voltaire: zie Eugène Bouvy, *Voltaire et l'Italie*, Paris 1898, blz. 195 en vgl. Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne*, Paris 1935, blz. 371. Rijklof Michaël van Goens verwierp Gravina's toneelwerk maar spreekt niet over hem als teoretikus: P. J. C. de Boer, *Rijklof Michaël van Goens (1748-1810) en zijn verhouding tot de literatuur van West-Europa*, Amsterdam 1938, blz. 117.

49. W. Bilderdijk, *Nieuwe T.D.V.*, dl. II, blz. 119 en *Dichtw.*, dl. XIV, blz. 229 en 492. Vgl. *Dichtw.*, dl. V, blz. 129 en blz. 491, dl. VII, blz. 192 e.v., en aantek. 29.

50. Zie het fragment uit *De kunst der poëzy* (1809) in Martien J. G. de Jong en Wim Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*, Kampen 1960, blz. 103.

51. *Bigi*, blz. 69.

52. *Trsp.*, blz. 205 en Hschr. B. 583 (Ltk. Museum te 's-Gravenhage). Vgl. *Bouvy*, blz. 243 en, voor R. M. van Goens, *De Boer*, blz. 112.

53. W. Bilderdijk, *Verhandeling*², blz. 102, 195, 222; *Trsp.*, blz. 201. Blijkens de *catalogus librorum* van 1797 bezat Bilderdijk Algarotti's *Saggio sopra la pittura* in de Franse vertaling van Pingeron (1769), terwijl de *catalogus* van zijn in 1832 geveilde boekerij op blz. 47 een Duitse vertaling vermeldt: *Versuche über die Architectur, Malerey und musicalische Opera aus dem Italienischen von Algarotti*, Cassel 1769.

IV. Plondren als met aadlaarsklauw

1. *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. I, blz. 293 e.v. en blz. 489, 490; Torquato Tasso, *La Gerusalemme liberata*, a cura di Lodovico Magugliani, B.U.R., Milano 1950, Canto I, St. 51, 52, blz. 23, 24.

2. Zie voor deze breuk met Tydeman i.v.m. Bilderdijs politiek standpunt t.o. de Griekse opstand: Martien J. G. de Jong en Wim Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*, Kampen 1960, blz. 149-152.

3. A. Zijderveld, *De romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830*, Amsterdam 1915, blz. 191.

4. Tasso, Canto 16, St. 14, 15; *Dichtw.*, dl. VIII, blz. 117; *Il pastor fido* I, 4: het door mij bedoelde fragment staat met een (slechte) Nederlandse vertaling van R. van Engelen in P. E. L. Verkuyl, *Battista Guarini's Il pastor fido in de Nederlandse dramatische literatuur*, Assen 1971, blz. 373, 374 (vgl. blz. 48).

5. E. Bouvy, *Voltaire et la France*, Paris 1898, blz. 150; Carlo Culcasi, *Poesis*, Torino 1946, blz. 59, 60.

6. Zie de lijst van Bilderdijs citaten uit het Italiaans in hfdst. VIII, par. 2, en hoofdstuk I, par. 5. Vgl. de aantekeningen 66, 67 bij hoofdstuk II.

7. Catharina Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1934, blz. 268 e.v.

8. Zowel in het Hschr. B 583 van het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage als in Hschr. A 2⁵ (kollektie-Sterck) van het Bilderdijk-Museum staan talrijke citaten uit de poëzie van Petrarca, alsmede uit publikaties over hem van 1812 en 1821. Vgl. ook de opmerking over Bilderdijs Italiaanse gedichten in hoofdstuk I, par. 1 en de daarbij behorende aantek. 16. De *catalogus* van Bilderdijs bibliotheek van 1797 vermeldt een tweedelige uitgave van *Le rime* en van een latijns werk; de *catalogus* van 1832 vermeldt een in 1796 verschenen tweedelig Italiaans werk over Petrarca (nr. 754). Uit een tweetal terloopse vermeldingen van Petrarca blijkt dat Bilderdijk hem tot de grootste figuren uit de Italiaanse letterkunde rekende: *Verhandeling over het verband van de dichtkunst en welsprekendheid met de wijsbegeerte*², Amsterdam 1836, blz. 213, 215 en *De Geuzen: Vaderlandsch gedicht, door Jonckbeere Onno Zuiver van Haren*², dl. II, 's-Gravenhage 1826, blz. 143.

9. A. S. Kok, *Van dichters en schrijvers. Studien en schetsen van Nederlandsche letterkunde*, tweede stuk, Culemborg 1899, blz. 62-71, blz. 80-83; Ypes, blz. 266.

10. Vgl. Hoofdstuk V, par. 1 en de daarbij behorende aantekening 7.

11. *Kok*, blz. 83.

12. Voor Petrarca zie hiervoor aantek. 8. M.b.t. Gaspara Stampa en Vittoria Colonna deelt Mr. J. Pan in Bilderdijs *Dichtwerken*, dl. XV, blz. 501 en blz. 546, mede dat biografische gegevens over deze dichtsteressen te vinden zijn in het boek van William Roscoe over Paus Leo X: een werk dat Bilderdijk bekend was (zie aantekening 47 bij hoofdstuk II). Van Michelangiolo schreef Bilderdijk citaten over op zijn aantekeningenblaadjes (Hschr. B 583, adversaria 3, Ltk. Museum). De *Catalogus librorum* anno 1797 vermeldt een *Vita di Michel Agnolo pittore scultore*, Firenze 1746; de *catalogus* van 1832 vermeldt op blz. 65 een Franse vertaling van Michelangiolo's gedichten. In zijn brochure *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I da Costa toegelicht* (Leiden 1823, blz. 35) noemt Bilderdijk „de in alles

kolossale Michel Angelo" als beeldhouwer „t grootst", wat overeenkomt met zijn opinie in de anno 1780 bekroonde *Verhandeling...* (tweede druk 1836, blz. 220, 221). Het door Bilderdijk vertaalde sonnet van Michelangiolo werd ook vertaald door zijn vrouw, die eveneens enkele bekende epigrammen van Michelangiolo in het Nederlands bewerkte: zie *Kok*, blz. 69 en blz. 102 e.v. Vgl. ook de *Lijst van Bilderdijsk citaten* in hoofdstuk VIII.

13. *Dichtw.*, dl. XIII, blz. 203; dl. XV, blz. 395; *Berg*, (Amsterdam 1919), blz. 69.

14. Francesco Flora, *Storia della letteratura italiana*, dl. II, Firenze 1950, blz. 770; vgl. Mario Fubini in *Dizionario Bompiani delle opere...*, dl. III, blz. 568.

15. Zie de *Lijst van Bilderdijsk vertalingen uit het Italiaans* in hoofdstuk VIII.

16. De hier bedoelde teksten zijn opgenomen en in hun kontekst geplaatst in de onder aantekening 2 genoemde Bloemlezing, blz. 44, 189. Voor de reacties op de aanstootgevende „dartelheid" in *Grijaaris bruiloftszang*: R. A. Kollewijn, *Bilderdijsk, zijn leven en zijn werken*, dl. II, Amsterdam 1891, blz. 353 en M. M. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur*, Groningen 1962, blz. 197.

17. Paul Kluckhohn, *Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik*, Halle 1922, blz. 363, 364, 438.

18. Blijkens de katalogus van 1832 bezat Bilderdijk een reproductie van Leonardo's Johannes de Doper (blz. 111) en de verhandeling *Trattato della pittura*, met een levensbeschrijving van de auteur door Rafaelle du Fresne (Parigi 1651); in dit boek heeft hij de door hem (wel zeer vrij) bewerkte tekst van pseudo-Leonardo waarschijnlijk leren kennen: zie hfdst. VII. Voor Bilderdijk en Metastasio: zie Hoofdstuk II.

19. Zie de *Lijst van Bilderdijsk vertalingen* in hoofdstuk VIII, onder *Guarini* en *Petrarca*.

20. *Dichtw.*, dl. VI, blz. 400, 508. Voor Bilderdijk en Dante verwijs ik naar hoofdstuk V en naar de eerste twee lijsten in hoofdstuk VIII, onder *Dante Alighieri*. De *Catalogus librorum...* van 1797 vermeldt een Venetiaanse Dante-uitgave van 1596 (zie hoofdstuk V, aantek. 13) en *Della difesa della Comoedia di Dante* (1587). De katalogus van 1832 vermeldt een comedia-uitgave van 1629 en een van 1791. In de kollektie-Sterck van het Bilderdijsk-Museum (Hschr. A2⁸⁺¹²) en de kollektie-Leafang van het Ltk. Museum (Hschr B 583) vond ik talrijke citaten uit de *Commedia* (een enkel door Bilderdijk vertaald en een enkel in het Engels), en een notitie betreffende Boccaccio's Dante-aantekeningen: zie hoofdstuk I, aantek. 21.

21. Herman Meyer, *Das Zitat in der Erzählkunst. Zur Geschichte und Poetik des europäischen Romans*, Stuttgart 1961.

22. J. D. P. Warners, *Translatio-imitatio-aemulatio*, De nieuwe taalgids 1956, 1957.

23. Renato Poggioli, *Teoria dell'avanguardia* (Bologna 1962), in een Engelse vertaling geciteerd door Jean Weisgerber, *The use of quotations in recent literature, Comparative literature* 1970, blz. 36 e.v. Zie ook Jean Weisgerber, *Hugo Claus. Experiment en traditie* („literaire verkenningen"), Leiden 1970.

24. Umberto Bosco: „Si comincia col rifiutare il vincolo delle regole esterne, si continua respingendo ogni tramite letterario, e si finisce col rifiutare come intollerabile il vincolo della stessa parola; si comincia col pregiate il sentimento puro, si continua col miticizzare una poesia „spontanea", „immediata", e si finisce col *dada*." (Preromanticismo e romanticismo, *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano 1949, blz. 607). Voor Bilderdijsk vrijheden en eksperimenten t.a.v. het gangbare taalgebruik: A. de Jager, *Alphabetische lijst van woorden en spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de werken van Mr. Willem Bilderdijsk*, Rotterdam 1839, en: *Proeve over den invloed van Bilderdijsk dichtwerken op onze taal*, Leiden 1847; A. Bogaers, *Woordenboek op de dichtwerken van Mr. W. Bilderdijsk*, Haarlem 1878. Voor Bilderdijsk als geschiedschrijver zie de meningen van R. Fruin en Ph. de Vries in de in aantek. 2 genoemde bloemlezing, blz. 175, en voor zijn houding als dichter tegenover de geschiedenis en de klassicistische literaire theorie: hoofdstuk III, aantek. 34 en aantek. 50.

25. P. E. L. Verkuyl, *Battista Guarini's Il pastor fido in de Nederlandse dramatische literatuur*, Assen 1971, blz. 488.

26. *Il pastor fido*, Coro I, vs. 55-66 : *Opere di Battista Guarini*, a cura di Luigi Fassó, Torino 1950, blz. 77, 78. Fassó geeft de volgende noten bij dit fragment : r. 2 : Del Fato ; r. 3 : Il destino di Silvio contrasta con quello di Mirtillo ; r. 9 : Paragona gli eroi del dramma ai giganti della favola che osarono assediare il cielo ; r. 11 : I due ciechi sono Silvio, che sdegna amore, e Mirtillo che ama ciecamente.

27. *C. Huygens Koren-Bloemen. Nederlandsche gedichten*. Met ophelderende aantekeningen van Mr. W. Bilderdijk, dl. IV, Leiden 1824, blz. 341.

28. *Huygens*, dl. VI, blz. 374, 375.

29. *Il pastor fido*, I, 2 : *Opere...*, blz. 59.

30. *Huygens*, dl. IV, blz. 339.

31. *Huygens*, dl. VI, blz. 372. [*Wat is drukfout voor Uyt*]

32. *Dichtw.*, dl. XV, blz. 62.

33. *Dichtw.*, dl. XV, blz. 248 ; blz. 59, 62.

34. John W. Draper, *The theory of translation in the eighteenth century*, Neophilologus 1921, blz. 246, 247.

35. *Draper*, blz. 249, 250. Vgl. S. Krijn in *De nieuwe taalgids* 1917, blz. 172, n.a.v. de Homerus-vertaling van Houdar de la Motte ; M. Gillot, *La querelle des anciens et des modernes*, Nancy 1914, blz. 358, 360 ; Paul Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*, Paris 1949, dl. I, blz. 328 (vgl. dl. II, blz. 131, 134, 135) ; Daniël Mornet, *La pensée française au XVIIIe siècle*, Paris 1956, blz. 24, 25 ; René Wellek, *A history of modern criticism 1750-1950*, dl. I, New Haven 1955, blz. 131, 239 ; *Zijdeveld*, blz. 299. Vgl. daarentegen voor een „romantisch”, niet op „aanpassing” gericht standpunt inzake vertaling een opmerking van A. W. Schlegel n.a.v. zijn eigen Ariosto-vertaling : Curt Grützmacher, *Athenaeum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel*, uitg. Rowohlt 1969, dl. II, blz. 108.

36. *Dichtw.*, dl. XV, blz. 249. Zie voor Bilderdijks Ovidius-vertaling : F. Jansoos, *Bilderdijk op zijn best*, *De nieuwe taalgids* 1957, blz. 317 e.v.

37. *Dichtw.*, dl. VI, blz. 263. Voor de term „denktotaliteit” zie mijn *Het Nederlandse gedicht na 1880...*, Leiden 1971, blz. 10. Vgl. voor de „dieptestructuur” i.v.m. de mogelijkheid tot vertalen en parafraseren : J. F. Staal in *De gids* 1967, blz. 73.

38. *Dichtw.*, dl. XII, blz. 109 ; dl. XV, blz. 325, 343 (ik kursiveer).

39. Vgl. Warners (zie aantek. 22) in *De nieuwe taalgids* 1957, blz. 87.

40. *Dichtw.*, dl. VIII, blz. 321.

41. *Dichtw.*, dl. VI, blz. 463. Voor (pseudo-)Longinus zie hoofdstuk III, aantek. 7 (m.b.t. zijn opinie over het „herschepend” navolgen, zie bv. het proefschrift van Hoogland, blz. 15, 16) en vgl. G. McFadden in *Actes de IVe Congrès de l'A.I.L.C.*, The Hague-Paris 1966, blz. 752 e.v. ; voor *Pound* : J. P. Sullivan, *Ezra Pound. A critical anthology*, Penguinbook 1970, blz. 21.

42. W. Bilderdijk, *Over Ossiaan, en deszelfs Fingal in Fingal... naar Ossiaan*, dl. II, Amsterdam 1805, blz. 171 e.v. ; de drie versjes die Bilderdijk in de mond legt van „de vertaler” en „de lezers” zijn herdrukt in *Dichtw.*, dl. XIII, blz. 148. Voor Bilderdijks eigen mening over zijn (eerste) Sofoklesvertaling zie mijn artikel *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*, Hermeneus 1962, blz. 14, 16, 17 (dit artikel zal worden verwerkt in de in aantek. 32 bij hoofdstuk III aangekondigde studie).

43. Voor Pope en Delille zie J. Wesseling, *Bilderdijk en Engeland* (onuitgegeven Gents proefschrift 1949), blz. 87 e.v., en J. Smit, *Bilderdijk et la France*, Amsterdam 1829, blz. 112 e.v. *Smit*, blz. 122 e.v., spreekt ook over Bilderdijks vertaling van het treurspel *Cinna* van Corneille : deze bewerking komt, evenals (o.a.) die van de Oedipus Rex, ter sprake in mijn in de vorige aantek. genoemde studie (vgl. ook de „aanpassing” in Bilderdijks Metastasio- en Trissino-bewerkingen, die zijn besproken in hoofdstuk II).

44. Martijn J. G. de Jong, *Spaans classicisme en Nederlandse romantiek in de literaire fabel en de symboliek van de nachtegaal*, *De nieuwe taalgids* 1961, blz. 327 e.v.

45. J. F. Heybroek, *De fabel. Ontwikkeling van een literatuursoort in Nederland en in Vlaanderen*, Amsterdam 1941 ; K. Meuli, *Herkunft und Wesen der Fabel*, Basel 1954 ; M. Windfuhr, *Deutsche Fabeln des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart 1960.

Vgl. het geannoteerd fragment uit *Saggio della favola* (1788) van Aurelio de' Giorgi Bertola, dat werd herdrukt in Emilio Bigi, *Dal Muratori al Cesarotti*, dl. IV, Milano-Napoli 1960, blz. 802 e.v. Bilderdijk schreef heel aardige fabels in proza, zie de in aantek. 2 genoemde bloemlezing, blz. 52 e.v. Voor de Italiaanse fabels van Francesco Soave had hij waarschijnlijk niet veel bewondering: zie *Dichtw.*, dl. X, blz. 367 en vgl. hoofdstuk I, aantek. 10. De Nederlandse „Maatschappij tot nut van 't algemeen" werd gesticht in 1784 met het doel mede te werken aan de verbetering van de maatschappelijke, zedelijke en verstandelijke toestand des volks).

46. Blijkens R. A. Kolléwijn, *Bilderdijk zijn leven en zijn werken*, dl. I, Amsterdam 1891, blz. 235 e.v., vertoefde Bilderdijk alleen van 14 mei tot in augustus en van 29 september tot half december 1795 in Hamburg: de vertalingen naar Pignotti hebben de datering Hamburg 1795: zie *Dichtw.*, dl. I, blz. 386 (1793 is drukfout voor 1795) en blz. 393.

47. *Dichtw.*, dl. I, blz. 389 e.v. Handschrift in de Koninklijke Akademie te Amsterdam („Poëzy in ballingschap") nr. LXX, blz. 313 e.v. Bilderdijs exemplaar van Lorenzo Pignotti, *Favole e novelle*, Parigi 1786 (katalogus 1832 en *Dichtw.*, dl. XV, blz. 429) heeft deze tekst op blz. 87 e.v. (het enige exemplaar in Nederland berust in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek).

48. *Dichtw.*, dl. I, blz. 373; Pignotti, blz. 57. Bilderdijs titel is *De spiegel; of liefde en waan*, die van Pignotti: *Amore, e la vanità*.

49. Martien J. G. de Jong, *Van Bilderdijk tot Lucebert. Tekst en context van Nederlandse gedichten*, Leiden 1967, blz. 18 e.v.

V. Een romantische hel

1. Vgl. het korte verslag van mijn voordracht *Begrip en onbegrip van Dantes „Inferno" bij de eerste Nederlandse romantici* in de *Handelingen van het XXIVe Vlaams filologencongres* te Leuven, 1961, en mijn meer uitgewerkte doch alleen in het Italiaans verschenen studie *Comprensione e incomprensione dell' „Inferno" di Dante presso i primi romantici olandesi* in de bundel *Miscellanea dantesca*, Utrecht-Antwerpen, 1965.

2. Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, Testo critico della Società Dantesca Italiana riveduto, col commento Scartazziniano rifatto da Giuseppe Vandelli¹⁴, Milano 1949, blz. 274 e.v. Dante Alighieri, *Divina Comedia*, I. *Inferno*, met een Nederlandse vertaling door Frederica Bremer en inleidende verklaringen van Wilhelmina Kuenen⁴, Haarlem 1950, blz. 379. Nog in 1846 verscheen bij ons *Graaf Ugolino en de Ghibellijnen van Pisa*, een door M. Ballot (= D. J. Wilterdink) uit het Italiaans van Giovanni Rossi vertaalde historische roman in 2 delen.

3. Arturo Farinelli, *Dante e la Francia. Dall' età media al secolo di Voltaire*, dl. II, Milano 1908, blz. 309, 310.

4. J. L. Cohen, *Dante in de Nederlandsche letterkunde*, Haarlem 1929, blz. 96-102, vgl. blz. 72, 81.

5. Martien J. G. de Jong, *Rbijnvis Feith en de Divina Commedia*, De nieuwe taalgids 1961, blz. 95 e.v.

6. Meij. Cohen schrijft dat de vergelijking van Bilderdijs bewerking met die der Franse vertalingen welke zij kon raadplegen weliswaar „geen overtuigend bewijs (van ontlening) leverde", maar dat zij er verscheidene regels in had aangetroffen die toch wel opvallende gelijkenis vertoonden met een tweetal Franse teksten. De eerste daarvan is een aanhef van vier regels uit de bewerking van de Ugolino-episode door Talairat de Brioude, die Arturo Farinelli citeert in zijn komparatistisch werk *Dante e la Francia. Dall' età media al secolo di Voltaire*, dl. II, Milano 1908, blz. 313 e.v. De enige overeenkomst met Bilderdijs *Ugolijn* bestaat hierin, dat de vertaling van Brioude eveneens begint met een retorische vraag. Dat is echter een stijfgeuurd die vrij dikwijls voorkomt bij Bilderdijk; zij kan daarom moeilijk als „bewijs" worden gehanteerd. Toen ik de volledige tekst van Brioude te Parijs opvroeg, bleek me bovendien dat er in de hele bewerking geen enkele verdere overeenkomst met de versie van Bilderdijk valt aan te wijzen die niet tevens voorkomt in het origineel van Dante. (*Nouvel Almanach des Muses pour l'an Grégorien 1811*, Paris 1811, blz. 199 e.v.: aanwezig in de *Bibliothèque de l'université de*

France, nr. L.F. in 12 p. 9). Het tweede fragment dat Dr. Cohen citeert, bestaat uit twee regels van een Franse bewerking waarin de bij Dante voorkomende naam *Anselmuccio* wordt weergegeven door de omschrijving *le plus jeune des quatre*, terwijl Bilderdijk heeft: *'t Jongste wicht der twee paar huwelijksbanden, Anselmusje*. Daar uit het Italiaanse origineel blijkt dat er sprake is van vier personen en de naam *Anselmo* bij Dante een diminutiefuitgang heeft, is er geen reden om te veronderstellen dat Bilderdijks weergave zou zijn geïnspireerd op de Franse tekst; temeer niet omdat mej. Cohen de door haar aangehaalde twee regels heeft ontleend aan een citaat van 32 regels bij Farinelli, waarin verder weer geen enkele overeenkomst met Bilderdijks tekst voorkomt.

7. In mijn opstel over *Bilderdijs vertaling van de Oedipus Rex* (Hermeneus, 1962, blz. 10 e.v.) heb ik er al op gewezen dat Bilderdijk ook Popes *Essay on man* en zelfs het proza van *Ossian* (hoofdzakelijk) heeft vertaald in aleksandrijnen. Hij had daarvoor twee redenen, die Dr. Cohen blijkbaar onbekend zijn gebleven. De eerste vindt men in een brief aan Rhijnvis Feith van 1782, waarin de dichter verklaart dat de Nederlandse aleksandrijn het minst eentonige van alle verzen is en zich vatbaar toont voor vijf verscheidenheden van rust, voor ontelbare verscheidenheden van maat en voor „nog meerder van toon”. Drie jaar tevoren schreef Bilderdijk trouwens al aan Daniël van Alphen dat hij Sofokles' *Edipus* alleen maar had durven vertalen vanwege het feit dat de reeds bestaande bewerking van Vondel „slechts” in vijfvoetige jamben was geschreven: een vertaling van *Elektra* durft hij echter niet aan omdat Vondel dit stuk al in aleksandrijnen heeft overgezet en Bilderdijk dus „op verr'na dat voordeel niet hebben kan, 't geen (hij) op de vijfvoetige vaersmaat van 's Dichters Edipus had”. Evenals de toelichting bij zijn *Fingal*-vertaling van 1805 en zijn in 1824 gepubliceerde verhandeling *Van de versificatie* bewijzen deze uitlatingen Bilderdijks grote bewondering voor de aleksandrijnse versvorm. Als tweede reden die Bilderdijk ertoe bracht zijn Dante-vertaling in aleksandrijnen te schrijven, zou men nog zijn bekendheid met „de voorkeur des Algemeens voor de Alexandrijnsche versmaat” kunnen noemen, waarvan hij gewaagt in een onuitgegeven handschrift van 1795; J. Wesseling spreekt over dat handschrift in *De nieuwe taalgids* 1951, blz. 308 e.v. Merkwaardig is in Bilderdijks tijd geenszins dat een dichter aleksandrijnen schrijft, doch veeleer dat sommigen dat niet doen. Vgl. Martien J. G. de Jong, *Een dramatische robinsonade van Willem Bilderdijk*, Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde, Gent 1958, blz. 154 en „*Het graf*” van Rhijnvis Feith (*Kantekeningen bij een dissertatie*) in *Leuvense bijdragen* 1965, blz. 114.

8. E. J. Potgieter, *Florence, den XIVden Mei 1265-1865*, herdruk, Haarlem 1881, blz. 177.

9. *La Divina Commedia con le note di Niccolò Tommaseo ed introduzione di Umberto Cosmo, Inferno*, Torino 1926, blz. 360.

10. Ruggieri stierf in 1295. Zie: G. A. Scartazzini, *Enciclopedia Dantesca*, dl. II, Milano 1899, blz. 1710 en Giorgio Siebzeher-Vivanti, *Dizionario della Divina Commedia* a cura di Michele Messina, Firenze 1954, blz. 484. Mario Casella schrijft in het *Dizionario Bompiani delle opere*, dl. II, Milano 1960, blz. 794, dat Dante zeer waarschijnlijk in 1307 aan zijn *Commedia* begon. Vgl. Mario Casella, *Introduzione alle opere di Dante*, Milano 1965, blz. 81.

11. De Nederlandse tekst is te vinden in *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XIV, Haarlem 1859, blz. 132 e.v.

12. Zie de reeds genoemde *Commedia*-uitgave van de Societe Dantesca.

13. *Dichtwerken*, dl. XIV, blz. 132. Dante gebruikt in r. 29 i.p.v. een participio presente (i.c. *cacciante*) een gerundio (*cacciando*), hetgeen als onderwerp de eerste persoon enkelvoud laat vermoeden. Blijkens de *Catalogus* van zijn bibliotheek (Amsterdam 1832, blz. 15) bezat Bilderdijk de uitgave *La Divina Commedia di Dante Alighieri*, novamente corretta, spiegata e difesa da F.B.M.L.C., Roma 1791. In het eerste deel van deze uitgave (aanwezig in de *Biblioteca nazionale centrale* te Rome, onder nr. 69.2 C 11), staat op blz. 463 als aantekening bij de in Ugolino's droom optredende dieren: „suppone, che il sognar di cotali famelici animali indichi patimento di fame”. Later wordt nog meegedeeld dat de wolf en de welpen terugkeren als „lo padre e i figli”, maar uit geen enkele aantekening blijkt dat deze dezelfde zijn als Ugolino en zijn nakomelingen. Wél worden in deze uitgave de

drie namen uit r. 32 verklaard als die der medestanders van bisschop Ruggieri. Een juiste „verklaring” van de in Ugolino's droom gebruikte beelden treft men aan op blz. 155 van de uitgave *Dante con l'esposizioni di Cbristoforo Landino et d'Alessandro Vellutello*, Venetia 1596 (aanwezig in de *Biblioteca nazionale centrale* te Rome, onder nr. 69.7.I.9), waarvan Bilderdijk blijkens de *Catalogus librorum* van de tijdens zijn ballingschap op 24 juli 1797 verkochte boeken (blz. 18) vroeger een eksemplaar in zijn bezit had. (De hier genoemde oude edities van de *Divina Commedia* geven tevens de „oplossing” voor de door mij in noot 4 op blz. 99 van *De nieuwe taalgids* 1961 besproken eigenaardigheid, dat in oudere Dante-vertalingen de tijdsaanduiding in r. 74 wel wordt weergegeven als „drie dagen”. De Venetiaanse uitgave van 1596 heeft daar nl. *tré di* (blz. 156), welke versie in de Romeinse editie van 1791 op blz. 466 wordt besproken en verworpen).

14. H. van Alphen, *Theorie der Schoone Kunsten en Wetenschappen*, grootendeels overgenomen uit het Hoogduitsch van F. J. Riedel, en met bijvoegselen, aantekeningen, en eene Inleiding vermeerderd, dl. II, Utrecht 1780, blz. 111; Rhijnvis Feith, *Oden en Gedichten*, dl. IV, Amsterdam 1809, blz. X, XI en 129, 130. Hoezeer juist het door Van Alphen en Feith bewerkte gedeelte der Ugolino-episode (dus het verhaal van de hongerdood) tot in onze eeuw bekendheid geniet, bleek mij uit een merkwaardige studie van Leo Spitzer: *Die Umschreibungen des Begriffes „Hunger” im Italienischen* (Halle 1921). Spitzer vertelt daarin dat hij bij zijn werkzaamheden als censor tijdens de eerste wereldoorlog had gekonstateerd, dat de naam *Ugolino* door Italiaanse krijgsgevangenen werd gebruikt om in gecensureerde brieven mee te delen dat ze gebrek aan voedsel hadden!

15. F. de Sanctis, *L'Ugolino di Dante* (1869), herdrukt in *Lezioni e Saggi su Dante* a cura di Sergio Romagnoli, Torino 1955, blz. 687.

16. Zoals verderop nog blijken zal, heeft Rhijnvis Feith dit absoluut niet beseft.

17. *De Sanctis*, blz. 687.

18. Cesari schreef *Bellezze di Dante* (1824-1826), zijn oordeel wordt geciteerd bij *De Sanctis*, blz. 695.

19. *De Sanctis*, blz. 697.

20. Geciteerd bij *Farinelli*, dl. II, blz. 318, 319.

21. „Non credo che si pensasse allora a Dante come a salutare antidoto contro l'anglomania invadente. Ma è certissimo che il favore accordato ai drammi dello Shakespeare e alle 'Notti' dello Young produsse in Francia un ritorno più frequente agli episodi più tragici a più ammirati di Dante”, *Farinelli*, blz. 309.

22. Paul van Tieghem, *Le préromantisme. Etudes d'histoire littéraire européenne*, dl. III, Paris 1947, blz. 400.

23. Henri Lion, *Les tragédies et les théories dramatiques de Voltaire*, Paris 1895, blz. 41-62.

24. Zie hoofdstuk II, par. 2.

25. *Farinelli*, dl. II, blz. 319, 188, 310, 312, 313. Over de latere waardering van Dantes *Commedia* schrijft ook Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern 1948, blz. 352 e.v. (Hfdst. XVII). (Vgl. Werner P. Friedrich, *Dante's fame abroad 1350-1850*, Roma 1950 en Lionello Fumi, *Dante e la Francia*, Accademia di Verona 1965.

26. *Farinelli*, dl. II, blz. 311, 309, 310.

27. *Van Alphen*, dl. I, blz. 376; dl. II, blz. 104, 115; ik kursiveer.

28. Vgl. A. Zijdeveld, *De romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830*, Amsterdam, 1915, blz. 50, 51; ik kursiveer.

29. *Dichtwerken*, dl. XV, blz. 15; *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, dl. I, Amsterdam 1836, blz. 198.

30. Vgl. Martien J. G. de Jong, *Preromantiek en „Medea”*, Levende talen 1964.

31. *De Sanctis*, blz. 687.

32. *Tommaseo*, blz. 361.

F. A. Snellaert en het begrip literatuurgeschiedenis

door

MARCEL DE SMEDT

Ik zou het onderwerp van dit artikel, „Snellaert en het begrip literatuurgeschiedenis”, onmiddellijk willen beperken. De vraagstelling naar wat literatuurgeschiedenis voor Snellaert betekent, impliceert inderdaad een onderzoek van diverse facetten als : met welke bedoeling deed Snellaert aan literatuurgeschiedschrijving, welke criteria van beoordeling nam hij aan, welke werken beschouwde hij als literatuur, op welke indelingsprincipes bouwde hij, enz... Ik neem me voor hier één aspect van deze probleemstelling nader toe te lichten, met name : welk soort geschriften neemt Snellaert op in zijn *Verhandeling*¹, *Kort Begrip*², *Histoire*³, en de verschillende uitgaven van de *Schets*⁴ ? Meer bepaald : vinden we in deze literaire geschiedenissen werken die we in moderne literatuurgeschiedenissen normaal niet zouden aantreffen, m.a.w. op 't eerste gezicht niet-literaire werken, en, zo ja, beschouwde de auteur zelf die geschriften als literatuur⁵ ?

* * *

Een eerste kennismaking met de hier vermelde studies toont voldoende aan dat Snellaert in zijn literaire geschiedenissen verscheidene titels van werken opneemt die ofwel slechts onrechtstreeks ofwel helemaal niet tot de literatuur behoren. Zo vinden we diverse geschriften vermeld als „Natuercunde van het heeal”, de „Nederlantsche spellinghe” van Joos Lambrecht, of de „Historie van Belgis” van Marcus van Vaernewyck. Waarom neemt Snellaert deze bonte gamma geschriften op ?

1. F. A. Snellaert, *Verhandeling over de Nederlandsche Dichtkunst in Belgie, sedert hare eerste opkomst tot aen de dood van Albert en Isabella*. s.l., s.d. [Brussel, 1838].

2. F. A. Snellaert, *Kort Begrip eener Geschiedenis der Nederduitsche Letterkunde*. Antwerpen, Buschmann, 1849. Het *Kort Begrip* was reeds eerder verschenen in het tijdschrift *Het Taelverbond*, nl. in jg. III, 4e Dl. (1847), p. 403-428 en p. 555-599 ; en in jg. IV, 5e Dl. (1848), p. 49-80, p. 271-288 en p. 489-522.

3. F. A. Snellaert, *Histoire de la Littérature Flamande*. Bruxelles, Jamar, s.d. [1848].

4. Nieuwe uitgaven van het *Kort Begrip* verschenen onder de titel *Schets eener Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* in 1850, 1855 en 1866.

5. Geschriften die behoren tot traditionele genres als epiek, lyriek, dramatiek, romans, enz..., laten we hier bewust terzij.

Een eerste antwoord op deze vraag zou kunnen zijn dat Snellaert *alle* vroegere, alle oudere werken en geschriften in 't Nederlands gesteld, in zijn geschiedenis wou samenbrengen en op die manier bekendmaken. Inderdaad, is het niet zo dat onze eerste literatuurhistorici, en dus ook Snellaert, zoveel mogelijk oude monumenten, archiefstukken en relikwieën van onze letterkunde wilden verzamelen en uitstallen? Is het niet zo dat ze daardoor op de eerste plaats hun eigen taalgenoten, wilden wijzen op het ontzaglijk cultuurgoed dat het nederlandstalig volk in 't verleden bezat, en dat zich o.m. veruitwendigde in de talloze in de volkstaal opgestelde geschriften? Wou Snellaert m.a.w. niet zoveel mogelijk titels samenbrengen om zijn lezers te wijzen op het groots cultureel verleden, om het besef en het bewustzijn van eigen kunnen te versterken door aan te tonen waartoe hun voorouders in staat waren? In dit opzicht zou het haast vanzelfsprekend zijn dat hij het grootst mogelijk aantal titels voor onze ogen laat voorbijkwamen, en dat daar vele geschriften bij zijn die in een literatuurgeschiedenis *stricto sensu* niet thuishoren.

Heeft deze factor ongetwijfeld meegespeeld, toch kunnen we hem niet determinerend beschouwen voor het bijeenbrengen van de vogels van diverse pluimage die het neerhof bevolken. Reeds in de *Verbandeling* vinden we er sporen van dat Snellaert niet alles wat hij van ons literair verleden kende, opnam. Zo tekent hij, nadat hij de „Minneliederen” uit het tweede tijdvak („sedert het huis van Bourgonje, tot aen het innemen van Antwerpen door Parma”) behandeld heeft, in voetnoot aan: „De minnedichten waren nog meer gekunsteld en van gevoel beroofd dan de liedekens der rhetorikers. Ik geloof den lezer geenen ondiens te doen met dezelve over te slaen”⁶.

Nog veel duidelijker komt dit tot uiting in Snellaerts tweede literatuurgeschiedenis, de in 't Frans gestelde *Histoire* enerzijds, anderzijds het nederlandstalig *Kort Begrip*.

Zijn *Histoire* bewijst ruimschoots dat de auteur er niet op uit was met een massa titels uit te pakken. Een voorbeeld kan dit illustreren. Ergens lezen we: „Je passerai sous silence un grand nombre de poètes remarquables, pour nous arrêter un peu plus longuement en présence du plus grand de tous – l'illustre Bilderdyk”⁷. Dergelijke opmerking zegt genoeg. Als Snellaert sommige auteurs of geschriften niet vermeldt, is het niet altijd omdat hij ze niet kent, wel – in dit geval – omdat hij ze te klein vindt. Hij wou dus alleen de grote stromingen, de voornaamste auteurs en

6. F. A. Snellaert, *Verbandeling*, p. 188.

7. F. A. Snellaert, *Histoire*, p. 210. Zie ook: *Kort Begrip*, p. 145.

de bijzonderste titels geven. Met zijn *Histoire* wou Snellaert zijn franstalige landgenoten slechts een schets, een overzicht aanbieden om hen op een eenvoudige wijze van onze letterkundige geschiedenis op de hoogte te brengen.

Hetzelfde geldt trouwens mutatis mutandis voor het *Kort Begrip*. In het „Voorberigt” hiervan verhaalt Snellaert hoe hij op voorstel van „de boekhandelaer Jamar” een geschiedenis van onze letterkunde in 't Frans opstelde voor de reeks „Bibliothèque nationale”, (nl. de *Histoire*). „Intusschen wilde ik myne taelgenooten niet langer onbekend laten met hetgene ik aen menschen van eene andere spraek meende te kunnen mededeelen, en zoo nam myn werk, oorspronkelyk soms in 't fransch, soms in 't nederlandsch opgesteld, een dubbel kleed aen”⁸. En al is het zo dat in het *Kort Begrip* meer literair-historisch materiaal opgenomen is dan in het franstalig werk — „de fransche [text] [is] hier en daer merkelyk (...) ingekort”⁹ —, toch geldt ook hier dat Snellaert geen exhaustief overzicht van onze letterkunde geeft. Het materiaal voor een dergelijke studie bewaarde hij voor een geschiedenis „van de nederlandsche letterkunde in haren ruimeren omvang”, zoals het in 't „Voorberigt” van 't *Kort Begrip* heet. Ook in de tweede uitgave van 1850 lezen we in 't „Voorberigt”: „Dit werk toch is en blyft slechts eene *schets* van een grooter, waervoor ik gestadig de bouwstoffen verzamel”¹⁰. Derhalve kon hij in zijn *Histoire* en in zijn *Kort Begrip* ook om deze reden volstaan met een summier overzicht. Er zijn trouwens bewijzen van dat Snellaert in 1848-49 meer literair-historische gegevens kende dan hij in zijn literatuurgeschiedenis opneemt. Zo had hij in 1845 in het *Belgisch Museum* een inventaris gegeven van het Vlaams toneel in de 17de eeuw¹¹. Welnu, in deze lijst noemt hij een vijfentwintigtal namen van 17de-eeuwse toneelschrijvers die we in het *Kort Begrip* of in de *Histoire* — die later zijn opgesteld! — niet terugvinden.

Onze conclusie uit deze enkele voorbeelden is dat Snellaert in zijn uitstalraam niet alle mogelijke kostbare, minder duurzame of waardelooze relikwieën wou uitstellen en tentoonspreiden om de toeschouwers met een massa voorwerpen te overstelpen. Vooral zijn *Histoire* en zijn *Kort Begrip* bewijzen dat hij slechts de voornaamste geschriften uit ons literair verleden of de belangrijkste auteurs alleen wou behandelen. In grote mate werkt hij selectief. Te meer verwondert het ons dan dat Snellaert, indien hij dan toch enkel

8. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*. Voorberigt, p. [I]-II.

9. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*. Voorberigt, p. II.

10. Dit plan lijkt overigens nooit ten uitvoer gebracht te zijn.

11. F. A. Snellaert: *Het Vlaamsch Tooneel in de XVIIe eeuw*. P. 286-365 in: *Belgisch Museum*, IX (1845).

het belangrijkste wou geven, in zijn summiere literatuurgeschiedenis verscheidene niet-literaire of niet-bellettristische geschriften vermeldt.

Het probleem – waarom de meest diverse geschriften opduiken – kan, ten tweede, misschien verklaard worden door het feit dat Snellaert nog de opvatting huldigde dat alles wat neergeschreven werd, al handelde het nu over een religieus onderwerp of over de plaats van de sterren in het heelal, literatuur was. Een paar uitspraken van onze auteur evenwel bewijzen dat hij wel degelijk een onderscheid wist te maken tussen belletrise en niet-belletrise. Zo vinden we in het *Kort Begrip* o.m. Wagenaar met zijn „Vaderlandsche historie”, Simon Styl met de „Opkomst en bloei der vereenigde Nederlanden”, en Wiselius met zijn „De staatkundige verlichting der Nederlanden”. Onmiddellijk daarop volgt dan de zinsnede: „De eigenlyke fraeije letteren deelden spoedig in dezen grooten arbeid van herlevendiging”¹². Snellaert onderscheidt hier derhalve duidelijk een geschiedkundig van een belletristisch werk. En dat hij bij de globale beoordeling van een stuk vooral belang hecht aan een literair gezichtspunt, moge blijken uit de volgende zinsnede, waar dit oogpunt doorslaggevend is bij het eventueel weren van sommige stukken: „Sans nous arrêter à tant d'autres ouvrages, excellents sous le rapport de la morale, mais médiocres au point de vue littéraire, nous sautons jusqu'au gouvernement du duc d'Albe, (...)”¹³.

Uit dergelijke uitspraken leren we dat niet alle vroegere stukken en bescheiden voor Snellaert literatuur betekenen, en dat hij er zich heel goed van bewust is dat zijn literatuurgeschiedenis ook de titels van niet-bellettristische werken bevat. (Cfr. het voorbeeld van de geschriften van Stijl, Wagenaar en Wiselius). Opnieuw stuiten we op onze aanvangsvraag: waarom worden niet zuiver literaire werken als geschiedkundige, literair-theoretische, natuurkundige of zuiver taalkundige geschriften dan toch vermeld en in vele gevallen zelfs besproken?

Kunnen we geen algemene oplossing voorstellen voor het probleem, dan kan een nader onderzoek van de verschillende categorieën die niet onder de zuivere belletrise ressorteren afzonderlijk wellicht meer licht op onze probleemstelling werpen.

Op de eerste plaats zijn daar de geschiedkundige werken. Op de geschriften van Stijl, Wagenaar en Wiselius wezen we reeds terloops: het is duidelijk dat Snellaert ze zelf niet als literaire stukken beschouwt en dat hij ze enkel geeft om de achtergrond te schetsen

12. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 132-133.

13. F. A. Snellaert, *Histoire*, p. 90.

waartegen we „de eigenlyke fraeije letteren” moeten situeren¹⁴.

Helemaal anders ligt de zaak voor wat middeleeuwse of renaissance-rijmkronieken en historische bescheiden betreft. Deze krijgen in Snellaerts *Verhandeling* b.v. inderdaad een apart hoofdstuk toegemeten¹⁵.

In deze *Verhandeling* heeft Snellaert 9 bladzijden over voor een schets van de inhoud en een korte bespreking van het middeleeuws historisch werk „De Grimbergsche oorlog”, dat een heldendicht wordt genoemd. Ook vindt hij er „krachtige uitdrukking” in, maar toch weet hij dat „men den schryver zyne langdradigheid” moet „verwyten”¹⁶.

Is het echter verantwoord proportioneel vrij lang bij deze rijmkroniek stil te staan? Bemerkenwaard is in ieder geval dat in de meest recente literatuurgeschiedenis, namelijk in Knuvelders *Handboek*, rijmkronieken als de „Grimbergsche Oorlog” en de „Yeeste van den slag van Woeringen” kort afgehandeld worden; en vrij scherp formuleert Knuvelde: „Literair daarentegen lijken zij [= de rijmkronieken] alleen maar met de kunst samen te hangen door een eigenschap van hun uiterlijke vorm, nl. de rijmende versvorm.”; en verder: „Vandaar dat wij slechts opsommenderwijs de voornaamste werken in dit genre noemen”¹⁷.

Het standpunt van Van Mierlo in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* lijkt mij meer genuanceerd, omdat deze er duidelijk op wijst dat de middeleeuwer zich nog niet ten volle „het verschil tusschen een verbeeldingswerk en een werk van zuivere zakelijkheid” bewust was, en dat wij derhalve de bedoeling van de middeleeuwer, die zijn rijmkroniek als kunst beschouwde, moeten onder ogen nemen¹⁸. Toch meent ook Van Mierlo „vluchtig” over deze werken te kunnen heenstappen¹⁹.

Zou het interessant zijn na te gaan welke graad van belangrĳheid de verschillende literair-historici aan deze rijmkronieken

14. Cfr. supra, p. 190.

15. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 103-120 en p. 199-204.

16. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 106-114.

17. G. P. M. Knuvelde, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*. Dl. I. 's-Hertogenbosch, Malmberg, 1970, p. 233.

18. Zie ook: J. F. Vanderheyden, *Litteraire Theorieën en Poëtië in Middelnederlandse Geschriften*, p. 173-275 in: *VMKVA*, Gent, 1961.

P. 196: „Wat de poëtische stof dan betreft schijnt dit toch de mogelijkheid in te houden dat 'verdichte' zowel als 'echte' feiten voor dichterlijke bewerking in aanmerking konden komen; een grondstelling die de Spanjaard Gundissalinus - (...) - scherp en raak in een paar slagzinnen als volgt formuleert: ‚Materia huius artis (i.e. artis poeticae) duo sunt: quia aut res gesta aut res ficta. Narratio autem rei geste historia est’” (D. Gundissalinus, *De divisione philosophiae*, hrsg. v. Ludwig Baur).

19. *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*. Dl. II: *De Middelnederlandse Letterkunde. Van omstreeks 1300 tot de Renaissance*. Door J. Van Mierlo. Antwerpen-Brussel, Standaard Boekhandel; 's-Hertogenbosch, Teulings, p. 7.

hechttten, ons interesseert hier in dit verband waarom *Snellaert* in verhouding vrij uitvoerig over deze stukken handelt.

Een zeker nationaliteitsgevoel, waarvan Knuveldeer nog de belangrijkheid voor de rijmkronieken schijnt te zien²⁰, kan meege-speeld hebben. Van primordiaal belang echter lijkt deze factor niet, vermits beide genoemde rijmkronieken („De slag van Woeringen” en „De Grimbergsche oorlog”) eerder locale aangelegenheden tot onderwerp hebben. Snellaert formuleert zelf dat het „jammer [is] dat deze twee gedichten, die van eene epische wending zyn, inlandsche oorlogen ten onderwerp hebben, en alzoo geen algemeen belang bezitten”. En hij stelt zelf een onderwerp voor dat een dichterlijke bewerking verdiende: „De *Sporenslag* met deszelfs aenleidende oorzaken, daerentegen, ware een onderwerp geweest een vryheidademend volk waerdig, en geschikt om het nationaal gevoel te verlevendigen”²¹. Men kan alleen maar gissen hoeveel bladzijden Snellaert zou gewijd hebben aan een rijmkroniek die de Guldensporenslag – symbool van de overwinning van het Vlaamse op het Franse element – tot voorwerp van handeling zou gehad hebben!

Een andere factor waarom Snellaert de rijmkronieken of de geschiedkundige werken belangrijk acht, is wellicht omdat hij deze werken volkomen als literatuur beschouwt en hij derhalve misschien nog min of meer aanleunt bij de middeleeuwse opvatting dat de dichter de res gesta tot uitgangspunt kan nemen van zijn dichtwerk, en deze dan in een poëtische versvorm behandelen kan. In ieder geval bekijkt Snellaert deze rijmkronieken ook vanuit een literair oogpunt, en zegt hij b.v. over „De Slag van Woeringen”: „Eene eenvoudige en zuivere, dikwyls zeer dichterlyke uitdrukking verregtvaardigt den ophef aen dit dichtstuk gegeven, sedert dat Willems het deed kennen”²². Een analoog geval treffen we aan op 't einde van het derde hoofdstuk van het *Kort Begrip* (= de tijdspanne die de regering van het huis van Boergondië omvat), waar de auteur zegt: „Onder een louter letterkundig oogpunt beschouwd, telt dit tydvak weinige geschiedschryvers, der aenhaling waerdig”. Onder de weinigen die van belang zijn uit een literaire gezichtshoek, citeert Snellaert dan Marcus van Vaernewyck met zijn „Historie van Belgis”²³. Opmerkenswaard is ook hier dat Snellaert wel degelijk zuiver geschiedkundige bescheiden vanuit literair standpunt beschouwt en dus als literatuur ziet.

Ook negatieve bewijzen – geschiedkundige geschriften waarin

20. G. P. M. Knuveldeer, *Handboek*, dl. I, p. 233.

21. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 114.

22. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 36.

23. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 74-75.

Snellaert dan geen literaire waarde vindt – staven deze bevinding. Zo horen we over het „Gedichte van tbewys der fondatie, oirspronck der wapene, metten borch, handen en Roosenhoet der stad Antwerpen”²⁴: „Als dichtstuk bezit het werk niet de minste verdienste”²⁴, en over het „Klagtschrift” van Walckiers vernemen we: „Dichterlyke waerde is er niet in, en de bastaerdwoorden zyn niet gespaerd”. Toch drukt Snellaert twee strofen af van dit laatste geschrift, immers „voor de geschiedenis der stad is het werk zeer merkwaardig”²⁵, wat meteen aantoonst dat hij zich dan toch weer niet alleen op literair standpunt stelt, maar een werk soms ook louter om het zuiver historisch belang vermeldt.

Tenslotte dient erop gewezen dat niet enkel geschiedkundig werk in versvorm, maar ook in proza wel eens vanuit literair standpunt wordt gezien. Zo beschouwt Snellaert Hooft blijkbaar hoofdzakelijk als geschiedschrijver, en als zodanig roept hij over de 17de-eeuwse dichter uit: „doch wat wint hy niet al, (...), aen kracht van uitdrukking? Van die zyde beschouwd, is Hooft’s wedergâ nog niet opgestaen, en kunnen de andere hedendaegsche volkeren weinige schryvers, om de kracht en de levendigheid, hem tegenover stellen”^{26 27}.

In ieder geval, de vrucht die we meebrengen van ons uitstapje in de rumoerige wereld van veldslagen en oorlogen, stadsstichtingen of andere zuiver historische gebeurtenissen, is dat we duidelijk mogen stellen dat Snellaert een bijzonder hechte relatie zag tussen geschiedkundige en bellettristische geschriften. Dit lijkt meteen wel de voornaamste reden waarom hij relatief veel belang hecht aan de historische werken in zijn literatuurgeschiedenissen.

Hebben we tot hiertoe geschiedkundige stukken besproken, andere werken die Snellaert opneemt zijn van meer uitgesproken lerende of moraliserende aard, met name o.m. geschriften van Maerlant.

Enkele aspecten in de rol die Maerlant in onze literatuur gespeeld heeft, schijnt Snellaert klaar doorzien te hebben. Hij weet dat de dichter „de schilderende letterkunde” „een’ geweldigen slag” heeft toegebracht, doch mild voegt hij hieraan toe: „men is geneigd hem den doodsteek te vergeven, dien hy aen de poezy gaf, wanneer men nadenkt wat een gelukkigen invloed hy op den

24. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 199-200.

25. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 202-203.

26. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 89.

27. Terecht krijgt Hooft’s *Nederlandsche Historiën* – gelet op het karakter van dit proza, dat echte kunst is – bij Knuveldeer ook nog een vrij uitvoerige bespreking. (G. P. M. Knuveldeer, *Handboek*, dl. II (1971), p. 281-284).

zedelyken toestand der Nederlanders heeft uitgeoefend”²⁸. De reden derhalve waarom Snellaert de „Rymbybel” of „Den Spieghel historiael” vernoemt, ligt voornamelijk in de invloed die Maerlant op „den zedelyken toestand” van het volk uitoefende. Doch, de middeleeuwse auteur is voor hem ook pionier op andere terreinen. Immers, „hy verbrak den afstand tusschen de geleerde wereld en het volk, met de beroemdste werken van zynen tyd in de landtale over te brengen”²⁹. Hier is het het sociale aspect van Maerlants rol dat de klemtoon krijgt: de dichter overbrugde de kloof tussen geleerden en volk op het terrein dat toen wetenschap heette. Dit deed hij – en dit is naast het lerende, naast het sociale aspect, de derde belangrijke factor in de trits – via de volkstaal. *Dat* is het wezenlijk belang van Maerlant: leren, moraliseren, de wetenschap naar het volk brengen, maar dat alles „in de landtale”, in de volkstaal. Aantonen dat het Nederlands van oudsher een zelfstandige taal is, die waardig werd gekeurd de diverse domeinen van wetenschap te bestrijken en te beschrijven, dát wou Snellaert. Bovendien blijkt het dan dat het Nederlands van toen nog zuiver was, nog niet verbasterd door allerlei wezensvreemde uitwassen en smetten³⁰.

Religieus geïnspireerde geschriften zoals de 16de-eeuwse psalmvertalingen vormen een andere categorie die we op ’t eerste gezicht niet in een literatuurgeschiedenis verwachten. Onder deze laatsten is het in ’t bijzonder Dathenus die Snellaerts aandacht afdwingt. In zijn psalmberijmingen vindt hij dan ook „veel zuiverheid van tael en eene gemakkelykheid van styl”³¹. Dus alweer constateren we dat ook hier ons de religieuze geschriften voor de geest worden gebracht niet alleen om hun zuiver historisch of religieus belang, maar ook enigszins om hun literaire waarde, vermits Snellaert – zij het terloops en dan nog in vage termen – een literair aspect (de gemakkelykheid of vloeiendheid van stijl) ervan opmerkt. Dat deze psalmberijmingen tot de letterkunde kunnen gerekend worden, hoeft momenteel geen betoog meer. In de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* b.v. ruimt Overdiep er opvallend veel plaats voor in³². Ook onlangs nog heeft K. Porteman

28. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 20 en p. 23. Cfr. ook: *Kort Begrip*, p. 32.

29. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 23. Cfr. ook: *Kort Begrip*, p. 32.

30. Inderdaad, over de „Rymbybel” en „Het leven van sinte Franciscus” zegt Snellaert: „Buiten den inhoud kan de verdienste dezer beide werken van Maerlant alleen om de gewone zuiverheid van tael geroemd worden” (*Verhandeling*, p. 133).

31. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 193. Ook Snellaert zelf spreekt van „psalmberijmingen” (p. 193).

32. *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*. Dl. III: *De Letterkunde van de Renaissance. Tot Roemer Visscher en zijn dochters*. Door G. S. Overdiep. P. 188-223 vinden we de bespreking van „De Protestantische Psalmvertalingen”. Daarin beslaat „de berijming van Dathen” p. 194 tot p. 197.

in een korte studie voldoende aangetoond dat Dathenus' psalmberijmingen naast een historische of religieuze betekenis ook onmiskenbare literaire waarde hebben³³.

Sprekend we eerder over psalmberijmingen dan over psalmvertalingen, en had Snellaert het ongetwijfeld bij het rechte eind deze als literatuur te beschouwen, dan moeten we eerder kritisch staan tegenover zijn opname en bespreking van een ander „genre” dat in feite slechts heel onrechtstreeks met belletristiek te maken heeft; bedoeld worden de geschriften over „natuur- en geneeskunde” die in de optocht voor onze ogen voorbijdefileren. Een studie b.v. over astronomie ervaren we in een literatuurgeschiedenis inderdaad als een vreemde eend in de bijt.

Heeft Snellaert beweegredenen of drijfveren gehad om dit soort werken te behandelen?

Zijn oordeel over de „Naturen bloeme” van Van Maerlant is stereotiep: het is volgens hem „niet van den kant der dichterlyke verdiensten dat het werk moet beoordeeld worden”; immers, „dichterlyke verheffing ware nutteloos geweest”. Op welk plan ligt dan de verdienste van dit stuk?: „hetzelve is geschreven om by elke gelegenheid te worden geraedpleegd; een oprecht *vade mecum* van dien tyd”³⁴. Het pleit voor Snellaerts historische zin dat hij er zich van bewust is dat een stuk als de „Naturen bloeme” niet vanuit literair oogpunt moet beoordeeld worden, en dat het belang ervan vooral in het vlak van de inhoud ligt. Hetzelfde geldt voor de „Natuercunde van het heelal”, een gedicht dat „allerbelangrykst” heet „voor de geschiedenis der natuerkundige wetenschappen” en dat „bewyst dat de *physica*, by ons althans, toen veel beter gekend was dan men het algemeen wil doen voorkomen”³⁵. Voor Snellaert zijn die werken derhalve bewijsstukken van hoge wetenschappelijke ontwikkeling van onze voorouders. Staat het inhoudelijk aspect centraal, toch meent Snellaert in de „Natuercunde van het heelal” enige literaire karakteristieken aan te treffen: hij citeert enkele verzen en besluit: „Uit de aengehaelde proeven ziet men dat de verzen zuiver, somtyds krachtig zyn”³⁶. Men zou derhalve kunnen aannemen dat hij al deze natuur- en geneeskundige geschriften gedeeltelijk opnam omdat ze in een soms krachtige versvorm gesteld waren. Is dit wellicht waar voor sommige ervan, dan kunnen we dat niet beamen voor alle natuur- en geneeskundige geschriften. Inderdaad, in het *Kort Begrip*

33. K. Porteman, *Pieter Dathenus* (1530/32-1588). P. 62-70 in: *Ons Erfdeel*, XIV, nr. 4 (1971).

34. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 140.

35. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 140-141.

36. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 142.

spreekt de auteur duidelijk over gelijkaardige *prozageschriften*, „handelende over geneeskunde en physiologie: dergelyke zyn de werken van Jan Ypermans, zekere verhandeling over de handwaerzeggerij en een andere over de gelaetkunde”³⁷. Deze getuigen van „wetenschapsbeoefening” in de volkstaal – in proza gesteld – horen helemaal niet thuis in een literatuurgeschiedenis. Tot Snellaerts eer dient echter gezegd dat hij ze slechts even aanroert en er niet dieper op ingaat.

Een andere drijfveer voor het behandelen van stukken uit het domein van de „genees- en natuerkundige wetenschappen” ligt eventueel in het bewijs dat ze leveren dat die takken van wetenschap „hier te lande sterk beoefend werden, zelfs, gelyk thans nog, dat in ons volkskarakter eene voorliefde verborgen ligt voor de studie der natuer”³⁸. Deze tekst wijst erop dat Snellaert wil aantonen dat ons volk een eigen aard, een eigen volkskarakter heeft; een aspect ervan is namelijk de voorliefde „voor de studie der natuer”. Ook elders blijkt Snellaerts gehechtheid aan de natuer, niet alleen omdat hij de bestudering ervan als een facet van onze volksaard beschouwt³⁹, maar ook omdat hij sympathiek staat tegenover natuurbeschrijvingen in de dichtkunst als dusdanig. Zo b.v. betreurt hij dat de dichter Poot, alhoewel hij ook „het buitenleven met de volle begeestering der overtuiging” kon bezingen, op zeker ogenblik „zyne zangster bezoedelen {liet} door mythologisch klatergoud, een armzalig arlekynspak op de breede schouders van een germaenschen zoon”⁴⁰. In een latere uitgave van de *Schets* wordt dan naast Poot de dichter Cornelis Maertsz besproken. Dit is iemand naar Snellaerts hart. Hij vraagt immers zijn „leenspreuken” „aan zynen boerenhalm, aan de bewoners zynier vlieten, aan vink en leeuwrik, aan koeien en schapen”⁴¹.

Liefde voor de natuer, voorliefde voor de studie ervan en voor de omdichting van natuuraferelen in poëzie, het zijn zovele aanduidingen tevens van Snellaerts eigen interesse voor de natuerkundige studie. In zijn eerste literatuurgeschiedenis affirmeert hij: „Eene der aentreckelykste studien is wel zeker die der natuerkundige wetenschappen”⁴². Zou dan daar precies niet de hoofdreden te vinden zijn waarom Snellaert dit soort werken een plaats voorbehoudt, namelijk in zijn persoonlijke ruime interesse voor elke

37. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 38.

38. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 38.

39. Op een andere plaats wordt de „liefde voor de natuer” gezien als „hetgeen de germaensche volkeren van de romaensche onderscheidt” (*Kort Begrip*, p. 24).

40. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 121-122.

41. F. A. Snellaert, *Schets eener Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. 4°, verm. en verb. uitg., Gent-Utrecht, 1866, p. 197.

42. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 138.

natuur- of geneeskundige wetenschap? Als medicus, als man van de positieve wetenschappen moet hij immers naast zijn contact met oude letterkundige monumenten bijna vanzelfsprekend kennis gemaakt hebben met oudere geschriften in de volkstaal die min of meer vulgariserend, al dan niet in versvorm, behandelden wat vroeger als wetenschap werd beschouwd. Vermits die geschriften dan tevens getuigen waren van wetenschapsbeoefening in de landstaal, in het Nederlands, zal Snellaert ze des te gemakkelijker in zijn literair-historisch overzicht betrokken hebben.

Tot hiertoe bespraken we de geschiedkundige – vooral de middeleeuwse rijkchronieken –, religieuze of natuurkundige geschriften waarvoor Snellaert een plaatsje inruimt of zelfs een vrij aanzienlijke ruimte ter beschikking stelt. De opname van sommige van deze werken was gerechtvaardigd; voor andere maakten we voorbehoud.

Een categorie geschriften die hier eveneens onze aandacht opwekt omdat ze niet onder de belletristieke ressorteert, vormen de taalkundige studies.

Een drijfkracht die onmiskenbaar Snellaert ertoe aanspoorde deze categorie extra-literaire stukken in zijn galerij uit te stallen moeten we ongetwijfeld zoeken in wat hij zegt over de 16de eeuw; inderdaad, in die tijd werd volgens hem „alles wat tot de mensche-lyke kennissen behoort [werd] in de volkstaal behandeld”⁴³; bij de titels die de auteur ons ter illustratie meegeeft, vinden we o.m. de „Nederlantsche Spellinghe” van Joos Lambrecht, de „Nederduitsche orthographie” van Pontus de Heuter en de „Teutonista” van G. van der Schueren⁴⁴. In de *Verhandeling* van 1838 vonden we de meeste van deze taalkundige geschriften niet⁴⁵. Dit is logisch: de *Verhandeling* handelt in de regel enkel over de „Nederlandsche Dichtkunst”. In het *Kort Begrip* – en dus ook in de *Histoire* – echter wil Snellaert blijkens bovenstaand citaat allerlei titels meegeven van o.m. taalkundige werken in proza die in de landstaal – het Nederlands – gesteld zijn. Op die manier wil hij steeds weer en steeds meer argumenten verzamelen voor één van zijn grondstellingen, namelijk dat van oudsher het Nederlands de taal geweest is waarin allerlei problemen – in dit geval van orthografische, spraakkundige of lexicografische aard – behandeld werden. Bovendien wenst hij te beklemtonen dat dat 16de-eeuws

43. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 67.

44. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 71-72. Zie ook: *Histoire*, p. 102-103.

45. Wel vinden we in de *Verhandeling* de „Nederduitsche spelling” vermeld (p. 162). Doch hier is het werk dan opgenomen in het algemeen overzicht dat de auteur geeft in het begin van zijn behandeling van het „Tweede Tydvak”.

proza „minder van vreemde inmengsels bezoedeld werd” dan „de gebondene styl”, dan de poëzie⁴⁶. Dus ook uit puristisch oogpunt lijken deze stukken Snellaert het vermelden waard; ze zijn er namelijk eens te meer een bewijs van dat, is onze 16de-eeuwse dichtkunst door heel wat wezensvreemde elementen bezoedeld, het Nederlandse proza betrekkelijk gaaf gebleven is. Bijzonder suggestief is dan ook dat in de vierde uitgave van de *Schets* de namen van een Simon Stevin of van de 16de-eeuwse puristen Jan van Mussem en Jan Van de Werve opduiken⁴⁷.

Dit alles nu betekent echter niet dat er geen enkele relatie zou zijn tussen bellettristische en zuiver taalkundige geschriften. Integendeel, een goede spraakkunst of een degelijk woordenboek moet opgebouwd worden o.m. vanuit voorbeelden aan de literaire werken ontleend; omgekeerd zullen deze laatste technisch gezien des te meer verzorgd zijn naarmate de auteur allerlei spraakkundige of lexicografische problemen onderzocht of althans bestudeerd heeft. Er dient een wederzijdse bevruchting tussen beide disciplines plaats te vinden.

In dit licht moeten we Snellaerts uitspraak interpreteren: „Marnix bragt het zyne aen 't hervormen van het spraekunstig en woordvoeglyk gedeelte toe”⁴⁸. Door zijn literair-godsdienstig werk heeft Marnix dus een zekere invloed uitgeoefend op de taalkunde. In omgekeerde orde is het dan „met het begin der achttiende eeuw” geweest dat „de beurt [lag] aen de taelkunde, om de letteren in hare ontwikkeling te bevorderen”⁴⁹. Inderdaad, taalkundigen als Ten Kate en Huydecoper „gaven den smaek voor de aeloude gedenkteekenen onzer letterkunde”⁵⁰. Het is duidelijk: verwachten we normaal namen als Huydecoper of Ten Kate niet in een literatuurgeschiedenis – althans niet om hun taalkundig belang te belichten –, dan wil Snellaert hier speciaal de aandacht trekken op deze lichtbakens uit de eerder donkere 18de eeuw, op deze lichtfakkels die niet alleen de sporen aanwezen langswaar de taalkunde diende te evolueren, maar die tevens, door hun taalkundige studies, – in het geval Huydecoper toegepast op de literatuur –, de richting van de letterkundige studie als zodanig toonden. Het is vooral Huydecoper geweest die in volle 18de eeuw getuigenis aflegde van aanvankelijk historische of taalkundige belangstelling voor onze oude literatuurmonumenten. Door het verzamelen, bekendmaken en uitgeven van die oude (soms lite-

46. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 67.

47. F. A. Snellaert, *Schets*. 4° uitg. (1866), p. 112-113.

48. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 71.

49. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 124.

50. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 126.

raire) teksten evenwel kon de zuiver taalkundige of historische interesse gemakkelijk omslaan naar een meer literair-esthetische belangstelling. Literair-historische studie was het resultaat van die evolutie; en wie zal betwijfelen dat deze bestudering van oudere literatuur rechtstreekse invloed gehad heeft op het literair gebeuren b.v. van de 19de eeuw? In die zin is de taalkundige bedrijvigheid dikwijls rechtstreeks verbonden met letterkundige aangelegenheden, en is de vermelding ervan in een literatuurgeschiedenis in grote mate te begrijpen. Evenwel blijven voor een letterkundige geschiedenis de taalkundige geschriften slechts interessante documenten die de technische zijde van het kunstwerk – de vorm waarin het gegoten werd – kunnen beïnvloeden hebben. Strikt gezien horen ze niet thuis in een literatuurgeschiedenis.

Tenslotte dient hier gewag gemaakt van *het* monument van Nederlandse taalkunde bij uitstek, het WNT, waar Snellaert vanaf de derde uitgave van zijn *Schets* melding van maakt. Zin-sneden als „waerachtig zinnebeeld der eenheid, der heelheid van den nederlandschen stam” of „een gewrocht dat de kuiperyen der staetkunde te kloek zal wezen”⁵¹ lichten ons voldoende in omtrent zijn bedoelingen met het vermelden van deze onderneming. Nationalistische motieven geven hier duidelijk de doorslag.

Andere vreemde elementen die Snellaert in zijn literatuurgeschiedenis laat gedijen zijn de literair-theoretische geschriften. Deze categorie is rechtstreeks betrokken op de literaire werken in die zin dat de geschriften die ertoe behoren allerlei technische voorschriften geven die een auteur van scheppende literatuur dient in acht te nemen.

Zo spreekt Snellaert in zijn *Verhandeling* o.m. heel bondig over de „Const van rhetoriken” van Mathias Casteleyn. Wel is de vermelding van dit werk opgenomen in het algemeen overzicht bij 't begin van de behandeling van het „Tweede Tydvak, sedert het huis van Bourgonje, tot aen het innemen van Antwerpen door Parma”. „Wat de dichterlyke verdiensten van het werk aengaet,” zegt Snellaert evenwel, „hetzelve bezit er volstrekt geene. Het is nothans allermerkwaardigst om de begrippen van dien tyd over de kunst na te gaen”⁵². Het lijkt dus ook louter vanuit het inhoudelijk standpunt dat de auteur het werk voor opname waardig keurt. Strikt gezien is het zelfs onjuist te spreken over het al dan niet aanwezig zijn van „dichterlyke verdiensten” in dit werk. Dat is niet de bedoeling van een dergelijk tractaat. In het *Kort Begrip*

51. F. A. Snellaert, *Schets*, 3° uitg. (1855), p. 225.

52. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 158.

heeft Snellaert ten andere afgezien van die esthetische beoordeling⁵³.

Eveneens in het algemeen historisch overzicht, ditmaal bij de aanvang van de bespreking van het „Derde Tydvak” van de *Verhandeling*, dat loopt „sedert de overgave van Antwerpen aen Parma, tot aen de dood van Albert en Isabella”, bespreekt Snellaert de prosodie van Ymmeloot op grond van zijn studie „La France et la Flandre réformées, ou traité enseignant la vraie méthode d’une nouvelle poésie françoise et thyoise, harmonieuse et délectable”. Toch vinden we er ook een stuk uit „Bellona en Astrea”, „tot proeve van Ymmeloot’s trant en poezy”⁵⁴.

Ook Labares vertaling van Boileaus „Art poétique” bespreekt Snellaert – in zijn *Kort Begrip* dan. Labare sprak volgens hem Boileau soms tegen, „namelyk ten opzichte der eenheid van tyd en plaets, in navolging der Grieken door de Franschen op het tooneel ingevoerd. Zoo bragt hy eene welberedeneerde hulde toe aen den smaeke zyns landaerts, met de banden af te keuren, welke de fransche dichtkunde om de letterkunde klinken wilde”⁵⁵. Het ligt voor de hand dat Snellaert hier een scherp onderscheid wil maken tussen de Franse en de Nederlandse „landaert”. Franse patronen en modellen kunnen niet zonder meer op onze letterkunde overgedragen worden. Wij vormen een zelfstandig volk, met een eigen taal en cultuur, met een eigen letterkunde. *Dat is één* der grondstellingen die Snellaert met zijn literatuurgeschiedenissen wou bewijzen, en *daarvoor* verzamelde hij allerhande gegevens. Hier is het Labares vertaling die hij vooral in dat licht interpreteert.

Kunnen we de literair-theoretische geschriften gedeeltelijk als wegwijzers in de tuin der poëzie beschouwen, dan zijn we toch meer geïnteresseerd in de beschrijving van bloemen en planten, bomen en struiken, bloesems en vruchten, m.a.w. in de literaire werken zelf. En het blijkt dat Snellaert zich daar enigszins van bewust was. In ieder geval plaatst hij de vermelding van Casteleyn of Ymmeloot als literair-theoretici in het algemeen (cultuur)-historisch overzicht dat elk tijdvak van zijn *Verhandeling* inleidt⁵⁶.

* * *

Het wordt tijd tot een besluit te komen en de vruchten die we samengebracht hebben uit Snellaerts literatuurgeschiedenissen, in

53. Cfr.: „Verwyderd van schoolsche overdrevenheid, nu en dan wyze, met het eigenaerdige onzer tael overeenstemmende voorschriften bevattende, werd de *Const van Rhetoriken* het somtyds heilzame handboek van facteurs en van jongers”. (*Kort Begrip*, p. 59).

54. F. A. Snellaert, *Verhandeling*, p. 223.

55. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*, p. 120.

56. Cfr. supra, p. 199-200.

de weegschaal te leggen en te keuren. Enkele conclusies kunnen we – meen ik – alvast trekken.

Op de eerste plaats is het zo dat Snellaert de verhouding tussen de zuiver literaire en de geschiedkundige werken bijzonder hecht ziet; terecht beschouwt hij o.m. de middeleeuwse rijmkronieken ook vanuit een letterkundig gezichtspunt. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor zijn visie op de relatie psalmberijmingen-literaire werken.

De verhouding die hij ontwaart tussen taalkundige of literair-theoretische geschriften enerzijds en de bellettristische werken anderzijds, is er één van wisselwerking. Wederzijdse beïnvloeding en bevruchting lijkt hem noodzakelijk. De redenen waarom hij de categorieën van taalkundige of literair-theoretische tractaten opneemt, tonen aan dat hij ze in de regel niet als literatuur beschouwt.

Voor deze geschriften geldt m.a.w. dat Snellaert ze voornamelijk interessant vindt op inhoudelijk plan; dit is eveneens het geval voor de natuurkundige werken en voor de didactisch-moraliserende literatuur; in deze laatste categorie ziet hij de waarde van Maerlant vooral gelegen in zijn lerende en sociale rol; de middeleeuwse „vader der Dietscher dichtren” wist namelijk allerlei kennis over te brengen in een bevattelijke taal, in de volkstaal.

Dit laatste aspect – het meegeven van kennis in de volkstaal – heeft Snellaert herhaaldelijk beklemtoond. Het is één van de redenen waarom hij een gamma van taalkundige, natuurkundige of literair-theoretische werken voor onze ogen laat voorbijschuiven. Voor zijn eigen taalgenoten en zijn franstalige landgenoten (cfr. *Histoire*) wit op zwart bewijzen dat het Nederlands een volwaardige taal is, en in het verleden veelvuldig gebruikt werd ook voor 't beoefenen van wetenschap of voor 't overbrengen van kennis, *dat* wou hij. Bovendien wenste hij te bewijzen dat wij een eigen volksaard hebben; zijn vermelding van onze voorliefde tot de studie van de natuur of het aanduiden van Labares bewuste afwijkingen van Boileaus voorstellen voor de Franse dichtkunst kunnen daar voldoende op wijzen. Een nationalistische tendens is tevens onmiskenbaar aanwezig in de bewoordingen waarin Snellaert over een onderneming als het WNT spreekt. Het weze echter duidelijk gesteld dat dit alles niet betekent dat hij alle mogelijke titels van werken in zijn etalage uitstalde; in zijn *Histoire* of zijn *Kort Begrip* werkte hij in sommige gevallen met capita selecta of wenste hij slechts de grote krachtlijnen in de Nederlandse literatuur aan te geven. Terloops zij het vermeld dat een enkele maal – met name in het geval van de genees- en natuurkundige geschriften – persoonlijke voorkeur of eigen belangstellingsfeer onge-

twijfeld een rol speelden bij de opname van werken in Snellaerts literatuurgeschiedenis.

Voor deze genees- en natuurkundige werken dient bovendien aangestipt dat hij ze – althans deze in versvorm gesteld – occasioneel toch als literatuur beschouwt, vermits hij er wel eens een literaire karakteristiek in aantreft.

Een laatste aanduiding betreffende de manier waarop Snellaert literatuurgeschiedenis beschouwt, kan ons tevens tot een eindconclusie leiden.

Uit het „Voorberigt” van het *Kort Begrip* (1849) blijkt namelijk dat de auteur zijn studie de lezer aanbiedt, „in afwachting dat myn grooter geschiedkundig gewrocht over den gang der geestontwikkeling by onzen landaert het algemeen oordeel worde aengeboden”⁵⁷. Snellaert doelt hier op zijn plan een meer uitgebreide geschiedenis van de Nederlandse letterkunde op te stellen. En in het „Voorberigt” van de derde uitgave van zijn *Schets* (1855) zegt de auteur over de nieuwe namen die in zijn nieuwe uitgave zijn ingelast, dat ze „als lichtpunten daergesteld [zijn] tot ruimer begrip der geestbeweging in de Nederlanden”⁵⁸. Deze nieuwe namen slaan o.m. op literaire figuren (Lodewyk van Velthem⁵⁹; Stalpaert Van der Wiel⁶⁰). „Geestontwikkeling” en „geestbeweging” zijn derhalve termen die Snellaert in verband met „literatuurgeschiedenis” gebruikt, en die erop wijzen dat dit begrip voor hem een grote omvang had. Ik geloof dat alles wat hierboven gezegd is deze bevinding alleen maar kan steunen. In dit kader moeten trouwens niet alleen sommige geschriften, maar ook bepaalde *passages* die stricto sensu niet in een literaire geschiedenis thuishoren – b.v. over de Vlaamse beweging – gesitueerd worden⁶¹.

Het begrip literatuurgeschiedenis was dus voor Snellaert nog heel ruim – heel wat ruimer dan tegenwoordig –, daar hij enerzijds bepaalde soorten geschriften die wij niet of slechts ten dele als literatuur ervaren, soms als zodanig ziet, en vermits hij anderzijds heel wat ook voor hem niet-literaire stukken vluchtig onderzoekt of even vermeldt.

57. F. A. Snellaert, *Kort Begrip*. Voorberigt, p. II.

58. F. A. Snellaert, *Schets*. 3° uitg. (1855). Voorberigt, p. VI.

59. F. A. Snellaert, *Schets*. 3° uitg. (1855), p. 47.

60. F. A. Snellaert, *Schets*. 3° uitg. (1855), p. 163.

61. Over het vermelden van de cultuurhistorische achtergrond en over het opnemen van allerlei algemeen culturele wetenswaardigheden (o.m. over de Vlaamse beweging en het aandeel van J. F. Willems hierin (*Kort Begrip*, p. 153 en vlg.)) zou heel wat te zeggen zijn. Vermits we ons hier beperken tot de niet zuiver literaire *geschriften* die Snellaert in zijn literatuurgeschiedenissen opneemt, kunnen we binnen dit bestek niet handelen over allerlei *passages* die feitelijk in een letterkundige geschiedenis niet thuishoren.

Belgiës lange weg naar de vaccinatiedwang

door

DR. L. ELAUT *

In 1798 publiceerde Edward Jenner te Londen zijn *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae*.

Hij ontwierp daarin een wetenschappelijke methode die het mogelijk maakte de profylaktische immunizatie tegen de pokziekte, zelfs op wereldschaal, tot stand te brengen. Reeds na vrij korte tijd werd de Jennerse koepokinenting individueel toegepast en gepropageerd.

Om mij tot een enkele plaats te beperken, wijs ik op het baanbrekend werk van Guillaume Demanet (1747-1831), een Gents chirurgijn, verlosmeester en steensnijder, die dank zij zijn persoonlijke relatie met Jenner, vaccine uit Engeland kon betrekken en daarmee de eerste inenting in zijn stad verrichtte op 7 september 1800. Hij nam ook het initiatief om de nieuwe methode door de welgestelde burgerij te doen aanvaarden, en was de eerste voorzitter van het Comité de Vaccine, dat zich tot doel stelde de vaccinatie kosteloos ten behoeve van de onvermogens in te richten ¹.

Met het oog op een uitgebreide toepassing van een eenvoudig, efficiënt en veilig immunizeringsprocédé, trokken de regeringen de zaak tot zich. Ze zorgden voor het bereiden en in voorraad houden van een betrouwbare entstof, die ze kosteloos en onbeperkt ter beschikking van de geneeskundigen stelden, ze zetten de bevolking aan de kinderen te laten vaccineren, richtten daartoe zitdagen in en namen alle onkosten voor hun rekening.

Hoewel op die manier van overheidswege sterk op de vaccinatie aangedrongen en op de gevaren van het achterwege laten daarvan met nadruk gewezen werd, behelsden de voorschriften geen enkele wettelijke verplichting. Dit bracht mede dat het de goeude standen waren die het nut van de vaccinatie tegen de pokken het eerst begrepen, en hun kinderen vrij vlot lieten inenten; ze konden daarvoor uit eigen beurs betalen.

* Voor het opzoeken van dokumentatie dank ik dhr J. Temmerman en zijn personeel van de Studie- en Dokumentatiedienst van de Belgische Senaat.

1. *Biogr. Nat.* V, 1876, 510; N. Cornelissen, *Notice biographique de G. Demanet*, Gent 1832.

Met de volksklasse was het anders gesteld. De berooidheid en de daaruit voortvloeiende verwaarlozing van de meest essentiële preventieve gezondheidszorgen, hadden tot gevolg dat de dringende uitnodiging van hogerhand om de kinderen te laten vaccineren, meestal dode letter bleef. Ten gevolge van dit in gebreke blijven ging men in de verantwoordelijke, en zich bezorgd makende, regeringskringen de noodzakelijkheid overwegen een zekere vaccinatiedwang in te voeren.

* * *

Voor het Koninkrijk der Nederlanden, waartoe het huidige Belgische grondgebied toentertijd behoorde, vindt men van de ongewilde doch in feite gegroeide medisch-sociale diskriminatie-toestand ten opzichte van de noodzakelijk geachte veralgemeende vaccinering, het eerste duidelijk bewijs in het Koninkrijk Besluit nr. 20 van 18 april 1818.

Een vaccinatiedwang wordt ingevoerd met deze woorden: „1° Alle diegenen, welke uit de algemeene of plaatselijke kassen gealimenteerd worden of eenigen onderstand ontvangen, zullen verplicht zijn hunne kinderen, voor zoo verre die nog geene kinderziekte gehad hebben, hetzij uit de natuur, hetzij door inenting², en aan welke de Vaccine nog niet is geapliceerd, te doen vaccineren, zoodra de gezondheid en gesteldheid der kinderen die kunstbewerking zal toelaten. De Armbesturen zullen voor de uitvoering dezer bepaling zorg dragen”.

Ook de administrateurs van weldadige gestichten waren tot dezelfde maatregelen gehouden voor de kinderen onder hun voogdij geplaatst. De provinciale geneeskundige commissies en de gemeentebesturen moesten alles in het werk stellen om de vaccinatie vlot te doen verlopen, en de inenters kregen de regelen gedikteerd, ten einde van de gedane verrichtingen goede en regelmatige aantekening te houden, op straffe van niet vergoeding (art. 10).

Voorts deed paragraaf 4° van het Kon. Besluit in dezer voege een beroep op de particulieren om mede te werken „De administrateurs van zoodanige weldadige gestichten, welke uit hunne eigene fondsen of uit de kassen van particulieren onderhouden worden, ten einde het gezegend middel der vaccine meer en meer algemeen te maken, worden op het dringendst aangemaand, om ook in den

2. Met deze „inenting” wordt de „varioliatie” bedoeld; zij verschilt van de „vaccinatie”. Beide methodes zijn immunizerend. De eerste geschiedt door de aanzetting van een „mensenspok” van mens op mens, de tweede geschiedt door de aanzetting van een „koepok” op de mens.

hunnen, ter bereiking daarvan, met Ons mede werkzaam te zijn". Dwang zit er niet in, wel een zeer dringend verzoek.

Ook de variolatie bleef in 1818 in voege mits zekere voorzorgsmaatregelen. „In den bebouwdten kring der steden of dorpen zal niemand aan zich zelven of aan anderen de kinder-pokken mogen inenten of doen inenten, maar zal alvorens tot die inenting te mogen overgaan, daartoe aan het plaatselijk bestuur moeten worden opgegeven, of door hetzelfde moeten worden aangewezen eene plaats buiten den bebouwdten kring, welke de ingeënt wordende niet voor deszelfs volkomene herstelling zal mogen verlaten" (art. 16).

Artikel 10 van het Besluit is zeer duidelijk; het gaat om een vaccinatiedwang. Doch hij is slechts van toepassing op een deel van de bevolking, meer bepaaldelijk zelfs op één sociale klasse, diegene „welke uit de algemeene of plaatselijke kassen gealimenteerd worden of eenigen onderstand ontvangen". Op het eerste gezicht komt het ergerlijk voor, maar het lijdt geen twijfel dat maatregelen van die aard een nuttig gevolg moesten hebben. Het kwam er noch minder noch meer op aan, kinderen van de hygiënisch minst beveiligde volksklasse garanties te verstrekken tegen de gevaarlijke pokziekte, of zij dat wilden of niet.

Sankties voor niet naleving van de voorschriften werden in het Kon. Besluit niet voorzien. Wel wordt „een gouden gedenkpenning ter waarde van vijftig guldens uitgereikt aan geneesheren en heelmeesters, die zich door het doen van koepok-inenting, zonder daarvoor enige beloning te hebben genoten, bijzonder verdienstelijk gemaakt hebben, echter alleen in geval dat het getal dier gratis gedane inenting de honderd te boven gaat" (art. 9).

Het Kon. Besluit van Willem I gaat uit van de veronderstelling dat zij die voor de inenting konden betalen, hun kinderen inderdaad hadden laten vaccineren. Voor de kinderen die ten laste van de „armbesturen" vielen, moest de overheid instaan en betalen. Op die manier verwachtte men dat een diskriminatie in de middelen tot het bereiken van een noodzakelijk geachte profylaktische immunumaking van de hele bevolking zou vermeden worden.

Het kwam de overheden niet verantwoord voor een belangrijke groep ongevacceerden te laten voortbestaan, want daardoor konden pokkenepidemieën telkens opnieuw uitbreken, daar de besmettingshaarden niet uitgeroeid werden.

Aan de vaccinatiedwang werd streng de hand gehouden. In alle archieven van de tijd stoot men op rapporten, betalingsstaten, rekeningen, klachten, beloningen, uitreikingen van gouden penningen, dagingen, enz. die op de vaccinatie betrekking hebben. Men ontkomt aan de indruk niet dat allerwegen de inspanningen

bestendig werden aangehouden om de vaccinatie op algemene schaal doorgevoerd te krijgen.

Wanneer, na de Omwenteling van 1830, de Belgische onafhankelijkheid uitgeroepen werd, bleven de koninklijke besluiten van 1818 van kracht. Er werd in dezelfde mate en in dezelfde vorm als voordien over gewaakt dat de voorschriften toegepast werden.

Dank zij die, ofschoon slechts binnen bepaalde groepen van de bevolking doorgevoerde, vaccinatiedwang, nam de pokziekte in ons land zienderogen af, maar verdwenen was ze niet. De dwang was niet algemeen en niet sterk genoeg, om te beletten dat kinderen zowel als volwassenen door de mazen van het net konden ontsnappen. Van 1851 tot 1860 waren er in ons land nog gemiddeld 829 variolasterfgevallen per jaar³.

Hier en daar deden zich kleine epidemieën voor die tamelijk vlug konden bedwongen worden, onder meer door een intensivering van de vaccinatie of de variolatie. De frekwentie van deze laatste verminderde evenwel, wanneer men ging inzien dat de voordelen van de vaccinatie groter waren, terwijl zekere gevaren aan de variolatie verbonden bleven. In de medische annalen en statistieken vindt men de sporen van de intensiteit en de plaatsen van die sporadische uitbarstingen van de variola over het Belgische grondgebied in de negentiende eeuw terug.

* * *

In 1895 had de geneeskundige observatie, gepaard aan een beter inzicht in de etiologie van de pokziekte, gemeend zekere gunstige factoren voor het uitbreken van de kwaal, ten dele althans, te kunnen lokaliseren in één sektor van de industrie, te weten in de bewerking van de lompen.

Van deze empirische vaststelling maakte het Koninklijk Besluit van 4 februari 1895 gebruik om de vaccinatiedwang door te voeren ten overstaan van een groep werklieden die, in het bijzonder, aan het besmettingsgevaar blootstaan. Het putte zijn rechtsgronden uit voorafgaande besluiten van 1863 en 1886 betreffende het toezicht op de gevaarlijke en ongezonde bedrijven en werkplaatsen.

Na de onmisbare konsideranten, voortvloeiend uit de adviezen van geleerde genootschappen en inspektiediensten voor de volksgezondheid, luidt de hoofdkonklusie dat de manipulatie van lompen ernstige gevolgen van besmetting, en meer in het bijzonder van de variola meebrengt. En artikel 1 beveelt: „In alle industrieën waar lompen worden behandeld of gesorteerd, namelijk in de loodsen en stapelplaatsen van lompen, in de papierfabrieken en

3. Ontwerp gezondheidswet Berryer 1911, blz. 43.

in de spinnerijen, mogen de nijverheidshoofden, patroons of concessiehouders geen werknemer tot het sorteren, vervoeren of behandelen van lompen toelaten, zonder dat hij een geneeskundig attest heeft voorgelegd waaruit blijkt dat hij de pokken heeft gehad, of met sukses gevaccineerd werd”.

Artikel 2 schrijft voor dat de werknemers aan een revaccinatie moeten onderworpen worden, zodra de pokziekte of de geslaagde vaccinatie ouder is dan 3 jaar, en dit zolang zij in het ongezonde bedrijf werkzaam zijn. De werkgever moest de onkosten van die vaccinaties op zich nemen.

Ofschoon andermaal geen strafsankties voor de niet-naleving van de voorschriften voorzien zijn, behelst het Kon. Besluit van 4 februari 1895 een nieuwe vaccinatiedwang. Deze blijft tot een kleine groep van industriearbeiders beperkt, maar beroept zich, eens te meer, op de eisen van de volksgezondheid. De werknemers worden door de Staat in bescherming genomen, of zij het willen of niet. Indien zij het slachtoffer zouden worden van de variola, stellen zij de hele bevolking aan de ziekte bloot, en dat dient ten allen prijze vermeden te worden.

Een verdere stap op de weg naar volledige vaccinatiedwang wordt gezet door het Kon. Besluit van 31 juli 1897. Het richt zich tot de ouders van schoolgaande kinderen en tot de schoolhoofden, en beroept zich op art. 67 van de Grondwet, op de organieke wetten van 28 september 1884, van 15 september 1895 en van 22 juli 1897 betreffende het lager onderwijs, zowel het officiële als het door de wet erkende en gesubsidieerde, d.i. tot alle scholen die aan het stelsel van de wettelijke inspectie onderworpen zijn.

Dit Kon. Besluit bepaalt de voorwaarden onder dewelke kosteloos lager onderwijs verstrekt wordt. Op straf dat de aanvraag daartoe vanwege de ouders niet ontvankelijk is, moet een attest van vaccinatie met de naam van de vaccinateur voorgelegd worden (Kon. Besl. 31 juli 1897, art. 2 en 8).

Het is opnieuw één volksklasse, die van de onvermogenen en van de minder vermogenen, waarop de dwangmaatregel slaat. In de geest van de vaders van het Kon. Besluit zal wel de overtuiging bestaan hebben, dat zij die voor het onderwijs van hun kinderen betalen, deze kinderen ook tegen de pokken zullen laten vaccineren hebben vooraleer ze naar de school te sturen.

* * *

Uitdrukkelijk komt de vaccinatiedwang en de uitvoering daarvan in de Belgische wetgevende lichamen ter sprake bij de behandeling van het wetsvoorstel-Terwagne, dat een betere organisatie van de verplichte inenting tegen de variolaziekte op het oog heeft

(Kamer, zitting 1901-1902). Verslag waarover werd uitgebracht door volksvertegenwoordiger Dr. J. Delbeke (Kamer, zitting 1902-1903).

Het past, uit de Memorie van Toelichting tot dit ontwerp van wet het een en ander te noteren, om te zien hoe in dat jaar en in die kringen de vaccinatiedwang beoordeeld wordt.

Uitgangspunt was een opflakking van de pokken, zowel op het platteland als in de steden. Men schreef de oorzaak toe aan het ontbreken van een absolute verplichting tot vaccineren voor alle burgers.

In de vreemde was het daarmee anders gesteld. In Duitsland b.v. waren in 1857 slechts 5 personen gestorven, terwijl in sommige gemeenten van België in datzelfde jaar 5 personen per week stierven. In Londen bedroeg het sterftcijfer in 1897 0,0005 per duizend, doch nadat in Engeland in dat jaar, uit gewetensbezwaren, de vaccinatiedwang opgeheven werd, liep het sterftcijfer geweldig op. In het Zwitserse kanton Bern verging het in 1901 precies op dezelfde manier.

Een andere overweging luidde dat de Belgische Staat in 1882 te Kuregem het Koepokinstituut had opgericht, en dat het derhalve niet verantwoord was als men door het opschorten of het verzwakken van een algemene vaccinatiedwang de pokziekte zou toelaten het hoofd weer op te steken. Het zou een beschaafd land onwaardig zijn een ziekte te bestendigen waartegen het gewapend is.

Drie commissies van de Kamers keurden het voorstel van wet goed, twee verwierpen het. Een zesde commissie onthield zich. De centrale commissie stond afwijzend. Onder meer omdat het voorgestelde middel om de pokziekte voorgoed te bezweren (d.i. de vaccinatiedwang) niet strookte met 's lands zeden. Onze medeburgers zijn wars van verplichting, heette het, en dat zou meebrengen dat de anti-kampagne die vanuit andere landen gevoerd wordt, hier een vruchtbare bodem zou aantreffen, waardoor meer en meer personen zich aan de vaccinatie zouden onttrekken, en aldus het gevaar voor opflakking van de variola in de hand werken. Als men de verplichting voor de pokken invoert, waarom dan niet voor difterie, hondsdolheid, tuberculose? Zonder dwang heeft België in de strijd tegen de besmettelijke ziekten aanzienlijke vooruitgang geboekt, waarom niet voortgaan op die weg? In 1902 stierven in gans het land 335 personen aan de pokken, maar de centrale commissie van de Kamer was toch van oordeel dat dit niet genoeg was om een nieuwe inbreuk op de persoonlijke vrijheid te billijken. Derhalve werd geadviseerd het wetsvoorstel te verworpen.

Tegen de stelling van de herauten der absolute vrijheid in, legde een minderheid van de centrale kamerkommissie een nota neer. Zij nam het niet dat de meerderheid die 335 Belgische varioladoden in 1902 „niet genoeg vond om een nieuwe inbreuk op de vrijheid te wettigen”. Voor de heren van de minderheid waren die 325 sterfgevallen reeds te veel, en zij stelden voor het wetsontwerp Terwagne goed te keuren (vergadering van 8 juli 1903).

Het voorstel kwam niet in de openbare vergadering en het werd ook geen wet. Twee diametraal tegengestelde standpunten werden in de bespreking ingenomen, men liep verloren in beschouwingen over de individuele vrijheid en hield met de ravages van de pokziekte geen rekening. Men was niet rijp voor maatregelen waardoor meer dan driehonderd mensen hadden kunnen gered worden, al kostte het wat kleine onaangenaamheden bij duizenden anderen. Appreciaties over zulke dingen zijn aan de tijd gebonden.

* * *

In 1911-1912 kwam de vaccinatiedwang opnieuw ter spraak in de Belgische wetgevende lichamen; hij maakte deel uit van een breed opgezet ontwerp van gezondheidswet, voorgedragen door de heer P. Berryer, minister van Binnenlandse Zaken die de volksgezondheid in zijn bevoegdheid had (Kamer, vergadering 12 november 1912).

Art. 5 zegt: „De koepokinenting in den loop van het eerste levensjaar en de herinenting in den loop van het elfde en het een en twintigste jaar zijn verplichtend, behalve de verzachtingen welke zullen toegelaten worden door het uit te vaardigen reglement van uitvoering voor de toepassing dezer beschikking. De vader en, bij ontstentenis, de moeder, de voogd of elke persoon die de bewaking of de verantwoording van den minderjarige heeft, zijn persoonlijk verplicht dit voorschrift na te komen, wat betreft de inenting en de eerste herinenting”.

Artikel 31 bepaalt: „De inbreuken op de beschikkingen van deze wet en van de reglementen, uitgevaardigd voor de uitvoering ervan, worden gestraft met een geldboete van 8 dagen tot één maand, of enkel met één dezer beide straffen”.

Dit was de vaccinatiedwang in zijn zuiverste vorm. Hij gold voor de kinderen van alle bevolkingsklassen zonder onderscheid. Door met de kinderen te beginnen, hoopte men op de meest efficiënte wijze een algemene immuniteit te bereiken, en onder de kinderen waren ook de ziekte- en sterftcijfers het hoogst. Volwassenen die nog niet gevaccineerd werden, vielen evenwel niet onder de toepassing van de wet; zij konden door de ziekte aangestast worden en een gevaar voor de anderen uitmaken.

De zeer uitgebreide memorie van toelichting (210 bladzijden) die het ontwerp van wet bij de wetgever inleidt, maakt o.m. de historiek op van de strijd tegen de pokken (blz. 43-56). Men leest er dat de epidemieën van variola in de jaren 1871, 1872 en 1903 in België een sterfte hadden van respectievelijk 21315, 8706 en 1630 gevallen. En, voegt het stuk er aan toe: zonder overdrijven mag het getal overlijdens door zes of zeven vermenigvuldigd worden „bij gebrek aan verplichte kennisgeving”. En dat voor een ziekte „die van alle ziekten het gemakkelijkst kan vermeden worden”.

Slechts op 5 mei 1914 werd het verslag over het wetsontwerp Berryer, met o.m. de vaccinatiedwang, ingediend. Tijdens de bespreking luchtte zich opnieuw de vrees voor een te verregaande aantasting van de persoonlijke vrijheid. Men sprak van een schending van het natuurrecht. De centrale commissie keurde niettemin het verslag met een grote meerderheid goed. Er werd te dier gelegenheid nog even aan herinnerd, dat in België de vaccinatiedwang enkel voor sommige bevolkingsgroepen geldend was. In de provincies die de inenting op eigen hand verplicht hadden gemaakt, werd de wettelijkheid daarvan betwist, en had men van de loco-voorschriften dienaangaande moeten afzien.

Wegens het uitbreken van de oorlog, op 4 augustus 1914, is het ontwerp-Berryer nooit wet geworden en stond men na het einde van Wereldoorlog I even ver als tevoren van de vaccinatiedwang verwijderd.

In de buitengewone zitting van 1939 (Kamer, vergadering van 5 september 1939) werden sommige ontwerpen uit de globale gezondheidswet-Berryer 1911 gelicht, en tot wet gestemd. De bepalingen betreffende de vaccinatie vielen er niet onder; dienaangaande bleef dus alles bij het oude van 1818, 1895 en 1902.

* * *

In 1945 lag een nieuw ontwerp van gezondheidswet klaar. Bij de bespreking was de vaccinatiedwang weerom de steen des aanstoots, al bleek vrij spoedig dat de meningen omtrent de vrijheid van de enkeling veranderd waren. Zo werd geproklameerd: „De persoonlijke vrijheid moet geërbiedigd worden. Het is echter onbetwistbaar dat de persoonlijke vrijheid van een zieke, hoe eerbiedwaardig ook, niet kan eischen: een verkrachting van het recht op vrijwaring tegen de besmetting der personen die met hem samen wonen”. (Verslag van Dr. P. Clerckx, Kamer, 25 april 1945). De zorg voor de volksgezondheid werd dan toch de opperste wet.

Tegen de verplichting bleef men in sommige kringen gekant, en men achtte het niet wenselijk de enkelingen en de geneesheren dwang op te leggen. De Commissie van Volksgezondheid van de Kamer oordeelde dat de Regering door middel van koninklijke besluiten of anderszins, doeltreffender en vlugger moest kunnen ingrijpen dan het parlement met een kaderwet. In de zitting van de Kamer d.d. 29 mei 1945 werd nog wat nagekaart over de individuele vrijheid, enz., doch vruchteloos.

Het geheel van de gezondheidswet waarin de vaccinatiedwang besloten lag, werd ten slotte door Kamer en Senaat goedgekeurd; het was de wet van 1 september 1945.

Zich beroepend op die wet regelde het Regentsbesluit van 6 februari 1946 de hele aangelegenheid. Art. 1 bepaalt: „De koepokinenting is verplichtend tussen de derde en de twaalfde maand na de geboorte”. De inbreuken op het besluit werden gestraft (art. 31 van het wetsontwerp-Berryer werd overgenomen).

Er was nu geen ontkomen aan: niemand kon nog door de mazen van het net ontglippen. Mochten enkele schaarse ongevaccineerde volwassenen overgebleven zijn, dan waren dat relikten uit de tijd van de absolute vrijheid, maar die zouden spoedig uitgestorven zijn. Voortaan kon men er zich laten op voorstaan dat de hele Belgische bevolking immuun gemaakt was tegen de variola.

In alle sectoren van het maatschappelijke leven blijft men op zijn hoede en snijdt men de pas aan de pokziekte af, door middel van de vaccinatiedwang. Openbare besturen, lucht-, spoor- en zeevaartmaatschappijen, havenbesturen, schoolbesturen, levensverzekeringsmaatschappijen, enz. nemen alle gelegenheden te baat om hun ondergeschikten en gegadigden de antivariola-vaccinatie csq. revaccinatie op te leggen; ze weigeren stelselmatig de in uitzicht gestelde gunsten en voordelen, zo men zich niet onderwerpt. Het dwangbuis wordt hermetisch toegehaald.

* * *

De voorafgaande beschouwingen hebben betrekking op de burgerlijke administratie en gelden zowel in vredes- als in oorlogstijd.

Voor het leger, dat in zekere mate, en in het verleden meer dan nu, een staat in de staat is, en waarvoor in alle geval, bijzondere voorschriften uitgevaardigd worden, lag het met de vaccinatiedwang lichtjes anders. Tijdens de twee oorlogen die ons land in zijn bestaan doorgemaakt heeft, verliep het helemaal anders: oorlogsrecht is noodrecht.

In vreedetijd zijn de eisen voor de gezondheid van de militairen nagenoeg dezelfde als die van de gewone burger. Bovendien maakt

de nauwe maatschappelijke omgang tussen beide bevolkingsgroepen een bijzondere waakzaamheid noodzakelijk, opdat de nalatigheid van de ene niet ten nadele van de andere uitdraaie. Het zou toch al te dwaas zijn, de profylaktische immunisatie van de ene groep niet in overeenstemming te brengen met die van de andere. Waarom het pokkengevaar laten bestaan in het leger, en het met wetsdwang bestrijden buiten het leger? Een gesynkroniseerd parallelisme in de twee groepen, kon men niet uit de weg gaan.

De eerste wetsbepaling betreffende de vaccinatie in het leger is het besluit van 1 februari 1821, luidend als volgt:

„98. De officieren van gezondheid van de korpsen zijn, in het bijzonder, verplicht om de personen van het korps op te sporen, welke in de termen vallen om te moeten worden gevaccineerd. Indien er ten deze nalatigheid mogt plaats hebben, zal zulks seriëuselijk worden gecorrigeerd.

99. Alle militairen, welke, na eenigen tijd van het korps absent geweest te zijn hetzelfde rejoineren, zullen, zodra mogelijk, gevisiteerd worden, ten einde nategaan of zij met geene besmettelijke ziekte behebt zijn, en tot zoo lang zulks niet is geschied, zal aan dezelfde eene halve furniture worden gegeven. Ook alle nieuw aankomende manschappen moeten, op gelijke wijze, worden gevisiteerd en tevens ondervraagd of zij de kinderziekte hebben gehad ⁴, of reeds met de koepokstof ingeënt zijn geworden” ⁵.

In deze voorschriften ligt voor de soldaten dezelfde vaccinatie-dwang besloten, als in het Kon. Besl. van 18 april 1818 voor de armlastige kinderen.

Het eerste reglement betreffende de gezondheidsdienst van het Belgische leger, is dat van 14 juli 1831, d.i. één week vóór de troonsbeklimming van Leopold I op een tijdstip toen het Koninkrijk nog op losse schroeven stond. Het was getekend door Baron Faily, minister van Oorlog. Over de koepokinenting het volgende: „Art. 86. Les médecins des corps auront un soin particulier de s'assurer si les hommes existant au corps ou ceux qui y arrivent, soit comme volontaires, soit comme miliciens, ont été vaccinés; ils vaccineront le plus tôt possible ceux qui ne l'ont pas été, et feront aussi de fréquentes recherches pour empêcher qu'aucun soldat n'échappe à cette importante investigation”.

Dit ministerieel besluit vindt zijn gewettigheid in de volgende

4. De kinderziekte wil in die tijd zeggen: de pokziekte.

5. *Rec. Milit. bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklijke nederlandsche Landmagt*, 1821, dl 1, blz. 149. Reglement op den geneeskundigen Dienst bij de Landmagt gearresteerd door den Commissaris Generaal van Oorlog ten gevolge van zijner Majesteits besluit van den 9den december 1819.

alinea : „Vu l'art. 4 de l'arrêté du 9 décembre 1819 disposant que : Notre Commissaire Général de la Guerre arrêtera le plus tôt possible un règlement complet sur le service de santé de l'Armée.”

Weigeren zich te onderwerpen aan de voorschriften tot vaccinatie of de revaccinatie wordt krachtens art. 27 van het Tuchtreglement (uit 1815, maar nu nog altijd van kracht) disciplinair gestraft. Onder de toepassing daarvan vallen „alle zoodanige handelingen en gedragingen, welke met de instandhouding eener goede discipline en krijgstuicht in de militaire dienst onbestaanbaar zijn”.

Door een ministeriële omzendbrief van 20 juni 1875, werd, omdat daaromtrent twijfel was ontstaan, de wederinenting uitdrukkelijk voorgeschreven in het Reglement op de Gezondheidsdienst van het Belgisch Leger van 1 juli 1874.

Ten gevolge van sommige moeilijkheden van juridische aard (Kamer, 1959-1960, nr. 564, 1, besliste de wetgever door de wet van 8 maart 1962, paragraaf 2 bij art. 98 van de dienstplichtwet in te voegen, luidend : „Behoudens de gevallen waarin er geneeskundige tegenaanwijzingen zijn, kunnen de militairen er verplicht worden preventieve vaccinaties en inenting te ondergaan waarvan het aantal, de aard en de toepassingsmodaliteiten door de Koning worden bepaald”. Deze modaliteiten zijn vervat in het Kon. Besl. van 20 juni 1962.

Het is dus sinds het ontstaan van de Belgische staat dat de profylaktische inenting tegen de pokken aan allen die tot het leger behoren opgelegd werd. Deze maatregel is een gelukkig komplement van de voorschriften die ter zake voor de niet-militairen geldend waren. Maar het moest tot 1962 aanlopen voordat alle gaatjes in het profylaktische vangnet hermetisch dichtgingen.

* * *

De volksgezondheid is een zaak van de landsbesturen. Uit goed overwogen bedoelingen wilde men het hebben van de profylaxis, en werd alles daarop gericht.

De variolatie of de opzettelijke besmetting met een afgezwakte etter uit een mensenpok, ten einde een kind voor een latere kwaadaardige pokkenbesmetting onvatbaar te maken, werd sinds Lady Montague (ca. 1718-1721) in West-Europa te gelegener tijd, en meestal in de beter gestelde kringen toegepast. Sinds onheugelijke tijden was die variolatie, door middel van etter van menselijke pokzweren afkomstig, in China en andere landen uit het Verre Oosten in gebruik. Men trotseerde een klein gevaar, om aan het veel grotere gevaar van een massale epidemie te ontsnappen.

Omdat er een zeker uitbreidingsgevaar naar bredere kringen aan verbonden was, isoleerden de gemeentebesturen uit onze ge-

westen, voorzorgshalve, de toevallige slachtoffers van de variolatie in bewaakte huizen. Ook dat was een vorm van dwang.

Het Ancien Régime vaardigde de wet van 16-24 augustus 1790 uit, waardoor de gemeentebesturen de opdracht kregen „door voldoende voorzorgen een einde testellen aan de rampen en kwalen ... zoals besmettelijk heerschende ziekten onder mensen en dieren” (Ontwerp Gezondheidswet Berryer, 1). Van een variolatie-dwang was daarin geen spraak.

De eerste dwangmaatregel dagtekent van 18 april 1818. De strikt persoonlijke vrijheid kreeg hierdoor een deuk. Meer dan een eeuw lang werd over dat vrijheidstema, binnen en buiten de wet-gevende kamers geprakkezeerd. Het gezond verstand heeft slechts in 1946 gezegevierd.

Edward Jenner legde in 1798 de wetenschappelijke basis voor de profylaktische immuniteit van enkelingen en volken tegen de variola, een van de ergste gesels van de maatschappij. Uit kracht van die publikatie werd in België het maximum en het optimum bereikt met het Kon. Besluit van 6 februari 1946. Vrij laat, en slechts door een maatregel, die naar het gevoelen van de laatste paladijnen der onaantastbare persoonlijke vrijheid, door niets te billijken was.

Naar aanleiding van een jaren aanlopende betwisting daar-omtrent, verscheen het woord „vaccinatiedwang” in het Nederlandse woordgebruik hier te lande, en heeft het zich in zijn volle betekenis gehandhaafd. Vond men het woord „vaccinatieplicht” wellicht te eufemistisch ?

* * *

Bij verschillende gelegenheden werd gepoogd een parallel te maken tussen de evolutie van de wettelijke leer- csq. schoolplicht en de wettelijke verplichting tot inenting tegen de pokziekte in ons land.

De studie van de factoren die tot de ene en tot de andere verplichting geleid hebben, en de fazes die de realisatie daarvan met hun eigen karakter doorgemaakt heeft, sluiten een strikt parallelisme volkomen uit. Het volstaat in dat verband te verwijzen naar een zeer recente historische bijdrage over de leerplicht in België⁶.

Er was ten eerste, en vooral, de geladenheid waarmede de besprekingen binnen en buiten het Belgisch Parlement betreffende de leerplicht gepaard gingen. Zware ideologische en politieke konfliktten zijn daar jarenlang het kenmerk van geweest.

6. M. de Vroede, *De Weg naar de algemene leerplicht in België*, Bijdr. en Mededel. betr. Geschied. der Nederlanden, dl 85, 1970, 141-166.

Het invoeren van de vaccinatiedwang daarentegen bleef gespaard van levensbeschouwelijke en religieuze strubbelingen, waarbij heel het land op stelten werd gezet. Alles verliep in een vreedzame, bijna academische atmosfeer, die de buitenwereld niet beroerde, en bleef in een cenakel van geleerde artsen, hygiënisten, administratief ingestelde salonjuristen en, om de dertig jaar, van enkele wakkerschietende parlamentsleden.

De tegenstelling tussen de opgezweepten enerzijds, en de bejaarden anderzijds, is sprekend. Voor het fysieke welzijn van de bevolking komt men traag op dreef, behoudens een plotselinge ramp in groot formaat; doch wanneer ideologieën aan bod zijn, stijgt de temperatuur vlug tot gloeihitte omhoog, laat ze fluks weer op en koelt ze traag af.

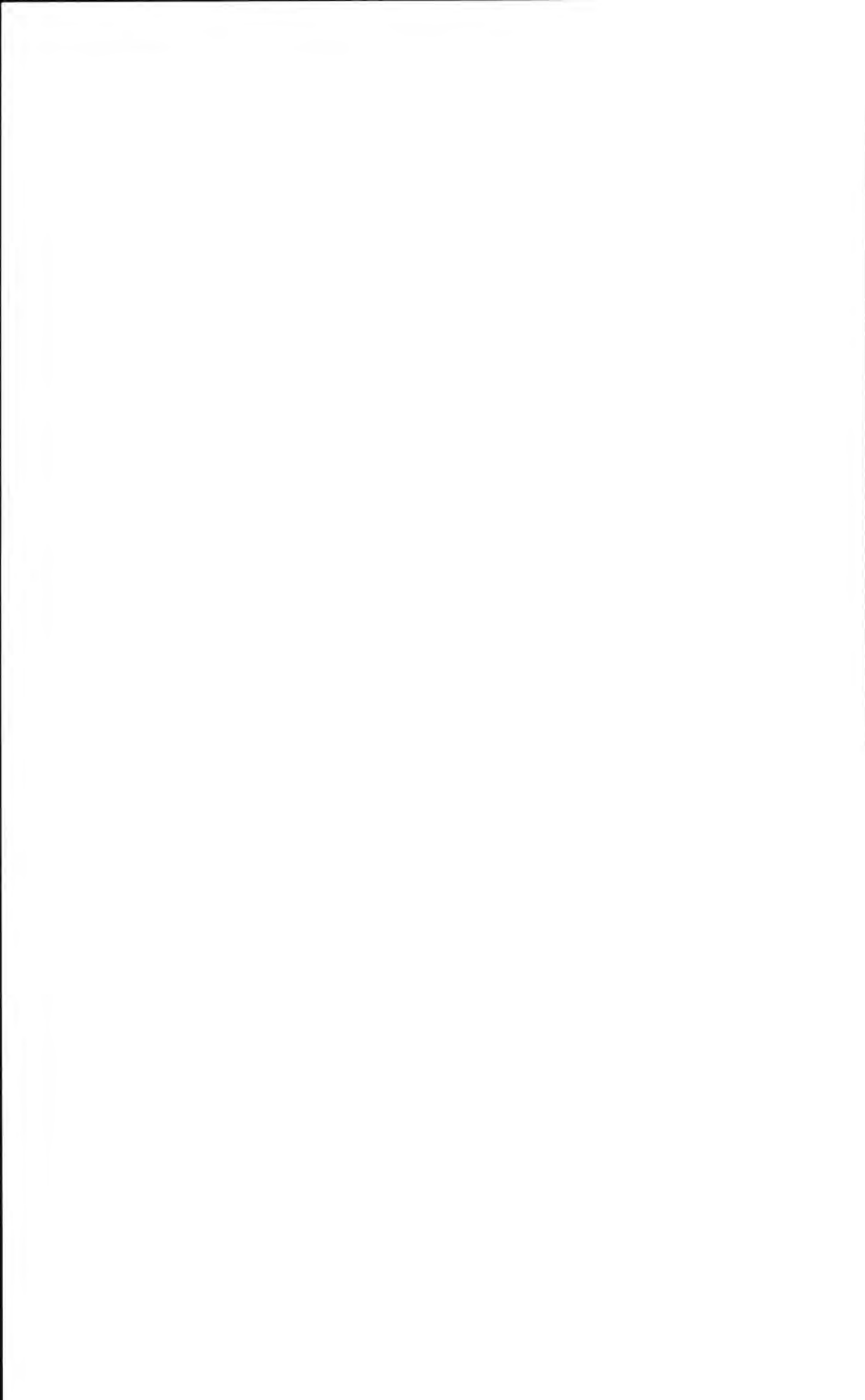
In 1818 werd de eerste stap naar de vaccinatiedwang gezet. Het duurde tot 1946 voordat die dwang algemeen werd. De leerplicht kwam pas in 1842 op de politieke programma's, en werd door de wet van 19 mei 1914 ingevoerd. In beide gevallen begon het met het kind. Voor de leerplicht kon het uit de aard van de zaken niet anders, voor de vaccinatiedwang was het de beste manier om de hele bevolking van jongs af tegen de pokken immuun te krijgen.

Een zeker punt van overeenstemming tussen leerplicht en vaccinatiedwang was wel de sociale interferentie. De gegoede klassen waren spoedig voor variolatie of vaccinatie gewonnen, en aanvaardden alle in den beginne daarmee verbonden risico's. Geestelijke ontwikkeling wees hun de rationele weg. Gebrek aan geestelijke ontwikkeling belette de volksklasse te zien waar het welbegrepen belang van haar kinderen lag.

Voor de leerplicht was het op weinig details na precies hetzelfde. Alleen dwang van hogerhand kon het analfabetisme doen verdwijnen; alleen dwang van hogerhand kon de pokken doen verdwijnen. De leerplicht haalde het reeds in 1914, de vaccinatiedwang pas tweeëndertig jaar later.

In de strijd voor de realisatie werd in beide gevallen en vanuit dezelfde hoek, de snaar van de persoonlijke vrijheid getokkeld. Een algemene instemming, zonder voorbehoud, kon niet bereikt worden.

In de bemoeiingen van het Belgische landsbestuur om zijn onderdanen de weldaden van de profylaktische immuniteit tegen de gevaarlijke pokziekte bestendig te geranderen, werd eens te meer het gevleugelde woord van Lacordaire bewaarheid: „Entre le faible et le fort, c'est la liberté qui opprime, et la loi qui affranchit”.

Van gedroomd minnen tot ons dwaze bestaan

De noodlotswerking in het werk van Louis Couperus - Tweede deel

door

MARC GALLE

Door de familie en haar belangrijke rol in de opvoeding, in de gangbare opvatting over seksualiteit en liefde, in conventie en traditie van het menselijk gevoel, te bestuderen, benadert men tegelijk het wezen van de maatschappij waarvan zij een cel is. Deze maatschappij werd in de tweede helft der negentiende eeuw in West-Europa nog gedomineerd door de hogere burgerij, het patriciaat, dat een respectabele standing wilde behouden en dank zij een vaak aanzienlijke geldrente een materieel onbekommerd leven kon leiden. Aan de ene kant staan de leden ervan tegenover elkaar door hun eigen individuele belangen, hun afgunst en haat-gevoelens; aan de andere kant worden zij samengehouden door een burgerlijk-oppervlakkige filosofie en de „Staatsgodsdienst” (III, 178) *. Onder het mom van hypocrisie trachten zij hun eigenlijke gevoelens te verbergen. Zij dulden niet dat iemand van hun normen – die zij uiteraard als normaal bestempelen – afwijkt en zich uit die verstikkende atmosfeer tracht te bevrijden. De studie van de familie gaf aanleiding tot het ontstaan van de familieroman. Couperus' eerste bezorgdheid bestond erin de redenen op te sporen, waarom geen „leven” mogelijk was in deze egoïstisch-materialistische en aan strakke normen gebonden maatschappij. Naast de gemeenschappelijke belangen wordt de familie ook samengehouden door het verleden, waarvan door elk lid de nawerking wordt gevoeld, en door de toekomst waarin zij haar toestand wil handhaven. Ook de erfelijkheid is een onontkoombare doem die de familie kan uiteenrukken en anderdeels toch bindt.

De speel- en belangenruimte verbreedt zich in Couperus' werk. De confrontatie tussen individu en staat verruimt in *Majesteit* en *Wereldvrede* de gezichtskring. Nog groter wordt zij in *De Stille Kracht*, *De Berg van Licht*, *De Ongelukkige*, *Xerxes* en *Iskander*, waarin de helden – die thans machthebbers zijn – tegenover de historische evolutie worden geplaatst en waarin meteen ook telkens

* Het eerste deel in *Handelingen XXV* (1971), pp. 141-193. We verwijzen meestal naar de *Verzamelde Werken*, Amsterdam-Antwerpen, 12 dln., 1952-1957.

twee verschillende culturen met elkaar in botsing komen. Haar ruimste uitgestrektheid krijgt zij ten slotte in de mythologische werken en de verhalen die met de „lichttheorie” verband houden. Daar is het geestelijk heelal het voornaamste ruimtevormend element. Het is ook daar dat Couperus de oorzaak van de periferische mobiliteit van het noodlot ging zoeken. En hij vond ze (*Jabve*).

Het noodlot beheerst alle personen. Het „levensbelang” heeft ook zijn speelruimte, die wij in dit geval noodlotsruimte noemen. Wij treffen die b.v. aan in *Van Oude Mensen* waar het „Ding”, d.i. de herinnering aan en de nawerking van de moord, als het geconcretiseerd noodlot optreedt; zij blijft echter vaag voorgesteld, even onduidelijk als de gedachten van Harold waarin wij dat ding te voorschijn zien komen: het gaat er traag langs een weg met bomen. De nadering zelf van het onheil roept in *Noodlot* al een ruimte op: het wordt in verband gebracht met de zee, waarmee het zijn naderen, zijn grootse en onbekende oorsprong gemeen heeft. Ook de toekomst en de vervulling ervan worden vaak in de verhalen van Couperus met de zeeruimte vergeleken. In *De Boeken* wordt die ruimte van toekomst en noodlot der familie verlegd naar de „eeuwige wolken”, waarbij dan eveneens het dichterbijkomen en het altijd aanwezige worden beklemtoond. Voor Mevrouw van Lowe en Gerrit ligt het fatum in een ruimte die evenmin als hun gedachten wordt gepreciseerd. Het woord „schemering” krijgt hier de symbolische waarde van levensonvermogen, oud worden, eenzaamheid, het Noorden. De schrijver gebruikt in dit verband ook veelvuldig de woorden „ruising” en „ruisen” en hij laat de helden hun noodlot raden in een „zee van bovenwereldlijkheid” (V, 679). Het noodlot neemt de vorm aan van een familieziekte, die „verbeeld” wordt door het optreden van „de worm”, „de duizendpoot”, „het beest”, een draak die de hele ruimte vult en het levensmerg uit zijn slachtoffers, i.c. Gerrit, zuigt (V, 698-701). *De Stille Kracht* begint ook aan zee, waar voor de eerste maal gewag wordt gemaakt van een fatale sfeer, van geheime krachten die „aandrijven” (IV, 10-13) en waarmee de argeloze Van Oudijck wordt geconfronteerd. In deze roman werkt het noodlot eerder in het magische, dat de lucht, de mensen, de dingen doordrenkt. De hele ruimte wordt erdoor gevuld, ja, die ruimte *is* het noodlot in de ogen van de indringer. Naar de mening van Parmenion is dit ook in *Iskander* het geval. In *Langs Lijnen* wordt het noodlot vermenselijkt, al is er alleen sprake van duwende handen (III, 613, 617, 618, 661). Naderende banieren en fakkels treden in *Wereldvrede* op als tot gestalte geworden noodlot (II, 640-1). In de mythologische werken en de verhalen die met de „lichttheorie” verband houden, ligt het tussen het allerhoogste principe, het

licht, en de wereld van de goden. Het wordt er gesymboliseerd door een ring of een wiel dat door de kosmos draait. Dat het in zijn loop niet kan worden gestuit, is in *Jahve* de schuld van een hoogmoedige god die er in zijn overmoed die vorm aan gaf. In *Eline Vere* roept het „naturalistische” noodlot van erfelijke aanleg versterkt door omstandigheden¹⁰⁴ vanzelfsprekend minder ruimte op dan het noodlot in b.v. *Xerxes* en *Iskander*, waar het eerder een bovennatuurlijk karakter heeft en als eigengereide macht vaak in mindere of meerdere mate wordt geconcretiseerd. Waar het noodlot, of de voornaamste motieven die ermede verband houden, zich manifesteert, gebeurt het niet zelden dat de schrijver aan een kleur een zinnebeeldige waarde verleent om de achtergrond van een episode te schetsen. Boven hebben wij al aangetoond dat *purper* tot het symbool van de zinnelijkheid en de bedreiging die ervan uitgaat, is uitgegroeid. *Rood* treffen wij vooral aan in *Van Oude Mensen* en *De Ongelukkige*: in het eerste werk doet de veelvuldige herhaling (VI, 34, 35, 43, 46, 92, 93, 94, 115, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 215, 216, 217, 228, 268) ons gestadig denken aan de moord, in het tweede aan de ondergang van het Moorse rijk (IX, 62, 172, 178). Andere kleuren zullen wij verder, waar wij het over de natuursymboliek zullen hebben, nog aantreffen.

Zo treden talrijk herhaalde sleutelwoorden naar voren, waar rond de leidmotieven zijn opgebouwd. Vaak zijn het woorden die door de schrijver met een inhoud worden geladen die ongewoon is in het normale taalgebruik en waaraan hij een symbolische betekenis toekent. Wij geven hier een overzicht van de voornaamste van degene die op één of andere wijze met het noodlot in verband worden gebracht. Een werkwoord dat op een voor het Nederlands minder gangbare wijze – i.c. zonder lijdend voorwerp – telkens weer opdaagt, is *weten*. Na het lang achtervolgen van de „illusie” op de rug van de Chimera, komt Psyche, de sensitieve ziel, tot het besef dat het bereiken van die illusie een onmogelijkheid zal blijven. Er ontwikkelt zich bij haar een nieuwe behoefte: zij wil *weten*, d.w.z. „het raadsel des levens” (III, 279) leren kennen. Doch ook zij komt voor een afgrond te staan die tussen het aards-relatieve en het absolute, waarin de geheimen verborgen zijn, ligt. Haar zuster Astra, die alwetend wil worden en door middel van de wetenschap de toekomst wenst te doorgronden, ziet ook de ijdelheid van haar poging in, evenals trouwens haar andere zuster Emeraldalda, die wil *weten* (III, 340) hoe zij over alles de opper-

104. Zie W. Drop, *op. cit.*, p. 292. Vgl. de theorie van Vincent in *Eline Vere*.

macht kan krijgen. Doch kan men tot het onbekende, het mysterieuze, doordringen? Neen: „Er is niets dan af te wachten” (III, 321) en alleen na de dood *weet* de ziel. Ook Mevrouw Van Lowe (*De Boeken*) „wist véel heilig weten” na haar dood en „haar oude mond glimlachte er om, bemoedigend” (V, 984). Het is zinloos het leven met de gedachte te willen interpreteren. Met intuïtie en gevoel kan men soms veel meer bereiken. Door de strakke wetenschap kan Addy (*De Boeken*) geen resultaten boeken, door de hypnose wel. Zo bemerkt Constance, zijn moeder „*dat hij wist*” (V, 823), d.w.z. dat hij in staat zal zijn zijn krankzinnige oom Ernst in bedwang te houden door „dit heilig weten”. Addy vermoedt ook uit welke misstap hij werd geboren (V, 230), ja zijn ouders en hij, „zij wisten nu (...) van elkaar, – *dat zij wisten* –” (V, 480, cursivering van Couperus).

In *Iskander* tracht Parmenion door contemplatie de sluier van de toekomst te lichten doch de held, „wiens wijsheid niet uit wist te weten” (XI, 452), slaagt er niet in. In *Xerxes* is het Artabastos die „weet, ook zonder de orakels, het Noodlot” (XI, 183).

Maar in de eerste plaats in *Van Oude Mensen* wordt het werkwoord *weten* door Couperus talloze malen aangewend: men vindt het in 169 regels¹⁰⁵ en de schrijver cursiveert het 18 keer. *Weten* is er het symbool van de handeling geworden; het maakt het noodlottig verleden tot een bestendig heden waarin de onontkoombaarheid zegeviert. Zelfs in de passages waar geen sprake is van de moord, wordt *weten* vaak zonder lijdend voorwerp gebruikt. De indruk die de lezer voordien bij de talloze herhaling van het woord in verband met de moord heeft opgedaan, wordt telkens weer opgeroepen en verhevigd. De misdaad, door Takma en Ottilie zestig jaar geleden gepleegd, wordt door de daders en dokter Roelofsz gedurende al die jaren angstvallig geheim gehouden. Zij zijn ervan overtuigd dat behalve zichzelf „*niemand wist*” (VI, 38, cursivering van Couperus), want de enige getuige, Ma Boeten, d.w.z. de enige van wie zij vermoedden dat hij „wist” (VI, 38), waanden zij overleden. Maar ook een zoon van Ottilie, Harold, „wist” (VI, 94), want „hij had gezien, gehoord” en ook tante Thérèse, een dochter, „wist” (VI, 121) en ten slotte is ook een andere zoon, Daan, op de hoogte. Het is echter vooral Harold, die door eigen waarneming tot de „weting” (V, 680) is gekomen, die onder de bekendheid met de feiten het meest lijdt. Tante Thérèse en hij weten het niet van elkaar. Harold hoopt dat de daders, d.w.z.

105. VI, 38, 94, 102, 121, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 194, 197, 200, 202, 205, 208, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 248, 249, 265; zie W. Blok, *op. cit.*, p. 165.

degenen die „wisten”, vlug zouden sterven: „O, dat geen meer wisten” (VI, 171). Zijn oudere zuster, Stefanie, die „plots iets had zien schemeren, iets, dat nabij kwam” langs een soort intuïtie om, „wilde zelfs niet weten” (VI, 176-7) uit angst en ook omdat zij oordeelde dat het niet goed is „al te diep door te dringen in de dingen van het verleden” (VI, 176). Bij toeval komt tante Adèle na Takma's dood in het bezit van een brief die Otilie zestig jaar voordien heeft geschreven: „En zij wist” (VI, 201, cursiv. van Couperus) ook, „nu plotseling wist zij, tante Adèle, *alléén wat niemand wist*” (VI, 202, id.), althans naar haar mening. De nieuwsgierige Ina „wist” (VI, 228) niet en ook de buitenechtelijke Otilie II „wist” (VI, 230) niet. Het voorwerp van dit „weten”, nl. de moord, beperkt de helden gedurende het hele romanverloop. Het draagt in ruime mate bij tot het familienoodlot.

Zoals men uit bovenstaande voorbeelden heeft kunnen afleiden, kent Couperus aan dit sleutelwoord een zeer speciale betekenis toe. Het semasiologisch aspect ervan is uiteraard belangrijk. Het object wordt bijna nooit genoemd: het is niet zelden „het Onuitsprekelijke” (VI, 223). De inhoud die de schrijver in *De Berg van Licht* laat vermoeden, soms zelfs vermeldt, doet ons meer dan eens aan de Gnosis denken¹⁰⁶, d.w.z. aan de „höhere Art der Erkenntnis”¹⁰⁷ waardoor dieper inzicht wordt verkregen „durch inneres Erlebnis, durch das extatische Schauen”¹⁰⁸. Op de Gnosis en de Kaballa zinspeelt hij expliciet waar de magiër Hydaspes de wijsheid van deze doctrine voor zijn leerling Bassianus ontsluit. Hij leert hem inderdaad hoe hij „bewust” naar de „Onzienlijke Dingen” moet streven door middel van de extase en de wellust, die Bassianus „wist” (VI, 289), om aldus de „Oorsprong”, het „Licht”, waaruit de mens is ontstaan weer te kunnen bereiken. Het streven dient bewust te gebeuren, want onbewust streven zij „die niet weten” (VI, 293), d.w.z. zij die niet voldoende werden ingewijd en de vereiste fysieke gesteldheid niet bezitten om tot de kern van het symbool door te dringen.

De mens die door het uitrafelen van de gedachte de verborgenheden van het leven tracht te achterhalen, het levensraadsel tracht te ontsluiten, kan zich niet voldoende laten leven. Het verleden uitpluizen is de noodlottige nawerking ervan intensiveren; peilen in de toekomst is een vorm van ijdelheid want „zelfs de dichtste grens van de toekomst is onbenaderbaar” (III, 321, cursiv. van Couperus).

106. Zie verder p. 255.

107. H. Schmidt, *Philosophisches Wörterbuch*, Kröner, 1931⁸, p. 158.

108. A. Goetze, *Kleinasiën*, in A. Alt e.a., *Kulturgeschichte des alien Orients*, München, Beck, 1923, III, 1, p. 307.

Couperus noemt het in *Metamorfose* „ons zieke denken” (III, 161). De oplossing die in *Psyche* gegeven wordt is: „Er is niets dan berusting”. Denken, willen weten, is ziekelijk; zich laten gaan in de illusie is „mooi (...) en veredelt” (III, 321). Omdat het aldus rechtstreeks met de noodlotsgedachte van de auteur in verband staat, hebben wij dit werkwoord hier behandeld.

Tegenover het *weten* stelt Couperus een reeks verdoezelde, vage woorden waarmee hij het onbekende, onbepaalde en het voor de menselijke rede onbevattelijke, wil omschrijven. Zo is het niet te verwonderen dat de auteur meermaals het nomen, adjectief of adverbium *mystiek* als sleutelwoord gebruikt, ofwel zeer algemeen voor al wat raadselachtig en onbegrijpelijk is, ofwel in verband met de verheven liefde waarvan oorsprong en doel aan gene zijde van het noodlot worden geraden.

In *De Stille Kracht* is sprake van „de mystiek der zichtbare dingen” (IV, 105) en „het wezen der stille mystiek” (IV, 106), waarmee de auteur de occulte krachten wil aanduiden die onder de waarneembare dingen schuilen en waarvan ten slotte ook de rationalist Van Oudijck het bestaan zal aanvaarden. Couperus herleidt uiteindelijk al deze krachten, die Van Oudijcks noodlot zijn, tot „het” en „dat” waarover hieronder meer. Ook nog in de betekenis van geheim, raadselachtig, van onbekende oorsprong, wordt „mystiek” gebruikt in *Van Oude Mensen*: „door drang van buiten, een impulsie onweerstaanbaar, een mystiek geweld der schrijfster aangedaan om te zeggen, dat, wat zij, logischer wijze, haar levenlang zou hebben moeten verzwijgen” (VI, 201). In *De Boeken* gaat het over de storm „en in zijn lugubere stemmen klonk niet de mystieke stem” die alleen aan Constance een antwoord had kunnen geven (V, 357), verder ook over de wolken „de zware mystieke gevaarten, die kwamen van waar wist ze niet” (III, 318), en in *Hoe een roman geschreven wordt* (XII, 46) verkondigt Couperus weer de theorie die hij vroeger al in *Metamorfose* had uiteengezet, als zouden zijn romans hun oorsprong vinden in „Iets, dat sterker is dan hij en hem voortstuwt volgens, geheime, mystieke wetten”.

In *Extase, Een Illusie* en *De Boeken* wordt „mystiek” in uitdrukkingen aangewend die frequent in de godsdienst en de bijbel voorkomen, als b.v. „mystieke roos”: „een mystieke roos met meeldraden lichts” of „mystieke roos met glanzende bladen” (II, 186-7. Vgl. III, 250). In *Extase* verafgoedt Cecile haar geliefde zozeer dat zij in vervoering komt en samen met Quaerts de „zonnekern” zelf van haar aanbedding, de „god in ons” (II, 173) kan binnentreden, d.w.z. de absolute liefde beleven. Tila (*Een Illusie*) noemt haar minnaar „mijn man, mijn koning, mijn engel, mijn god, mijn mystiek zielsmysterie” (I, 716) en ook zij verlangt naar een *unio*

mystica met haar afgod. Zij bereidt zich hierop trouwens voor op de door de mystiek voorgeschreven wijze (I, 734). Ook Constance (*De Boeken*) heeft zó lief „dat zij als in de mystieke zon van zichzelf opzweefde in extase” (V, 466). De hermafrodit Bassianus, ten slotte, wil, volgens de methode die hem door Hydaspes werd aangeleerd, de *unio mystica* met het Licht, dat de oorsprong en de bestemming van alles wordt genoemd, bereiken. „Mystiek” is er niet meer het verborgene, het duistere, maar het heldere en het bereikbare voor ingewijden (VI, 346), die beschikken over een „mystieke gevoeligheid” (*id.*).

Deze mystiek helpt ook mede om Bassianus' sensuele hysteric te verscherpen (VI, 416-7) en aldus de terugkeer tot de oorsprong te bespoedigen (vgl. „mystiek-sensuele aandrang” en „het sensueel mystiek-geurige Oosten”). „Mystiek” en meer bepaald „gevoelsmystiek” noemt Cecile de theorie die Quaerts haar in *Extase* duidelijk wil maken: „Ik voor mij geloof, dat ieder mens een cirkel om zich heeft, een atmosfeer, en dat hij andere mensen ontmoet, die cirkels of atmosferen om zich hebben, sympathiek of antipathiek aan de zijne. (...) Als nu de cirkels antipathiek zijn, stuiten ze elkaar af, maar als ze sympathiek zijn, glijden ze over elkaar met kleinere of grotere bogen van sympathie. In sommige gevallen bedekken de cirkels elkaar bijna geheel en al, maar ze blijven toch altijd twee”. Een misverstand doet zich voor als Cecile die opvatting „mystiek” noemt, en Quaerts hieronder geheimzinnig, moeilijk en verward moet hebben verstaan, want: „Nee ! antwoordde hij. Het is heel eenvoudig” (II, 181-2). Cecile volhardt en noemt het „gevoelsmystiek”.

Telkens weer komen de helden die een *mystieke unio* nastreefden, ontgoocheld terug naar het aardse uitgangspunt: Tila en Cecile willen ook fysiek veroverd worden, Bassianus kan zich niet langer uitsluitend aan zijn mystieke vervoering overgeven en verkiest uiteindelijk zijn, als kleine, aardse bestempelde liefde voor de homoseksueel. Het noodlot wil niet dat tijdens het leven al het „Doel” wordt bereikt. Het *Doel* is één van de woorden die bij de auteur synoniem kunnen zijn met liefde, de „Einmalige”, de enige liefde die in het bestaan van de mens vreugde zou kunnen brengen maar die niet iedereen vindt (II, 187, 224, Vgl. II, 126). Vaak is het „het eindeloze Doel”, d.w.z. het absolute waarin „alle onbereikbaarheid zou worden omhelsd” en waarin „alle wijsheid geweten zou worden”. In die betekenis is het synoniem met „het hoge Einde, het mateloze Nirwana, de Oplossing, het Absolute, grenzeloze Goddelijkheid” (III, 88). Dit doel is voor elke „latere volmaaktere ziel” bereikbaar, meent Aylva in *Metamorfose*.

Zoals men merkt, wendt Couperus om dat „Einddoel” te definiëren een opsomming aan van abstracta waaraan hij een absoluut, wezenlijk karakter wil toekennen. Dit doet hij o.m. door die woorden, zoals de symbolisten zo graag deden, met een hoofdletter te schrijven, om aldus als uit eerbiedige schroom die abstracta op afstand te houden. Met hoofdletter schrijft hij vaak de woorden die op één of andere wijze met de noodlotsgedachte in verband staan. In *Noodlot* is het „het Raadsel”, „het Niets” (II, 87), in *De Stille Kracht* „het Onuitzegbare” (IV, 223), in *Van Oude Mensen* „het Ding”, „het Iets”, „de Ouderdom”, „de Angst” (VI, vgl. 229, 226, 266, 267. Vgl. ook 40, 250), in *De Berg van Licht* „het Onuitsprekelijke” (VI, 294), „het Geheim” (VI, 295), „de Onzienlijke Dingen” (VI, 347), in *Iskander* „de Wraak” (XI, 608) en in ongeveer alle belangrijke romans en verhalen „het Noodlot”. Met „het Ding” of „de dingen” duidt Couperus ook datgene aan wat niet mag worden uitgesproken. Van Oudijck (*De Stille Kracht*) wil het bestaan van de dingen die „diep, ergens, geheimzinnig (...) kunnen zijn in het leven, sterker dan wilskracht, geestkracht” (IV, 189) eerst niet erkennen. In *Xerxes* vragen de Perzen zich af waarom het noodlot „de dingen, die gebeuren moeten” zo voortsleept (XI, 181). In *De Berg van Licht* wordt met „de Onzienlijke Dingen” (VI, 347) de godheid bedoeld waarnaar de gnosticus moet streven. In *De Boeken* zijn de „dingen” (V, 357) een voorlopige aanduiding van het vreemd en complex gevoel dat Constance beheerst en waaraan zij de naam „liefde” nog niet geeft. In *Van Oude Mensen* wijst de ondertitel *De Dingen die Voorbijgaan* er al op dat Couperus ook hier aan *dingen* en *het Ding* een bijzondere betekenis zal geven. Inderdaad, als basiswoord met de hoogste frequentie duidt het de uitwerking aan van een misdaad die als taboe wordt beschouwd. De zinsnede „Het Ding sleept zijn sluier van mist” (VI, 66, 67, 73, 93, 95, 96, 167, 194, 223, 229, 249, 250) wordt talrijke malen herhaald. De vrees om al te nauwkeurig te zijn en de wens om zoveel mogelijk aan bepaalde dingen een taboe-karakter te verlenen, weerspiegelen zich niet alleen in het gebruik van deze abstracta maar ook in de aanwending van het neutrum, het onbepaald of persoonlijk voornaamwoord *het*, de aanwijzende voornaamwoorden *die* en *dat*, het onbepaalde *iets* en de voornaamwoorden *wie*, *wat*, die in het vocabularium van Couperus in nauw verband staan met het noodlot en het, zoals dat met taboes het geval is, eufemistisch omschrijven.

Eline Vere is er zich van bewust dat haar noodlot zich aan het voltrekken is: „O God”, roept zij uit op het ogenblik dat zij een nieuwe crisis voelt naderen, „daar begint *het* weer!” (I, 668).

Eve (*Noodlot*) voelt de nadering van het noodlot aan tijdens haar hallucinaties: „Daar komt *het* aan! (...) O God, daar dondert *het* aan!” (II, 140). Bertie weet in dezelfde roman zeer goed dat „*het* moest gebeuren; *het* was niet te ontlopen, Noodlot, Noodlot... O, de matte rust, te blijven zitten, roerloos, energieloos, willoos, met dat wijde water van grijs zilver voor zich, en te wachten tot *het* komen zou” (II, 102). Hij is ervan overtuigd dat hij aan de gevolgen van zijn intrige niet zal kunnen ontsnappen en dat zijn noodlot zich in de nabije toekomst bevindt: „komen zou *het*, als de vloed van die zee, over hem heen gaan zou *het*, als het schuim over dat zand en dan weer wijken zou *het*”. Een ogenblik denkt hij nog dat zijn voorgevoelens te wijten zijn aan zijn geestelijke overspanning en in zijn bewustzijn van de noodlotsnadering meent hij het bewijs van zijn vergissing te zien, want „als het *moest* komen, zou ik het juist *niet* voelen: *het* komt altijd onverwachts.” (II, 103, „moest” en „niet” door Couperus gecursiveerd). Vera voelt in *Wereldvrede* angst en wanhoop „alsof *Het* aankwam, alsof *Het* aanstormde, het Einde, het heilloze Einde” (II, 631). De held uit *Een verlangen* vraagt zich af waarom hem de ware liefde wordt ontzegd. Heeft hij zijn „zusterziel” onbewust van zich afgestoten? „Of was het zijn Noodlot, dat mensen scheidt, wie *Het* beschenkt met alles, gaven der wereld, en wie *Het* onthoudt juist dat éne (...)?” (I, 754). In *Psyche* kent de Chimera de naam niet van dat wat „Onmeetbaar ver, onbeschrijfbaar wijd” zich om „de allerwijdste sfeer” heen uitbreidt, want het is „*Het* onzegbare en het Alles. Alles. *Het*.” (III, 343). Psyche wil een nadere bepaling maar de Chimera kan haar verlangen niet bevredigen: „Ik weet geen namen!” (III, 344). Hydaspes, de magiër, wil dat Bassianus zou streven naar het Licht, „(...) de Oorsprong, die sekseloos was.

– Voor *Het*... (cursivering van Couperus)

– Schepping en Geboorte dacht, en beide seksen in zich borg...”

In *Van Oude Mensen* gebruikt Couperus vaak het aanwijzend voornaamwoord *dat* als synoniem voor het *ding*: „ook al wist zij niet *Dat*” (VI, 228). Verder is het „Dat, wat hij (Lot) aannam als God: dat Geheim” (VI, 83) en in *De Berg van Licht* wordt met „Dié” de „onuitsprekelijke God” aangeduid (VI, 294). De auspiciën waren de Perzen niet gunstig genoeg opdat zij tot de aanval zouden besluiten en Mardonius voelt het noodlot naderen: hij voelt het zoals zijn Perzen het zagen aan het feestmaal te Thebe. „Zoals zij de vale schijn zagen als een bleke sfeer van hen naderende dood, zo voelt soms Mardonius *het*. Maar hij wil *het* niet voelen” (XI, 181). Zo ook zeggen Van Oudijck en Eva, na hun lange onwetendheid, elkaar in *De Stille Kracht* uiteindelijk „met

een blik van begrijpen, dat zij *Hét, Dàt* voelden”, ja, zij „voelden *het* beiden, het onuitzeigbare: *dat wat* schuilt in de grond, *wat* sist onder de vulkanen, *wat aandonst* met de verre winden mee, *wat* aanruist met de regen, *wat* aandavert met de zwaar rollende donder, *wat* aanzweeft van wijd uit de horizon over de eindeloze zee, *dat wat* blik uit het zwarte geheimooog van de zielgeslotene inboorling, *wat* neerkruipt in zijn hart en neerhurkt in zijn nederige hermat, *dat wat* knaagt als een gift en een vijandschap aan lichaam, ziel, leven van de Europeaan, *wat* stil bestrijdt de overwinnaar en hem sloopt en laat kwijnen en versterven, heel langzaam sloopt, jaren laat kwijnen, en hem ten laatste doet versterven, zo nog niet dadelijk tragisch dood gaan: zij voelden *het* beiden, het Onuitzeigbare...” (VI, 223. Vgl. II, 631). Deze opeenstapeling van neutra en pronomina vindt haar hoogtepunt in een laatste voornaamwoord „Dàt”, waarop de auteur zijn roman laat uitlopen en waarin alle „stille krachten” worden vervat: boven de hoofden van de mekkagangers zien zij „die éne grote witte, rijzen boven de menigte uit”, hij die al deze noodlottige krachten symboliseert, de hadji die naar zijn slachtoffer kijkt, naar „de man, die hoe hij ook zijn leven geademd had in Java, zwakker was geweest dan *Dàt...*” (IV, 224).

Het onpersoonlijk *het* – het onbepaald en abstract subject – dat in alle werken van Couperus de sfeer geheimzinnig moet maken en ook een taboe aanduidt – zoals b.v. in *Noodlot*: „*het* dreigde” (II, 36) – wordt door de auteur in *De Stille Kracht* meer dan ooit aangewend, d.w.z. precies in een roman die tot de meest impressionistische van zijn oeuvre behoort. Zo lezen we op het ogenblik dat de stille krachten zich in een razend tempo rond Van Oudijck aansluiten: „*Het* waren beschuldigingen tegen zijn vrouw, *het* waren besmeuringen tegen zijn dochter. *Het* waren bangmakerijen, dat een kris in het duister mikte naar zijn leven. *Het* was hem waarschuwen, dat zijn spionnen geheel onbetrouwbaar waren. *Het* was hem zeggen, dat zijn verstoten vrouw gebrek leed en hem haatte; *het* was hem zeggen, dat hij een zoon had, naar wie hij nooit had omgekeken. *Het* was stil wroeten in al het geheime en duistere van zijn leven en werkkring. Ondanks zichzelf, maakte *het* hem somber. *Het* was alles vaag” (IV, 101). Onbepaalde voornaamwoorden werden door Couperus zoals trouwens door de meesten zijner tijdgenoten¹⁰⁹ met voorliefde aangewend. Eens te meer zijn het vage, neutrale woorden die kortweg het onbekende ofwel de onbekende macht in al haar geheimzinnigheid moeten omschrijven, die macht waardoor alles in zijn evolutie wordt

109. Vgl. L. Thon, *Die Sprache des deutschen Impressionismus, ein Beitrag zur Erfassung ihrer Wesenszüge*, München, Hueber, 1928 (Wortkunst, II, 1), p. 165.

geleid op „de weg, die fatidiek gebaad was door *Wie*, door *Wat*, hij wist het niet.” (III, 176).

Zo blijft de liefde een hele tijd een onbekend gevoel voor Cecile (*Extase*) hoewel zij wel heeft geraden dat er „iets” was: „*Iets* achter dat alles, verscholen, schuilende als de schaduw school achter het ding” (II, 173-4). In *De Boeken* wordt met *iets* vooral „de noodlottige misstap” (V, 256) aangeduid die de hoofdfiguren in het verleden hebben gedaan en die één der belangrijkste determinerende factoren in hun leven zou worden. Het naar waarheid zoekende jongetje Addy voelt op een zeker ogenblik dat er in het verleden van zijn ouders „*iets* geweest was, *iets*, dat misschien wel de oorzaak was van hun onverzoenlijke onenigheid” (V, 223). In *Van Oude Mensen* is het natuurlijk de misdaad die „het *iets*” „het grote *Iets*” (VI, 218), „het verborgene *Iets*” (VI, 226) wordt genoemd.

Naast de „ontbeeldende” treffen wij in Couperus' werk ook „beeldende” naamgevingen aan, waarmee de schrijver het noodlot of de werking ervan aanduidt.

Reeds in *Noodlot* (1891) komt het onheil aan op „*raderen* van sferen” (II, 140)¹¹⁰ en in *Wereldvrede* rolt het leven, naar de mening van Othomar, „op *raderen* van noodlot langs een weg van onvermijdelijkheid” (II, 538). Zoals klassieke en Oosterse filosofen de leer van de „levenskring” (VI, 407) of kringloop verdedigden, zo ook stelden zij, vooral in het Oosten dan, het noodlot voor als een *ring*, een cirkel, waaruit men niet kan ontsnappen. Couperus gebruikt het beeld in *Jahve* (1903): „de *ring* van het Noodlot, onzichtbaar maar nooit vergeetbaar (...) onuittreedbare cirkel” (IV, 552-3), nadien in *Dionysos* (IV, 618): „Boven de orde heerste hogere Orde, en het noodlot van goden en mensen breidt zijn *ring* onontwikkbaar” en in *De Berg van Licht*: „Want niemand wijkt van zijn *levenskring* ook maar één tred links of rechts af, en zelfs om de onnoembare God cirkelt, mysterie! de *Ring* van Noodlot zich rond...” (IV, 407). *Jahve* vormt in zijn hoogmoed het lot om tot een wiel (IV, 514), dat door het heelal begint te rollen en niet meer te stuiten is. In *De Zonen der Zon* roept het licht, dat het ondoorgroendelijk geheim en de oorsprong van alles is, uit: „Ik alleen ben eeuwig, Licht... Het Lot is een *wiel* in mijn glans: gewiekt wentelt het voort als een vlamme sfeer op de golven van mijn glorie” (IV, 499). In *Iskander* zegt Bagoas: „Nu rolle het *wiel* als Ahuri-Mazda het wil” (XI, 525). Er bestaat geen

110. Vgl. Herder over het „grosze Rad der Dinge (...) auf welches wir geflochten sind, und das wir nicht zu lenken vermögen”. *Das eigene Schicksal in Sämtliche Werke* (uitg. Suphan), Berlijn, Weidmann, 1877-1913, 18 (1883), p. 410 en o.m. ook het advies van Kaunitz: „rotat omnia fatum”.

volmaaktere vorm dan de cirkel en ook geen vorm die duurzamer is. Hij doorschrijdt de tijd zonder er zelf door aangetast te worden¹¹¹.

In *De Berg van Licht*, evenals in zovele andere romans, (b.v. *Iskander XI*, 284, 294), is de tijd onvermurwbaar: „De dagen – onvermijdelijk en noodlottig – wentelden onverbiddelijk om” (VI, 366). In *Xerxes* is sprake van „de wenteling der Noodlottigheden” (XI, 133), in *De Ongelukkige* luidt het weer: „De dagen wentelden om...” (IX, 223). Ook de beelden *spinnen*, *weven* en *vloeien* gebruikt Couperus om de onvermijdelijkheid en de geleidelijkheid van het tijdsverloop aan te duiden: „De maanden weefden voort” (V, 979)¹¹², „De dagen spinnen zich gelijkmatig af” (III, 46, 193), „En de dagen vloeiden voort, niet anders dan de wateren van de Choaspes, de gewijde rivier, die de stad omvloeiide, dag na dag...” (XI, 592). Zoals Vincent dat in *Eline Vere* proclameert, is alles onderworpen aan „een aaneenschakeling van oorzaken en redenen” (I, 219). De *schakel*, de *schalm* en de *ketting* zelf worden dan ook vaak door de auteur gekozen, nu eens om eenvoudig het verloop van de tijd – „de dagen schakelden voort” (XI, 568. Op p. 586 vloeien de dagen. Vgl. 587, 589, 592) –, dan weer om de fatale opeenvolging van de gebeurtenissen – „de ijzeren *feitschalmen*” (VI, 121) – of gevoelens – „De Haat heeft weten te smeden een *ketting*” (XI, 595) te verbeelden.

In tegenstelling met de centrale onbeweeglijkheid van het operste principe, het licht, kenmerkt het noodlot zich vooral van *Jahve* af in Couperus' werk door zijn periferische mobiliteit¹¹³.

Zoals wij al boven uit een gezegde van Quaerts konden afleiden, wordt ook de mens omgeven door een *cirkel*. Doordat hun „cirkels” over elkaar glijden, bereiken Cecile en Quaerts gedurende korte tijd het „Doel”, d.w.z. het licht, dat „als één enkele zonnester (...) straalt met zachte glans van klaarheid” (II, 223). Zij vullen samen het heelal want „Le cœur dans ses affections, comme l'humanité dans ses idées, s'étend sans cesse en cercles plus élargis”¹¹⁴. Zij zijn „als in één enge ring omgeven, één *ring* van glans, die hen

111. „La forme du cercle (...) sa simplicité, sa perfection, son application continuellement universelle en font la première de ces formes privilégiées qui se retrouvent au fond de toutes les croyances et qui servent de principe de structure à tous les esprits.” G. Poulet in *Les métamorphoses du cercle*, Parijs, Plon, 1961, p. I.

112. Couperus herinnert voortdurend aan de tijdgebondenheid. De woorden *jong*, *oud*, *kind* komen in de eerste 17 blz. van *Van Oude Mensen* 80 maal voor.

113. Vgl. Boetius, *De consolatione philosophiae* (uitg. J. Walton en M. Science), Londen, Milford, 1927, Lib. IX, Pr. V: „Igitur (fatum) uti est ad intellectum ratiocinatio; ad id quod est, id quod gignitur, ad aeternitatem tempus, ad puncti medium circulus”.

114. Flaubert op 21 maart 1852 aan Louise Colet, *Correspondances* (Conard), Parijs, 1926-'33, II, p. 373.

omgaf" (II, 224). De volledige overelkaarschuiving van de twee cirkels vormt zelfs het „middelpunt des Heelals" en „rondom het schoot het zijn eindeloze stralen naar alle eeuwigheden heen" (*id.*). Zoals gezegd, duldt het noodlot iets dergelijks niet.

De auteur heeft deze opgang, deze extase meegemaakt en „Nù was de wijde eenzaamheid als een immense *cirkel* om hem heen ; hij, middenpunt" (III, 159). Hij verruimt zijn visie : „de blikken van zijn ogen lange stralen naar de horizonnen van nieuwe perspectieven, en zijn gedachten ruime *cirkels*, beschreven binnen de immense *cirkel*, de mateloze, vàn zijn eenzaamheid..." (*id.*). Maar door een plotselinge revelatie, door het zien van Memmi's Annonciatie, van Praxiteles' Eros en de antieke steden, m.a.w. door het aanschouwen van Italië „waarvan de horizonnen nu de *cirkel* van zijn eenzaamheid afkartelden", komt er een kentering in zijn levensvisie. Door de droom wil hij steeds hoger op het hellende vlak van de spiraal, die zich van haar beginpunt verwijdert : „Van dat standpunt zonder trots, met veel weemoed, maar heel kalm, zag hij om zich heen, beschreef hij de wijde cirkel van zijn eenzaamheid, die de horizonnen van Italië als kartelden, beschreef hij de nauwere *kringen* van zijn gedachten" (III, 162). De liefde voor Hélène heeft de jonge Aylva veel smart bezorgd, maar door zijn nieuwe levensvisie is de hoop ontstaan „dat het verklarende licht eenmaal stralen zou, al was het na de dood" (*id.*). Hij ziet het verleden, het heden, de toekomst vanuit een ander perspectief. Uit de werkelijkheid wil hij zich wegdromen, maar anderdeels is hij er zich van bewust dat de spiraal die hij opgaat er onverbreekbaar aan vastgeklonken is. Zo zit Psyche op de hoge torens die langs cirkelende wegen bereikbaar zijn (III, 245) te mijmeren. Van het verleden, van de werkelijkheid waaraan haar stoffelijkheid haar voortdurend herinnert, kan zij zich niet losmaken ; in het heden bedreigt het zinnelijke haar liefde voor Eros, in de toekomst wordt haar boete beloond en zal zij de volmaakte liefde kennen. In *Langs Lijnen* willen Cornélie en Duco, zoals Amiel het zegt, „échapper par l'extase intérieure au tourbillon du temps, s'apercevoir *sub specie aeterni*"¹¹⁵. In deze roman heeft ook elk mens zijn levenskring, die door de aspiratie in spiraalvorm de richting van het „doel" uit wil, maar vastgehecht blijft aan het uitgangspunt. Cornélius lijn heeft die van Duco gekruist, zij is „gelukkig, dat haar levenslijn de zijne gekruist had, en de lijnen beide een pad schenen te vormen, naar het opschemerende, naar het iedere dag meer en meer opklarende, van hun dichtstbijzijnde toekomst" (III, 493). Zij verwijderden zich van hun

115. *Journal 1811-1864*, cf. B. Bouvier, *Jeunesse d'Henri-Fr. Amiel*, Parijs, Stock, 1935, p. 175.

omgeving, van de andere mensen „en de hoogmoed gierde in hen op : zij zagen als in een visioen de lijn van hun leven slingeren steile heuvel op, maar het geluk sneeuwde er bloesems op neer en in de sneeuwende bloesems hoog houdende hun trotse hoofden, met glimlach en ogen van liefde, liepen zij voort in hun droom, onttoegen aan mens en aan werkelijkheid” (III, 530).

De lijn van elke mens verloopt echter volgens haar eigen geleidelijkheid. Zal Cornélie de slingerwegen moeten afdalen ? Een onbekende kracht scheidt de twee cirkels : „in een wolk waren voor hen heen de handen als opgespookt, hadden de handen geheimzinnig, noodlottig hun gouden lijn uiteen doen springen, en de hare, kronkelende arabesk, was teruggesprongen, trillende spiraal, en had gekruist een donkere lijn van vroeger, een sombere weg van het verleden, een duistere laan vol onbewustbaarheid en noodlottige slavernij” (III, 661).

En de heldin treurt : „O, van die levenslijnen het vreemde, het allergeheimzinnigst vreemde toch : terug te krullen, terug te dwingen naar haar eerste uitgangspunt !” (*id.*). Nog wil zij zich verzetten, maar dan geeft zij zich over aan de „noodlottige almacht” (III, 674). Duco „sterft in zijn ziel” en Cornélie laat zich „als een inert ding” (III, 676) voeren naar haar echtgenoot die zij had willen ontvluchten. Gelaten wil zij thans de geleidelijkheid van het leven afwachten (III, 682) terwijl haar droom „in een *duizeling* (...) verzonk” (III, 683).

Zowel het innerlijke leven van de mens als de natuur worden door geheimzinnige demonen doorspookt. De mens voelt magische machten in zichzelf en zijn omgeving werken. Reeds in *Semiramis* lezen wij :

Ijzige voorgevoelens *spoken* hier
Mij in het hart ¹¹⁶

en in *De Boeken* wordt het voorgevoel een *spook* genoemd dat nadert (V, 546). Eline schrikt van de gedachte dat de liefde van Otto haar geen voldoening schenkt, als van een spook (I, 373, 376) en in *Wereldvrede* ziet Vera haar gedachten als „*spoken*, ontastbare, lichaamloze dreigingen” (II, 599). De onvoldaanheid van Addy uit *De Boeken* is een spook dat komt en wijkt (V, 796) en Berties voornemen (*Noodlot*) om zijn vriend en diens geliefde te scheiden was „zijing en streng, een boos beeld van satanische slechtheid gelijk, dat raadselachtig voor hem staan bleef” en hem aankeek met ogen van een „*sibylle*”, een „*sfinx*” of als een „*spook*, bijna tastbaar en bijna zichtbaar opdoemend” (II, 39). Eves angst

116. *Williswinde*, p. 71.

is in dezelfde roman eveneens „*spookachtig*” (II, 56) en de demonische waanzin van Alexandros beheerst op den duur de veldheer als een „*spook*” (XI, 621).

Aan het leven zelf wordt een richtende kracht toegemeten, „een zachte dwang van *spokende* handen, die duwden en leidden en wezen” (III, 677) en de toekomst is een „reusachtig *spooksel*” (III, 161), en het verleden, „de dingen van vroeger”, zijn „*spoken*, die slieren heel lange sluiers langs heel lange paden” (VI, 66).

Het noodlot krijgt minder vaak een bepaling. In voorkomend geval kiest de auteur uit een zeer klein gamma: het *zwijgende* Noodlot (IV, 104), het *nog verborgen* noodlot (V, 36), het heilige Noodlot (XI, 615). Verder wordt het *oppermachtig, gevoelloos, erbarmingloos, almachtig, onverzoenbaar, eeuwig, aanwezig* genoemd en als *onafwendbaar, onafweerbaar, onverbiddelijk, vreemd, onafwijsbaar, onherroepelijk, onzichtbaar, onbekend, onwijs, verijdend*, ja zelfs als *rechtvaardig* (II, 297) gekarakteriseerd.

Zoals men opmerkt, zijn vele van die attributen negatief. Inderdaad, het noodlot wordt herhaaldelijk met een negatief substantief of adjectief, samengesteld uit *-on* of *-loos*, aangeduid, wat wel wijst op de overtuiging dat de mens er niets gunstigs van mag verwachten. Op de machteloosheid en de nutteloosheid van zijn pogingen om zich tegen het noodlot te verzetten of er zich mee te verzoenen, duidt het veelvuldig gebruik van het achtervoegsel *-baar*, dat een attributieve bepaling in de lijdende vorm omschrijft en vaak gehecht wordt aan een negatief adjectief¹¹⁷.

Wij hadden het over het milieu, over de noodlotsruimte en de sleutelwoorden die geregeld herinneren aan de aanwezigheid van het noodlot. Met betrekking tot beide onderzoeken wij nu ook welke rol de natuur en de natuuraanduidingen spelen in Couperus' werk. Laten wij beginnen met op te merken, dat er dikwijls een overeenkomst is tussen de aard van haar verschijningsvorm en de innerlijke gesteldheid van de held, de handelingen die hij verricht, de situatie waarin hij zich bevindt¹¹⁸.

Al vaak hebben wij er in deze studie op gewezen dat de *zon*, „het heilig symbool” van het „Allichte” (VI, 292), in het œuvre

117. Zie bv. *Noodlot* (II, 36, 59, 94, 101, 102, 117, 126, 127); *Wereldvrede* (II, 599, 631, 648); *Metamorfose* (III, 83); *De Stille Kracht* (IV, 10, 11, 12, 40, 106, 144, 161, 163, 214, 223); *De Boeken* (V, 546); *De Berg van Licht* (VI, 366, 407); *Van Oude Mensen* (VI, 96); *Xerxes* (XI, 206); *Iskander* (XI, 621, 630, 666); *Japanse Legendes* (XII, 867).

118. „A landscape is a state of mind” (Amiel), cf. A. Warren en R. Wellek, *op. cit.*, p. 229. Blok onderzoekt in *Van Oude Mensen* in hoever de symboliek door aanduidingen over weersgesteldheid en seizoenen in de hand wordt gewerkt. Van de 48 zijn er naar zijn gevoel slechts 9 neutraal. De andere reiken verder dan hun gewone betekenis. Vgl. *op. cit.*, pp. 181-182. Vgl. de werkwijze van Flaubert, zie Ch. Beuchot, *Histoire du naturalisme français*, Parijs, Corrêa, s.d. (1949), I, p. 269.

van Couperus een belangrijke plaats inneemt. De hartstocht voor de zoon is voor de auteur en zijn helden een obsessie. De zoon wordt voorgesteld als de tegenhanger van de „noodlotzwane lichten”, want haar optreden gaat gepaard met de enkele gelukkige momenten die sommigen dezer helden kennen. Zij wordt het voorwerp van een erediens. Schreef Couperus niet: „De zoon was mij als een godheid. De zoon in de blauwe lucht scheen mij god zelf toe, zijn óóg minstens !” ? (VII, 671).

In Nederland echter is het donker om de mensen, het *schemert*. Vooral in *De Boeken* wordt schemering symbolisch en metaforisch gebruikt. Zoals het „schemerde” rond Mevrouw van Lowe, rond haar dochter Bertha en haar zoon Ernst, en in mindere mate ook rond Paul en Dorine, zo ook begint het te „schemeren” rond de stoere Gerrit en „in zijn groot brein vol wolken, vol van suffende gedachten, viel een immense, wereldwijde melancholie, een grauwe *schemering* neer. De *schemering* viel uit de lucht daarbuiten, en de *schemering* viel uit zijn eigen brein” (V, 707) en „Het was of iedere dag de *schemering* dichter grauwe rondom hem heen, rondom zijn ziel” (V, 709). Doch niet alleen geheugenverlies wordt met „schemering” aangeduid: „Het dreigde en huiverde en *schemerde* over de stad en het *schemerde* over de ziel der mensen” (V, 646): het waren „het duister van ouderdom – het duister van smart... het duister van sceptisch egoïsme... het duister van levensonwetendheid... alle de zware duisternissen, die *schemerden* om kleine zielen...” (V, 712).

Het gebeurt toch dat de mensen uit het Noorden enkele – bij Couperus zéér zeldzame – vreugdemomenten mogen beleven. *Blauw* symboliseert dan dat kortstondig geluk. Op de Horze, waar Eline een tijd met haar verloofde vertoeft, speelt zich de handeling aanvankelijk af onder „het *blauw* der tintelende lucht” (I, 345). Elines karakter past zich harmonisch aan die nieuwe omgeving aan en verder „wenste zij niets en om haar heen zweefde een oneindige rust, een *blauwe* kalmte, als een extase van zaligheid” (I, 354). Eline vreest echter dat haar dat geluk zal ontglippen en „nu had zij willen bidden, willen bidden, dat het zo zou blijven, nooit veranderen, altijd dat zacht geluk, altijd die rust, dat *blauw* !” (I, 346). Later, terwijl zij als een wrak haar ondergang tegemoet gaat, wil zij door morfine weer in die „zachte suizende extase” komen, „waarin zij van haar kussens, uit heur lakens scheen op te zweven langs deinende, *blauwe* luchtstromen” (I, 586. Vgl. 315). Het geluk, dat zij had weggegooid, wil zij thans voor de laatste maal in haar leven beleven. In *De Boeken* verlangt de oude Mevrouw van Lowe, geobsedeerd door wind en regen, naar „het krijt-wit en het diepe *blauw* en het helder gelakte gelakte groen, van

bomen, lucht, huizen in Indië (V, 789) en in *Noodlot* is Eve, – die pas Frank heeft leren kennen – in verrukking voor de natuur : „Op de bergen *blauwde* het ; dichtbij het wazige, donker-violette *blauw* van druiven, dan het stoffige *blauw* van saffier, eindelijk het bleke hemel*blauw* was turkoois. Het water was *blauw* als een *blauw* zilver, de lucht *blauw* als parelen en parelmoer.” (II, 22. Vgl. VI, 127). Noord en Zuid worden talloze malen tegenover elkaar geplaatst¹¹⁹. Aylva (*Metamorfose*) reisde naar het Zuiden „met zijn grote leed, zijn zieke ziel, bleke reconvalcente, die hij zacht-aan genezen wilde in Italië's zon” (III, 159) ; Brauws (*De Boeken*) gaat zich in het Zuiden louteren van „al het stof zijner menselijkheid” : „Alleen door te ademen de ijle klaarte dier luchten, vooral in de nachten, als in de hogere hemelen de sterren meer schenen nabij, uittinkelende haar levende stralen – scheen het of de zuivere koude hem reinigde tot in zijn merg, tot in zijn ziel” (V, 440) ; Lot (*Van Oude Mensen*) wil zich van het sombere Noorden en van heel zijn milieu en familieverleden bevrijden door een lang verblijf in Italië ; Jeanne Ferelijn (*Eline Vere*) verlangt naar de zon en de zomer, en als „een bleke kasbloem” laat zij zich door de eerste zonnestrallen van de meimaand beschijnen. In het Noorden krijgt men slechts een „aalmoes van een zonsondergang”, men zou er „bidden om wat zon en men krijgt niets dan dat glansje daar in de verte” (II, 30).

Inderdaad, in de z.g. Haagse romans zijn de zonnige dagen eerder zeldzaam en een opeenstapeling van woorden als *grijs*, *duisterend*, *donker*, *zwaar*, *loodkleurig*, *loodgrijs*, *grauw*, *vaal*, *zwart*, *diep-zwart*, *kopergrauw*, *violet* of andere die hiermede verwant zijn, geeft de gedruktheid, de droefheid van de Noorderlingen weer. Zij komt voor op momenten waarop een rase nadering van het noodlot wordt verwacht of voorspeld. Niet de koude en de sneeuw schrikken er de mensen af, maar wel de wind, de donder, de regen.

De *sneeuw* komt als uit „een eeuwig land van de dood, als uit eeuwige hemelsteppen van eeuwige dood” (V, 723, 728). Sneeuw symboliseert het einde van het leven : „dat was het einde, dat was slaap, dat was wit begraven, wat dood was...”, schrijft de auteur in *Metamorfose* (III, 59), m.a.w. zij is de dood „met zijn alles verblankende vereffening” (V, 728). Wordt ook in Iskander niet

119. Voor de vergelijking tussen het Noorden en het Zuiden, zie vooral : *Van en over Mijzelf en Anderen*, 1910, p. 4 ; *Dionysos-studiën* (IV, 541, 542, 545, 552) ; *Van Oude Mensen* (VI, 127-137) ; *Noodlot*, (II, 22, 131) ; *De Boeken* (V, 789, 888) ; *Toen ik een kleine jongen was* (VII, 671). De geestdrift voor Italië treffen we bv. ook aan bij Stendhal, die in dit land de oplossing zag voor „l'ennui”, „ce grand ennemi des gens heureux” en bij Bourget, vgl. resp. D. Brauchlin, *Das Motiv des „ennui” bei Stendhal*, Straatsburg, Heitz, 1930, pp. 11, 24, 25, en R. Raffetto, *op. cit.*, pp. 1-16.

alles „zilverklaar” als Alexandros gestorven is (XI, 691) ? En sneeuwt het niet als Takma in *Van Oude Mensen* (VI, 191) en Gerrit in *De Boeken* (V, 723) en *Herakles* (VII, 232) overleden zijn ?

De *wind* en de *storm* zijn de aanbrengers van het onheil, het symbool van de „almachtige” en „domme” krachten die de mens tegenwerken¹²⁰. In de z.g. Haagse romans vooral oefent de natuur op de mens een drukkende invloed uit. De wind en de wolken beschouwt de mens als komend uit onbekende verten, zoals ook zijn bestemming, zijn noodlot uit de onbekende toekomst aandrijft. Een droefgeestig karakter hebben de dauw, de mist en de schemering ; de donder kondigt het komende onheil voor de laatste maal aan ; de regen is het symbool van het definitieve toeslaan van het noodlot. Laten wij hiervan enkele voorbeelden geven. De *wind* wordt verpersoonlijkt, de mens komt onder zijn „reusachtigheid” (V, 779) tot het besef van eigen nietigheid. Hij vreest hem omdat het is „of al wat gebeurt, aanwaait... over de zee” (V, 775) en omdat hij „met zijn overbekende klacht” (VI, 12) wolken aanvoert „van grauwe melancholieën, als eeuwige aanwaaingen van treurigheden, of er ginds in het Westen een donker rijk was van geheimzinnige treurigheid, waaruit huilende waaiden aan immense cohorten van reuzeweemoedigheden, titanesmarten, schaduwen over het kleine land, en de kleine, kleine mensen.” (V, 865). „Zwarte wolken” zijn overal het zinnebeeld van onheil (II, 45), de „noodlot-zware luchten” (V, 660) ontnemen de kleine zielen elke hoop op geluk. Wij noemen enkele eigenschappen van wind en storm zoals zij door Couperus met adjectieven en adverbia worden aangeven : *guur, gierend, weeklagend, desolaat, loeiend, machtig, spierig, krachtig, luguber, dol, eeuwig, zwaar, droefgeestig, monsterachtig, brommend, toornig, klagend, droef, ja zelfs medeplichtig* (XI, 687). De wind lijdt, huilt, strijdt, raast, kreunt, klaagt. Hij is als „een onmetelijk, zwart monster” dat Eline als een „speelbal her- en derwaarts slierde” (I, 441), als „een reusachtigheid, die leefde : een immense ziel” (V, 779), een gevlerkt dier met „desolate windroep” (II, 105) dat het onbekende, de toekomst uit „de bedreigende, aanruisende verre, verre eeuwigheid” (V, 681) aanbrengt. Als de geesten zich in *De Verliefde Ezel* voornemen Chavis te ontvoeren, steekt een storm op (X, 406) en terwijl de overwonnen Boabdil, de Ongelukkige, zijn laatste toespraak houdt tot zijn volk, weent de wind (IX, 493). In *Noodlot* lezen

120. Voor de frequentie vgl. o.m. *Eline Vere* (I, 125, 170, 434, 438, 441, 442, 444, 445, 656, 667) ; *Noodlot* (II, 10, 75, 80, 105, 140) ; *De Boeken* (V, 158, 159, 161, 189, 193, 258, 358, 404, 410, 661, 663, 671, 735, 779, 794, 983) ; *Van Oude Mensen* (VI, 12, 17, 101, 137).

wij over „de storm, die buiten loeide, en de storm, die loeide in haar (= Eves) eigen doorgiftigd lichaam” (II, 140) ; in *De Boeken* luidt het : „De wind, die daarbuiten woei, scheen te waaien door haar ziel” (V, 438), m.a.w. in beide gevallen is er een bovenzinnelijke wisselwerking tussen de hevige natuurkracht enerzijds en de passie, de intense ontroering die in de mens door de liefde is ontstaan. In haar gelukkige roes wordt Constance kalm ofschoon „de wind floot, klaagde, steunde, loeide rondom het huis, als een reusachtige ziel in nood” en laat zij „haar ziel als zacht deinen mee op zijn melancholieën, zoals iets, dat zich overgeeft, klein, zwak, maar rustig, aan heel grote machten” (V, 404). Constance weet dat haar liefde niet kan worden verwerkelijkt omdat zij te oud is geworden, omdat haar zoon Addy er is, maar zij voelt zich gelukkig in de droom, de illusie. Vanuit deze droom vindt zij het druk gedoe van de mensen rondom haar nutteloos, vindt zij de mens nietig. Haar psychische communicatie met de natuur heeft haar tot dit besef gebracht : „zij droomde... Zij glimlachte, uitkijkende, opkijkende naar de eeuwig voortrollende luchten... De wolken, zij vaarden daar, soms hoog, soms laag, boven de huizen, de hoofden der mensen, gelijk aan, die mensen minachtende, passies : zware, reusachtige passies, die, op de passie van de winden, aanzwierden uit een vër rijk van enkel fronsende, stormende hartstocht, en, met kohorten van dreigende passies, rolden zij voort, hoog, machtig, en groots, als met een reusachtig leven van goddelijkheid boven het klein menselijk gedoe, dat onder de daken school, waarover zij trokken, stortende steeds nieuwe vallen van wateren...”.

Constance voelt zich in haar droom veilig tegen „de zware mystieke gevaarten” (V, 404). De droom en de liefde hebben haar levensvisie verruimd en haar boven alle aardse ijdelheid geplaatst. Zij en haar wijze zoon, Addy, („Dat is onze wind, mama” (V, 983, cursivering van Couperus)), hebben zich met de Hollandse natuur kunnen verzoenen. Dat stadium hebben weinig andere „kleine zielen” kunnen bereiken. Als Eline Vere over geluk en ongeluk, ouderdom en dood mediteert, lezen wij : „het begon donker te worden en het dooide en de duisterende wolken schenen op haar te zullen vallen en haar te doen stikken” (I, 146). Het feit dat zij Fabrice niet meer ziet, is voldoende om haar visioenen te doen verkleuren, en zij laten haar alleen „in een grijze, sombere stemming, die de afspiegeling scheen van de hemel daar buiten, zwaar van donkere regenwolken” (I, 243). Frank ziet in *Noodlot* in „de zwarte wolken” een symbool van onheil (II, 45), hij had het al vroeger beseft, toen „de grauwe regenwolken daarboven eensklaps met een uitspansel van melancholie op zijn hoofd (druk-

ten), als waren zij de bedreiging van een onafwendbaar noodlot" (II, 28), dat Eve ongelukkig zou worden. In *De Boeken* is Gerrit, in zijn strijd tegen zijn ziekte, uiterst gevoelig voor de overheersende invloed van „de wolken (die) daar laag neerhingen als een grote, grote meewarigheid, drukkende over de hele stad" (V, 681. Vgl. 683, 687). Hij voelt zijn noodlot naderen en zijn geheugenverlies in kracht toenemen en „Boven de Bosjes, terzijde, zonk de lage lucht al lager en lager neer, zwaar van grauwe wolken, zo zware grauwe wolken dat zij niet luchtig schenen genoeg te zijn om te blijven zweven... maar dat zij neervielen (...) blauw-purperen stortregen" (V, 690). De mensen die leven onder die „eeuwig lage luchten" (V, 728) voelen dieper en melancholischer dan wie ook omdat de dingen van het verleden hen blijven obsederen. Dat ondervinden vooral Takma en Otilie in *Van Oude Mensen*.

Tijdens hun vermoeide gesprekken huilt de wind, maar als Otilie alleen achterblijft, huilt hij nog luguberder. De natuurbeschrijving waarmee *Majesteit* aanvangt, brengt de lezer in de angstige stemming waarin de keizerin verkeert als zij begint te vermoeden dat haar en familie onheil staat te wachten: „Over Lipara (...) dreef, zwaar, van onweer zwoel en van tragedie, een sombere lucht vol grauw, als een gevaarte aan de hemel. En die grauwe lucht was vol geheim, was vol van toekomst, van vreemde toekomst; ze stortte geen onweer uit, maar bleef hangen over de stad (II, 243).

Eva voelt in *De Stille Kracht* het onheil vaag naderen als een wolk in de Indische nacht, de lucht is er vol van „een omwemelende geheimzinnigheid, als een beklemmende bedreiging van toekomst (IV, 82), de natuur overweldigt de vreemdeling met „een schaduwende angstigheid voor het bedreigende buiten, voor de almachtige wolkenhorden, voor het grenzeloze grote, dat met windvlagen aanruiste uit het verre, verre onbekende: hemelgroot, uitspanselwijd, waartegen de open huizen als niet beveiligd schenen, waarin de mensen klein waren en nietig met al hun beschaving en wetenschap en ziele-emotie, klein als wriemelende insecten, onbeduidend, overgegeven aan het spel der van verre aanwaaierende reuzenmysteries" (IV, 159).

Inderdaad, met de wind, met de storm, met de wolken komt de toekomst, vaag, verdoezeld, maar onontwijkbaar. Deze nadering en onvermijdelijkheid liggen vervat in de talrijke herhaling van het prefix *aan-* bij de in dit verband gebruikte werkwoorden: *aandaveren* (IV, 223), *aandonderen* (II, 140), *aandreigen* (IV, 82, 159), *aandonzen* (IV, 45, 106, 107, 152, 161, 223), *aanruisen* (IV, 13, 223; V, 615, 679, 680, 715), *aanspoken* (IV, 158), *aan-*

waaien (IV, 159 ; V, 775, 857, 865, 946), *aanrollen* (II, 59, 136, 140), *aandrijven* (V, 404), *aanbuilen* (V, 650, 735), *aangolven* (II, 635), *aanzwellen* (V, 779), *aannaderen* (II, 631), *aanzweven* (IV, 223), *aandonkeren* (IV, 11).

Evenals de wind en de wolken, kondigt de *donder*, doch dan veel intenser nog, het komende onheil aan en weer zijn de passages waarin dit substantief of het verbum *donderen* voorkomen, zeer talrijk. Vooral in *Noodlot* maakt Couperus de donder tot een waar symbolisch leidmotief. Telkens weer hoort Eve „onzichtbaar, ontastbaar, en toch duidelijk en onloochenbaar intens, de spookachtige nadering van een onheil aanrollen, aanrollen als een vage *donder*” (II, 59). Voor het hoogtepunt in de roman – het gevecht tussen Frank en Bertie – voelt Eve die donder als boven zich, nadien hoort zij hem weer verstommen (II, 111-3) en later bidt zij: „dat ze niet meer mocht aanrollen, die hallucinatie van *donder*” (II, 136). Terwijl zij aan het sterven was, „donderde” het weer maar „boven die *donder* uit, hoger, kwam, voor Eve, van heel ver, een donder aanrollen, aanrollen... zwaarder, steeds zwaarder, als een bovenwereldlijke *donder*, op raderen van sferen...” (II, 140). Wetend welke boze bode hij is en menend dat hij thans luider dan anders rommelt, stamelt zij, in de ontzetting van de dood: „Daar komt het aan ! (...) O, God, daar *dondert* het aan !! (II, 140). In *Van Oude Mensen* dondert het op het ogenblik dat de moord wordt gepleegd en de bergen „tal van malen, weerkaatsten de *donder* die rollen blijft” (VI, 69). De nawerking van de moord zou op alle familieleden haar invloed doen gelden en dit tot in verdere generaties ! Tijdens het gevecht bij Tyros rolt de donder en steekt een storm op die de schepen van Alexandros tegen elkaar doet botsen (VI, 359. Vgl. 586). Ook nadat Heliogabalus het beeld van Rheia Kubele had doen verplaatsen naar de zonnetempel – wat door de Romeinen heiligschennis wordt genoemd – en aldus de haat van de bevolking tegen zich opjaagt, rommelt een onweer „en ver, met gestadige *donder*, die verrolde in ver flitsend helle verglansingen over de bergen heen, haastte het volk zich langs de hoge huizen naar binnen en velen kropen angstig dicht bij elkaar en bleven zo, in heel bange fluistering” (VI, 459. Vgl. 593, 594). De primitieve angst voor dit natuurverschijnsel en voor het noodlot dat men erachter raadt, treft men ook aan in *De Stille Kracht*. Daar hoort men de donder nadat Léonie het slachtoffer is geworden van een geheimzinnige kracht en in „de tuin kropen de bedienden bij elkaar” (IV, 171). Onder de schijnbare rust van Indië schuilt het gevaar en „rommelt de toekomst als de onderaardse *donder* in de vulkanen, onhoorbaar voor het menselijk oor” (IV, 106). Op het einde van de roman voelen

Van Oudijck en Eva het zeer duidelijk aan, „het onuitzegbare : dat wat schuilt in de grond, wat sist onder de vulkanen, wat aandonst met de verre winden mee, wat aanruist met de regen, wat aandavert met de zwaar rollende *donder*, wat aanzweeft van wijd uit de horizon over de eindeloze zee” (IV, 223), kortom, dat wat hen gedrukt, overweldigd en uitgestoten heeft.

Regen behoort tot de woorden die in verband met de weersgesteldheid in Couperus' romans en verhalen de hoogste frequentie hebben, want ook is het „of al wat gebeurt, aanwaait... over de zee... naar ons toe en over ons neervalt... in stortbuien van regen” (V, 775). Het is Couperus' gewoonte het „weifelen” van het noodlot te vergelijken met een dreigende onweerswolk (V, 961 ; VI, 67 ; II, 130 ; IV, 135, 167 ; II, 243), terwijl onweer en stortregen vaak een fatale daad of het toeslaan van het noodlot zelf begeleiden¹²¹. In de antieke romans wordt een onweer als een ongunstig voorteken beschouwd. De „slagregen”, de „watergesels”, het „neerkletsend regengordijn” (II, 33) maken Frank in *Noodlot* weemoedig en een hevig onweer in Moldehoï voert Eves angst tot een waar paroxisme op (II, 30-1, 63, 71, 111, 113, 124, 131). Telkens weer vermeldt de auteur tijdens de episode van de moord die Frank op Bertie pleegt, dat het buiten stortregent. De misdaad in *Van Oude Mensen* gebeurt op een „noodlotsnacht” (VI, 171), „daverend van stortregen” (VI, 214).

Het spreekt vanzelf, dat aanduidingen betreffende een ongunstige weersgesteldheid meer in de z.g. Haagse romans en het tropenverhaal *De Stille Kracht* voorkomen, dan in de antieke werken die alle in het Zuiden spelen. In deze laatste symboliseren zij – in voorkomend geval – eveneens telkenmale, maar nog krachtiger dan in de Hollandse werken, het naderen of het toeslaan van het noodlot.

Zoals wij al hebben kunnen constateren, laten vele Couperusfiguren zich gemakkelijk door het noodlot beheersen.

Deemoed blijkt al uit een vers uit *Williswinde* (p. 74) :

Maar wat de goden in hun almacht, ook
 Beslissen mogen over 't slingerend lot
 Der menschen, dat op hunnen adem zweeft...
 Wij dulden het met diep gebogen hoofd,
 Want onafwendbaar is het godenrecht !

Wilskracht wordt door velen als onbestaande beschouwd, of in ieder geval als nutteloos. Te zwak als zij is om te vechten tegen

121. *Noodlot* (II, 1-5, 123, 135, 140) ; *Van Oude Mensen* (VI, 171, 214) ; *Wereldvrede* (II, 635) ; *Herakles* (VIII, 70) ; *De Wolken der Goden* (VIII, 327-8) ; *De Angst* (VIII, 375) ; *Vendetta* (VIII, 390) ; *De Verliefde Ezel* (X, 406) ; *Xerxes* (XI, 51, 78) ; *Iskander* (XI, 359).

haar immanente noodlot, besluit Eline Vere zich te „laten meeslepen door de onzichtbare machten, die haar op het hellend pad dreven, zij zou zich geheel overgeven aan de drang der omstandigheden ; *die* zouden beslissen voor haar...” (I, 285). Een korte heropleving van een lauwe wilskracht kan niet baten. De deterministische theorieën van Vincent maken indruk op haar. „Maar wat was dan het leven ? Wat was dan een mens ? Een willoze speelbal, die door het noodlot her- en derwaarts geslingerd werd ? Zij had gewild ; zij wist het zeker, zij *had* zich willen dwingen, maar zij was zwakker dan haar noodlot en nu... wist zij het... nu was het uit ! Het was gedaan... voor altijd ; zij was overwonnen” (I, 399. Vgl. 405). Haar innerlijk noodlot vergroot naarmate zij zich ervan bewust wordt : „O, dat zij toch zo geslingerd werd in zulk een strijd, alleen en verlaten, zonder iemand tot steun, en zonder eigenlijk te weten wat zij wilde en wat haar plicht was ! Zij was er te zwak voor, voor zulk een strijd !” (I, 406). Zij vraagt de goede mevrouw van Raat, met wie ze een klein conflict heeft, om excuus : „Mevrouwetje moest er maar niet op letten, als zij, Eline zulke akelige buien had ; zij wist zelf niet wat die waren, zij kon ze niet bedwingen ; o, ze waren als duivels, die haar willoos meeslieden !” (I, 575. Vgl. 577 en *Iskander*, XI, 621). Aan Lawrence, „een kerngezonde ziel in een krachtig lichaam”, die Vincent heeft laten vermoeden „dat er iets anders in het leven was dan levensmoeheid” (I, 392), vraagt zij of hij gelooft dat het iemand kan worden vergeven dat hij om reden van ziekte gebrek aan levenskracht heeft. Lawrence antwoordt : „Wanneer hij getracht had energiek te zijn, en onder zijn poging bezweken was, ja, anders niet. Niet wanneer hij zich willoos had laten meeslepen door de omstandigheden, met de gedachte dat er niets te doen is tegen iemands noodlot. Dat fatalisme heeft Vincent ook. Er is niets zo ontzenuwend als dat fatalisme. Het leven zou in een morele dood ontaarden, wanneer een ieder ging zitten, de handen in de schoot legde en dacht : „Nu kome, wat komen wil” (I, 593). Lawrence bekent haar zijn liefde maar zij aanvaardt ze niet hoewel zij bij hem steun en rust vindt : „Wanneer ik je ontmoet had vóór, vóór dat alles gebeurd was, had ik van niemand anders kunnen houden, dan van jou. Maar het mocht zo niet zijn. Het was mijn noodlot.” Hierop antwoordt Lawrence eerder naïef : „O, spreek niet over een noodlot. Noodlot is een woord. Ieder mens maakt zijn eigen noodlot. Je bent te zwak om jezelf het te maken. Laat mij je noodlot maken.” (I, 621). Eline gaat hierop niet in en bezwijkt kort daarop aan haar neurose.

Vincent is bewust aan het noodlot onderworpen. Dit is nog meer het geval met Bertie, de intrigant uit *Noodlot*. Hij ontwijkt

evenzeer de strijd voor het leven en in het weelderige milieu van Frank wil hij zich handhaven. Daarom *wil* hij zijn vriend en diens verloofde van elkaar scheiden. Tegelijk beschouwt hij zich als de ontmoedigde dienaar van het noodlot. Dit lijkt paradoxaal en Couperus heeft ook dit gevaar gezien. Op p. 38 zegt Bertie enerzijds dat *wil* een woord zonder inhoud is, en anderdeels voelt hij door zich een „stroom van wil” gaan. Het noodlot had gewild dat hij Eve en Frank samen zou brengen, welnu, hij, armzalige speelbal van dat noodlot, zou „*willen*” (ook bij Couperus gecursiveerd) dat zij zouden worden gescheiden. Enkele bladzijden verder beseft hij, dat hij aldus het noodlot zou tarten en zijn voornemen verdwijnt. Nu schikken de omstandigheden zich zo, dat Bertie in de mogelijkheid wordt gesteld bij Eve ten aanzien van Frank argwaan te wekken. De woorden die hij hierbij uitspreekt, beschouwt hij als door het noodlot gezonden. Zijn fatalisme, zijn godsdienst, geeft hem dan enige hoop. Een nieuwe gebeurtenis doet Eves argwaan nog groter worden en Bertie vraagt zich af of het Lot niet op het pad van degenen die het aanbidden gebeurtenissen strooit, die ze kunnen gebruiken, schakels die ze „het Lot wilde het zo” – zelf aan de causaliteitsketting zouden voegen. Het lot geeft aldus aan de mens de illusie van een eigen wil (II, 65). Op het eind van de roman beweert Bertie zelf dat hij nooit iets als wilskracht heeft gevoeld. Bertie is een passief, vermoeid type. Op het ogenblik dat hij zijn intrige ziet uitlekken, is hij onverschillig, „een onstrijdbare vermoeidheid en zelfsmart. O, hij was te moe om bang te zijn ; hij zou afwachten wat er gebeuren zou ; het moest gebeuren ; het was niet te ontlopen, Noodlot, Noodlot...” In zijn hevige angst wacht hij af want „aan niets is iets te doen” (II, 104). *Eline Vere* en *Noodlot* zijn de twee romans die in Couperus' oeuvre opvallen door de passiviteit, het gebrek aan wilskracht van de centrale figuren. Ze hebben in Nederlandse en Vlaamse orthodoxe kringen heel wat stof doen opwaaien. Om deze reden o.m. hebben we ze hier uitvoeriger behandeld.

Enkele andere voorbeelden tonen aan dat de z.g. passieve figuur ook nog in andere werken een hoofdrol speelt. Aylva gelooft in *Metamorfose* aan „de ontzettende Levensmacht” (III, 83) die doet „worden” wat „worden moet”, m.a.w. „de onbekende Levensmacht, die wreed schaakspeelt met de ongelukkige mensen, volgens de onherroepelijke wetten van het treurige levensspel, ze gevende de illusie van een eigen wil en ze fnuikende in de hoogmoed daarvan” (III, 82). Aylva zelf had de „witblauwe bliksem van het Noodlot – eens, heel kort, voor zijn ogen gezigzagd door een zwarte lucht – (...) verlamd voor zijn hele leven” (III, 166). Eenzelfde opvatting treffen wij bij Othomar in *Majesteit* en *Wereld-*

vrede aan : „Wij mensen worden door een onbekende macht, boven ons, geplaatst op het schaakbord van het leven en de Macht speelt schaak met ons : een alleringewikkeldst spel, ons soms latende de eigenbewustheid van onze handelingen en stappen en sprongen, de illusie van de wil... Als wij ons aan die eigenbewustheid en illusie overgeven, wordt dat een hoogmoed in ons, die dadelijk gefnuikt wordt. Als wij ons blind overgeven aan de Macht, aan haar schakwetten, en ons laten leven, ons laten spelen, wordt dat een achteloosheid, die hevig gestraft wordt. Wat dan ?” (II, 648). De artiest Duco uit *Langs Lijnen* begrijpt niet waarom Cornélie zich een levensdoel wil stellen (III, 483). Hij denkt : „O, hoe vaak, als een mens zich maar gaan liet, als een bloem, als een vogel, als een wolk, als een ster, die haar baan zo gehoorzaam beschreef, zou de mens zijn geluk en zijn leven wel vinden, als de bloem en de vogel ze vonden, als de wolk weg dreef in de zon, en de ster haar hemelbaan volgde.” (III, 474). Zo ook vraagt Ampelos, de Faun, aan Dionysos hem te willen omvormen in een wingerd, „veronbeweeglijkt” en „gelijk met boom, wolk, bloem, dauw en grond !” (IV, 715). In Lot uit *Van Oude Mensen* heeft het Noorden iets bevroren, nl. de levenskracht (VI, 140). De centrale figuur uit *De Ongelukkige* weet dat alles wat de mens onderneemt al vooraf i.c. door God werd vastgelegd. Toch besluit hij tot de daad maar achteraf geeft hij toe dat men tegen het noodlot niet mag opstaan en men zich fatalistisch moet schikken in wat zal komen (IX, 258). Hij reikt de sleutels van Granada over aan Fernando en komt hiervan niet onder de indruk want „dat was doen, als het Noodlot wilde” (IX, 297).

Ook in zijn krantekroniekjes behandelt Couperus een paar keer dit thema. Hij geeft zijn lezer de raad het leven niet te hoog te schatzen : „Wij willen te veel zelve leven ; wij mensen, wij tedere, vage zielen, wij laten ons niet genoeg leven...” (VII, 531-2). Nochtans wil hij blijkbaar niet van het uitkomstloze fatalisme, hij wil van het leven, dat hij nu plotseling „dat gouden geschenk der goden” (VII, 538) noemt, het *carpe diem* devies indachtig, genieten. Dit komt voor een groot deel neer op het laten varen van de problematiek die hem voordien had beziggehouden. Dan weer lijkt hem, in het licht van het einde, van de vervulling waarheen de causaliteitsketting van het wereldgebeuren leidt, het leven belachelijk (IX, 574). Hij noemt zich „moe van deze Wereld en dit leven”, „Het is een grote Wanhoop over de Menschheid, een grote, immense Melancholie, waarin ik mij verloren voel en niets meer hoop en niets meer weet en niets meer wil...” (IX, 573-4). Ook op het einde van zijn leven spreekt hij ongeveer in die zin (o.m. XII, 950). We vergelijken dit met wat hij in 1910

schreef : „Ik ben zelve ook fatalist, in zekere mate. Ik geloof wel aan een onoverkomelijk noodlot, dat heerst over onze levens ; ik geloof aan de onoverkomelijkheid en de onvermijdelijkheid, maar dat geloof heeft me nooit gedrukt, misschien omdat er goede feeën om mijn wieg hebben gestaan, zeer zeker omdat ik veel liefde en moois van het leven gekregen heb, en mijn natuur te natuurlijkweg blijmoedig, lichtzinnig en opgeruimd zonnig is gebleven, trots vele vroegere ogenblikken van diepe melancholie, om in wanhoop neer te krimpen onder die druk van het noodlot.” (VII, 637).

De redenen waarom het noodlot toeslaat – voor zover een duidelijke reden wordt aangegeven – en de reactie van de mens – voor zover hij zich ervan bewust is – kunnen verscheiden zijn.

Altijd zijn in de held de kiemen van zijn ondergang aanwezig en die werken met het noodlot – waarvan ze meteen deel gaan uitmaken – zijn ondergang in de hand. Bij Couperus zijn vaak de te hoog gespannen verwachtingen, de hoogmoed en de mateloosheid de voornaamste factoren die de lezer een uiteindelijke vernietiging laten vermoeden. De mens staat ook soms op tegen zijn geconditioneerdheid ; hij wil zich verheffen boven zijn wezen, zich verzetten tegen de tijdsbeperking, tegen ruimtelijke beperking, tegen de harde werkelijkheid die hem het enige wat hem naar zijn oordeel geluk zou kunnen geven, ontzegt.

Een aantal helden klagen erover dat ze zijn wie en wat ze zijn. De ontsnappingspogingen zijn toch niet zeldzaam. In *De Boeken* tracht de dokter, Addy, zijn nageslacht door teeltkeus aan de kwade erfelijkheid van zijn familie te onttrekken. Er wordt nauwelijks gezegd of hij hierin eigenlijk ten volle slaagt, maar zeker is, dat zijn huwelijk met de fysiek-gezonde Mathilde op een catastrofe uitloopt. Sommigen willen zich ook losmaken uit hun milieu. Nadat Eline Vere al een paar keren het noodlot had gevoeld, ging zij reizen, maar uiteindelijk keert zij naar Den Haag terug waar zij de volgende stadia van haar ondergang moet doormaken. Constance uit *De Boeken* moet eveneens naar haar stad terug nadat zij tevergeefs haar „noodlottige misstap” in Brussel had willen vergeten. De kinderen van Bertha die het huis ontvluchten, worden door ongeluk getroffen. Cornélie uit *Langs Lijnen* ontvlucht een tijd haar huis en echtgenoot maar wordt door het leven gedwongen weer haar plaats in haar „lijn” te gaan innemen. Alexandros, die zich in het Perzisch milieu integreerde, wordt gestadig door de aanwezigheid van zijn Vrienden aan zijn oorspronkelijk milieu herinnerd, en zelfs door enkelen van deze Vrienden te vermoorden en zich totaal in het Oosters milieu in te leven, kan hij er niet van los. Als curiosum kunnen we hier vermelden dat Couperus zelf

gedurende vele jaren „Italiaan” was, dat hij het Italianisme propageerde zoals Alexandros dat het met het orientalisme had gedaan. Ook hij keert uiteindelijk terug – weliswaar verlangt hij spoedig weer naar Italië. „L’Homme peut avoir de temps en temps l’illusion et, quand les dieux sont contraires, la tentation de faire cavalier seul, ou comme on dit de fuir le navire. Il peut vouloir émigrer, et la terre de sa patrie colle à ses souliers. (...) Nous sommes (...) indéfectiblement enracinés, pour le bonheur et pour le malheur, dans la communauté sociale à laquelle la nature nous a fait appartenir. C’est là le sens dernier du destin. (...) Le destin, c’est précisément d’être né en tel point de l’espace en tel moment du temps, qui aux yeux aveugles de l’entendement peuvent bien apparaître comme des hasards ou des servitudes”¹²².

Tegenover die macht die zo vaak door Couperus het noodlot wordt genoemd, tegenover alle hem determinerende, beperkende factoren, zoekt de mens bij Couperus vaak een tegenwicht in de kunst, die geraffineerde werkelijkheid, in de droom, de illusie, de liefde. De artiest tracht geestelijk uit de tijdgebondenheid, uit de ruimtelijke beperking en de causaliteit waarin hij gevangen zit, los te raken. Door de metamorfose slaagt hij er tijdelijk in niet meer te zijn wie hij is; anderdeels is hij er zich van bewust dat alles onbestendig en betrekkelijk is: „De absolute waarheid van welke overtuiging dan ook leek hem een pretentie waarvan de tijd eens de onhoudbaarheid wel zou bewijzen. Had men hem gevraagd, zijn begrip van al het zijnde samen te vatten in een enkel woord, hij zou de vraag eerst glimlachend hebben afgeweerd om ten slotte te volstaan met hetzelfde woord als voor zijn kunstenaarschap: metamorfose.”¹²³. Dit is een middel om de muur der werkelijkheid (III, 121-2) te overschrijden. Hieraan wordt de idee van de oplossing, de verre vreugde of hoe hij het ook noemt (III, 88) gekoppeld. In de novelle *Een Verlangen* b.v. vraagt de held zich af of hij zijn zusterziel met wie hij het volkomen geluk zou hebben daar zij zijn halve ziel zou completeren, na duizenden metempsychosen eindelijk zou kunnen aantreffen. Zowel Psyche als Fidessa en Herakles – niet toevallig, de ene meer dan de andere, producten van de verbeelding – bereiken dit geluk nadat het conflict tussen illusie en werkelijkheid is opgelost. Eve zet in *Noodlot* haar minnaar tot dubbele zelfmoord aan omdat zij ervan overtuigd is dat het geluk pas na het reële leven kan worden geproefd, daar waar liefde Liefde wordt en de „onzegbare zaligheid” (III, 411)

122. L. Guillermit en J. Vuillemin, *Le sens du Destin*, Neuchâtel, Baconnière, 1948 (*Cahiers de Philosophie*, 21), pp. 250-1.

123. G. Stuiveling, *Op zoek naar Louis Couperus*, in *De Gids*, 126, 1963, 5, p. 365.

kan worden genoten. Het leven wordt bij Couperus niet zelden als een loutering voorgesteld die nodig is vóór de mens tot het alles-vereffenende licht komt, m.a.w. bevrijd is van alle aardse beperkingen. Eens komt dus toch de verlossing :

Voor ieder slaat zijn gode-oogenblik,
 Waarin, verteederd, zijn Noodlottigheden
 Hem aanzien, willend, dat hij vrij beschikk'

Over zijn Vreugde, waar' ook droef 't Verleden.
 Dan plotseling zal de wreede zandwoestijn,
 Die u omringt, Bongerd der Vreugde zijn.¹²⁴

Op de Olympos ervaart ook Herakles dit na zijn boetedoening en zijn Olymphaan liefdesverlangen : „En het was Herakles, toen hij blikte, of hij in een omhelzing al wie hij bemind had en die hem hadden bemind, alléén door zijn vergoddelijkte wil, zich vermocht te drukken aan zijn goddelijk, onsterfelijk hart.” (VIII, 266). Het spreekt vanzelf, dat op de „Oplossing” vaak wordt gezinspeeld in *Het Snoer der Ontferming*, waarin tal van boeddhistische motieven worden verwerkt. Hier wordt in de eerste plaats het ophouden der beweging als het uiteindelijke geluk bestempeld. Of het nu „licht” of „nirwana” wordt genoemd, Couperus heeft zijn werk met deze postvitale perspectieven doordrongen. De wijzen om deze toekomst te bereiken verschillen. In *Over lichtende Dremfels* en ook in enkele andere werken (o.m. *De Boeken en Herakles*) wordt de weg door boete vrijgemaakt ; in *Fidessa* gebeurt dit door de trouw, in *De Berg van Licht* door zinnelijke uitspatting. Inderdaad, Heliogabalus denkt aan een goddelijke zending gevolg te geven door de Romeinen hiertoe aan te zetten. Tijdens een bacchantische, sensuele vervoering waarin hij en zijn omgeving verkeren, denkt de matige epikurist Gordianus : „Misschien was dat alles goed... Wat wist de mens, die nadacht, eigenlijk van goed en van slecht... Wel gelukkig hen, die hun zinnen verzwelgen konden, om zich zo te bevrijden van de boeien der aarde !” (VI, 567). En wie zou dat wulpse leven veroordelen ? „Gebiedt de Zon niet het genot en het leven, gebiedt de Zon niet de natuur bot te vieren, opdat zich de essentie bevrijde...” (VI, 406). Ook door andere godsdiensten wordt een uiteindelijke oplossing vanzelfsprekend in het vooruitzicht gesteld. Op het einde van zijn leven schrijft Couperus met bewondering over het boeddhisme en de glimlachende Amida. Hij heeft het ook over het hindoeïsme dat voorspelt : „als apotheose veler atâvârâ's, de bereikte heiligheid der volstreckte zaligheid van Nirwânâ, waarin alles begrepen en ge-

124. *Groot Nederland*, 1907, I, p. 57.

weten wordt en alle zinnelijkheid in der zielen ziel zich oplost" (XII, 437-8), en over de Islam, die belooft „de, voor een gedachtevolle godsdienst, weer zo vreemde eindbeloning na dit leven, door het noodlot gedrukt, van een paradijs voor de zinnen" (XII, 437).

In het begin van zijn loopbaan heeft Couperus een Petrarca-Erlebnis gehad. In *Vaucluse*¹²⁵ stelt Couperus Petrarca voor in zijn eenzame weemoed: hij beseft dat zijn vurige hartstocht de kuise Laura heeft verstoord en hij vraagt vergiffenis nadat zij hem had verweten dat hij hun liefde had geschonden. De liefdesbanden worden na de onderdrukking van die hartstocht inniger dan ooit:

Gezegend zij, wier zielen 't zamen komen,
Opdat de heiligste liefde haar vereen' ! (I, 56)

Is deze „heiligste liefde" al bereikbaar in dit leven?

De beeldhouwer uit het gedicht *Gedroomd Minnen* (veelbetekende titel) droomt aan de zijde van een door hem gesculpteerde vrouwenfiguur, een „fantôme d'amour", aan wie hij zijn hartstocht wijdt. De vrouw is ook in dit gedicht onbereikbaar, zij is een beeld, een kunstvoorwerp, zoals zij dat ook is in vele andere jeugdgedichten,

... glanzend-wit als *marmorsteen*,
Geheel omsluierd in den korenblonde:
Antieke vaas met gouden veile omwonden
(*De Baadster*, VW I, 8, vgl. *Portret*, *ibid.*, p. 7)

Geloofd wordt de „kuise schoonheid" (I, 12) en de artiest heeft van haar gemaakt

't Verzinlijkt ideaal des kunstenaars,
Een droom in *marmor* werkelijkheid geworden; (I, 12)

Hij knielt voor haar

... Deez' maged
Het onbereikbaar Ideaal verzinlijkt... (I, 13)

met dezelfde gloed waarmee de jonge Griek Charmides dat bij Oscar Wilde vóór het beeld van Athena doet¹²⁶. In de werkelijkheid kan de vrouw echter niet worden benaderd

Zij bleef een beeld, gevoelloos, koud; geen ziele
Ontgloeide in heur smettelooze sneeuw... (I, 17)

Een knaap komt heimelijk het beeld bewonderen maar hij wordt door de artiest betrappt. Beiden treuren ze dan bij het beeld en de

125. *Orchideeën*, vgl. (I, 22-56). Voor Couperus over Petrarca, zie eerste deel van deze studie, p. 152.

126. *Charmides*, 1881.

meester spreekt over het geluk dat hij zich samen met de vrouw had voorgesteld in „de reinste liefde” (I, 16). Doch steeds komt hij tot het inzicht dat zij een illusie zal blijven en in de geest van de Griekse tragedie klaagt hij :

Ik smachtte
Naar liefde, en toch mijn noodlot wilde, dat
Ik nimmer minnen zou ! (I, 17)

De knaap wil hem troosten

Gij wilt starren en ik bied u bloemen ! (I, 18)

en zet hem aan tot aanvaarding van het onvolmaakte waarin men toch het *carpe diem*, de beleving van het moment, als levensleus kan aannemen :

Geniet, mijn vriend, geniet, en pluk den dag ! (I, 18)

Maar de artiest is ontroostbaar

Wat gij genieten noemt is geen genot
Voor mij... (I, 19)

En terwijl de knaap van dit genot droomt, blijft de kunstenaar wenend naar het marmeren vrouwenbeeld staren. Tussen de verheven liefde en het efemerisch genot heeft de noodlotsgedachte zich alweer vastgeankerend als een bestendige aanwezigheid.

Eline Vere stelt zich in haar afzondering van haar burgerlijk milieu de held van haar romantische dromen voor als een geïdealiseerd beeld van haar vader – die zij aanbidt – en tegelijk als één van Ouida's romanfiguren. Haar verbeelding wordt inderdaad aangewakkerd door de lectuur van deze Engelse schrijfster en doet haar verlangen naar een „kasteelliefde” toenemen. Eline „met, in haar liefde-smachtende ogen de vage ontzetting van haar voorbeschikking tot levensweemoed en levenssmart en tragische dood” (Vgl. Aylva over Mathilde in *Metamorfose*, III, 68) vat liefde op voor een operazanger, Fabrice, die haar zelfs niet kent. In visioenen verbeeldt zij zich dat zij met hem een romantische vlucht onderneemt en dat zij, alleen tegen allen, hét grote geluk zal kennen. Eline „waande” (I, 228) in zichzelf een rijkdom van liefde en in Fabrice vindt zij de afgod met wie zij kan dwepen, de spil waar deze potentiële liefde om kristalliseert. Van haar hooggestelde verwachtingen vervalt zij in een diepe droefgeestigheid die zij nog overdrijft, en in haar rijpen levensproblemen waarvoor zij tevergeefs een oplossing zoekt. Zij acht haar bestaan nutteloos, „zij slingerde zonder doel van de ene dag op de andere en zij verlangde naar... naar iets als een vaag droombeeld, zonder bepaalde omtrek,

met een waas van huiselijkheid en stil geluk" (I, 243 ; vgl. 242 : „zij had behoefte aan liefde en er was niemand, die haar bemindde"). „Het glazen paleis harer tedere visioenen" stort ineen om esthetische redenen : zij had Fabrice op het operapodium in een minder flatterende kledij zien verschijnen. Eline stemt erin toe de verloofde te worden van een exponent van het Haagse patriciaat, Otto, en zij voelt zich alsof „haar ziel weggleed in een stil, blauw meer, dat roerloos zijn wateren over haar sloot, en waar een eeuwige vrede scheen te heersen, een Nirwana, waarvan de zaligheid haar geheel nieuw was" (I, 294), m.a.w. haar liefde voor Otto bezorgt haar meer dan die voor Fabrice, het geluk. Dit geluk identificeert zij keer op keer met de rust. Die innerlijke rust wordt echter verbroken zonder dat hiervoor enige rationele reden kan worden gegeven. Een vage, angstwekkende, op haar sterk inwerkende kracht, het noodlot, samen met de fatalistische theorieën van haar neef Vincent drijven haar tot een breuk met Otto en meteen met haar omgeving.

Alweer wordt de liefde als onbereikbaar voorgesteld, alweer kent de mens die zich niet met de betrekkelijke realiteit kan verzoenen de ene ontgoocheling op de andere. Dit is ook het geval met de held uit *Een Verlangen* die tevergeefs naar zijn „zusterziel" (I, 754) zoekt, die hij zich in zijn dromen ziet toebedeeld, de zusterziel met wie hij zou willen leven in „alléén naïveteit, met liefkozingen zonder wellust, met zoenen van ziel !" (I, 760), d.w.z. in een van het slijk en het zweet der aarde gelouterde sereniteit. Het onvolmaakte van elke vrouw die hij ontmoet, doet hem, die verlangens naar het absolute koestert, terugdeinzen. Noch man noch vrouw heeft in hem „dat onwederstaanbaar, onherroepelijk, noodlottig verlangen" om zich te geven, opgewekt. In zijn maniakale bevestigingen neemt hij aanstoot aan „die onfrisheid, die melaatsheid der wereld" en streeft hij naar wat hij zich als hét ideaal heeft voorgesteld : „Een reine ziel te hebben en volmaakte ledematen ! Rein te leven een leven van reine sympathie in een wereld van volmaaktheid !" (I, 759). Ook deze figuur zal echter de tweelingziel niet kunnen bereiken en „uitingloos" moeten blijven, „verteerd door de honger van zijn eenzaam hart, als een gierigaard, die schatten heeft, schatten van gemoed en ze in dat gemoed opsluit en armoede lijdt" (I, 758), enigszins zoals dat het geval is met Eline Vere (I, 129). Heeft hij zijn verwachtingen te hoog gespannen of is het *het noodlot*, „dat mensen schept, wie *Het beschenkt met alles, gaven der wereld, en wie Het onthoudt juist dat éne, dat die mens stellen zou boven al die gaven, dat zijn geluk zou zijn, het doel van zijn bestaan, de oplossing van zijn levensraad-*

sel... ?" (I, 754). Hij vraagt zich af of hij wellicht na duizenden metempsychosen eindelijk iemand zou kunnen beminnen¹²⁷.

In *Een Illusie* en *Extase* krijgen we twee gevallen van wederzijdse aanbidding. De vrouwen Tila en Cecile verkeren, meer dan wie ook in Couperus' gehele werk, in een extatische toestand onder invloed van de liefde die ze voor een man koesteren, terwijl het anderdeels voor deze periode kenschetsend is, dat de geliefde mannen in hen een Madonna, een Beatrix, hopen aan te treffen. De dichteres Tila stelt „in de stralende zonnetempel van haar ziel, waar het Mysterie troonde, allerliefst, weldadig en goed" (I, 734) de liefde boven de kunst, ja zij verheft ze tot een ware godsdienst: „Dat was God; dat was het Hoogste!", haar mystiek zielsmysterie (I, 734). Zij komt op een soort *via mystica* die naar haar god leidt, nadat een „Entleerung" van haar bewustzijn had plaatsgevonden¹²⁸. In de leegte die op de loutering volgt, zal haar god verschijnen. Zij verlangt dat die god zich met haar zou verenigen zodat er geen twee verschillende wezens meer zouden zijn¹²⁹. Dit is de *unio* waarnaar de mysticus verlangt. Cecile komt na een intense extase tot het besef, dat een mens de sfeer van het geluk niet mag doordringen maar „dat ze slechts tot ons stralen mag als een zon en dat wij er niet in mogen gaan, in haar heilige zonnekern" (II, 290). Cecile is zich bewust dat zij het „mysterie" der liefde heeft gevoeld. Zij wil Quaerts als veroveraar zien maar haar minnaar heeft het bij haar over de „top van louter kristallen sympathie" (II, 202). Zij weet dat zij geen „hoge vrouw" maar „een vrouw van liefde" is (II, 198). Nochtans mag zij „niets anders (...) zijn en blijven dan illusie, dan een vrouw, die geen vlees was, die niets verlangde van de aarde, welke hij vond in andere vrouwen, die alleen ziel zou wezen, zusterziel der zijne" (II, 211). Zij kan tijdelijk „madonna" blijven en samen proeven zij de liefde der goden (II, 220) gedurende één ogenblik. De scheiding volgt onmiddellijk¹³⁰, net zoals in *Een Illusie* waar Carl, die door zijn liefde Tila boven de

127. Vgl. in verband hiermede het scheppingsverhaal van Aristofanes in Plato's *Gastmaal* (ca. 385 v.Ch.). Voor de metempsychose zie o.m. *Sonnetten* in *Groot Nederland*, 1907, I, p. 60; *De Ongelukkige*, IX, 59, 86; *Oostwaarts*, XII, 290, 307; *Het Snoer der Ontferming*, XII, 717...

128. Vgl. Ortega Y Gasset: „Es gibt keine mystische Entrückung ohne vorherige Leere der Seele", in *Ueber die Liebe* (vert. H. Weyl), Stuttgart, Fisher, s.d. (1952), p. 166. Zie *Een Illusie* (I, 734).

129. *Ibid.*, p. 171. Vgl. *Een Illusie* (I, 715).

130. De korte triomf noemt Couperus „extase", d.i. een toestand van genade waarin het half-zijn, het onvolmaakte, plaats maakt voor het volkomen vervuld zijn. Cecile voelt, dat een langer vertoeven in die gelukssfeer een straf zou uitlokken: „Presque tous ceux qui ont entrepris l'aventure sont revenus à „la réalité rugueuse", enrichis de tous les trésors des profondeurs, mais convaincus que les limites imposées à notre existence actuelle ne peuvent être franchies sans que la démesure soit punie". Zie A. Beguin, *L'âme romantique et le rêve*, Parijs, Corti, 1939², p. 399.

sfeer van het noodlot had willen dragen, zijn onmacht uitweent. Tila zal hem blijven liefhebben omdat hij haar zoveel pijn heeft aangedaan (I, 748). Als een stervende neemt zij „arme gewonde van liefde” afscheid. Ook Aylva (*Metamorfose*) ziet slechts in de liefde de oplossing voor het levensraadsel, het „aards, chaotisch drijven” (III, 162). Het is echter weer niet de alledaagse liefde die hij zoekt, maar wel de liefde „zonder het daagse, zonder het huwelijk, zonder de omhelzing van den vleze, omdat die liefde tien- en honderdvoudig zijn kon, met anderen, maar niet de allerhoogste was met ene, met Ene...” (III, 92). Die liefde blijkt echter ook voor hem „een grote onbereikbare, de onomhelsbare illusie” (III, 90) te moet blijven. Ook Duco vergelijkt in *Langs Lijnen* Cornélie met Laura en Beatrix (III, 452). Cornélie voelt wel dat dit de grote liefde is, „dat hoge en tedere, dat innig volmaakte van levensharmonie” (III, 661), maar zij moet aan de aandrang van het noodlot toegeven, en Duco voor haar echtgenoot, een brutale vent, prijsgeven. Nog een paar voorbeelden: in *De Berg van Licht* had, toen hij de virgo maxima Aquilla Severa voor het eerst had gezien, „zij, die hem aanzag met minachtende blik” (VI, 528), Heliogabalus, de hermafrodiet, voor haar „onberoerbaarheid van een hoger wezen” (VI, 533) van ontroering bijna het bewustzijn verloren. Hij kan haar niet bereiken en zoekt een klein aards geluk bij zijn wagenmenner. De jonge Lucius uit *Antiek Toerisme* kan zijn verafgode Ilia – die hij uren had zitten bekijken terwijl zij op een draaischijf stond die door slaven werd voortbewogen – niet behouden. Hij neemt een andere vrouw maar in de beeldhouwkunst zal hij uiting en gestalte geven aan zijn hoger verlangen. Admete is voor Herakles het symbool van de ware liefde, iets wat hem op aarde als onbereikbaar voorkomt. Admete is de „stille, zwiiggende en reine Liefde, de Liefde zonder hoop en verwachting, de enige Liefde” (VIII, 179), m.a.w. *l'amour pur*. Van het ogenblik af dat zij is overleden, verlangt Herakles naar de dood. Ingrijpend is ook de invloed die Stateira, Dareios' vrouw en zuster, zonder dat zij zich er van bewust is (vgl. Fabrice in *Eline Vere*), op de heerser Alexandros uitoefent. Hij wordt op haar verliefd, maar deze liefde „hem door Afrodite in de ziel gegoten, zou hij met zich mede dragen niet sterker dan iedere zwakke mens met zich draagt de last van geluk-en-smart, die de liefde is...” (XI, 371). Zij blijft het „onvoldoebare verlangen”. Stateira blijft een illusie. Iskander wil haar plaatsen „hoog op een troon, op een troon tussen de starren!” (XI, 351) maar zij is voor hem, die Azië kon veroveren, onbereikbaar. Neen, „die vrouw zou nooit zijn, hem, Zoon van Zeus!” (XI, 332). Voor dit tekort moet Bagoas, de verliefde eunuch, net zoals Hierocles in *De Berg van Licht* als

tegenwicht – dat ook hier door het noodlot werd gezonden en naar de afgrond voert – optreden. Na de dood van Stateira wordt Alexandros een onmens.

Uit dit korte overzicht blijkt dat Couperus de verheven liefde een ruime plaats in zijn werk laat innemen. Kenmerkend is wel, dat de ware liefde voor vele helden buiten de werkelijkheid ligt. Zij is de illusie en tussen haar en die werkelijkheid waartoe de mens behoort, staat het noodlot. De ontgoochelde mens zoekt soms een heilmiddel in de eigen sekse („en daarom zoekende in eigen sekse een teder wit”, III, 174) of hij wil toch een bewijs van zijn macht leveren in veroveringen, wellust, heerszucht. De zinnelijkheid waarin hij zich ook vaak stort en die dikwijls in verband wordt gebracht met het „Beest” (II, 233) in de mens, behaalt de bovenhand. Het dualisme in de liefde, deze strijd tussen geestelijke aspiraties en zinnelijkheid, speelt een grote, meestal beslissende rol in het werk der symbolisten. Doch het bleek dat Beatrice of Laura, die door sommigen van de door het zinnelijke oververzadigde symbolisten terwille van hun reinheid werden verheerlijkt¹³¹, zelf uiteindelijk niet konden ontsnappen aan hun natuurlijke driften, terwijl de man zich in zijn geestelijke behoeften onbevredigd voelt¹³². In *Een Illusie* en *Extase* leiden de mannelijke figuren een dubbel bestaan. Aan de ene kant zijn ze dus zoals b.v. André Malfère uit Barrès *L'Ennemi des Lois* (1893) op zoek naar een geïdealiseerde vorm van liefde, aan de andere kant geven ze toe aan lichamelijke genietingen. (In dit opzicht vertoont Quaerts punten van overeenkomst met Arnaudy uit *Volupté* (1834) van Sainte-Beuve. Ook deze leidde een dubbel bestaan, dat ging van een geïdealiseerde passie voor Mme de Couaën naar een orgastisch leven met hoeren). Het dualisme komt ook b.v. tot uiting in *Psyche*. Psyche ontmoet tijdens één harer vluchten Eros, de god der liefde, die haar verzekert dat liefde ook lijden is (III, 286). Psyche wordt hem ontrouw door in te gaan op de voorstellen van een sater – alweer een demon die het geluk van de centrale figuur in de weg wil staan. Het grote geluk beleeft Psyche met Eros na haar dood. De nimf Fidessa kan de eenhoorn, symbool van de wellust, van de verliefde begeerte, niet temmen. (III, 352)¹³³. Een ridder, Sans-

131. B. Polak, *op. cit.*, p. 24.

132. Vgl. E. Lucka, *Die drei Stufen der Erotik*, Berlijn, Schuster en Löffler, 1913⁷⁻⁸, p. 212. Vgl. ook bv. Van Eeden, *Johannes Viator*, Amsterdam, Versluys (1892), 1897, p. 313, waar het „lijf-leven” als minderwaardig wordt voorgesteld.

133. Vgl. Maerlant in *Der natueren Bloeme*, waar, naar Latijnse bron, een verhaal wordt verteld over de eenhoorn. Bij het zien van een maagd wordt de eenhoorn tam en valt hij neer in aanbidding. Aldus is hij een gemakkelijke prooi voor de jagers. Latere dichters zagen in de „reine maagd” alleen de macht van de vrouw waardoor

Joye, neemt haar op in zijn huis waar zij telkens weer in een visioen de eenhoorn ziet opdagen „zó lang zijn hoorn, als een lans, die haar wel steken kon door het hart (III, 367). Na haar zelfmoord, ontmoet zij in hogere sferen de eenhoorn, die een edel dier is geworden en haar leidt. Na een kort oponthoud in de „sfeer van de Eerste Rechtvaardigheid” (III, 411) komt zij met Sans-Joye in regionen waar trouw uitgroeit tot Trouw en liefde tot Liefde, d.w.z. waar de twee geliefden de „onzegbare zaligheid” mogen proeven. Door op aarde de liefde te verzaken uit trouw aan de liefde, heeft Fidessa ze gered van een onverbiddelijke desintegratie.

De platonische liefde van Cornélie en Duco (*Langs Lijnen*) kan niet op tegen „het dwingende leven” (III, 618). Cornélie móet naar haar levenslijn terugkeren „met zachte vingerdruk van het noodlot” (III, 509). Zij voelt haar echtgenoot Brox in haar bloed, Duco in haar ziel. De magnetisch-fysieke kracht van Brox biogeert haar ; zij noemt dit geen liefde : „zij noemde liefde alleen dat andere, dat hogere en tedere, dat innig volmaakte van levensharmonie” (II, 661). Cornélie kan de wet van het huwelijk niet weerstaan, de „al-oude wet, een oer-oud recht van man op vrouw, wet en recht van bloed en vlees en allerinnigst merg !” (III, 672) want „in haar lijf, dat leefde, in haar lichaam, dat overleefde, voelde zij de waarheid tot in het merg !” (III, 672)¹³⁴.

De zinnelijke liefde komt telkens weer tot uiting en vaak wordt zij beschouwd als de vernietiger van hogere verlangens. Dit is o.m. ook het geval in *De Berg van Licht* waar de homoseksuele liefde van Hierocles een aards „pansement” moet zijn voor Heliogabalus die tot het inzicht komt dat zowel de absolute liefde die hij nastreefde als de liefde voor de vrouw hem onbereikbaar zullen blijven. Zoals de zinnelijke, ongecontroleerde passie een hele familie in *Van Oude Mensen* beheerst en vernietigt, zo ook ligt ze aan de basis van de ondergang van Heliogabalus en later van Alexandros (*Iskander*).

Aan de ene kant is dus de als de enig ware liefde voorgestelde geestelijke liefde onbereikbaar, aan de andere kant gaat de fysieke liefde direct over in bezitsliefde die – al is het maar omdat zij vaste banden wil leggen – tenondergaat.

Dit is o.m., zoals wij al boven aantoonde, het geval met de oudste twee Otilies en Thérèse uit *Van Oude Mensen*, maar niet

de man wordt bedwongen. Bij De Fournival zijn het de blanke boezem en de „doux flair” van de maagd die de eenhoorn bedwingen.

Deze maagd is de geliefde die met „Amour” de woeste minnaar kan temmen. Vgl. A. G. V(an) H(amel), *Fidessa's Eenhoorn*, in *De Gids*, LXIV, 1900, 1, pp. 520-523.

134. Vgl. o.m. met Zola's *Madeleine Féral*.

met de jongste Otilie, die ook een zinnelijke aard heeft maar zich anderdeels aan de vergankelijkheid kan aanpassen. Op die manier ontkomt zij aan het familienoedlot. Een zeer speciale figuur is Léonie uit *De Stille Kracht*. Zij is „van een stille, correcte perversiteit, fysiek en moreel” (IV, 28). Haar verbeelding is verdorven: „Het liefst leefde zij in haar kamer haar leven van geparfumeerde verbeelding, vooral na haar maand in Batavia... Nà zo een maand van perversiteit had zij behoefte haar vagebonderende roze verbeelding te laten krullen en wolken voor haar knippende ogen. Het was in haar verder geheel dorre ziel als een onwerkelijke bloei van azuren bloemetjes, die zij kweekte met het enige sentiment, dat zij ooit zou kunnen voelen. Zij voelde voor geen mens, maar zij voelde voor die bloemetjes” (IV, 23). Deze *afrodite pandemos*, een vrouwentype dat vaak door de decadenten werd geminacht, schenkt dus geen aandacht aan het object van haar liefde maar beschouwt het slechts als een middel om haar verbeelding aan te wakkeren, althans tot op het ogenblik dat zij uit haar „bovenmenselijke onverschilligheid” wordt opgeschrikt door de verschijning van de „Verleider”, de mooie Addy. Léonie en Theo, haar stiefzoon, „deze zielen van liefde alleen, van liefde der ogen, der monden, van liefde van het gloeiend vlees begrepen elkaar” (IV, 78). Zij is echter niet volledig tevreden met het bezit van Theo en zij wil Addy aan haar dochter ontfutselen. Léonie – „zij, priesteres” (IV, 78) – heeft in deze „verzengende jonge god”, „een god zonder gedachte”, een nieuwe bron van liefde gevonden. Even maar voelt zij angst voor de straf die haar immoraliteit zou kunnen uitlokken, maar deze tragische tint trekt haar aan. Zij wordt geen gevangene van haar liefde, geeft gemakkelijk prijs, en kan dus evenals Otilie III aan het noedlot ontsnappen. Hun kracht ligt hierin, dat zij beiden hun passies kunnen leiden en zich niet maken tot „slaven van haar genot” (IV, 110). We zouden onvolledig zijn indien wij hier niet vermeldden dat Lot, de typisch decadente Couperus-figuur zijn zuster Otilie om die houding benijdt, doch hij voelt zich te angstig, te gedachtevol en te weinig hartstochtelijk om aldus het moment te „omhelzen”.

Een ander vrij veel voorkomend type in de Couperus-wereld is de hermafrodit en de geëffemineerde man. Deze laatste kan uit zich de vrouw niet losmaken om haar aldus te bezitten. Hij heeft niet „de ziel van een man” (III, 128) maar die van de – reine – vrouw die hij aanbidt. In *Dionysos* (1904) al klaagt Hermafroditos zijn leed tegen Dionysos' faun Ampelos: „Liever ware ik maagd, of ware ik knaap, dan beide te zijn in ontroostbare weemoed. Want liefde, die ik zou vinden willen, weet ik niet waar te zoeken; de nimfen,

behalve Salmakis (...) lachen mij schel uit als ik nader en een ogenblik mijn schuchterheid overwin. Mijn ouders zoeken mij niet. Zij hebben mij weinig lief, alsof zij zich schamen voor mij. En toch bruiste mij stormwind eens toe, dat Oorsprong van goden en hemelen en aarde en mensen niet anders was dan ik, knaap en maagd noemt ! Zijn tweeslachtigheid ervaart hij als een noodlot : Hermafroditos in het begin van het citaat in de eerste plaats de maagd noemt ! Zijn tweeslachtig ervaart hij als een noodlot : „Waar het verlangen mij dubbel smachtte, bleef ik dubbel onvol- daan” (IV, 623). Dionysos belooft hem de vreugde maar hij moet ze met maat genieten. Laten we hier onmiddellijk overschakelen naar een roman die kort daarop verscheen : *De Berg van Licht*. De Heliogabalus-figuur kende Couperus allang. In *Ariadne* (1877) van Ouida¹³⁵ had hij al vroeger gelezen dat de beeldhouwer Maryx in extase had uitgeroepen : „The most beautiful man the world ever saw was Heliogabalus” en in zijn *Reisimpressies* (1894) had de schrijver het al over „Heliogabalus, de zonnepriester van Emese, die zó vrouweschoon was, dat de soldaten, zodra ze hem in de tempel zagen, verliefd hem riepen tot keizer, en vooruit zonden naar Rome zijn wonderbeeltenis...” (II, 744).

De geestdrift voor deze knaap laaide op het einde van de 19de eeuw trouwens in heel West-Europa op. Schreef Barrès niet dat „La maladie du siècle (qui) est faite en effet d'une fatigue nerveuse, excessive” leidde tot „le dégoût de la femme” en „la haine de la force mâle” en dat zij sommigen deed dromen van „un être insexué” ?¹³⁶, d.w.z. van de hermafrodiet, symbool van de ane- nosis, d.i. de eeuwige verjonging ? Baudelaire werd, terloops gezegd, door Barbey d'Aurevilly „un Héliogabale artificiel” ge- noemd¹³⁷. In 1834 had Th. Gautier het al in *Mademoiselle de Maupin*¹³⁸ over „Néron (...) Héliogabale (...) colosses du monde antique, il bat sous mes faibles côtés un cœur aussi grand que le vôtre”.

Bij Couperus (*De Berg van Licht*) wil de magiër Hydaspes dat Bassianus, alias Heliogabalus (VI, 522), bewust terugstreeft naar de „Oorsprong, die sekseloos was”, tot „het Onuitsprekelijke” dat „in geheim ondoorgrondelijk, de Geboorte dacht in de Schepping, en beide seksen in zich borg” (VI, 295). Dit was het oorspronke- lijk sekseloze Licht, dat zichzelf bevruchtte nadat het zich had

135. *Ariadne, The Story of a Dream*, Leipzig, Tauchnitz, 1877 (English and American Authors, 1660-1661), p. 148.

136. Zie deel I van deze studie, p. 146.

137. *Les Fleurs du Mal*, Parijs, Levy, 1868, pp. 310-311 en W. T. Bandy, *Baudelaire Judged by His Contemporaries*, New York, Columbia Univ., 1933, pp. 40, 49, 71.

138. *Mademoiselle de Maupin*, Parijs, Renduel, 834, p. 155.

„vermannelijkt” en „vervrouwelijkt” (VI, 294). Goden werden geboren en daarna Adam-Heva. Uit deze tweeslachtige (volgens de Kaballa was ook Adam-Heva sekseloos) ontstonden Adam en Heva en daaruit de andere mensen. Die werden gedoemd tot boete voor een onbekende zonde. Om nu te kunnen streven naar „de ziels-toestand van het sekseloze Licht” moet „de Uitverkoren Ziel” streven naar „de androgynische ziel van de Man-Maagd” (VI, 294-5), de vorm van de tweeslachtigheid die naar de goddelijkheid leidt¹³⁹. Hoe moet die ziel zijn? „Zij moet zijn ernstig en levensblij (...) een ziel van vroomheid en een ziel van liefde, een ziel van extase en van wellust beide, een ziel van geïnitieerde wijsheid en een ziel van kinderlijke dartelheid”. Het lichaam?: „rank de efebe-leden, maar rond de schouders en borsten, de leest dun en de heupen breed, de benen krachtig, maar luchtig de voeten van zweving, het gelaat zuiver gesneden en vlekkeloos, de mond smachtend en de ogen al stralend van het gewenste Licht” (VI, 296). In Rome waar de sensuele mysticus Heliogabalus keizer wordt, bekend zijn wagenmenner Hierocles, een gemene vent wiens wil die van de knaap domineert, hem zijn liefde en een „angst voor zijn noodlot beving het keizertje, dat zich plotseling heel zwak en klein voelde. In zijn noodlot, wist hij, was deze man getreden” (VI, 487). (Een astroloog had Hierocles voorspeld dat hij machtig zou worden, (VI, 477); deze voorspelling had Hierocles hoop en kracht gegeven.) Hij huwt met hem en tijdens de grote plechtigheid roept de massa hem tot keizer en keizerin tegelijk uit. Hij is „de bruid, de godin, keizerin, Antonina, Antoninus blank-naakt (...) steeds gekapt als een Assyrische vorstin, en hoog geriemeschoeid als een Syrische Zonnepriester” (VI, 512). Hij gaat ook een huwelijk aan met de Virgo Maxima, om te tonen dat hij evengoed man als vrouw is en om aldus aan Hydaspes' wens gevolg te geven (VI, 536). Die vrouw blijft hem echter, zoals gezegd, onbereikbaar: hij verlaat zijn droom en hecht zich aan wat voor hem het aardse moet zijn... Werd in de nauwkeurige, gedetailleer-

139. „Ceux qui considèrent les dieux doubles comme des étrangers en Grèce (K. Beth, Norden) n'ont aucune peine à leur trouver des analogues dans les *cosmologies orientales*. Toutes les religions ont joué avec l'idée d'une confusion primitive analogue à celle qui est indiquée au début de la Genèse où Dieu, avant de commencer, sépare. Un androgyne primordial symbolise alors l'union des complémentaires et l'unité originelle à la quelle le monde reviendra peut-être un jour”. Zie M. Delcourt, *op. cit.*, pp. 110-111. Clemens van Alexandrië zegt: „Quand Salomé demanda, quand arriveront les choses qui concernent ce qu'elle demandait, le Seigneur dit: Quand vous aurez piétiné le vêtement de la honte, et quand les deux deviennent un seul et que le mâle avec la femelle n'est ni mâle ni femelle”. Zie J. C. L. Halley des Fontaines, *Contribution à l'étude de l'androgynie*, Parijs, Hippocrate, 1938, p. 129. Couperus heeft terwille van deze romans heel wat kritiek uitgelokt, vgl. M. Galle, *Couperus in de Kritiek*, Amsterdam, Polak & Van Gennep, 1963.

de beschrijving van de knaap naar een ingebeeld compromis gezocht tussen „l'objet désiré par les tendances hétéro-sexuelles” en „l'objet homosexuel imposé par le refoulement infantil?”¹⁴⁰ Kenschetsend is dat de „aardse” liefde van de tweeslachtige uitgaat naar een mannelijke figuur en dat de vrouw een meer verheven liefde uitlokt, de vrouw voor wie de artiest uit *Gedroomd Minnen* eerbiedig knielt, die de held uit *Een Verlangen* slechts zou wagen te kussen met „zoenen van ziel” (I, 760) en die door Quaerts in *Extase* met „Madonna” (II, 205, 208) wordt aangesproken.

Samenvattend mogen we zeggen, dat de liefde, die nochtans aan het leven enige zin had kunnen geven, in Couperus' werk niet, of althans niet blijvend, kan worden genoten. In zijn laatste *Intieme Impressies* (1923) lezen we o.m. : „Wij hebben in ons gekregen iets heel vreemds, nog vreemder dät vreemde dan ons gehele, onzinnige leven, en dat vreemde is niet anders dan een stille glimlach om alles wat wij doen en zijn, en een zacht glanzende vonk die wij liefde noemen en die liefde kan toe naar een ander, of naar ons zelve, naar de natuur of naar de kunst, die haar weerbootst, naar een ster of een vrouw, ja zelfs wel eens heel sterk alleen naar een lichtwisseling of een tintelspel, en deze liefde naar wie of wien ook, dat voor ons of in ons schittert en schemert, veroorzaakt – dit is wel het àllervreemdste van ons vreemde zijn en wezen dat wij somtijds gelukkig zijn ! De goden hebben aan het einde medelijden met ons gehad ! (XII, 950). Dit geluk is slechts kort – „o, al is het maar in de schaduw van een seconde” – en van een wederkerig liefdegevoel kan geen sprake zijn, wat van *Een Verlangen* en *Eline Vere* tot *Iskander* geregeld aan de onwillige werkelijkheid, het noodlot-dragend leven zelf wordt toegeschreven. De ware liefde behoort tot de illusie ; een surrogaat moet de mens een kleine aardse vreugde bezorgen. Anderzijds herinnert dit heilmiddel de held aan de onbereikbaarheid van de illusie, verhoogt het zijn ongeluk en draagt het zelfs bij tot de intensivering van zijn noodlot.

EVOLUTIE EN BESLUIT

Zoals we in de inleiding hebben geschreven, ontstond Couperus' werk in een periode waarin meer dan ooit de rede en de wetenschap met het gevoel, de intuïtie en de droom in botsing kwamen. De tegenstelling tussen determinisme en indeterminisme, causaliteit en vrije wil, lokte talloze polemieken uit. Terwijl sommigen in de wetenschap een afdoend antwoord op al hun vragen hoopten te

¹⁴⁰ R. Merle, *Oscar Wilde ou la „destinée” de l'homosexuel*, Parijs, Gallimard, 1955°, p. 44.

vinden, keerden anderen er zich van af: zij kleefden een zogenaamd idealisme aan, gingen op in de mystiek, sloten zich aan bij het decadentisme dat als een onderstroom was blijven voortbestaan. Tegenover de oprechtheid, de door zovele romantici aangeprezen spontaneïteit, stelden zij het artificiële; in hun verveling en neurotisch spleen verlangden zij vaak naar iets onbestemds, naar nieuwe prikkels, naar het exotische, het perverse, het onnatuurlijke. Terwijl het algemene optimisme met de materiële vooruitgang toenam of nieuwe hoop in de progressistische strekkingen werd gesteld, brachten zij een eredienst aan het enige wat in hun ogen waarde had: de schoonheid. In de werken van deze kunstenaars manifesteert zich vaak een pessimistisch levensgevoel; het noodlot werd één der voornaamste literaire motieven uit de tweede helft der negentiende eeuw. Deze noodlotsgedachte vond haar oorsprong niet alleen in de door het naturalisme wijd verspreide materialistisch-deterministische levensbeschouwing, maar tevens, o.m. bij de romantici¹⁴¹, in het besef dat ook de schoonheid vergankelijk is. Couperus is een idealist. Dit aspect werd tot nog toe al te zeer over het hoofd gezien. Zijn idealisme en het daarmee gepaard gaande besef van de discrepantie tussen lichaam en geest en tussen werkelijkheid en illusie, staan in rechtstreeks verband met het grondmotief dat zijn hele oeuvre doordringt, namelijk de noodlotsgedachte. Door zijn literaire produktie te onderzoeken, hebben wij tegelijk de aard van zijn idealisme en deze noodlotsgedachte kunnen definiëren en hebben wij tevens kunnen constateren, dat – hoewel het grondmotief nooit uit de geest van de schrijver was geweken – toch door Couperus pogingen werden gedaan om in zijn levensvisie een wending te brengen. Van deze evolutie geven wij thans een overzicht.

De „noodwendigheid” – of de „onvermijdelijkheid” zoals het ook vaak bij Couperus heet –, leidt naar het sombere fatalisme uit *Eline Vere* (1889) en meer nog uit *Noodlot* (1891). Deze twee romans volgen onmiddellijk op de jeugdverzen – gebundeld in *Een Lent van Vaerzen* (1884), *Orchideeën* (1886) en *Williswinde* (1895) – die ons het bewijs leveren dat Couperus al met de antieke geschiedenis vertrouwd is en al aan zijn verering van de Vrouw uiting wil geven. In *Eline Vere* en *Noodlot* huldigt hij het causaliteitsbeginsel, volgens hetwelk alles gebeurt in de vorm van een voortdurende verwickeling van oorzaken en gevolgen. Achter de concrete loop der dingen, achter elke wording en verwording staat

141. Vgl. o.m. Keats' *Ode to a Nightingale* en Von Platen, vnl. „Wer die Schönheit angeschaut mit Augen, / ist dem Tode schon anheimgegeben” (*Tristan*, in A. Von Platen-F. Rückert, *Das Zauber Glas*, Potsdam, Rütten & Loeping, s.d. p. 25). Zie ook W. Pater, noot 42.

de aanwezigheid van bestendige wetten. Een wereld van oorzaken en gevolgen nu wordt beschouwd als „un monde illusoire, un monde qui se dissipe comme le brouillard, en lambeaux de durée”¹⁴². Velen onder de decadenten ervaren „l’impuissance (...) de la créature à se créer un être dans la durée”¹⁴³. Deze levensbeschouwing leidt o.m. tot een passieve houding, het besef van eigen nutteloosheid, het bewustzijn dat men niet leeft maar geleefd wordt. Alles is zoals het behoort te zijn, alles gebeurt zoals het moet gebeuren: in dit determinisme kan – in tegenstelling tot wat Bergson b.v. zou verkondigen – het ogenblik niet worden beleefd als „un moment neuf”¹⁴⁴ waaruit de tijd vrij kan worden geschapen. Die noodwendigheid wordt niet als denkbeeldig, de gedetermineerdheid door het verleden niet als een illusie opgevat, zoals dat later door J. Pouillon b.v. wel zal worden gedaan¹⁴⁵. De leer die Vincent (*Eline Vere*) en Bertie (*Noodlot*), de fatalisten bij uitstek uit Couperus’ eerste periode, verkondigen, stemt voor een deel met de pessimistische levensvisie van de naturalisten overeen; tevens treffen wij er overeenkomsten met sommige boeddhistische beginselen in aan, voornamelijk wat de opvatting aangaat dat de mens slechts een „tijdelijke schakel in een onafgebroken keten van oorzaken en gevolgen” zou zijn. Indien alles nu gebeurt zoals het noodzakelijk móet gebeuren, dan bestaat ook geen goed of kwaad en is de mens ijdel wanneer hij meent, dat van hem enige belangrijke actie uitgaat die de loop der dingen kan wijzigen, m.a.w. dat hij iets meer zou zijn „dan het tijdelijk en voorbijgaand resultaat van sedert onmetelijke tijden werkzame oorzaken”¹⁴⁶. De schrijver zelf is een „werktuig”, dat geleid wordt door wat Couperus behoedzaam met de woorden *iets, dat, het* en dergelijke suggereert. Zoals een god scheidt hij zijn romankarakters, maar als hij ze eenmaal in het leven heeft geroepen, kan hij in hun ontwikkeling niet meer ingrijpen. Intussen beklagen de onmannelijke figuren, Vincent, Bertie en Aylva (*Metamorfose*) zich erover, dat zij zijn wat zij zijn. De fatalistische gedweeheid, de loomheid en verveling, Barrès’ „maladie du siècle”¹⁴⁷, treffen wij in deze periode niet alleen in de tekening van de persoon weer aan, maar ook in de weergave van het decadente milieu waarin zij zich bewegen en dat vaak in zijn stoffering oosterse invloeden onderging. De krachten die hun beperktheid accentueren, worden door de ontketende na-

142. G. Poulet, *Etudes sur le temps humain*, I, 1950, p. XLI.

143. *Ibid.*, p. XLII.

144. *Ibid.*, p. XLIV.

145. *Op. cit.*, p. 210.

146. C. J. Wijnaendts Francken, *op. cit.*, p. 79.

147. In zijn inleiding tot Rachilde’s *Monsieur Vénus*, zie noot 32.

tuurverschijnselen gesymboliseerd, terwijl hun nietigheid zich weerspiegelt in de melancholische, druilerige sfeer die de lage wolken en de doffe kleuren van het Noorden oproepen.

De artiest heeft een ideaal nodig waarmee hij zich kan losmaken uit de „boeien der aarde”. Inmiddels is hij definitief tot het inzicht gekomen dat de geslachtsliefde voor de vrouw voor hem een sprookje zal blijven, dat hij het object van de liefde slechts in een onechte, levenloze vorm – het marmeren beeld – zal kunnen aanbieden. Dit ideaal, dit onmogelijke en onbereikbare, is de VROUW, voor wier beeltenis hij knielt maar die illusie zal moeten blijven. Dit besef is voor hem de „harde werkelijkheid”. De kunst moet een surrogaat van het leven worden, de „Ene” (III, 108, 9) zal hij pogen te bereiken in de droom – vandaar al de titel van een jeugdgedicht *Gedroomd Minnen* (1884) – door de spiraalvormige *via mystica* op te gaan. Askese en trouw wil hij verheffen boven de geslachtsdrift, doch telkens weer staat het lichaam de zielsliefde in de weg. Zijn ziel verlangt naar een duurzame, d.i. niet aardse, liefde maar zij is slechts een „halfziel” en het uiteindelijk geluk, de harmonie, dus het einde van de ontzenuwende beweging waarin zij wordt meegesleurd, zal zij pas bereiken zodra zij kan smelten met het aanvullende deel waarmee zij, vóór haar loop een aanvang nam, één geheel vormde. Op aarde wordt een dergelijke volkomen liefde niet geduld, tenzij voor zeer korte tijd. Met deze schaarse momenten moet de mens zich al gelukkig achten. Een kunstmatige duurzaamheid kan wel in de extase worden nagestreefd. Kortom, om met Spengler te spreken, „in der Schicksalidee offenbart sich die Weltsehnsucht einer Seele, ihr Wunsch nach dem Licht, dem Aufstieg, nach Vollendung und Verwirklichung ihrer Bestimmung”¹⁴⁸. Door de geestelijke metamorfose, die „*efemerische schijngestalte van enkele maanden*” (III, 145) zoals Couperus wel wist, tracht de schrijver in de kunst het geluk te vinden dat hem in zijn „leven van gewoon mens” (III, 97) wordt ontzegd terwijl hij anderdeels de metamorfose in waarheid wou doorleven en „niet meer in intensieve sensatie van artiest...” (III, 91). Door de extase krijgt hij meteen een kans om zich uit de sombere sfeer van zijn eerste twee romans, *Eline Vere* en *Noodlot*, los te werken. In dit „leven van gewoon mens” vat Psyche het zelfs niet meer tragisch op, dat zij is zoals zij is. Zij heeft de goddelijke Eros wel bedrogen door aan de verlokkingen van de aardse Pan toe te geven, maar : „Ik ben wel heel zondig geweest ! Maar ik was, die ik zijn moest ! Is het goed te zijn, die je zijn

148. *Der Untergang des Abendlandes, Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München, Beck, 1923, I, p. 155.

moet ? Ik weet niet, Chimera, ik heb aan geen goed en geen slecht gedacht : ik was maar, die ik was" (III, 343).

In de verhalen en romans die van deze wending het produkt worden – zoals *Extase* (1892), *Een Illusie* (1892), *Majesteit* (1893), *Wereldvrede* (1895), *Metamorfose* (1897), *Psyche* (1898), *Fidessa* (1899) en *Langs Lijnen van Geleidelijkheid* (1900) – blijft de schrijver zijn levensonvoldaanheid als een hersenschim voor ogen zweven, hoewel er wel eens de *unio mystica* in wordt bereikt. In *Een Illusie* en *Langs Lijnen* wenen de mannelijke hoofdpersonen, respectievelijk Carl Amant en de kunstschilder Duco van der Staal, als zij inzien dat hun vergeestelijkte liefde de behoeften van hun geliefde niet totaal bevredigt. Couperus zal zich echter troosten : in *De Boeken der kleine Zielen* (1901-1903), *Van Oude Mensen*, *De Dingen die Voorbijgaan* (1906) en *Aan de weg der Vreugde* (1908) leidt de passionele liefde tussen man en vrouw naar het ongeluk, o.m. omdat de mens aan het huwelijk een bestendig karakter wil geven hoewel er niet noodzakelijk een natuurlijke band bestaat en de lichamelijke liefde gemakkelijk in bezitsliefde ontaardt. In *Van Oude Mensen* blijft de vrije liefde als enige mogelijkheid over om het fatum te ontwijken, maar bij het einde van deze periode, in *Aan de Weg der Vreugde*, is zelfs een dergelijke verhouding tot mislukking gedoemd : Milia wil er niet inzien, dat haar geliefde steeds in zijn begeerte verder blijft streven (cfr. A. Gide !) en zijn totale vrijheid wil behouden ; maar hij weet dat hij, indien hij aardse banden legt, in strijd met de natuur en de vergankelijkheidwet leeft. Door het besef van deze wet heeft Couperus zich trouwens in de meeste van zijn volgende werken laten leiden. Op grond daarvan meent hij, dat het zinloos is zich aan het aardse te hechten, zich duurzaam te willen binden. Maar in de tijd willen velen tot een zekere stilstand komen, in hun grootheidswaanzin achten zij zich van de tijd afgescheiden. Couperus heeft zich geestelijk boven de tijdstroom kunnen plaatsen. Vanuit zijn nieuw standpunt, dat van de dilettant die zich van de mensen heeft afgescheiden, wordt hem de hoogmoed duidelijk van degenen die weigeren te aanvaarden dat het oude de plaats moet ruimen voor het nieuwe, van degenen die stabiel wanen wat uiteraard vluchtig is en daarbij de weinige kansen op geluk van hun medemensen nog geringer maken door het vestigen van instellingen als huwelijk, familie, wet, staat, staatsgodsdienst waaraan zij een absoluut karakter willen toeschrijven. Tegenover deze „ijdelheid”, zoals hij die houding zo vaak noemt, eist de schrijver voor de mensen de onderlinge *vrijheid* op, het recht te zijn wat zij zijn.

Ten opzichte van de tijdsbeweging kunnen in principe verschillende houdingen worden aangenomen: „De wijze waarop men zijn bestaan aanpast aan de wet der vergankelijkheid bepaalt in hoeverre men het geluk deelachtig wordt”¹⁴⁹. Men ondergaat die beweging passief, men wil ze tot stilstand brengen, men past zich aan, of men leidt ze. Dit laatste wordt de Couperusheld uiteraard ontzegd. De eerste houding leidt tot levensonvermogen, de tweede betekent in de eerste plaats een inbreuk in gedachte of daad tegen de natuurwet, de derde lijkt de auteur de meeste kansen op geluk te bieden. Bij het aanschouwen van de ijdele drukte van de gedermineerde en zichzelf meer en meer beperkende mensen, nu, ontstaat in de schrijver een gevoel van medelijden. Hij voelt zich echter machteloos en een woord als anarchie spreekt hij slechts schuchter uit. In een alomvattende „zielegemeenschap” (III, 179) wil hij met de mensen verder leven. Dit is dan meteen het einde van het zogenaamd Haags realisme waarin hij dreigde te verstikken. Hij zoekt een nieuwe uitweg om te ontsnappen uit de „schemering” van het Noorden, dit is het milieu waarin zich, naar zijn mening, meer dan in het Zuiden de vernietigingskrachten openbaren. Die sfeer verlaat hij voor „het licht”, „de zon”, „de blauwe lucht”. Het noodlot is in Couperus’ ogen niet alleen meer de beperkende kracht die de mens verhindert gelukkig te zijn en tot het nietigheidsbesef dwingt; het krijgt daarenboven het karakter van een periferische aanwezigheid, een benauwend raadsel, en beweegt zich onophoudelijk tussen het opperste, het licht, aan de ene kant, en goden en mensen aan de andere kant¹⁵⁰. Zijn werking heeft zich verruimd. Huwelijk, familie en staat vielen al uit elkaar en zij die toch wilden opstaan tegen wat onvermijdelijk moest gebeuren, of die de instellingen in stand wilden houden, moesten dit onbegrip met hun ongeluk bekopen. De cultuur zal aan de beurt komen. Maar niet alleen de mensen en hun instellingen, ook de goden en godsdiensten zijn aan de vergankelijkheidswet onderworpen. Jahve, de hoogmoedige, wordt met blaam overladen omdat

149. W. Blok, *op. cit.*, pp. 43-44.

150. Vgl. Vergilius, *Aeneis*, 292, waar de *μοῖρα* geïdentificeerd wordt met de wil der goden. Herkules wordt gedwongen de werken uit te voeren „fatis Iunonis iniquae”. Vgl. Herakles (VIII, 238): „de goden moeten ook gehoorzaam zijn aan het noodlot!”: „Im altgriechischen Glauben steht die *μοῖρα* bald über Göttern, bald ist sie identisch mit ihren Willen, ist sie dessen Vollstreckerin”, vgl. Paulys *Real-Encyclopädie*, 1909, p. 2048. Voor het fatum als uitspraak van de goden, vgl. Cicero, *De divinatione*, I, 44, 100. Vgl. met de definitie die W. C. Courtney in *Fate and the Tragic* van het noodlot geeft: „a great impersonal, primitive force, existing from all eternity, absolutely independent of human wills, superior even to any god whom humanity may have invented”. Geciteerd door A. P. Elliott in *Fatalism in the works of Th. Hardy*, Philadelphia, 1935, p. 31.

hij in zijn overmoed het noodlot tot een wiel had omgevormd en aldus de bestendige aanwezigheid ervan in de hand had gewerkt.

Veel meer dan naar het Christendom, dat de schoonheid heeft verdreven, gaat de voorkeur van de estheet uit naar het antieke paganisme en allereerst naar de god van de vreugde, Dionysos. Zoals wij boven aantoonde werd door sommige geliefden in het begin van deze periode de *unio mystica* in de vergeestelijkte liefde bereikt; zeer spoedig werden zij dan uit elkaar gedreven. Wat aldus tussen man en vrouw ternauwernood kan worden bekomen en van korte duur moet zijn omdat het op aarde wordt beleefd, zal nu langs androgynen weg worden benaderd. In geschriften over kleinaziatische godsdiensten vindt Couperus een theorie die deze gesteldheid sublimeert. De gnostische oorsprong, het onzijdige licht, waarvan de zon – die in *De Berg van Licht* (1905-1906) als tweeslachtig wordt voorgesteld – het symbool is, kan op aarde slechts worden bereikt door de „lichtextase”¹⁵¹, door in juist evenwicht tussen de mannelijke en vrouwelijke elementen in zich zowel via de mystiek als door de sensualiteit „de berg van licht” te beklimmen. Geen aardse en duurzaam gewaande banden mogen de androgyn in zijn opvlucht remmen. De sensualiteit wordt daarom aangewend om zich van het stoffelijke te bevrijden¹⁵². Hermafroditos, de klagende en verstoten figuur uit *Dionysos* (1904) wordt, nadat hij de vreugdegod aan zijn goddelijke oorsprong heeft herinnerd, door de onmannelijke Dionysos, die niet de „zwelgenszat”-te (IV, 551), maar de „weldadige liefde” is, de dubbele vreugde toegezegd indien ze met matigheid wordt genoten. Met de *Dionysos-studiën* (1903) en de roman *Dionysos* heeft de kunstenaar een hoogtepunt bereikt. De dichter heeft een godsdienst aangetroffen met een god die is zoals hij zichzelf wenste in een mystieke extase:

151. III, 110. In zijn kunst gelooft Aylva (*Metamorfose*) aan de „harmonie” die in de toekomst tussen de minnaar en de geliefde in hem tot stand zal komen. De kunst heeft zijn ziel gesplitst „in de dubbele herschepping van twee, die elkaar zouden liefhebben”. Aan deze harmonie kent hij een goddelijk karakter toe. Vgl. *ibid.*, 162-7.

152. Zie in dit verband wat Bousset schrijft in Paulys *Real-Encyclopädie*, 14, 1912, p. 1523. De libertijnen zagen in het „obszöne und widernatürliche Geschlechtsverkehr teilweise wiederum den Endzweck, die natürluche Fortpflanzung des Menschengeschlechts aufzuheben und so die Befreiung von der Materie herbeizuführen”. Aldus krijgen deze handelingen een sakramentele en cultische waarde. Het onderscheid tussen goed en kwaad is volgens Karpokrates een vondst van de mens en de wetten geven naar zijn mening aanleiding tot zonde. Zie ook H. Leisegang, *Die Gnosis*, Leipzig, Kröner, 1924, p. 269. Basilides was in de eerste plaats een moralist die geobsedeerd was door het probleem van het kwaad. Hij geloofde dat de martelaren de gevolgen ondergingen van een zonde die ze in een vorig leven hadden begaan. Zie E. De Faye, *Gnostiques et gnosticisme. Etude critique des documents du gnosticisme chrétien au IIe et IIIe siècles*, Parijs, Leroux, 1913, pp. 24-26.

Voelt zij (= de ziel) zich, Dionysos, met u één (IV, 542)

...

Godlijke broeder, menselijk kameraad !

...

Ik wil geheel u in mij voelen trillen,

Mij voelen zo in u, of samen willen

We ons beider ziel aan énen dronk verspillen (IV, 552)

De roep van de vreugdegod : „Het ogenblik te overheersen, dàt is het leven !” (IV, 555) klinkt door de hele roman. De wens van de tweeslachtige god – de wereld te veroveren en zowel man als vrouw aan zijn borst te drukken – wordt echter niet vervuld : de mensen zijn niet rijp voor een dergelijk geluk. Aan de vermense-lijkte Dionysos wordt door Zeus „der na-eeuwen troost” (IV, 748) beloofd. Pas nadat hij ophoudt mens te zijn, kan hij op de Olympos de vrouw, terwille van wie hij op aarde smart heeft gekend, benaderen.

Een opgeschroefd narcisme, i.c. de aanbidding van de vrouw die men in zich draagt, neemt de plaats in van het donker pessimisme uit de eerste periode. Het goddelijk evenwicht dat de hermafrodiet in zich wenste, blijkt onbereikbaar te zijn. In *Van Oude Mensen*, dat rond die tijd werd geschreven, stelt de hoofdpersoon vast dat hij een overwegend vrouwelijke psyche heeft. Lot vreest de mateloze hartstocht en neemt zich voor troost te zoeken in de kunst en de studie van het verre verleden. Maar de narcist weet dat hij dit doet om zijn angst voor de toekomst en voor eigen verwelking te vergeten, en dat hij in de kunst voor zijn „impuissance” in het huwelijk een compensatie wil vinden. Heliogabalus poogt in *De Berg van Licht* naar de volkomen harmonie tussen man en vrouw in zichzelf te streven, maar zodra zijn wagenmenner Hierocles optreedt, geeft hij de gedachte aan zijn gnostische oorsprong en aan zijn mystieke bestemming op. Hij zoekt het geluk in het aardse, dit is in de liefde voor de man, omdat hij zich meer vrouwelijk dan mannelijk voelt. Maar in deze roman wordt die man, Hierocles, bestempeld als het noodlot van de kleine keizer. Het noodlot heeft niet gewild, dat een rechtstreeks contact met het licht werd bewerkt, dat een opvlucht uit het aardse plaatsgreep, dat god, de harmonie, werd benaderd. Het heeft alle mystieke pogingen doen mislukken en Heliogabalus aan zijn eigenlijke geaardheid herinnerd. De knaap verliest alle zin voor maat. De narcist voelt dat hij niet in pracht zal sterven. Terwijl hij zijn gang naar het einde volgt, blijft hij met ontzag opkijken naar de verheven vrouw, de *virgo maxima*, die hij wel tot een huwelijk kon dwingen maar die hij niet durft of kan benaderen. Meer dan aan de zinnelijke, mateloze orgieën van Heliogabalus wordt de voor-

keur gegeven aan de beheerste levensvisie van de waarnemer Gordianus, die het gebeuren gadeslaat zonder het te willen veroordelen. Nadat Vincent en Bertie hadden beweed dat goed en kwaad niet bestaan, vroeg Psyche of het goed is zichzelf te zijn omdat men nu eenmaal niet anders kan; nu oordeelt Gordianus, dat de mensen niet bekend is wat goed en kwaad is. Als een matig epicurist wil de artiest genieten van wat hij heeft, de vreugde plukken waar hij het kan. Om zijn innerlijk geschonden evenwicht te verschuilen, lijkt hem de mom van de dandy het meest aangewezen. Onder die gedaante en met de stijl die er de artistieke uitdrukking van is, zal hij door een groot deel van het weinig vermoedend Nederlands publiek worden aanvaard.

Zon en schoonheid vindt de artiest verder in Italië en „gedachteloos” wil hij ervan genieten¹⁵³. Hij publiceert enorm veel journalistieke schetsen, korte biografieën van figuren uit het verleden, „arabesken”, enz. maar van ernstige literaire arbeid is tussen 1907 en 1910 weinig sprake. O.m. door de invloed die van Italië op hem uitstraalt, schrijft hij vooralsnog geen roman meer. Het moment is echter de kunstenaar te eng. Verveling overvalt hem, wie de droom liever is dan de werkelijkheid. Zijn vertedering voor de eфеbe verschuilt de artiest allang niet meer; in hem zoekt hij de vrouw, de onbereikbare, die in 1911 (*Antiek Toerisme*) en vooral in 1913, namelijk in de zonnemythe *Herakles*, weer optreedt. De held uit de eerste roman gaat zich uiteindelijk – na overal de aangebeden vrouw, die hem was ontvlucht, lang te hebben gezocht – als beeldhouwer vestigen en wij kunnen wel raden wat hij zal sculpteren; Herakles, gestraft om zijn mateloosheid en de moord op zijn gezin, wordt lusteloos en verlangt naar de dood zodra hij verneemt dat de door hem vereerde maagd Admete is gestorven. Het noodlot wil echter dat de held nog een tijd lang zijn boetetocht verderzet.

Droevig, en toch mooi, („omdat in de weemoed nog zoveel schoons schuilt” (VIII, 276)) vindt Couperus de ondergang van Aboe Abdallah (*De Ongelukkige*, 1915), die had willen behouden wat door de opmars van het Christendom moest verloren gaan, die door het noodlot, dat soms met de wil van Allah wordt veren-

153. In die tijd schrijft hij veel over een zekere Orlando, die hij geregeld tegenover de Hollandse Jan plaatst. De Orlando-figuur werd geïnspireerd door de zoon van Couperus' kokkin te Nice, een jonge tuinman die door zijn schoonheid en vlotheid opviel. Vanuit zijn werkveranda kon Couperus hem in de tuin zien werken. Voor hem was hij de incarnatie van wat en hoe hijzelf had willen zijn. In zijn geschriften verzint hij allerlei reizen met hem, o.m. zelfs naar Spanje. Enkele nieuwsgierige biografen, die graag artistieke vinding op het reële leven van de kunstenaar betrekken, lieten zich, volgens een mondelinge mededeling van Mevrouw E. Couperus, misleiden.

zelve, werd gestraft om een vroegere misdaad, en wiens liefde voor zijn vrouw door het optreden van een demon wordt ontrederd. De mensen uit Couperus' zogenaamd Haags realisme worden door het verleden „geleefd”; in de historische romans negeren de helden het. Ten onrechte, althans in de geest van de schrijver, want ons wijst de geschiedenis uit, dat zij erdoor werden bepaald en dat zij, achteraf bekeken, instrumenten van de historische noodwendigheid waren. Hiervan waren zij zich echter niet bewust. Het medelijden om het *tragisch onbegrip*, dat in Couperus ontstaat, wordt bovendien nog gevoed door de gebeurtenissen van zijn eigen tijd. Als de wereldoorlog 1914-'18 uitbreekt, keert Couperus naar Den Haag terug, ondanks, naar hijzelf verklaart, het leed dat het hem vroeger had berokkend. Hierop gaan we niet in omdat wij hier geen biografische bedoelingen hebben. Terloops kunnen wij zeggen, dat men hem daar vooral kende uit de talloze kronieken, luchtige reisschetsen en narcistisch getinte verhalen, d.w.z. uit de geschriften die hij had voortgebracht in een periode waarin hij, zoals gezegd, de mom van de dandy had gezocht, waarachter hij zijn innerlijk verbroken evenwicht wou verbergen. Wij hebben de indruk, dat hij, meer dan verwacht, de rol speelt van de figuur waarop men zich in Nederland had voorbereid. De scherpe campagnes tegen zijn werken zijn min of meer geluwd, men begroet hem als een beroemdheid en voor Den Haag is hij een curiosum. Door zijn vreemde kledij en zijn kleine manieën komt zijn naam geregeld in de *faits-divers* van de lokale pers; hij is de dandy, de onverschillige, de nutteloze die zeurt over zijn verveling terwijl de „wereldbrand” volop aan de gang is. Om de calamiteit van zijn tijd te ontduiken, schrijft Couperus – die zich te decadent noemt om iets anders te kunnen ondernemen (IX, 596) – luchtige verhalen en romans, waaruit weer een voorliefde voor het antiek paganisme blijkt; hij wil er zijn lezers mee verstrooien. Maar steeds minder slaagt hij erin zijn houding te handhaven. Eerst komt hij onder de indruk van de wereldgebeurtenissen. Hij, die zoveel heeft zien vergaan omdat niets blijvend is, van wie vele helden tenonder zijn gegaan door hun gebrek aan inzicht in de tijdgebondenheid en hun mateloze hoogmoed, ziet de agressiviteiten van de Duitse keizer bij voorbaat gedoemd. Hij drukt de overtuiging uit als zou alle misdaad worden gestraft. Hoe tragischer de held, hoe heviger de straf van het noodlot (IX, 555).

De Duitse Willem II-figuur doet hem denken aan die andere vorst die ook in zijn overmoed heerschappij over de wereld had willen voeren, namelijk Xerxes, maar die tenslotte moest terugdeinzen voor het noodlot, dat wilde dat de jonge Griekse cultuur die der Perzen zou overvleugelen. Het ligt in de bedoeling van de

schrijver aan te tonen, dat – hoezeer ook alles in een rusteloze beweging wordt meegesleept – de mens steeds dezelfde blijft, d.w.z. tragisch heerszuchtig (IX, 593-6), en, ondanks de lessen die de geschiedenis leert, de eigengereide loop der dingen niet ziet of niet kan aanvaarden. Meer nog dan in *De ongelukkige* gaat Couperus hier uit van het causaliteitsbeginsel en de vergankelijkheidsgedachte: twee beginselen die vooral zijn eerste romans hebben beheerst. Meteen duikt, onmiddellijk nadien, een belangrijk motief weer op. In de *Dionysos-studiën* werd de vreugdegod aanbeden opdat hij de kunstenaar zou bevrijden uit „weemoeds noodlotswiel” (IV, 542) en in *Dionysos* vraagt Hermafrodites hem rekening te houden met de dubbele verlangens van de androgyn. Thans, na *De Berg van Licht*, *Antiek Toerisme* en *Herakles*, is in *Iskander* (1920) de onbereikbaarheid van de Vrouw naast de vergankelijkheid en noodwendigheid weer het hoofdprobleem geworden. De veldheer wil „de begeerde wereld” beheersen „die ook Dionysos eenmaal veroverd had voor de Vreugde” (XI, 369). De waarschuwingen van de matige Parmenion ten spijt, gaat hij tenonder aan zijn integratie in een decadent milieu, aan zijn overdadige homoseksuele genietingen waarbij hij vergeet dat hij geregeld aan Dionysos offers moet brengen, aan de invloed van de wijn waarmee hij, in tegenstelling met Dionysos zelf, zijn zinnen „zwellenszat” (IV, 551) wil maken, en die zijn verbeelding – hij wil zich in vroegere wellustige vorsten metamorfosereren – moet ophitsen: „L'on se met à poursuivre sans trêve des mythes rétrospectifs, l'on „remâche” un passé d'existences vécues ou d'existences rêvées. Mais dans la mesure même où l'on y ensevelit sa pensée, le présent apparaît de plus en plus comme une illusion”¹⁵⁴. Dan pas ziet Alexandros hoe arm en eng het moment is waarin hij leeft; te laat beseft de vorst, dat alles vergankelijk is, ook hij en zijn rijk. Zoals Couperus zelf – en zovele andere decadenten – heeft hij buiten zijn tijd de „efemere schijngestalte” (III, 155) van de metamorfose willen beleven. Uiteindelijk komt hij tot het inzicht, dat ook de meest befaamde figuren uit het verleden door de tijd tot niets werden herleid. Al de opgesomde factoren die hem psychisch en fysiek tot een wrak maken, waren aanvankelijk als heilmiddelen, als compensatie voor het falen in de verheven liefde voor een vrouw, bedoeld. Zoals zovele anderen heeft ook Alexandros door zijn oplaaiende driften en zijn zinnelijke mateloosheid de gang naar zijn noodlot helpen bewerken. Voordien hadden enkele helden uit Couperus' werk – Othomar (*Majesteit* en *Wereldvrede*), Cornélie (*Langs Lijnen*), Constance (*De Boeken*) – door

154. G. Poulet, *Etudes sur le temps humain*, 1950, I, p. 320. Vgl. G. Flaubert, *Correspondances* (Conard), VI, p. 377.

hun gedweeheid een catastrofe voorkomen ; in *De Berg van Licht* wordt gesuggereerd, dat de matige Gordianus later keizer zal worden ; door het temmen van zijn hartstochten kan Herakles het noodlot vermurwen een einde aan zijn boetetocht en meteen aan zijn leven te maken. In *Iskander* wordt zelfs een volgzame houding niet meer beloond.

In *Dionysos* wordt aan de hermafrodit tegemoetkoming aan zijn dubbele verlangens beloofd ; in *De Berg van Licht*, waar de tweeslachtigheid eveneens in een barokke taal wordt gesublimeerd, wordt de strevende hermafrodit op den duur de mystiek moe : hij geeft zijn verlangen naar de absolute harmonie prijs en schikt zich in de realiteit van zijn overwegend vrouwelijke geaardheid. Het aardse waaruit hij zich niet kan verheffen en waarin hij ten slotte nog een klein geluk als surrogaat wil vinden, met andere woorden de homoseksualiteit, is in *Iskander* tot een hel uitgegroeid. Zoals in *Eline Vere*, *Noodlot*, *De Binocle*, *De Stille Kracht*, *Langs Lijnen*, *De Berg van Licht*, *Aan de Weg der Vreugde*, *Herakles* en *De Ongelukkige* wordt ook in deze roman het noodlot van de hoofdpersoon door een demon in de hand gewerkt : de eunuch Bagoas, die behoort tot de categorie der fatalistische, ontzenuwende homoerotici die de ontredde van de held bewust of onbewust bewerken, wordt in *Iskander*, de laatste roman van Couperus, een zeer belangrijke rol toebedeeld.

De schrijver vindt uiteindelijk een god die hem zal begrijpen : het is niet de bijbelse god – die afstand is onoverbrugbaar geworden (XII, 568) –, noch de efebé Dionysos op wiens medelijden hij destijds een beroep had gedaan om hem „Aan Noodlots reuzeklauw” (IV, 551) te ontrukken, maar wel een god die hij allang kende en die hij thans, na *Iskander* te hebben geschreven, in Japan weer aantreft : Boeddha. Amida Boeddha vraagt hij om erbarmen, om begrip. Daar de schuld volgens het boeddhisme tijdelijk is, kan ook de straf niet eeuwig zijn. Het hele leven beschouwt hij nu als een lange boetetocht om ongewilde schuld. Hij begrijpt niet waarom de mens steeds maar moet boeten voor hetgeen hij is, hoewel hij toch aan zichzelf niets kan veranderen en zelfs meent dat het goed is zichzelf te zijn. Nederig smeekt hij om verlossing uit de greep van de karma- en de vergankelijkheids-wet. Het leven lijkt hem totaal absurd te zijn en de in de periode van het „carpe diem” afgezworen gedachte aan oorsprong en bestemming doorspookt weer zijn geest. Hij kan de reden van de gestadige beweging, die gaat van groeien en bloeien naar vergaan, maar niet ontdekken. De levensstroom waarin zijn medemensen er een druk tempo op nahouden, lijkt hem plotseling een soort

„eau morte”¹⁵⁵ te zijn geworden waarin de mens radeloos spartelt. Eén ogenblik vraagt de schrijver zich af, of de z.g. „natuurmens” (XII, 949) de oplossing niet heeft gevonden in zijn vlucht uit de „beschaafde” wereld, maar dan weer beseft hij, dat hij om „intieme redenen” (*id.*) niet tot iets dergelijks is overgegaan, hij die in het artificiële leven „un affranchissement de la lourde nature”¹⁵⁶ had gezocht. Vol bitterheid ziet hij hoe het noodlot – bovennatuurlijke kracht of natuurwet – de mens die een god in zich waant, voortdurend beperkt en alles en iedereen vernietigt; vol medelijden kijkt hij in *Ons dwaze bestaan* nog even neer op de mensen, die het leven „onzinnig gecompliceerd” (XII, 948) maken en in de duizelingwekkende snelheid van de tijd toch nog iets tot stand willen brengen, zichzelf toch nog willen manifesteren, en met een „positivistische machtsspreuk” (XII, 471) het leven willen verklaren. Dat de goden hem toch enkele seconden vreugde in schoonheid en liefde hadden gegund, kan niet verhinderen, dat Couperus gedurende de laatste jaren van zijn leven weer het slachtoffer was geworden van een zwaar pessimisme en dat hij, tot op de laatste bladzijde die hij schreef, uiting gaf aan de nooit geweken noodlotsgedachte¹⁵⁷, die innig is verbonden met het causaliteitsbeginsel en het vergankelijkheidsbesef – twee basisprincipes van het boeddhisme. Zijn leven lang heeft de schrijver zich door de ascese, de droom, de extase, de metamorfose, aan de harde werkelijkheid pogen te ontworstelen, maar telkens weer werd op opgang naar het absolute, „de laatste weerschijn van verloren paradijzen” (III, 145), tegengewerkt door het aardse element dat, als onvolkomen surrogaat, de gedachte aan de illusie niet doet verdwijnen maar wel intensiveert.

De meeste titels, de manier waarop de verhaalactie begint, verloopt en eindigt, de voortdurende retrospecties, voorbereidingen, vooruitwijzingen, de bespiegelingen van de auteur, de overwegingen van de helden, de bevolking en de stoffering van de ruimte, de aard van de hoofdpersonen, de wijze waarop de schrijver de demonische media van het noodlot tekent, de keuze van beelden en woorden, scheppen een atmosfeer waarin slechts één werkelijke heerser de hoofdrol vervult, namelijk het noodlot. Door de herhaling, de meedogenloze herhaling, wordt de achtergrond van Couperus' werk geen ogenblik uit het oog verloren: het is een periferische achtergrond die alle ontsnappingspogingen verijdelt,

155. G. Poulet in *ibid.*, p. 321. Er bestaat een opvallende gelijkenis tussen de gedachte die Flaubert ontwikkelt op p. 434 van *La Tentation* (1849) en Couperus' schets *Ons dwaze bestaan* (XII, 946-949).

156. Verlaine in *Ces Passions (Parallèlement, 1889)*.

157. Vgl. o.m. *Het Snoer der Ontferming* (1923) en de *Japansse legenden* (1923).

omdat de ring van het noodlot er onophoudelijk rondcirkelt. Voor hem die het hele werk van Couperus chronologisch leest, maakt de korte periode van het „carpe diem” hierop zelfs geen uitzondering in die zin, dat het noodlot zich in de aan die periode voorafgaande gedichten, romans en verhalen, aan deze lezer al als een voortdurend heden heeft opgedrongen en verder blijft naderen.

Alle structuuraspecten, waarvan wij er in onze studie enkele hebben besproken, werken – elk op zijn manier – mede aan de opbouw van een wereld die wij voortaan als kenmerkend voor het literaire œuvre van Louis Couperus moeten beschouwen, nl. een wereld van doem en noodlot.

Hulde aan drie grote Vlamingen *

(1872-1972)

Dokter F. A. Snellaert (1809-1872)

door

DR. ADA DEPREZ

Ik geloof dat het vanwege de secretaris van de Zuidnederlandse een gelukkige gedachte is geweest om in ons midden Snellaert te herdenken, – en dit om meer dan een reden.

Snellaert werd immers tijdens zijn laatste levensjaren – die meteen de eerste van de Zuidnederlandse waren – benaderd om een van de vroegste leden te worden. Daarbij heeft zijn hele filologische activiteit zich inderdaad afgespeeld op de drie terreinen, die de Zuidnederlandse tot de hare heeft gemaakt : de taal, de letterkunde en de geschiedenis.

Snellaert past trouwens in het kader van nog veel meer overzichten, omdat hij in zijn betrekkelijk korte leven (geboren in 1809, overleed hij reeds in 1872 en is dus geen 63 jaar oud geworden) een dergelijke koortsachtige activiteit heeft ontplooid dat ze voldoende zou zijn geweest om drie levens te vullen, – en om er drie lezingen aan te wijden.

U houdt het mij dan ook ten goede dat ik in de korte tijd die mij is toegemeten slechts drie lijnen volg, drie krachtlijnen in zijn leven, drie hoofdlijnen in mijn betoog, nl. zijn activiteit op het gebied van de geneeskunde, de literatuurstudie en de Vlaamse beweging. Op zichzelf belichaamt Snellaert aldus in zijn leven de h le evolutie in onze cultuurgeschiedenis van zuiver taalkundig-literaire naar uitgesproken politieke beweging. Twee kenmerken vallen hierbij als constanten aan te stippen : zijn anti-Franse gezindheid, af en toe tot in het extreme,  n zijn beslist afwijzen van de revolutie van 1830.

Als geneesheer nam Snellaert de positie van veel intellectuele Vlamingen van de 18de tot de 20ste eeuw in, – een positie nl. die hem niet alleen in staat stelde in nauw contact met het volk en de volkstaal – ik zou bijna zeggen volksverbonden – te blijven –,

* Deze Hulde aan drie grote Vlamingen op de lentevergadering van 11 maart 1972.

maar ook een ambt dat hem de ruimst mogelijke mate van zelfstandigheid en onafhankelijkheid ten opzichte van de staat en de openbare besturen waarborgde. Dat Snellaert hier belang aan hechtte, getuigt een reactie uit 1853, toen zijn vriend baron de Saint-Genois hem, om uit zijn materiële problemen en zijn tijdnood te raken, een staatsbetrekking had voorgesteld. Snellaert kon dit voorstel niet aanvaarden: „in deze uitoefening kunnen mijn plicht en mijn geweten in tweestrijd komen.” Door een geregeld contact met het volk had hij begrip voor de volksgezondheid (tót en mét het in 1970 opnieuw ontdekte begrip van milieueverontreiniging!), – maar ook voor sociale noden. Deze sociale bewogenheid is m.i. de verklaring voor de contacten die hij onderhoudt met de beginnende arbeidersbeweging: schriftelijk met de bekende toneelspeler en democraat Jacob Kats en met de intrigerende Brusselse advocaat Lucien Jottrand – mondeling met de jonge Emiel Moyson, met Francies Bilén, voorzitter van de „spinders” en met Jan de Ridder, voorzitter van de wevers, die hem vanaf 1859 zouden terzijde staan.

Snellaerts medische bedrijvigheid valt uiteen in drie eng met elkaar verbonden terreinen: zijn werk als volksdokter, zijn medische studies en zijn medisch-historisch werk.

Daar was vooreerst zijn ondankbare en vermoeiende taak van dag en nacht werkend huisarts, in de drukke Sint-Jacobswijk, waar hij, zonder onderbreking, vanaf zijn vestiging te Gent in 1838 tot zijn dood in 1872, heeft gewoond. Het was een buurt van kleine lui, ten dele van handelaars, maar met een overwicht van volkse straatjes en steegjes. Hierbij moet dan nog het fabrieksproletariaat van St.-Amandsberg en de Dendermondse steenweg worden gerekend. Snellaert legde zijn bezoeken te voet af, en „beulde zich” naar het getuigenis van Johan Alfried de Laet, „van 's morgens tot 's avonds, ja wel eens van 's avonds tot 's morgens, af, drilde en draafde en gunde zich zelve geen ogenblik rust”.

Het was blijkbaar geen gouden praktijk, want Snellaert solliciteerde bij herhaling bijbetrekkingen als dokter aan de Bijloke, het atheneum, de publieke huizen... Na acht jaar, in 1846, was hij nog van plan Gent te verlaten, want zijn praktijk rendeerde te weinig en was belast met te veel behoeftige patiënten, die hem niet konden betalen. Als hij in 1871 zelf ernstig ziek wordt, heeft hij het aan De Laet zelfs over zichzelf als over „een drie vierde onbetaalbare”. Hij bekent rouwmoedig dat hij „te driest op zijn sterk gestel heeft gesteund en te veel van zijn lichaam heeft gevraagd”. Een jaar later zal Dr. Inghels in zijn grafrede trouwens getuigen hoe hij zichzelf kapot had gewerkt, met een beenkwetsuur nog onvermoei-

baar trappen en ladders in de gore woningen op en af daalde en zich in de krotwijken van het ene huis naar het andere spoedde.

Als mogelijk redmiddel zag Snellaert alleen het professoraat in de letter- of de geneeskunde, omdat dit „*het onafhankelijkste van alle ambten*” was en tegelijk waarborgen voor financiële onbezorgdheid en geestelijke vrijheid bood.

Wij dienen hierbij te overdenken in welke bewogen jaren hij zijn beroep heeft uitgeoefend : de tijd van de economische ellende, van de teloorgang van de huisindustrie en het opkomen van de fabrieksarbeid – de hongerjaren als gevolg van de mislukking van de graan- en de aardappel oogst – de jaren van zware cholera- en tyfusedemieën. Zelf getuigde hij in 1866 aan Matthijs de Vries over zijn situatie tijdens zo'n periode van ziekte : „*De cholera woedt en laat de artsen sedert een maand rust noch duur. Verbeeld u dat ik in het uitgebreide Gent dagelijks over de 70 huizen te bezoeken heb, en dat er dagen zijn geweest van 130 visiten in meer dan 100 woningen. Het was een geklinkel aan mijn bel, dag en nacht door. Ik herinner mij niet zo iets schrikkelijks ooit te hebben bijgewoond. Geen rust noch bij eten, noch bij slapen. Des nachts kon ik het niet verder meer brengen dan te mijnen huize raad geven.*”

Als huisarts bepaalde Snellaert te Gent beslist mede het medische klimaat : hij was een voorzichtig maar vlug therapeut, een uitstekend clinicus, begaafd met kritisch inzicht in de ziekteproblematiek en met een open oog voor de geneeskunstige mogelijkheden. Deze gaven had hij reeds ten dele tijdens zijn medische studies te Utrecht (1826-1829) en empirisch tijdens zijn dienst als militaire arts in de bewogen jaren van 1830 en '31 verworven. Hij had ze theoretisch verdiept door een afronden van zijn studies te Gent (1836-1837). Vooral ook het actieve lidmaatschap van de *Société de Médecine* zou hem achteraf te pas komen. Het genootschap was een uitstekende kern voor studie en discussie, waar de methodes en medische resultaten uit het buitenland overwogen werden, en waarvan de eigen *Bulletins* en *Annales* een Europese uitstraling vertoonden.

Snellaert werd lid vanaf zijn definitieve vestiging te Gent in 1838. Hij werd voorgedragen door prof. Guislain op grond van een stuk uit zijn proefschrift, dat blijkbaar oorspronkelijk in het Nederlands was gesteld en eerst in het Frans vertaald moest worden vooraleer publicatie mogelijk bleek... Eén van zijn verslagen voor de Academie draagt trouwens in de Nederlandse versie de uitdagende titel : „*Oorspronkelijke Text*” en aan Thijm bekende hij in 1852 : „*Rechtuit gezegd, ik heb er een tegenzin in iets in een vreemde taal te schrijven, wanneer ik niet hetzelfde aan mijn*

taalgenoten zeggen mag." Het genootschap was overigens, naast de Brusselse Academie, een van de weinige waar Snellaert Frans sprak, maar gewoonlijk dan nog alleen om de Franstaligen even scherp in hun eigen taal van repliek te dienen als hij dat ook in het Nederlands kon. Snellaert hoopte op het ontstaan van een Vlaamse geneeskundige school en betreurde vooral de vervreemding die tussen het volk en de hogere standen was ontstaan, doordat de wetenschap juist in een volksvreemde taal werd behandeld. In 1854 zei hij: „*La science elle-même souffre lorsqu'un peuple s'est laissé égarer dans une route, dont l'issue lui devient d'autant plus difficile, qu'il est resté plus longtemps engagé. Notre idiome n'est plus la langue de la science, comme il n'est plus le cri de ralliement sur le camp de bataille (1830 !), ni le mot d'autorité dans les régions supérieures de l'administration (Brussel !); on a jeté une barrière entre nous et nos ancêtres, barrière que quelques-uns parmi nous commencent à franchir en à démolir*". Deze visie zette hem aan om terug de band met het Vlaamse medische verleden op te nemen. Het was een medisch verleden gezien als een integrerend deel van onze cultuurgeschiedenis. Vandaar zijn bijdragen over vele oude Vlaamse natuurkundige en medische tractaten, en zijn inspanningen om de *Chirurgie* van Jan Yperman opnieuw uit te geven. En niet alleen terug uit te geven, maar precies, diplomatisch, wetenschappelijk exact en nauwgezet naar tekst en commentaar uit te geven. Deze zorg verraadt de exacte wetenschapsmens.

De tweede krachtlijn van zijn bestaan is de beoefening van de literaire kritiek en de literatuurgeschiedenis, twee Siamese broeders in de literatuurwetenschap.

In het Vlaanderen van de eerste helft van de 19de eeuw kan hij gelden als de wegbereider van een op peil staande literaire kritiek. Hij scherppte zijn stijl en zocht zijn normen reeds in 1836 in de *Bydragen der Gazette van Gent*, en zette ze door in zijn *Kunst- en Letterblad* en in de latere *Eendragt*. Hij ging hierbij uit van een aantal geldige en logische criteria :

Allereerst het primordiale belang van de taal. *De taal is gans het volk*. Taalverbastering leidt tot ondergang van het volk. Elk literair document bewijst de volwaardigheid van de taal en draagt dus bij tot zelfbevestiging en zelfbehoud. Snellaert paste dit principe met mate toe, omdat hij inzag dat als hier te veel nadruk op viel, het gevaar bestond te weinig aandacht aan de poëzie zelf te besteden.

Het nationalistische motief speelde eveneens mee : de literatuur stond in dienst van de propaganda voor de Vlaamse beweging.

Hierdoor had Snellaert als criticus af en toe moeite objectief te blijven en te ontsnappen aan het gevaar voor onderlinge bewieroking en vriendendruk.

Het derde principe was de sentimentele gebondenheid aan het verleden, waardoor men traditioneel bij de klassieke genres bleef.

Een van de voorstanders van deze '*rederijderskunst*' was Prudens van Duyse, die door Snellaert om deze gemakkelijksoplossing, om deze '*retorische bastaardij*' duchtig werd gehekeld. Snellaert verzette zich tegen valse smaak, holle rijmelarij en mythologische onkunde. Hij deed niet mee aan het klassieke geloof aan vaste regels, mét het daaraan verbonden wantrouwen tegenover de romantiek, Snellaert neemt tussen de Vlaamse rederijkerij en de vooruitstrevender en romantischer Antwerpse school een persoonlijke en bemiddelende positie in. Hij is vóór de uitbeelding van gevoel en verbeelding, maar met mate. Maar hij is even duidelijk tégen iedere poging tot 'zedenederf', die ons naar zijn oordeel uit de Franse literatuur en haar nadruk te Brussel kwam overgewaaid.

Het vierde principe was – en bleef voorlopig nog – de primauteit van de poëzie boven het proza. Toch wilde hij wel – als een vorm van sociaal utilitarisme – het belang van de historische roman erkennen. Poëzie hoort volgens Snellaert gedachte en verbeelding in te houden en niet alles te offeren aan rijm dwang. Proza heeft zijn nut voor oefening van de taal- en spreekvaardigheid, en is nodig om te voldoen aan de tijdsmaak en de leesbehoefte van het volk. Om deze redenen aanvaardt hij *Conscienc's Leeuw van Vlaenderen*, maar hij blijft toch hopen op een dichtelijke vormgeving van het nationale verleden, op een soort nationaal epos. Waarheidsgetrouwheid en deugdschildering dienen overigens het toneel en de roman te domineren.

Aldus heeft Snellaert met de jaren zijn kritische kijk gescherpt en, buiten de verouderde literaire criteria om, een toenadering tot de Antwerpse romantische school tot stand gebracht. Hij heeft soms aarzelend, maar meestal beslist, de zelfgenoegzaamheid en de onderlinge bewieroking gehekeld en is aldus de krachtigste en de intelligentste van onze literaire critici geweest. Hij heeft het peil bepaald en is de wegbereider voor een wetenschappelijke beoefening van de literaire kritiek in Vlaanderen geworden. Zijn ideaal voor de literatuurbeoefening zelf bleef – zoals hij het aan De Laet opbiechtte – een geheel eigen soort romantiek nl. : het idealiseren van de inwendige mens in harmonie met de zedelijke en godsdienstige gesteldheid van het land waarin men leeft.

Tot de literatuurgeschiedenis – waarin hij een eigen en voor zijn tijd modern standpunt heeft ingenomen – is hij onder aansporing

van de oudere Jan Frans Willems gekomen. Hij heeft in deze tak vooral het toneel, de rederijkerskamers en het volkslied behandeld. Hij had oog voor een mogelijke periodisering van onze literatuur op grond van politieke criteria, nl. de regerende vorstenhuizen, en heeft ons o.a. een scherp getekend geestelijk portret van Maerlant nagelaten, dat niet zou misstaan in de Geestesgeschiede van drie kwart eeuw later. Hij wist het literair onbelangrijke van het belangrijke te scheiden. Het valt beslist nog te onderzoeken in welke mate hij bij zijn hele literair-historische conceptie geïnspireerd kan zijn geweest door Gervinus' *Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen* of door diens Nederlandse volgeling Jonckbloet. Reeds nu kan echter worden bepaald dat hij door zijn ernstig bronnenonderzoek, zijn preciese formulering en afgemeten waardeoordeel a.h.w. het positivisme aankondigt.

Eenzelfde zorg voor ons cultuurgood leidde hem bij het behandelen van buitenissige figuren als Utenhove, Arnoud van Geluwe en David Joris, en bij het bereiden van Middelnederlandse tekstedities, van Jan van Boendale en Hein van Aken, van Jan van Ruusbroec, van Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten* vooral, waaraan hij gedurende de laatste vijftien jaar van zijn leven veel tijd en moeite besteedde. Waar hij over de handschriften zelf kon beschikken, was zijn tekst gewoonlijk zeer precies. Waar hem – vlg. de heersende geplogenheden in het gesloten bibliotheekstelsel van de vorige eeuw – inzage werd geweigerd, moest hij zich verlaten op gebrekkige copieën van betaalde afschrijvers en diende hij onverdiend heel wat kritiek te slikken. Aan Matthijs de Vries bekende hij, na een dergelijke hardhandige behandeling n.a.v. het verschijnen van het eerste deel van Maerlants *Alexander*, dat hem én tijd én een taal- en vakkundige opleiding ontbrak.

Het belangrijkste terrein, waarop Snellaert zich heeft bewogen is echter ongetwijfeld dat van de Vlaamse beweging geweest. Het is hierbij vaak moeilijk uit een veelheid van indrukken de markantste feiten te distilleren, terwijl de overgang van filologische bedrijvigheid naar politieke actie in het Vlaanderen van de 19de eeuw van gewest tot gewest, en vooral van stad tot stad verschilt. Ook wordt de houding van eenzelfde figuur door historici van diversen huize wel eens politiek sterk uiteenlopend beoordeeld.

Te Gent was de basissituatie bij Snellaerts aankomst in 1836 zo, dat het stadsbestuur en de volksvertegenwoordiging traditioneel liberaal waren; daarbij was trouwens sedert het jaar 1839 de belangrijke en machtige orangistische stroming ingeschakeld.

Snellaert nu behoorde, zoals men dat meestal betitelt, tot de radicale of extreme richting van de Vlaamse beweging – tot iets

wat men wellicht beter als de zuivere lijn kan karakteriseren -. Hij probeerde nl. om onafhankelijk en los van partijpolitieke, levensbeschouwelijke of sociaal-economische overwegingen, het Vlaamse belang te zien en te behartigen. Hij deed dit, vanaf 1839-'40, anders dan de omstandigheden (of zijn karakter) het Willems hadden voorgeschreven: hij stond nl. niét voorzichtig opzij. Met en door Snellaert is men te Gent (als met en door De Laet, Conscience en Van Kerckhoven te Antwerpen) vanaf 1847 deel gaan nemen aan de politieke strijd. Dit geschiedde allereerst door een aftasten van de mogelijkheden, een poging tot aanleunen en infiltreren in de bestaande politieke stromingen, d.i. in de katholieke of de liberale partij, want een arbeiderspartij zou er pas na 1860 komen. Met deze laatste zou Snellaert trouwens ook contacten onderhouden, maar de mogelijkheden tot directe actie zouden voor deze stroming door de wetgever nog lang via het cijnskiesrecht worden beperkt.

Bij zijn pogingen nu om een kandidaat, die enige Vlaamse waarborgen bood, op een kieslijst te krijgen, slaagde Snellaert voor het eerst in 1847, en wel bij de Gentse katholieken. Dit lukte daar vermoedelijk beter dan bij de liberalen, omdat de katholieke als oppositiepartij meer geneigd was risico's te nemen om aldus aanwinst van stemmen te krijgen, dan de liberale, die dit veel minder nodig had. Bij de officiële *Association libérale constitutionnelle* zou Snellaert tot in 1860 toe proberen een Vlaams kandidaat op de kamerlijst te krijgen, maar daar is hij tot zijn spijt nooit in geslaagd: „want Vlaams liberaal zijn wij wel voor 49/50” naar hij in 1851 verklaarde. Op de duur nam en kreeg hij zelfs ontslag.

Uit deze situatie is in 1861 het *Vlaams Verbond* gegroeid, dat als een drukingsgroep boven de partijen was opgevat, maar waarin al gauw twee tendenzen ontstonden: die van Snellaert en zijn vrienden, die hoopten aldus tot een derde, een Vlaams-nationale partij te komen, én de richting van Vuylsteke, die, net als Snellaert het twintig jaar vroeger had geprobeerd, slechts wenste te infiltreren in de bestaande partijen. Door deze tweespalt, die in de loop van zes maanden voltrokken was, en ook ergens een generatieconflict lijkt in te houden, is de directe Vlaamse politieke actie te Gent uiteindelijk grotendeels mislukt en is Snellaert zich in zijn laatste tien levensjaren vernieuwd met filologie gaan bezighouden. Hij heeft toen ook weer de aansluiting bij zijn jeugdidealen gevonden. Ik bedoel hier dat bij hem vanaf 1862-'63 weer de Grootnederlandse reflex ontstaat, een Nederland dat hij niet louter beperkt zag tot Vlaanderen en Nederland, maar over de grenzen heen ook uitgebreid wenste met Frans-Vlaanderen en met stukken van Oost-Friesland, Overijssel, Oost-Gelderland, Kleef,

Lingen en andere Duitse gebieden, m.a.w. de oude Nederlanden van Karel de Vijfde.

Ondertussen is er op Vlaams taalkundig, literair of politiek gebied vanaf 1836 géén actie te bedenken, waarin Snellaert niet gemengd was of waarin hij geen leidend aandeel op zich nam : ik noem slechts lukraak de oprichting van *De Tael is gantsch het volk* in 1836, het *Belgisch Museum* in 1837, het *Kunst- en Letterblad* in 1839, het eerste petitionnement in 1840, het *Taelcongres* in 1841, *Vlaemsch Belgie* in 1844, het *Taelverbond* in datzelfde jaar, de *Eendragt* in 1846, de herdenking van Willems in 1846 en 1848, de *Verklaring van Grondbeginselen* in 1847, het eerste *Nederlandsch Letterkundig Congres* in 1849... en zo zou men door kunnen gaan. Hier mag vooral zijn belangrijk aandeel in het *Rapport van de Grievencommissie* in de jaren 1856 tot 1859 niet vergeten worden.

Het is dan ook geen wonder dat Julius Obrie, die hem nog persoonlijk heeft gekend, in 1895 van hem een beeld ophing van een ópgebruikt man, die na de afwerking van zijn dagtaak als enige verpozing nog op een of andere vergadering van Vlaamsgezinden opdook : „*doodmoe, bestoven en bezweet*”.

Dames en Heren,

U hebt vandaag van mij geen afgerond beeld van Snellaert verwacht, maar wel een paar toetsen en een overtuiging. De overtuiging nl. dat we hier voor een volkomen integer, onbaatzuchtig, dapper en eerlijk man staan – een man die zijn brieven terecht met „*uw getrouwe Snellaert*” mocht ondertekenen.

Zijn hele leven door heeft hij gepoogd de tegenstellingen onder de Vlaamsgezinden – en God weet dat er in de lange loop van de Vlaamse beweging vele en pijnlijke zijn geweest – op te heffen, te overbruggen en te verzoenen. M.a.w. tot eenheid te komen, met behoud en een maximale eerbiediging van ieders persoonlijke vrijheid. Zijn levenshouding valt dan ook het best te vatten onder volgende facetten : Vlaams, grootnederlands, volks, democratisch en sociaal.

Prof. Dr. August Vermeylen (1872-1945)

door

DR. GER SCHMOOK

Hoe rijk wij zijn aan edel metaal om daaruit de eigen kroon te smeden die ons aanstaat, blijkt uit de drie namen die het toeval hier heden samenbrengt: Dr. Ferd. A. Snellaert en Dr. Alf. Van de Perre, twee medici en Prof. Dr. Aug. Vermeylen, een literator-kunsthistoricus. Geen van de drie heeft het beneden zichzelf geacht de standpunten in te nemen, die zij nodig bevonden om onze gemeenschap dichter te brengen bij het doel waarvoor zij sinds eeuwen voorbestemd leek.

Wij hoeven hun denken en betrachten, hun werken en manifestaties niet aan elkaar af te wegen om onze ponden van erkentelijkheid te berekenen. Alleszins zouden zij voor elkaar eerbied opbrengen, waaraan in deze tijden zo grote nood is, want dat is precies wat voor een intellect als o.a. Vermeylen steeds geldend is gebleven, dat hij, hetzij als wereldbestormer, hetzij als praktisch bouwer aan de toekomst van een onderkomen land, hetzij als formuleerder van kordate slagzinnen die wekroepen zouden worden, nooit, in geen enkele omstandigheid, de betekenis van de inzet van voorgangers over het hoofd heeft gezien, hoe scherp en onmeedogend ook hij tekortkomingen onder wel uitgekienende woorden heeft gebracht.

Het heeft voor mij geen zin hier zijn curriculum vitae als de bolletjes van een rozenkrans door de vingers te laten glijden: naar zijn daarom niet volledig *Verzameld werk*, in al zijn verscheidenheid, zijn bedachtzaamheid en spontaneïteit kan verwezen worden, eveneens naar de analytische bibliografie van dat werk door Dr. R. Roemans en waarom hier pogen na te doen, wat velen over hem reeds geschreven hebben, vriend en vijand, wanneer daartoe bovendien slechts enkele minuten beschikbaar zijn.

Ik meen dat het voor heden aangewezen is, precies te midden van de beide medici, de levenwekker minder te zien als de kamergeleerde, dan wel als de moderne clinicus die zijn leven lang arbeidde aan de vorming van ons besef. Ik kan mij voorstellen dat het hem een vreugde moet zijn geweest – tegenover de *hunker*ing van Snellaert naar een hoger universitair leven, tegenover het

aandeel in de strijd voor de vestiging van dat universitair leven zoals Van de Perre hem actief meevoerde – geroepen te zijn om als eerste Rector Magnificus te figureren *van de verneder-landste rijksuniversiteit* te Gent en niet te Antwerpen ! In deze hoge opdracht ligt ongetwijfeld voor een strijdend flamingant veel besloten, dat te maken heeft met de uitzonderlijke, spitse begaafdheid van Vermeyleen. Werd het in se de bekroning van een universitaire loopbaan, gekenmerkt door manifeste bewondering vanwege zijn studenten voor de ongemeen boeiende, persoonlijke, analytische bewijsvoering van een docerend geleerde, de bevestiging van zijn Rectorschap betekende de afsluiting van een historische, romantische periode van een herwordend volk en de opening op grote ook onvermoede mogelijkheden. Veertig jaar zijn daarover heen nu, en andermaal veertig jaar over die andere inzet, die meer dan een literaire betekenis had, toen „*Van nu en straks*” de belichaming werd, voor ons althans, van nieuwe denk- en gevoels- en musische patronen, waardoor de generaties op gelijke hoogte zouden kunnen gaan bewegen van de ons omringende, rijke culturen, de beperktheid van ons bevolkingspotentieel in aanmerking genomen. En zie, nauwelijks een kwart eeuw na de ontbolstering overkwam het hem al alle moeite van de wereld te hebben om het expressionistische verschijnsel in zijn positieve inbreng te volgen ! Zo gaan de tijden, zo gaat de wereld. Maar reeds waren wij zo ver dat een leerling als A. H. Cornette de eerste waardering-woorden kon opbrengen voor een Paul van Ostajen, precies omdat door Vermeyleen de zin voor een fijngevoelig eclectisme gepredikt was op basis van een te eerbiedigen oprechtheid in elke kunstenaar.

Vermeyleen zou zichzelf trouwens niet graag gewaardeerd voelen boven en buiten de gemeenschap om, al was het individu hem heilig. De historische omstandigheden waarin hij zich in dat cruciale, sociaal getinte jaar 1893 bevond en de plaats waar het fatum hem gedropt heeft, Brussel, het zijn elementen in Vermeyleens begripsvorming die hem, ook mede in de traditie opgegroeid, belet hebben de „allerindividueelste” rol van de „allerindividueelste” emotie te spelen, hoe sterk de anarchistische, d.w.z. de uiterst personalistische vervoering ter verbetering van het lot van de hele mensheid hem ook aangegrepen heeft. Met Vermeyleen toch, en met al degenen die rond hem stonden, treedt Vlaanderen op het universele plan met een eigen, beheerst ingeoeffend uitdrukkings-middel. Richt hij zich daarna in het hoge jaar van de zo bevruchtende *Kritiek van de Vlaamsche Beweging*, naar Duitsland om zich verder te vormen, dan is het omdat hij zich in de door Frankrijk gespijste Belgische omgeving heeft kunnen laven aan de francofone,

universeel geldende cultuur, ook nadat hij in 1892 Parijs-zelf had bezocht. Het gehalte van zijn inborst, van zijn intellect is zo gedegen, voor Brussel ook nog zo zuiver, dat vreemde impulsen niet degenerend, wel activerend konden optreden, om geheel zichzelf te worden. Zo zal hij ook het verschijnsel Rusland 1917 later, in 1931, ondergaan en verwerken, terwijl hij, die een Max Rooses-van-de-oude-garde ongenadig heeft helpen bevechten, Rodenbach- en Gezelle-pleidooien blijft houden en de eerste zuiver critisch bedoelde balansen van onze letteren opmaakt, in 1912 in een oud geworden Rooses toch de leidsman wilde erkennen die er naar gestreefd heeft wat verdeeld strijden moest, op ogenblikken van nijpend gevaar of doorbraak, samen te brengen. Vermeylen is een positief ingestelde voortrekker, die het, om met Jan Romein te praten, nu reeds mede tot „erflater van onze beschaving” heeft gebracht.

Ongetwijfeld hebben wij allen, in 1914, een groot verlies geleden, toen Max Rooses, vóór augustus overleed. Heeft Vermeylen zich toen geroepen gevoeld diens rol over te nemen, op zijn intellectualistische manier, door al de pregnante eisen die de Vlaamse democratische beweging zonder onderscheid van ideologie te stellen had, te bundelen in de veel te veel vergeten brochure «*Quelques aspects de la question des langues en Belgique*», die, in november 1918 geschreven, onmiddellijk verspreid werd ten einde rond de wapenstilstand en daarna de continuïteit van de strijd ongeschonden met alle argumenten te kunnen waarborgen, in weerwil van het activisme?

Driemaal heeft Vermeylen zich ongevraagd opgeworpen als eisende partij voor ons allen: in 1896 door *Kritiek der Vlaamsche Beweging*; in 1918 door *Quelques aspects de la question des langues en Belgique*, daareven vernoemd; in 1946 door *De taak*, toen zo velen onder ons zijn plotse heengaan betreurden, precies op het ogenblik dat het hele land hem nodig had, zoals destijds Max Rooses, om de zo noodzakelijke brug te slaan over de verwoestingen die een oorlog nog weer eens had aangericht. Zijn „taak” was lang niet af. Gemeten aan zijn eigen bevindingen, en wetend dat hij de toestanden o.a. te Brussel nog steeds als gevaarlijk voor België interpreteerde, zou hij zich ongetwijfeld opnieuw strenger zijn gaan tonen. De door hem uit W.O. II verwelkomde, „nieuwe mens” beantwoordt in dit decennium geenszins aan de verwachtingen die Vermeylen gerechtigd was te stellen: de ontwikkeling van de humane Good Will, van de gemeenschapszin, zoals hij die voorzag en die zich zou moeten voltrekken onder de dwang van volgens hem niet omkeerbare materialistische verhoudingen, komt veel, inderdaad veel te traag tot haar recht, omdat de mens met zijn zich steeds vernieuwende generaties en in steeds

gedifferentieerde, ontzaglijker collectiviteiten, als scheepsel in wezen slechter is dan de kunstenaar-filosoof uit de sfeer der jaren '90, die alles zich wijzigen zag, deterministisch, en ook na een „nie wieder Krieg”-periode van hoop, die kollektief hoop deed gloeien, kon bevroeden.

Het wordt dan ook vasthouden aan de uitgebrachte ordewoorden om de „mens”-, „broeders” te helpen, die – zoals in Ahasverus-tijd – door Vermeylens-Jezus opgevorderd werden hen in hoogste nood bij te staan.

In dezer voege ligt Vermeylens modern gebleven betrachtting in de rechtstreekse verlenging van het ijveren van Snellaert, die boven eerbiedwaardige partijbekommernissen het verheven doel van de algehele culturele bevrijding van de hele bevolking, deze van de Belgische hoofdstad, Vermeylens stad, inclus, nooit uit het oog verloor. Terwijl wij Vermeylen gedenken is het, in het licht van zijn nuttige parolen, thans meer dan ooit nodig een passus uit een *meeting*tekst voor ogen te houden, uit een toespraak voor de „Vlaamsche wacht” van Brussel op 10 februari 1914, toen het er om ging, met Hugo Verriest en Alberik de Swarte (een nog eens te herdenken heraut) vast te leggen wat Vlaanderen te doen stond in verband met het onderwijs in Brussel. Vermeylens toon, wij voelen het aan, is klemmender geworden dan voorheen: er zijn immers heel wat incidenten voorgekomen tussen de zenuwachtige jaren 1910 en 1914, jammerlijke onvergeeflijke beledigingen geuit. Zijn opvordering heeft dan ook de klank van een pathetische bezwering gekregen. Zij houdt, sedertdien historisch geworden woorden in, die hun oorsprong bij Vermeylen hebben, niet bij mij, noch bij een zo waakzaam man als Burgemeester Craeybeckx. „Welnu”, poneert Vermeylen de stelling in 1910, nu zestig jaar, twee generaties geleden, „laat ons ons uiterste best doen... en *Brussel in geen geval loslaten* en opofferen.» ...

En Vermeylen gaat verder:

„O, ik zou U met heel mijn ziel” – de woorden zijn als uit Van Langendoncks hart gegrepen – „willen inprenten hoe vreese-lijk ernstig dat vraagstuk van Brussel is. Ik zeg het niet alleen tot de Vlamingen, ik zeg het tot het geheele land, want het lijdt voor mij geen twijfel, dat de toekomst der Belgische natie aan dat vraagstuk verbonden is.” „Wordt Brussel ons ontrukkt dan zal de Vlaamsche kultuur, hoe we ons ook mogen inspannen, tenslotte toch een provinciale cultuur blijven. We mogen ons niet laten onthoofden.” „Wordt Brussel heelemaal verfranscht, dan blijft ook een groot deel van de burgers verfranscht. – Geloof niet dat de Vlamingen dan ooit meester zijn te Gent – en zelfs indien dat mogelijk ware, zou de algehele vervlaamsching van Gent niet

kunnen opwegen tegen de algeheele verfransching van Brussel."

Er ligt dan wel een taak voor ons allen, nu nog: Brussel onder geen beding „los te laten", niet enkel in functie van het Belgisch staatsverband, wat een discussie apart is, maar terwille van Brussel zelf als entiteit. Het zal de verdienste van August Vermeylen in lengte van dagen blijven, dat hij in het representatieve klimaat van de Maeterlincks, de Lemonniers, de Verhaerens, de Eekhouds, in de sedert eeuwen, door infiltratie burgerlijk ondermijnde vesting de rechte, de rechtlijnige koers heeft gehouden, in weerwil van persoonlijke, sterke francofone, ja Waalse vriendschappen, waarbij hem de eer toekomt door een precieze keuze van het onderwerp van zijn in het Nederlands gestelde proefschrift voor de U.L.B. over Jan van der Noot – aan de verhandeling wordt door specialisten nog niet voorbijgegaan – zijn generatie in de aanvoeling van de poëtische essentie in renaissancistische dichtwerken voor te zijn geweest.

De onmiddellijk driest achter hem aanstormende lichtung heeft hem, door de pen van André de Ridder wel eens het verwijt gemaakt dat hij in bepaalde periodes van zijn invloedrijke bestaan, scheppend, ontgoochelde door een geremde frequentie in zijn publikaties. Het was dan vooral in de tijd dat hij zich als hoogleraar bezon op de kunsthistorie en de basis legde voor zijn grote bij herhaling hernomen synthese over de oude kunst *Van de catacomben tot El Greco*, terwijl kleine monografieën ontstonden, confrontaties met figuren die hem als problemen aanspraken en die hij met zijn kritische geest zo sterk benaderde, ook in onmisbaar geachte interpreterende geschriften dat hij zich geheel in woord en beeld inleefde, op gevaar van het niet-bevroede plagiaat af. Hij was nochtans niet de man van de verstrakte formule, al kon hij zichzelf op afstand van jaren tekstueel citeren, zonder bron! Hij hernam soms zijn met fijne pen haast calligrafisch geschreven teksten op kleine vlakten woordelijk en drong zijn neerschrift samen om de stoornis van een wijdse open ruimte op het blanco vlak te ontgaan. Improviseren deed hij niet.

Spaarzaam in de bewoordingen, zo ontpopte hij zich niet als schilder van taferelen, wel als etser, als snijder van menselijke profielen en geestelijke landschappen, waarin de lezer graag de juiste toets van de meester herkent. Deze beheersing heeft hem er voor behoed zich dithyrambisch aan het „schrijven om het schrijven" te zetten; hij sprak ook niet gemakkelijk, het gelezen betoog – behoudens zijn doceren – had ook iets scherp, doordringends, dat sommigen vluchtten. Is het door dat gebrek aan communicatieve warmte met de Brusselse bijsmaak van de spot, dat hem belet heeft romans te schrijven, die van hem, allicht ten onrechte,

verwacht werden. Het lag eenvoudig niet in zijn aard dergelijk werk te leveren en het mag als een bewijs van uiterste zelfkennis gelden, dat hij zich weerhouden heeft, maar, dan ook dat bracht, wat hij werkelijk kon, soms uit zichzelf, wanneer de nood waaraan wij leden hem tot belijdenis dwong, of wanneer hij tot een uitspraak aangezocht werd en zich dan, van zijn getuigenisplicht weer beheerst en met groeiend gezag kweet.

Zeer jong heeft Vermeylen zijn jeugdvriend Lodewijk de Raet eens geschreven, met nadruk nog wel, „er blijft nog te doen voor de Vlaamsche letterkunde, wat de oude meesters voor de Vlaamsche schilderkunst gedaan hebben.” Het is mij alsof in dit zinnetje van de vijftienjarige het besef doorklinkt, dat de bestaande continuïteit de eeuwen over geldend voor de kunstbeoefening door onze historische tegenheden en vreemde bezettingen voor Vermeylen niet opging voor de literatuur, allerminst voor de sectie toneel. Dit besef van zijn jeugdijaren is de stimulans voor zijn leven en wij mogen ons gelukkig achten een zo schitterende loopbaan voor ons geleidelijk te zien ontbloeien : van geleerde, van professor, van auteur, van politicus, van genierter, van organisator, van voorzitter van tal van verenigingen, van congressen, van organisaties en bestuurslichamen in dienst van onze collectieve vervolmaking, zodat wat op zijn gedragingen in geschriften als momentele kritiek is aan te rekenen, de betekenis van zijn persoonlijkheid in haar geheel niet aantast. Zou hij in de rij van de grote figuren, die onze toekomst schragen, zelf de plaats van origineel denker niet opvorderen, – onze evolutie staat pas aan het begin van haar volle mogelijkheden – hij beheerst deze ontwikkeling zo psychologisch als intellectualistisch, als naar het getuigende woord en met scherpe, doordringende blik gedurende vele decennia. Zijn gestalte met voorovergebogen hoofd, scherpe neus, was uniek. Imponerend. Gevreesd.

Ik kan mij best voorstellen, dat wie zijn leerlingen zijn geweest, hem niet zozeer met vertedering dan wel met onstuimige bewondering gadesloegen, enigszins beangstigd om het spontane, soms verbijsterende oordeel. Op een heel persoonlijke wijze wandelt Vermeylen als oudere b.v. door de kamers die in Brulez' *Woningen* zijn opgesteld en in de moeizaam opgebouwde en voltrokken sleutelroman *Twee vrienden* gunt hijzelf een aanvaardbare kijk op de filosofische en maatschappelijke problemen die aan de lustig opgroeiende generatie van een „Nouvelle époque”, de generatie daarvoor, gesteld werden. Releverende confrontatie alleszins, daar waar tussenin staat het portret dat Arthur H. Cornette in 1914 ontwierp; wanneer deze voor het eerst in ons land, als jongere, entoesiast getuigenis wilde afleggen over de wijze waarop de niets

ontziende leermeester de jeugd het verstand kritisch, buiten alle heldenverering om, had leren scherpen. Het was een weldaad, laten wij hopen voor eeuwen.

Het is een positivist die spreekt, beheerst door schoonheidsvisioenen, er van dromend in een naar rechtvaardige principes georganiseerde wereld-van-welvaart (die er nog lang niet was) deze schoonheid opnieuw te zien en te horen ontluiken om er zovelen te laten van genieten als voor genieten voorbestemd kunnen zijn door eigen aanleg, gecultiveerd onder optimale voorwaarden voor elkeen, om al lezend, al kijkend, al reizend, al etend, al levend, te beginnen met elke Vlaming, waar hij ook wone.

Toen op een gegeven ogenblik in het jonge bestaan van het „Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven” te Antwerpen gestatueerd diende te worden over zijn aard en inslag, is het mede de Voorzitter van de Vereniging van Vlaamse letterkundigen, Prof. Dr. A. Vermeulen geweest die de instelling voorbestemd heeft om te worden de wetenschappelijke opslagplaats die zij in verloop van tijd is kunnen worden. Ik meen gerechtigd te zijn bij de poging tot synthetisering van zijn betekenis voor ons allen, hem ook hiervoor heden een eregroet te mogen brengen, des te meer omdat wij allen, in onze verscheidenheid en complexiteit, van waar ook komende, dankbaar zijn tot in lengte van dagen. Daar liggen de bouwstenen voor ons Vlaming- en Nederlander-schap, voor onze Europese inbreng tot een peiswillend wereldburgerschap dat geen onrecht duldt, waar ook. Naar die groei toe is Vermeulen een onmisbare, ook onverdelgbare grondvest, zodat én erkenning én erkentelijkheid gebod moet zijn voor elke jonge, moderne mens.

15/16.2.1972

Dokter Alfons Van de Perre (1872-1925)

door

DR. THBO LUYKX

Dr. Van de Perre behoort tot de generatie van geneesheren uit de late 19e-begin 20e eeuw, die zich, zoals Laporta, Speleers, Depla, Daels, Verriest e.a., met heel hun wezen hebben ingespannen voor de geestelijke en materiële emancipatie van het Vlaamse Volk.

Hij werd geboren te Geel op 13 juli 1872 en overleed te Wijnegem op 4 augustus 1925, pas 53 jaar oud. Wat hij echter tijdens zijn kort leven heeft kunnen verwezenlijken – als Vlaams geneesheer, als politicus en als publicist – wekt nog steeds voor deze altruïstische figuur uit de Vlaamse Beweging de diepste waardering. Tot aan zijn eerste politiek mandaat als volksvertegenwoordiger in 1912 verdeelde hij zijn activiteit tussen zijn beroep van geneesheer en van Vlaams strijder. Na 1912 zegde hij zijn geneesherenpraktijk vaarwel om zich uitsluitend te wijden aan de uitbouw van de Vlaamse Beweging. Wij vragen hier de aandacht voor een bondige schets van dit rijk gevulde leven¹.

Als geneesheer te Borgerhout sedert 1900 en te Antwerpen sedert 1907 maakte hij zich verdienstelijk bij de uitbouw van de wetenschappelijke ziekenverpleging, waarover hij, in samenwerking met andere Vlaamse geneesheren, een zeer gewaardeerd handboek schreef. Tevens werd hij in 1910, samen met Dr. Frans Daels, de medestichter van het eerste Vlaams „Geneeskundig Tijdschrift voor België”, waarin hij tal van bijdragen liet verschijnen.

Sedert 1906 wierp hij zich kordaat in de Vlaamse Beweging; dit naar aanleiding van de bisschoppelijke „Instructions collectives”, waarin stelling werd genomen tegen het wetsvoorstel-Coremans op de gedeeltelijke vernederlandsing van het vrij middelbaar onderwijs en tegen de vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit.

1. Wij zien er in deze korte spreekbeurt van af te verwijzen naar het bronnenmateriaal. Voor de belangstellende lezers willen wij er wijzen dat in september 1972 een uitvoerige monografie zal verschijnen over „Dr. A. Van de Perre en zijn tijd”. Deze studie berust in hoofdzaak op twee onuitgegeven archieffondsen, nl. het Archief-Dr. Van de Perre op het „Archief en Muzeum van het Vlaams Cultuurleven” en op het Archief-Frans Van Cauwelaert, dat wij met de toelating van Mevrouw Mia Van Cauwelaert mochten consulteren.

Hij werd voorzitter van het „Oud-hoogstudentenverbond - Tak Antwerpen” en bestuurslid van de „Nederduitsche Bond”. Als overtuigd katholiek schrok hij er niet voor terug de hoogste kerkelijke instanties in België te wijzen op hun grote verantwoordelijkheid en in het openbaar hun weerbarstigheid tegenover de emancipatiestrijd van het Vlaamse volk aan de kaak te stellen. Zijn open brieven aan de Paus, aan kardinaal Mercier en aan vicaris-generaal E. Van Roey, de latere Belgische primaat, getuigen van Vlaamse beginselvastheid, die trouwens het hele leven van Dr. Van de Perre heeft gekenmerkt. Zijn vertoogschrift *Coremans' Wet en de bisschoppen van België* was in die toon gesteld, dat zelfs kordate Vlamingen, zoals E. Van Dieren en Frans Van Cauwelaert, er toch voor terugschrokken het te ondertekenen. Mej. Maria Belpaire had het wel gedaan, doch wilde haar naam terugtrekken, toen bleek dat Dr. Van de Perre aan zijn pamflet zulke ruime publiciteit bezorgde.

In 1910 was zijn aanzien in de Vlaamse Beweging te Antwerpen reeds zo gevestigd dat de „Nederduitsche Bond” hem wilde voordragen als zijn kandidaat op de lijst van de Meetingpartij. Dr. Van de Perre ging echter op het voorstel niet in, maar bracht de jongere Frans Van Cauwelaert, die toen nog doceerde aan de universiteit van Freiburg in Zwitserland, als kandidaat naar voren om de reeds bejaarde Vlaamse strijder Edward Coremans te vervangen. Het heeft vanwege Dr. Van de Perre heel wat inspanningen gevergd om dit plan te doen gelukken. Het zou ons hier te ver voeren om al deze ingewikkelde onderhandelingen te beschrijven, doch het staat vast dat de politieke loopbaan van Frans Van Cauwelaert een aanvang neemt bij Dr. Van de Perre. Frans Van Cauwelaert heeft het trouwens zelf in zijn Gedenkschriften onderstreept: „Het heeft maar van hem afgehangen dat hij niet zelf deze onderscheiding (de vervanging van Coremans) heeft genoten. Maar. Dr. Van de Perre was te onbaatzuchtig en te zeer gehecht aan zijn edele roeping als geneesheer om aan de aandrang van zijn vrienden toe te geven”.

In 1911 – het jaar dat het wetsvoorstel Franck-Van Cauwelaert-Anseele voor een geleidelijke vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit werd neergelegd – publiceerde Dr. Van de Perre in „Dietsche Warande en Belfort” zijn belangrijke bijdrage *Waarom vragen wij (katholieken) de vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool*, die nadien in brochurevorm op grote schaal werd verspreid. Er werden toen langs vele zijden voor de katholieken gewetensbezwaren opgeworpen tegen de vernederlandsing van een neutrale staatsuniversiteit, die katholieke studenten van Leuven zou kunnen aantrekken. Met dezelfde Vlaamse kordaatheid en strakke

logische redenering slaat hij al deze bezwaren de kop in. Deze belangrijke bijdrage, die wij hier bezwaarlijk kunnen samenvatten, kenschets het hele politieke optreden van Dr. Van de Perre. Zij eindigt met een oproep tot eensgezindheid onder alle Vlamingen, tot welke filosofische overtuiging zij ook mogen behoren.

Bij de verkiezingen van 2 juni 1912 aanvaardde hij, na veel aandringen, zijn eerste mandaat van kamerlid. Toen zegde hij zijn drukke geneesherenpraktijk vaarwel om zich volledig aan de Vlaamse Beweging te wijden. Tijdens de twee jaren, 1912-1914, die de eerste wereldoorlog voorafgingen, heeft hij zich, in en buiten het parlement, afgesloofd om enkele kreupele taalwetten in het parlement af te dwingen. Zijn strijd voor de oprichting van afzonderlijke Vlaamse en Waalse regimenten in het leger, werd niet met succes bekroond, en dit lag voor een deel aan de oorsprong van de frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog. Van de vernederlandsing van de Gentse universiteit, waarvoor hij zich met hart en ziel inspande, kwam ook niets terecht, wat later een belangrijke rol zal spelen bij het ontstaan van het Activisme.

Tijdens zijn eerste mandaat als volksvertegenwoordiger ijverde Dr. Van de Perre voor de realisatie van een project, dat de economische belangen van Vlaanderen zou ten goede komen. Na de ontdekking van het Kempisch steenkoolbekken pleitte hij, in en buiten de Kamer, voor het uitgraven van een kanaalverbinding tussen Antwerpen en het Rijnland. Zijn talrijke geschriften in dit verband getuigen van zijn brede visie op de Vlaamse Beweging, die hij niet uitsluitend aanzag als een taal- en kultuurstrijd, doch, in de traditie van zijn vriend Lodewijk de Raet, als een totale inzet voor de geestelijke en materiële uitbouw van Vlaanderen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef Dr. Van de Perre achtereenvolgens in Engeland en in Frankrijk, waar hij als volksvertegenwoordiger niet alleen contact hield met de regering van Le Havre, maar vooral ook met de Vlaamse frontsoldaten, die hij onder zijn bescherming nam. In de eerste maanden van de oorlog – van 5 december 1914 tot 23 maart 1915 – vervulde hij een politieke zending in Zuid-Afrika. Deze opdracht was zeer delikaat, omdat een gedeelte van de nationalistische Boeren in opstand was tegen Engeland, dat voor de vrijwaring van België's onafhankelijkheid in de oorlog was getreden. Dr. Van de Perre heeft zich zonder twijfel niet laten misbruiken als een pro-Engels agent in Zuid-Afrika; wel heeft hij er Duitslands verantwoordelijkheid bij de aanval op België in het licht gesteld en hij wees op het gevaar van assimilatie van de Nederlandse stam bij een eventuele Duitse overheersing in Europa. Dat zijn rondreis in het land der Boeren

een duidelijk succes behaalde, was in de eerste plaats te danken aan het feit dat hij Nederlands sprak en er niet voor terugdeinsde de situatie van de Boeren te vergelijken met deze van de verdrukte Vlamingen in België.

Tot in november 1915 stond Dr. Van de Perre nog op het standpunt dat voorlopig alles ondergeschikt moest gemaakt worden aan de oorlog: „eerst de Duits neervellen. Daarna zullen wij spreken om ons recht als beloning op te eisen” heeft hij zelf geschreven. Bij het vernemen van de ergelijke toestanden aan het front kon hij echter niet lang in deze houding volharden. Niet alleen kloeg hij in de Vlaamsgezinde emigrantpers de wan-toestanden aan, maar hij deed tevens in de Engelse pers een beroep op het wereldgeweten. De meeste van zijn bijdragen vertrouwde hij toe aan de *Belgische Standaard* van de kapucien Ildefons Peeters, die achter het front verscheen; tevens werd hij regelmatige medewerker aan *De Stem uit België*, die onder de hoofdredactie van Floris Prims te Londen van de pers kwam. Wellicht zijn belangrijkste bijdragen verschenen echter in *Vrij België*, het weekblad van Frans Van Cauwelaert en Julius Hoste jr., dat in Nederland de spreekbuis werd van de zg. Vlaamse minimalisten. Ook werkte hij mede aan het meer radikale soldatenblad *Ons Vaderland*, waaraan ook Frans Daels en de leiders van de frontbeweging talrijke bijdragen toevertrouwden.

Dr. Van de Perre heeft met een grenzeloze bezorgdheid, eerst vanuit Londen en sedert mei 1917 vanuit Honfleur nabij Le Havre, met de lotgevallen van de Vlaamse frontsoldaten aan de IJzer meegeleefd. Zij lichtten hem regelmatig in over de wantoestanden aan het front en op basis van deze correspondentie kwam hij regelmatig persoonlijk tussen bij de Vlaamse ministers uit de regering van Le Havre, nl. Helleputte, Van de Vyvere en Pouillet. Toen dit niet baten kon, richtte hij zich rechtstreeks tot koning Albert: deze brieven zijn in een directe en zelfs agressieve toon geschreven en werpen een duidelijk licht op het onverschrokken karakter van deze Vlaamse voorvechter.

Toen de Frontbeweging in de aanvang van 1917 een klandestiene beweging werd, bleef Dr. Van de Perre onafgebroken haar vertrouwensman. Dit blijkt vooral uit de talrijke brieven, die door Hendrik Borginon, secretaris van de ruwaard Adiel Debeuckelaere, tot hem werden gericht. Als Belgisch volksvertegenwoordiger kwam hij regelmatig tussen om gestrafte frontsoldaten onder zijn bescherming te nemen. Toen aalmoezenier Paul Van der Meulen naar het eiland Cézembre werd verbannen, drukte hij per brief zijn sympathie uit en kwam herhaalde malen tussen bij minister Helleputte om het lot van deze Vlaamse idealist te verzachten. Toen de

frontsoldaten Jef Lysens, Lode De Boninge en G. Raspé wegens het aanplakken van frontleuzen voor de krijgsraad moesten verschijnen, spande hij zich met hart en ziel in om aan deze vervolgenden Vlaamse advokaten te bezorgen. Dat hij hierin niet slaagde was uitsluitend te wijten aan het willekeurig optreden van de Belgische veiligheid, die het licht over hare gedragingen schuwde. Uit de talrijke bewaarde brieven van frontsoldaten blijkt overduidelijk dat zij op hem konden rekenen. Het is dan ook niet te verwonderen dat dezelfde frontsoldaten in de nacht van 8 maart 1918 volgende oproep aanplakten: „Vlamingen, wilt gij de oorlog geen 3 à 4 jaar meer zien duren; wilt gij het recht van België trouw verdedigd zien op de vredesconferentie, eist Vlaams-minnende ministers zoals Dr. Van de Perre, volksvertegenwoordiger te Honfleur. In Vlaanderen Vlaams. Vliegt de Blauwvoet, storm op zee”.

Het optreden van de Activisten in bezet België heeft Dr. Van de Perre nooit principieel goedgekeurd. Hij geloofde dat zij zich vergisten en zich overgaven aan, overigens begrijpelijke „wanhoopdadens”. Dit was voor hem echter nog geen reden om de Activisten te pas en te onpas voor landverraders te schelden. Hij stond zelfs zeer begrijpelijk tegenover de idealisten onder hen, waarvan hij er verschillende persoonlijk had gekend en waardeerde: Lodewijk Dosfel, August Borms, Pieter Tack, Anton Jacob, Pol de Mont, Marten Rudelsheim e.a. Vooral inzake de vernederlandsing van de Gentse Hogeschool nam hij een zeer genuanceerde houding aan. Hij zag wel in dat de Vlaamse Activisten in de kaarten speelden van de Centralen, maar volgens hem handelden zij niet anders dan de activistische Tsjechen, Grieken en Polen, die als helden werden vereerd, omdat zij tegen hun wettige regeringen ten voordele van de Geallieerden optraden. „Verdrukten, die onder de vijand opstaan zijn helden – Verdrukten, die opstaan in ons midden, verraders” schreef hij in zijn dagboek van 1916.

Dr. Van de Perre heeft, onder de invloed van de onrechtvaardige vervolging van frontsoldaten, tegen het einde van de oorlog zijn houding tegenover de regering van Le Havre nog verscherpt. Uit de bewaarde correspondentie tussen hem en zijn vriend Frans Van Cauwelaert blijkt duidelijk dat hij met verloop van tijd steeds milder oordeelde over de actie der activisten. Op de vergadering van de Belgische parlementairen te Le Havre op 22 juli 1918 hebben zij beiden geweigerd de verklaring tegen het activisme te ondertekenen, omdat de tekst niet gepaard ging met de erkenning van „het grondbeginsel van de rechten van het Vlaamse volk”. Dat Dr. Van de Perre echter radikaler dacht blijkt wel uit zijn briefwisseling van de laatste oorlogsdagen, waarin hij op 11 okto-

ber 1918 aan Van Cauwelaert liet weten: „... vele activisten blijven mijn vrienden, na als voor de oorlog, al verschillen we van mening. Wie *oprecht* voor Vlaanderen strijdt is en blijft mijn vriend”. Dit zal hij inderdaad bewijzen door voor tal van activisten na de oorlog in de bres te springen.

De bevrijding van het Belgisch grondgebied in november 1918 bracht voor alle vlaamsgezinden – zowel voor de minimalisten van het „Vlaams Verbond” als voor de nationalisten van het „Vlaamse Front” – een diepe ontgoocheling. Alle Vlaamsgezinden werden door een franstalige hetzepers over éénzelfde kam geschoren. Om de tijdens de oorlog loyaal gebleven Vlamingen te kunnen treffen werd zelfs het woord „neo-activisten” uitgevonden, waarbij vooral Dr. Van de Perre werd gerekend. Erger was dat de Vlamingen er niet in slaagden een eenheidsfront tot stand te brengen. Over de onderhandelingen tussen het „Vlaams Verbond” en het „Vlaamse Front”, die in augustus 1919 op een mislukking uitliepen, heeft Hendrik Borginon nadien getuigd: „De onderhandelingen tussen de vooroorlogse leiders en de Frontbeweging grepen buiten hem (Dr. Van de Perre) plaats. Van Cauwelaert voerde die eigenmachtig en het werd een breuk, die wellicht had kunnen vermeden worden was de dokter er actief in betrokken geweest”.

Dat de radikale Dr. Van de Perre uiteindelijk in de katholieke partij bleef ijveren voor de realisatie van het Vlaamse minimum-programma, houdt ongetwijfeld verband met zijn realistische visie op de toenmalige toestanden. Hij heeft nooit principieel stelling genomen tegen de „bestuurlijke scheiding”, doch hij oordeelde dat Vlaanderen nog niet rijp was voor federalisme, omdat het niet bogen kon op een soliede economische basis, waaraan Dr. Van de Perre zijn hele leven groot belang heeft gehecht.

Ondertussen spande hij zich als volksvertegenwoordiger met hart en ziel in om eerherstel te bekomen voor de gestrafte front-soldaten en om de repressie te verzachten voor de activisten. Een vermelding van al zijn tussenkomsten zou ons hier ongetwijfeld te ver voeren. Vermelden wij enkel dat hij als getuige ter ontlasting aanwezig was op de processen tegen Lodewijk Dosfel, Herman Vos, Anton Jacob en Dr. Rudelsheim en dat tientallen gestrafte ambtenaren bij hem niet te vergeefs hebben aangeklopt.

De „Vlaamse Interpellatie” of de „Interpellatie van de drie Vans” – Van de Vyvere, Van Cauwelaert en Van de Perre –, die in mei 1919 in de Kamer van Volksvertegenwoordigers plaatsvond, werpt een duidelijk licht op de na-oorlogse situatie. Het optreden van Dr. Van de Perre in de kamerzitting van 9 april 1919 lag aan de basis van deze bekende interpellatie. Op deze zitting legde hij

volgende verklaring af: „Vandaag heeft de minister van Spoorwegen aan alle postburelen van België een bevel gezonden houdende verbod de Vlaams boeken van Stijn Streuvels, August Vermeylen en de liederen van Hullebroeck met de post in België te verzenden”. Dit was trouwens ook het geval voor de gedichten van Albrecht Rodenbach. Hierop volgde een aanvraag tot interpellatie van de drie Vans, die verschillende kamerzittingen vulde. Van de drie redevoeringen was ongetwijfeld deze van Dr. Van de Perre het meest „ad rem”. Hij baseerde zich immers op de toestanden, die hij tijdens de oorlog van zeer dichtbij had gekend. Hij nam ook het meest kordate Vlaamse standpunt in en vond het helemaal niet nodig, zoals zijn twee mede-interpellanten het wel deden, voortdurend als „captatio benevolentiae” uit te komen voor zijn Belgisch loyalisme tijdens de oorlog.

De houding van Dr. Van de Perre na de oorlog lokte bij de Antwerpse „Conservatieve Vereniging”, een afdeling van de katholieke Meetingpartij, een soort komplot uit om hem politiek te halsrechten. In het zicht van de eerste na-oorlogse verkiezingen van 16 november 1919 werd door *La Métropole*, met de steun van de conservatieven, inzonderheid van hun voorzitter Paul Segers, een lastercampagne opgezet. Het requisitoir tegen Dr. Van de Perre luidde als volgt: 1. hij had minister Segers gedwarsboomd en naar aanleiding van de Belgische expansieplannen gehandeld in het belang van Nederland; 2. hij had omgang gehad met de activisten en zich te gunstig over hen uitgelaten. Inzonderheid had hij zich te Torhout op de herdenkingsdag van de gesneuvelde frontsoldaat Firmin Deprez bezondigd aan anti-vaderlandse uitdrukkingen.

Alle kranten hielden zich met het geval bezig, want de leider van de conservatieve vleugel van de Meetingpartij, Paul Segers, had openlijk verklaard dat hij met de „onvaderlandse” Dr. Van de Perre niet op dezelfde kamerlijst zou willen opkomen. Al dit gekonkel van de conservatieven speelde zich af achter de rug van Dr. Van de Perre, die zich als volksvertegenwoordiger van dezelfde Meetingpartij niet kon verdedigen. De „Antwerpse Volksbond”, de na-oorlogse opvolger van de „Nederduitsche Bond”, liet zich echter niet onbetuigd en plebisciteerde in een enthousiaste bijeenkomst Dr. Van de Perre als haar kandidaat voor de kamerverkiezingen. Hier kreeg Dr. Van de Perre wel de gelegenheid om zijn houding te rechtvaardigen; zijn steun aan activisten noemde hij er „een werk van barmhartigheid”. Het conflict tussen fransgezinde conservatieven en Vlaamse progressisten werd achteraf onderworpen aan een ereraad, waarin zitting hadden: de senaatsvoorzitter de Faverau, Charles Woeste en Aloïs Van de Vyvere.

De combattieve Van de Perre, die dit alles liet begaan, werd van „antipatriotische daden” vrijgesproken en dan ook op de katholieke eenheidslijst opnieuw tot volksvertegenwoordiger gekozen.

Na zijn herverkiezing tot volksvertegenwoordiger nam hij echter ontslag, niet om een toegeving te doen aan de conservatieven, doch omdat hij wars was van de ondertekende partij-afspraken. Vóór de verkiezingen was namelijk overeengekomen dat indien Hendrik Marck, die de zesde plaats innam op de kamerlijst, niet zou verkozen worden, er door het lot zou beslist worden welke van de gekozenen zijn plaats voor hem zou inruimen. Marck werd inderdaad niet verkozen. Om de onverkwikkelijke procedure van een loting overbodig te maken, ruimde Dr. Van de Perre op eigen initiatief de plaats voor de mislukte Hendrik Marck. Niet alleen zijn katholieke vlaamsgezinde vrienden betreurden zijn heengaan, maar ook voor de leiders van de Frontpartij betekende zijn ontslag een diepe ontgoocheling. De hoofdredacteur van *De Schelde*, Pol de Mont, liet hem weten „hoe zeer 't mij leed doet, dat gij uw mandaat hebt neergelegd. Het is, op dit ogenblik, een groot verlies voor de Vlaamse zaak, dat Dr. Van de Perre niet in de Constituantie zetelt. Ik zeg het U met des te inniger overtuiging, omdat ik *niet* voor U heb gestemd. Ik stemde voor de *Frontpartij*... Ik wilde van harte, dat gij toch van de Kamer deelluitmaaktet! En honderden niet-katholieke Vlamingen wilden dat ook”.

Sedert 1920 tot aan zijn overlijden in 1925 heeft Dr. Van de Perre het grootste gedeelte van zijn tijd besteed aan de uitbouw van de Standaard-onderneming, waarvan hij beheerder-afgevaardigde was. Het is hier dan de plaats om even de aandacht te vragen voor de publicistische arbeid van Dr. Van de Perre. Bij de bewustmaking van het Vlaamse volk heeft hij steeds het grootste belang gehecht aan het vlugschrift en de periodieke pers. In 1911 stichtte hij de S.M. „Volksontwikkeling”, die het geïllustreerde weekblad *Ons Volk Ontwaakt* op de markt bracht. Hij deed dit in overleg met Frans Van Cauwelaert en apotheker Arnold Hendrix. Toen dacht hij er reeds aan om samen met hen een hoogstaand katholiek dagblad in de hoofdstad Brussel uit te geven, waarvoor hij sedert 1912 ijverig geld inzamelde. De N.V. De Standaard werd officieel gesticht op 2 mei 1914 met een kapitaal van 250.000 F., verdeeld over 599 aandelen, waarvan er niet minder dan 103 in de handen waren van Dr. Van de Perre. *De Standaard* zou met zijn eerste nummer verschijnen op 22 november 1914, doch ondertussen was reeds op 4 augustus 1914 de oorlog uitgebroken, zodat het project moest verdaagd worden. Het nieuwe dagblad kon slechts definitief starten op 4 december 1918. Door

de dagelijkse inspanningen van Dr. Van de Perre werd het een succes. Als beheerder-afgevaardigde zette hij niet alleen de administratie en de technische outillering op punt, doch hij trad tevens op als zeer belangrijke en ijverige redacteur. De lijst van de hoofdartikels, die tussen 1919 en 1924 van zijn hand verschenen, zou verschillende bladzijden tekst beslaan.

Onder zijn talrijke hoofdartikels mogen deze, die het Frans-Belgisch militair Akkoord van 7 september 1920 aanvielen, wel bijzonder in het licht worden geplaatst. Zijn inspanningen leverden toen niet het gewenste resultaat op, doch achteraf werd hij door de evolutie van de feiten in het gelijk gesteld, toen koning Leopold III in 1936 terugkeerde tot de Belgische onafhankelijkheidspolitiek.

Dr. Van de Perre was ook rechtstreeks betrokken bij een zeer belangrijke gebeurtenis in de Antwerpse politieke wereld, nl. de omverwerping van het francofiele liberale Antwerpse stadsbestuur in 1921 en het ontstaan van het zg. mystiek huwelijk Frans Van Cauwelaert-Camille Huysmans. De laatste besprekingen voor de vorming van een christendemocratisch-socialistisch schepencollege hadden plaats ten huize van Dr. Van de Perre. Het akkoord, dat toen gesloten werd, o.m. in verband met het onderwijs, blijft tot op de huidige dag zijn belangrijke betekenis voor Vlaanderen bewaren.

Wij konden in deze korte toespraak slechts enkele facetten van het leven en streven van Dr. Van de Perre belichten. Wellicht een van de belangrijkste en nog steeds actuele kenmerken van zijn optreden was dat hij de Vlamingen, over de partijtegenstellingen heen, steeds tot Vlaamse eendracht heeft aangespoord bij het nastreven van concrete Vlaamse doelstellingen.

De Vlaamse solidariteit, waarvoor hij zijn leven lang heeft geijverd, kwam nooit duidelijker tot uiting dan rond het graf van Dr. Van de Perre. Na een slepende ziekte overleed hij op 4 augustus 1925, op 53-jarige leeftijd. Zijn begrafenis op 8 augustus 1925 was een ware manifestatie van Vlaamse eendracht. Drie Vlaamse ministers in functie van de eerste christendemocratische-socialistische regering Pouillet-Vandervelde begeleidden de lijkstoet, nl. Prosper Pouillet, Aloïs Van de Vyvere en Camille Huysmans. Volksvertegenwoordigers en senatoren van alle partijen, ook van de Frontpartij, waren aanwezig. Daarbij nog een grote schare van Vlaamse prominenten. De katholieke pers, inzonderheid zijn eigen stichtingen *De Standaard*, *De Morgenpost* en *Ons Volk Ontwaakt*, brachten hem vanzelfsprekend de verdiende hulde, maar ook het liberale *Laatste Nieuws* en de socialistische *Volksgazet* weidden een in memoriam aan deze grote Vlaming. Zo schreef *De Volks-*

gazel : „Wij brengen des te eerder een eresaluut aan de baar van deze dode, omdat hij tijdens en na de oorlog vaak in de bres is gesprongen, waar het gold de Vlaamsgezinde democratie te vrijwaren tegen de onbekookte aanvallen van de franskiljonse ploetocraten. Tijdens de oorlog heeft zijn actie ten bate der Vlaamse soldaten dikwijls een weldadige invloed uitgeoefend op het gemoed der verbitterde jongens en het heugt nog menig oud-strijder hoe hij ook, onmiddellijk na de wapenstilstand, onvervaard de wantoestanden aan de kaak stelde, waarvan de Vlaamse jongelingschap, in de loopgraven aan de IJzer, het slachtoffer was geweest, en hoe hij opkwam om genade te doen verlenen aan allen, die door onbarmhartige en dikwijls onbekwame krijgswaarden, tot kerkerstraffen waren verwezen geworden”.

Pallieter, het „satyrisch weekblad”, heeft op zijn eigen manier, maar tevens zeer juist de Vlaamse eendracht rond het graf van Dr. Van de Perre beschreven : „Dat was heel het Vlaanderen daar te Antwerpen, in de Sint-Camilluskerk. Herman Vos en Staf de Clercq, Van de Vyvere en Poulet : de regering en de oppositie. Dosfel was er en Adelfons Henderickx. Davidsfondzers en fronters en communisten. Waarom niet ? Het regerende, welgestelde, conservatieve Vlaanderen, het sputterende, koppige, schreeuwende Vlaanderen, het Vlaanderen dat in de kerker had gezeten en het Vlaanderen dat de Besluitwetten van Le Havre had helpen maken ; en te midden, de lijkbaar, en op het plechtige ogenblik van het scheiden het orgel daarboven dat „Mijn Vlaanderen heb ik hartelijk lief” zingt. Dat was waardig van Dr. Van de Perre”.

Gezelle-Van Oye

De beruchte brief van 22 juni 1858

door

EM. JANSSEN

Uit het wellicht belangrijkste levensjaar van Guido Gezelle als dichter, kiezen wij een belangrijk document, de zeer intieme brief aan zijn leerling en biechtkind Eugeen van Oye, op 22 juni¹. Al de Gezelle-specialisten die hem konden benutten, belichtten hem verschillend: Cesar Gezelle, Baur, Van Vlierden, Asselbergs, Westenbroek². Wij willen hem precies situeren en aandachtig lezen; we nemen daarna de resultaten voor wat ze zijn³. Discussie en contestatie sluiten we uit; we beogen een klare uiteenzetting.

Mogen we vooraf enkele datums memoreren? In 1830 geboren, was Gezelle toen achtentwintig jaar oud en vier jaar priester. Van 1854 tot 1860 was hij werkzaam aan het Klein Seminarie te Roeselare, precies de tijd van één humaniora-generatie. Als titularis nam hij de poësis-klasse waar van 1857 tot 1859; zijn verwijdering in 1860 kwam hard aan, al was zijn benoeming als medebestuurder aan het Engels Seminarie te Brugge een blijk van vertrouwen.

I

De brief is van 22 juni 1858. Op 16 juni, een week daarvoor, kwam *Kerkhofblommen* van de pers; op 14 augustus, geen twee maanden later, had de dichter de eerste gedrukte exemplaren van *Vlaamse dichtoefeningen* in handen; welk boek hij, bij de prijsuitdeling van 16 augustus, aan de leerlingen intekenaars overreikte.

1. Jubileumuitgave van Guido Gezelle's Volledige werken. Brieven van, aan en over Gezelle. I. Briefwisseling Gezelle-Van Oye, uitgegeven door Prof. Dr. Fr. Baur en Prof. Dr. R. Verdeyen, Brussel, 1937, bl. 16-19. – Wij noemen de brief 'berucht', omdat hij zo verschillend geïnterpreteerd werd, hier en daar ook negatief.

2. Cesar Gezelle, *Guido Gezelle 1830-1899* (Amsterdam, s.a. (1918), 94-98, – F. Baur, *Gezelle-Van Oye* (Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent 1938, bl. 287-330), (overgenomen in „Scripta minora, uit het werk van Prof. Dr. Frank Baur”, Gent 1969, bl. 47-89), – B. F. van Vlierden, *Guido Gezelle tegenover het dichterschap* (Kapellen, 1967), – W. J. M. A. Asselbergs, *Guido Gezelle's „Kerkhofblommen” 1858-1958* (Amsterdam, 1958), – J. J. M. Westenbroek, *Van het leven naar het boek. Onderzoek naar het ontstaan en de aard van Guido Gezelles „Gedichten, Gezangen en Gebeden”* (Kapellen, 1967).

3. Wij laten deze mededeling aansluiten bij onze studie *Guido Gezelles Kerkhofblommen (mei 1858)* („Gezelliana” II, 1, bl. 1-27).

Die datum besloot het eerste poësisjaar, geïmproviseerd (mag men zeggen) sinds die plotse benoeming op 17 november 1857. Een tweede poësisjaar zou volgen, 1858-1859: die twee jaren beslisten niet alleen over Gezelle's eerste dichterschap; zij omringden hem ook met enkele onwankelbaar-getrouwen, van wie de vererende vriendschap, niet minder de positieve inbreng bij bundeling of heruitgave, de gehele carrière bezielde, ze (voor haar aanzienlijk deel) tot stand bracht. Onderling bijna tegengesteld, vormen die jaren een geheel, het motorisch moment (zou een dramaturg zeggen) bij Gezelle's dichterlijke opgang, — en het eerste jaar vertoont daarvan de onweerhoudbare tropische bloei, bijna onthutsend en verontrustend. Bij die onthutsing hoort de brief die wij onderzoeken.

Hij was gericht tot Eugeen van Oye, Gezelle's uitverkoren klasseleerling en biechtkind. Voor hem (aldus de dichter) waren de *Vlaamse dichtoefeningen* gemaakt⁴; van *Kerkhofblommen* „pars magna fuisti” (waart gij een aanzienlijk deel)⁵. Op 1 mei, Gezelle's geboortedatum, had hij een Engels gedicht ontvangen „To a Friend on the Eve of May”, onder het motto „Did we not learn our Poetry together?”⁶. Onder zijn klasgenoten en medeleerlingen stond hij, als „primus inter pares”, niet afgescheiden en toch vooraan. Voor onze brief geeft de Gezelle-Van Oye-verhouding (een verstrengelde dynamiek en groei) de voorplan-situatie aan, met daarachter (vrij moeilijk te onderscheiden) seminarieverhoudingen en familie-verhoudingen.

*

Eugeen van Oye, uit Torhout, werd in zijn achttiende jaar klasseleerling van Gezelle. Hun leeftijd verschilde geen volle tien jaar; maar de leerling kwam uit een aristocratische, liberaliserende, kunstminnende (als zodanig nogal verfranste) familie, — en Roeselare, aldus de vader, waarborgde nog het best de klassieke opvoeding. Zonder een vreemde eend in de bijt te zijn (Karel de Gheldere was een volle neef van hem, en Roeselare had zijn Engelse colonie), onderscheidde Van Oye zich lichtelijk van de anderen.

Schitterend waren zijn middelbare studies nog niet geweest; ook onder Gezelle kwam hij niet vooraan, en later zou hij zeer

4. „Een tweeden dichtbundel vraagt gij, en wat zou ik al een tweeden gaan maken! Den eersten heb ik voor u gemaakt, ik heb er mijn hopen herte in gedrukt maar de hope is verijdeld en teleur gesteld en ik ben ongetroost gebleven sichten toen. Ik hoopte immers op u meer dan ik ooit op iemand gehoopt hebbe” (brief van 19 maart 1860, *Jubil.* Br. I, bl. 58).

5. (Brief van denkelijk 15 december 1877) *Jubil.* Br. I, bl. 189.

6. *Dundr.* (Guido Gezelle's Dichtwerken) II, blz. 724-725.

moeizaam het universitaire diploma voor geneeskunde behalen. Van de aanvang af (herfst 1854) kende en vertrouwde hij de hulpbewaker Gezelle die hem had opgemerkt. In augustus 1855 ontving hij het langere stuk „Aan Mevrouw Aloïsia” („De roep des Heren” uit *Dichtoefeningen*); kort daarna schreef hij (een jongen van de vierde latijnse) zijn eerste gedichten. In dat schooljaar, en ook in het volgende, behaalde hij de prijs voor „littérature flamande” en die voor „déclamation”. Hij musiceerde daarbij en had een mooie zangstem.

Met welke geest en bedoeling zond Gezelle hem de plaquette „Aan Mevrouw Aloïsia”, want op dat teken lijkt Van Oye's dichten een aanvang te hebben genomen? In zijn antwoord⁷ toonde de leerling zich bijzonder getroffen door die attentie-van-ver (het was vakantietijd), en probeerde bij het stuk zelfstandig te beoordelen. Hij tekende „uwen gans gehoorzamen leerling”, wanneer pas een jaar later (in de derde latijnse nog) Gezelle zijn lesgever zou worden. Hadden de twee dichters mekaar al herkend?

Van Oye's eerste dichtbundel, *Morgenschemer*⁸, behelst, volgens de titelpagina zelf, gedichten van 1856 tot 1870. Met zorg uitgebouwd, stelt hij in zijn tien vers-groepen, de bewustwording en ontwikkeling van de jonge man voor. Zo zag deze zichzelf dus (of zo wilde hij zich zien) vierendertig jaar oud; doch daarvoor hoefde hij geen datums-van-ontstaan te vervalsen⁹. Bestaande gedichten kon hij bijwerken, misschien zelfs de begin-tekst in de verbetering laten verdrinken; dat relativeert alleen de bruikbaarheid en eventuele conclusies. Zonder tegenbewijs aanvaarden we dus Van Oye's datums, al weten we hoe ver zijn definitieve versie de eerste kon verbergen en zelfs wegwerken... Twee stukken komen uit 1856, „Psalm” en „Mijn kind, wanneer de zonne lacht”: het eerste vertoont geen duidelijke Gezelle-invloed; het tweede stelt een ontlukende liefde voor, eventueel de verre aanloop van de Gezelle-Van Oye-verhouding. We zien overigens de leerling die zich, voor een kleine dienst, spontaan tot de meester wendt; zijn korte Franse brief¹⁰ wijst op een onderling gewend-zijn, op enige hunker naar vertrouwelijkheid.

Het jaar 1857 brengt ons, uit Van Oye's bundel, verscheidene gedichten: „Vlaanderens maagd”, „Het jong des adelaars”, „Ene bloem”, „Op het strand”, „Aan Lelia”. Als een Rodenbach-vooraf dient de zeventienjarige aristocraat-uit-Torhout zich aan: hetzelfde

7. *Jubil.* Br. I, bl. 1.

8. (Gent-Groningen, 1874).

9. Baur onderstelt dat V.O. antidateert (*o.c.* bl. 54, 70). Westenbroek kan het beamen (*o.c.*, bl. 36).

10. *Jubil.* Br. I, bl. 1.

romantisch-heroïsch-profetisch flamingantisme (herhaaldelijk een overtuigde optie daaromtrent); dezelfde drang naar integrale waarheid, naar eindeloosheid en zee, inmiddels ook naar vrouwelijke teerheid. Laat deze stukken later nog bijgewerkt zijn, van het begin af wás Van Oye zo en stuitte Gezelle op een karakterweerstand die niet kón begeven. Intussen is zijn beïnvloeding merkbaar in „Ene bloem” en in „Aan Lelia”¹¹: twee liefdegedichten, later naar een meisje gewend, intussen (met bloem, engel, redding-uit-vertwijfeling) precies de Gezelle-sfeer... Heel het jaar door dichtte Van Oye; zijn priester-leraar werd wellicht in vertrouwen genomen, tot hij, in november van dat jaar, de dichtende klasse-leraar werd (Poësis nog wel!) van de dichtende leerling.

Wanneer werd Van Oye Gezelle's biechtkind, en in hoever was hij gemoeid met het Eucharistisch Genootschap dat onder de seminarie-leerlingen „vriendschap in Jezus Christus” beoogde? Voor het begin missen we de afdoende aanduiding.

*

Het Eucharistisch Genootschap (de „Confraternity of the Blessed Sacrament”), door Gezelle in 1857 voor de Engelse leerlingen (en voor anderen) gesticht, conditioneert de werking, de geest, zelfs de poëzie van de Roeselaarse leraar¹². Nooit innoveerde hij iets belangrijkers; hoeveel hij van de Engelse bekeerling en Oratoriaan W. J. Faber ook overnam, het was oorspronkelijk werk. Zonder gevaar intussen, vanwege en voor de priester die de onbesuisde voortvarendheid van zijn vader met de tragisch-gekeerde angstvalligheid van zijn moeder verenigde, lijkt het ons evenmin: het bracht een machtige vernieuwing en soms een beangstigd schuldbewustzijn. Het was Gezelle: geniaal, kwetsbaar, betwistbaar.

In het gesloten seminarie-milieu, enkele Engelsen daar middenin, konden bijzondere vriendschappen woekeren, met zedelijke verwildering en neergehaald geestelijk niveau. Nu wilde de opvoeder een geheim genootschap: hij alleen kende de ledenlijst; de leden begeleidden mekaar twee aan twee. Ieder lid verplichtte zich tot bepaalde gebedsoefeningen, tot een oplevende godsdienstigheid (alles met de Eucharistie centraal); ieder lid zou slechts de medeleerling kennen die hij had binnengebracht, eventueel de mede-

11. De benaming „Lelia” duidt op het lelie-symbool (het bloem-symbool hoort bij de Gezelle-sfeer). Als motto bij „Liefdepeerlen” (een onderdeel van de bundel) lezen we de verzen van H. Heine: „Ich will meine Seele tauchen / In den Kelch der Lilie hinein”.

12. Zie daarover: Dr. Frank Baur, *Uit Gezelle's leven en werk* (Leuven, 1930), bl. 100 vlg., - Westenbroek, *o.c.*, bl. 11-21, - *Jubil.* Br. II, bl. 42-50.

leerling die hij zou binnenbrengen. De twee (of de drie ?) zouden dan geestelijke vrienden zijn (gelijk David en Jonathan, aldus herhaaldelijk Gezelle) ; allen (de verscheidene groepen) onder de waakzame, leidende, bezielende supervisie van de priester-biechtvader, – en na de seminariejaren kon het, het leven lang, doorlopen... Nu hoeven we die werking hier niet uit te pluizen ; maar zó ging Gezelle veel leerlingen te lijf, Van Oye het meest. Hij won hem. Voor ons maakt het de indruk als zou hij, een lid gelijk een ander, zijn dichtende leerling als volgend lid gewonnen hebben : zijn nieuwe vriend dan, gevonden bij de gezamenlijk beoefende poëzie. Zo ontstond tussen de twee de geestelijke vriendschap, wél poëtisch doch met een eigenmachtige ontwikkeling. Ze nam, mag men zeggen, de poëzie in zich op ; en dat des te meer nadat de leider-biechtvader (november 1857) poësis-leraar geworden was, leraar van veel van zijn biechtkinderen onder wie Van Oye. Voor poëzie, voor vriendschap, voor geestelijke opgang kwam deze daardoor vooraan, terwijl anderen op de voet volgden.

Bij deze beschouwing moeten wij onze moderne mentaliteit afleggen, vooral ons beslist-en-beslissend etiketeren van panoramisch waargenomen verschijnselen. Vriendschap (eros, zo men wil, maar eerder agape) ontbloede altijd bij een gezamenlijk idealisme of entoesiasme : altijd brengt een opstuwende dynamiek de harten gloeiend bijeen. Voorbeelden uit het verre of het nabije verleden liggen voor het rapen ; maar die vriendschap is ook een romantisch verschijnsel, in Engeland, en in Duitsland ; zodat Gezelle, die ze voorstond, ook daardoor een volbloed romanticus mag heten. Bij zijn Engelse tijdgenoot Faber was hij gedeeltelijk in de leer gegaan, gedeeltelijk ook bij de haast drie-eeuwen-oudere Franciscus van Sales. De vriendschap, die de priester-leraar Gezelle in 1857-1860 te Roeselare voorstond en beoefende, was vooral een nabloei van de grote creatieve romantiek.

Hoe dan ook, de Confraternity bestond en Gezelle ageerde, toen hem de poësis-klasse werd toevertrouwd. Intussen had hij (haast bij elke gelegenheid en steeds minder kon hij het laten) al veel en veelvuldig gedicht. Nú dan (want het drukken-en-uitgeven zat hem evenzeer in het bloed) zou de nieuwe waardigheid-en-taak een bundel doen opduiken, *Vlaamse dichtoefeningen*.

*

Ook de dichtende Van Oye was in 1858 vrij productief. Uit *Morgenschemer* citeren we : „Liefde, hoop en poëzie”, „Veldbloemken”, „Aan een dichter”, „Levensvaart”, „Sursum corda”, „Op wandel”, „Ja, blijven we in het leven èèn”, „Lelia's lied”, „Zeewind”, „Dichterbede”, „'t Moet er uit”, „De Vlaming”.

Veruit het meeste ontstond vóór juni; zeker ontstonden toen ook „Moed en betrouwen”, het stuk voor Alberdingk Thijm¹³, en het proza-gedicht „Het graf”, op 6 juni voorgelezen in de Lettergilde, een seminarie-academie¹⁴. In die Lettergilde leek de leerling zich wel op te dringen: op 28 februari met „Vlaanderens Maagd”, op 2 mei met „’s Mensen leven (Levensvaart?)”, op 6 juni met „Het graf”, op 12 juli met „Moed en betrouwen”. Geest, werk, ambitie, – alles spreidde hij onbeschroomd ten toon. Zeker werd het opgemerkt en besproken; de daarvoor óók verantwoordelijke leraar onderging mede de weerslag.

Het duidelijkst staat zijn stempel gedrukt op „Moed en betrouwen” en „Op wandel” (beide stukken verwijzen naar „Principium a Jesu”); haast even duidelijk op „Liefde, hoop en poëzie” (de gehele inhoud is Gezellaans, de engel niet het minst). „Levensvaart” komt daar dicht bij, en ook „Sursum corda” (zo wat een navolging van „Excelsior”). „’t Moet er uit” geeft vorm aan een romantische voorstelling (ook die van Gezelle): elk gedicht zou een bevrijdende uitstroming zijn! „Veldbloemken” en „Ja, blijven we in het leven èèn” passen (achteraf weliswaar naar een meisje gericht) bij de gemeenschappelijke vriendschap en symboliek. De andere vier gedichten („Aan een dichter”, „Lelia’s lied”, „Zee-wind”, „Dichterbede”) komen van een Van Oye-buitenstaander. En het gehele jaar draagt in zich dat de twee vrienden, naar mekaar toegroeiend en reeds verstrengeld, toch zichzelf blijven, – dat ze eens zullen gescheiden worden.

Intussen, in de eerste helft van het jaar vooral, legde de leraar buitenlandse contacten, stak hij *Vlaamse dichtoefeningen* ineen. Hij inventariseerde, schikte, vulde aan, werkte bij, alles met Van Oye als bond- en deelgenoot. Zozeer liep alles ineen, dat Van Oye’s „Moed en betrouwen”, samen met Gezelle’s „O ’t ruisen...” de weg naar Amsterdam vond, naar Thijm’s „Volksalmanak”. Maar we volgen die gang van zaken stap voor stap.

*

„Vlaanderens Maagd”, op 28 februari in het Lettergilde voorgelezen, viel bij Gezelle niet in goede aarde (Gezelle-brief van 29 februari); „De Vlaming” evenmin (Gezelle-brief uit de eerste

13. Het verscheen, samen met Gezelle’s „De bedroefde” (O ’t ruisen...) in Thijm’s *Volksalmanak voor Nederlandse Katholieken in het jaar des Heren 1859*, bl. 222-224. – Overgenomen in *Huldeboek Dokter Eugeen van Oye* (Gistel 1969), bl. 47-49.

14. Fragmenten daaruit staan in Al. Walgrave, *Ene studie over Gezelle’s Kerkhofblommen* (1858). Deze verscheen in *Gedichtengroei* (Hoogstraten 1914); later afzonderlijk, voor schoolgebruik.

helft van maart) ; evenmin „Aan een dichter” (Van Oye-brief van 9 april) ; evenmin „Sursum corda” (Gezelle-brief van 30 april)¹⁵. In goede aarde viel evenmin, op het eerste moment althans, Gezelle's kritiek die eens tranen uitlokte en meer dan eens weerspanningheid. Niet altijd zonder reden. Vaak bekritiseerde de leraar de slordige onvoltooidheid, bijna even vaak de inspiratie en geest : de beginnende Van Oye richtte zich naar de Vlaamse romantische dichters, wanneer voor de meer gevorderde Gezelle die fase voorbij was. Onwillekeurig drong de priester, naast een gewettigde ervaring, ook zichzelf op : zichzelf, aan een jongen die veel onzekerheid kende. Diens persoonlijkheid was echter anders ; en daarvoor (durven we denken) had de opvoeder te weinig oog.

Onder het gezamenlijke poëzie-leren was nu de vriendschap, die van de Confraternity, komen opleven ; de ongestadig-gevoelige jongen had zo'n zuivering en steun ook nodig. Biechtvader van Van Oye geworden, heeft Gezelle (aldus het biechtkind zelf) diens ziel veilig gesteld ; wederkerig kon geen belijdenis de priester dieper treffen ; niets haalde hij later vaker op... Het eerste en duidelijkste document is Van Oye's brief van 22 maart 1858¹⁶ : veel kan daar teruggaan op minder geoorloofde vriendschapsbetrekkingen, en uit die vereenzamende banden kan de leider de dolende bevrijd hebben. Misschien zelfs (om het zo uit te drukken) door hem zijn hart aan te bieden ! Deze vindt dan geen woorden voor zijn onuitsprekelijke dankbaarheid : „... dan zoude ik u de gloeiendste woorden van dank- en liefdebetuigingen kunnen toestieren..., ... dat ik die bronnen van Poëzie die men *dankbaarheid* noemt nooit in enige reken geschrifte zou kunnen ledigen” ; het zou „den *Chorus*... van al de klanken mijns herten” moeten zijn, want „'t is Gij, Mijnheer, die mijne ziele weergebracht hebt tot dien heilvollen staat, die de boetelingen gelukkiglijk niet en verstoot..., 't is gij, 'k en aarzele 't niet te verzekeren, die haar in 't toekomende, met Godes hulpe, het geluk en den eeuwigen welvaart zult verschaffen...”.

Plots innig ontroerd, antwoordde de leraar met een versje, de onmiddellijke weergalm (men hoort het) van Van Oye's spreken :

Mocht zulk een tale, eilaas, geen enkel tale wezen,
 maar ingegeven rouw en ongemaakte smert
 op willen vast gesteund en op gebed gerezen,
 tot de volvoeringskracht der wensen van uw hart.
 Dan zou wellicht de baan de duistere baan des levens
 verlichten in den glans van Hem die u bemint,

15. Wij aanvaardden de dateringen van Westenbroek, *o.c.*, bl. 36-37.

16. *Jubil.* Br. I, bl. 2.

van *Jesus* die ons mint, van *Jesus* dien gij tevens,
al waart gij nog zo boos, niet haten kunt, me kind ¹⁷.

Een tweede antwoord kwam op Goede Vrijdag, 2 april ¹⁸: een lange brief onmiddellijk na een aanbidding geschreven: over de liefde, waarbij men God in de medemens erkent; over de vriendschap (in de geest van de Confraternity: Gezelle lijkt Van Oye te willen inwijden): dat is de hoogste poëzie en zo moet ze bij ons opleven; „daar hebt ge mijne allerbinnenste gedachten”...

... In die allerlaatste vasten-dagen van 1858 kwam het dus, met een brief van dankbaar berouw, met een gedicht en een weder-brief, tot een ware vriendschap-die-liefde-heet; en bij die liefde (twee harpen die, onder dezelfde wind van God, altijd hetzelfde lied zingen) hoort de christelijke poëzie die thans moet doorgroeien. In die dagen was, samen met de vrij beleden vriendschap, de ontdekking gerezen: eucharistie, vriendschap, poëzie, het was èen lente; de priester-opvoeder had geen andere „allerbinnenste gedachten” meer. Bij voorbaat mogen we naar onze „beruchte brief” verwijzen; wij kennen vooraf heel zijn inhoud.

Intussen groeide die ontdekte werkelijkheid door: in Van Oye's lange vakantiebrief (9 april) ¹⁹, door Gezelle met een blij-bekoorlijk gedichtje beantwoord:

Nooit en streelde er mijne wangen
traan zo dierbaar en zo lief
als die ik heb opgevangen
in de plooiën van Uw brief... ²⁰, —

in Van Oye's bezoek op zondag 11 april. Hij bracht „Moed en betrouwen” mee, en nog eens kreeg hij een (even blij-bekoorlijk) gedichtje:

Geen blijder stonde leven
en mocht ik, sedert lang,
als die mij komt te geven
uw brief en uw gezang!... ²¹ —

17. Wij citeren de eerste versie van het later bijgewerkte stukje (*Dundr.* II, bl. 725-726. Zie *Jubil.* L.V., bl. 181). Baur dateerde: 13 juli 1858 (dat is zeker niet juist); Westenbroek (*o.c.*, bl. 75-79) opteerde voor 1860 of 1861 (men kan verschillende gelegenheden vinden). Wij denken dat het hier (dus op 22 maart, of kort daarna) beter past dan elders: het past bij de toon van V.O.'s brief, — bij de inhoud, — bij dit moment van de beginnende vriendschap-en-leiding, — bij dit moment van Gezelles pedagogische en dichterlijke ontplooiing, van zijn Jezus-devotie.

18. *Jubil.* Br. I, bl. 10-14.

19. *Jubil.* Br. I, bl. 14-16.

20. Het gedichtje vond nog een plaats in *Dichtoefeningen*, *Dundr.* I, bl. 113. Met recht corrigeerde Westenbroek (*o.c.*, bl. 32-34) de datering van Baur: 13/14 juli 1858. Zijn datum echter (einde maart 1858) houdt geen stand, omdat het verband met Van Oye's brief té duidelijk is.

21. *Dundr.* I, bl. 420. Westenbroek (*o.c.*, bl. 38) legde de datering vast.

verder in Gezelle's brief van 30 april²²: een kritiek weliswaar, doch die zo eindigt: „heeft Lamartine gezeid: *O mon chien Dieu seul sait la distance entre nous*. zo mag ik wel zeggen:

God weet allèèn, mijn vriend,
hoe dicht *ons hert* in èèn sluit!" –

het meest in het Engelse gedicht „To a Friend on the Eve of May 1858": een bijeenbrengen van vriendschap, levensbestemming en levensgeheim, poëzie, onder het precies waarachtige motto (een vers van Faber) „Did we not learn our Poetry together?"

Zo vloeiden, voor beiden, liefde, poëzie, goddelijke leiding en menselijke trouw ineen: het einde van maart en geheel april waren wittebroodsweken. Ze vormden de krachtige incubatie, met toenemende tekens, van een gezamenlijke daad die weldra zou gesteld worden.

*

Die gezamenlijke daad bestond uit: het schrijven van *Kerkhofblommen* (6 en 7 mei), het uitgeven daarvan (tot 16 juni), inmid- dels het schrijven, voor *Vlaamse dichtoefeningen*, van de opdracht „Tot de studenten van 't Kleen Seminarie te Roeselare" (13 mei), – en achter deze uitwendigheid: de geestelijk-dichterlijke groei, de traditioneel-volkse en meteen poëtisch-mystieke vernieuwing. Alles geschiedde in en door Gezelle; zijn klankbodem waren klassegroep en Confraternity, en vooraan (niet afgescheiden) stond Van Oye. Naar eigen getuigenis schreef de dichter zijn *Dichtoefeningen* én voor de leerlingen²³ én voor Van Oye; eigenlijk is er geen tegenspraak. Aan *Kerkhofblommen* had deze een aanzienlijk deel („pars magna fuisti"); en dat duidt niet vooreerst op de materiële hulp, wèl op de inspiratie en vormgeving: men voelde zich èèn, van hetzelfde licht bewust doordrongen. Die eenheid verdubbelde niet alleen de krachten; zij deed alles zó geschieden. Dank zij Van Oye's vriendschap, deze gebaad in de genegenheid tot de leerlingen, stelde Gezelle zijn *Dichtoefeningen* samen en schudde hij *Kerkhofblommen* uit zijn mouw. De leerlingen en Van Oye, getuigen van zijn transformatie, ondergingen er ene die daaraan beantwoordde.

Men kan *Kerkhofblommen* occasioneel noemen; zonder een hoogspanning-vooraf ware het niet geschreven geweest. Deze doorbraak maakte alles ánders: de priesterlijke-eucharistische,

22. *Jubil.* Br. I, bl. 5-6.

23. „Is er... eene opdracht nodig... aan deze mijne Vlaamse Dichtoefeningen,... beminde en dierbare Leerlingen; voor u, naast God, zijn ze gemaakt en uitgegeven, aan u ook, naast Hem, ben ik ze bij dezen opdragende" (*Dundr.* I, bl. 8).

dichterlijke liefde-mentaliteit, — de vulkanisch geworden, bijna onbeheerste schrijftrant, — de thema's dood, nacht, kruis, veel daarvan gedoopt in volksgewoonten en breed verbreid geloof, — intussen de ruimere gisting aan het seminarie (leraars en leerlingen) als werd Gezelle met zijn geest en groep een twistappel, — intussen wellicht ook het wantrouwen van Van Oye's vader, die zijn zoon ongaarne in Gezelle's netten gevangen zag... Bij dit alles nemen we mystieke en dichterlijke beïnvloedingen waar : Franse en Engelse, oudklassieke, ook Duitse. *Kerkhofblommen* (de maanden mei en juni) is voor Gezelle's opvoedend en lerarend dichterschap de start-met-alle-motoren. Het wordt, eerst zelfopenbaring, onmiddellijk daarop grote openbaring naar buiten ; misschien tot het einde toe heeft die interne dynamiek het bestaan van de priesterdichter geconditioneerd.

Daarbij sluit de opdracht van *Vlaamse dichtoefeningen* aan (ook proza en verzen) : de pas gerijpte zingeving van een bundel die al maanden op het getouw stond. Het voornemen krijgt vorm om, samen met de leerlingen, èèn dichterschool te vormen : pas uit de grond en plots hoog gegroeid, zou zo'n plan lang nawerken. Conceptie en geest van *Dichtoefeningen* werden helder, dank zij *Kerkhofblommen*.

II

Zo komen we tot de beruchte brief van 22 juni, bijna een week na het verschijnen van *Kerkhofblommen*. Gezelle en Van Oye woonden onder èèn dak, waren aanhoudend geconfronteerd in hetzelfde klaslokaal. Nu overhandigde de leraar aan de leerling volgende tekst :

+ Sinte Paulinusdag A.D. 1858

Mijn dierbaer Kind in J.C.

Hebt ge somtijds niet belet dat de bloemen, als ze zat gedronken zijn aen de stralen van eenen langen zomerschen dag, en als ze eindelijk, 's avonds mogen hunne roode lippen sluiten, hun hoofden buigen en in slaep vallen, hebt ge nooit belet hoe zij dan rusten en vrijen asem halen *per amica silentia lunae* ? Hebt ge 's avonds al te mets bijna niet benauwd geweest van door de lucht te gaen, die rondom u vol hong van uitdampende bloemenreuken ? en is 't u ook niet gebeurd, van even als de bloemen, na lange uren smachtende hitte en geestbedruktheid, eindelijk den zoeten koelen avond te voelen dalen rondom uw ziele met zijnen dauw, met zijn stervende windwalmen, met zijn verre klokgeluid ? hebt gij dan ook niet ondervonden dat uw ziele allengskens asem krijgt, dat uw herte vol *sprake* komt, vol zoete sprake die naer buiten wil, lijk den asem der slapende bloeme ? Hebt gij dan somtijds niet rondom u gezien, om te weten of

niemand nabij was in wiens herte gij de volheid uwer borst mogtet uitboezemen en ontlasten? Is 't niet waer dat men dan de boomen, de bloemen, de vogels, de wolken zelve zou aengaen en zeggen: luistert! is 't niet waer dat gij dan bidt en tot den „naben" God spreekt zonder het te weten? Zoo is het u dikwijls, is 't dat ik wel *iets* van uw herte wete, en zoo was het mij onlangs, te weten den morgen van Sinte Julianas dag jongstleden; zoo was het mij, en ik sprak inwendig zoo menige dingen, waarboven ik eertijds blindelings zou voor titel gezet hebben „*Aen niemand*" maer die 'k nu aen God gewijd hebbe, en aen U, mijn christelijke en zoo veel te onschatbaerder vriend, voor zoo vele ik nog kan, herhalen wil.

– Juliana! zuivere Maegd, die op het sterfbedde Jesum niet kunnende ontvangen, om dat de kwade ziekte Hem den weg Uws herten sloot, zoodanig naer Hem verlangdet, dat Jesus de handen zijns priesters verliet en, wonderlijk, als hij eertijds dóór den steen van 't graf ging, dóór uwe borst, tot in uw brandend herte schoot; Juliana! verheven patroonesse der geestelijke Communie, U aenriep ik in mijn moedeloosheid en Gij kwaemt mij ter hulpe! Hoe kan men toch mistroostig zijn, dierbare, zoo lang onze boosheid den grooten God van Liefde nog uit onze tabernakels niet gejaegd heeft en zoo lang een Christene ziele vlerken draegt om er naer toe te vliegen! troostend gedacht, dat, wat er ook in ons omga, van lichaem- of zielekrankheden, wat ook het gewigte der keten zij, die wij slepen moeten; hoe onbeminnelijk wij zijn en hoe wenig wij beminnen, hoe grooten haet wij somtijds onszelven toedragen, hoe genegen wij ons voelen tot kwaed en hoe afkeerig van al dat goed is, dat daer iemand woont die ons nóg beminnen kan, als alles ons haten zou, als wij ons zelve hatelijk, ja, onverdragelijk zijn, dat *Hij*, achter al de andere dingen, aen dewelke wij aerdschen troost vragen, dat *Hij*, *achter al 't andere* nog zucht naer den oogenblik dat wij eindelijk naer Hem keeren, als was 't maer met één enkel gedacht; dat *Hij* verlangt ons te mogen beminnen zonder van ons dikwijls weêr bemind te zijn. O hebt gij zóó nooit alleen, zonder lichamelijk te verroeren, aen de voeten van uwen God gevallen, en uw hoofd geborgen om nog te kunnen weenen? En is er vergelijking tuschen dien liefdezang des boetzuchtigen Christen, en de oude liefdezangen die gij kent. Jesus in het H. Sakrament is *mijn*! in één oogenblik één gedacht heb ik meer rijkdom in *mijn* hert dan ooit iemand bezeten heeft; dit kan *ik* doen, daer is *mijn* kracht *mijn* poesis; daer is de onzienelijke werking *mijner* ziele. Hebt gij ooit gepeisd hoe veel dichterlijkheid er gelegen is in 't gene de goede *Moeder* aen alle verstanden, zelfs de minste, voorenhoudt, onder de name van *geestelijke Communie*? Verstaet gij hoeverre onze hedendaegse dichters en critici beneden ons zijn, wanneer zij uitkomen, spotsgewijze, met den *mysticisme*! *Marianisme*! van onze Christen dichters, zoo als Jacopone(?) en anderen.

– O Hadde ik naer mijn spokende vrienden van eertijds moeten luisteren, lange ware 'k al gespeend geweest en van de borsten geworpen der H. Religie, de koesterende schoot der H. Moeder hadde ik lange verlaten, eer ik ooit hadde kunnen verstaen, hoe noodig de eenvoudige leering is, de melk en de honing die Zij hare *oetmoedige* kinders toedient! lange

ware de bron mijner kinderlijkheid opgedroogd, lange hadde ik vaerwel geroepen aen 't heilig land der Christelijke poezij om goud te gaen delven en rijkdom, die niet *op* het land en *in* de *vrije* lucht hangt te bloeijen en te blinken, maer diepe in de aerde zit *in* 't land der dooden en nabij de streke der Helle.

— O de begoocheling der Poesij en de *réalité de la vie* ! Laet *ze* roepen, begoocheling is zij niet maer wezentlijke — wezentlijkheid ! Zoo wezentlijk als Religie zelve. Gij zijt begoocheld en onder een illusie die zoekt wat u niet rijk maken kan, die aenbidt „*wat diende uw slaef te zijn*”, die eet wat geen voedsel — die drinkt wat geen drank is ; Gij zijt bedrogen ; *wij* slachten Tobias' goeden engel Raphaël : *videbar quidem vobiscum manducare et bibere : sed ego cibo invisibili et potu qui ab hominibus videri non potest utor !* Tob. XII. 19. Ah ! poesis begoocheling ! Mijn poesis begoocheling en hertverblindheid die men haestig uitschudden moet, wil men de menschen behagen, neen toch, maer Poesis-Religie, Religie-Poesis ; Poesis-Engel Raphael qui ducit et reducit ! leidt mij ! leidt mij waer ik zijn moete, leidt mij door 't onbekende land des levens en, moet het een harde reize zijn dat het zoo zij ; moet het eene gedurige oefening zijn 't zij dan eene dichtoefeninge ! oefeninge met hoofde ende borst, met zweeten en zwoegen tot den laetsten dag. Maer ! zij de dood mij dan 't openslaen van die zale waer wij allen, oefenaers ! geroepen zijn om stemme te voeren in den grooten lofzang ! Dan, geen oefeninge meer, gééne, maer vrijbewegend losbreken der Hymne van Liefde ! Snoert maer de keten, schroeft de banden toe, moet ik er dragen. Zij breken wel eens als ik, vrij van alle boeijen en kluisters, maer eenen band meer lijden zal, één keten, die, als 't wapentuig van Achilles, optrekt en verheft ten hemelwaerd ! een keten van oneindig *beminnen en bemind zijn* van den Heere Jesu !

— Daer zijn, Dierbare Eugene, voor zoo veel penne en papier er achter kan, eenige reukwasems, zijn ze u aengenaem, peist op de bloem niet, maer op Hem die bloeme en plante miek ; op Hem aen wien alles in *Uw herte* en in *het mijne* voor eeuwig moge toebehooren ?

Ontvangt daerbij mijn allervriendelijkste genegenheid en bidt voor

Guido Gezelle.

*

We beginnen met een samenvatting :

Hebt ge soms, in de vrede van avond-en-nacht, de nabije God gevoeld ? Zo was het voor mij in de morgen van Sinte-Julianadag, en dat wil ik u herhalen (eerste paragraaf). — De geestelijke communie is de ware rijkdom van mijn armoede ; het is mijn poëzie (tweede paragraaf). — Daarvoor heb ik mij van de „spokende” poëzie moeten afwenden, en de nederigheid leren (derde paragraaf). — Mijn poëzie is anders : mijn Engel Rafaël, mijn beminnen en bemind-worden van Jezus (vierde paragraaf). — Bij deze reukwasems denk ik aan God, die onze harten èèn maakt (vijfde paragraaf). — (nog een kort besluit).

Alles vormt èen lyrische climax, de laatste twee paragrafen („O Hadde ik..., O de begoocheling...”) lichtelijk afgescheiden van de eerste twee. De derde lijkt wel een parentese; de vierde zou op de tweede kunnen volgen. Soortgelijke parentesen echter (een lyrisch verloop met ergens, middenin, een zeer scherpe tegenstelling) komt, in teksten van die periode en zelfs dat jaar, herhaaldelijk voor: in *Kerkhofblommen* (bij de landelijke tocht naar de kerk, ineens de stad!), – in de opdracht van *Dichtoefeningen* (de Vlaamse valsmunters), – in „Principium a Jesu” (de dichter die de engel verloochent om „den engel van ’t bedrog” te volgen). Het is een retorische stijlfiguur: een climax, door een opduikende tegenstelling plots en intens verhevigd; bij Gezelle moet ze uit het diepere gemoed komen: een bewuste gespletenheid of een pijnigende gewetensangst, die, de gehele poëzie door, zich in veel vormen en gedichten weet te openbaren... Daaruit volgt dan dat W. Asselbergs zich vergiste, wanneer hij hier beleden geloofstwijfels in zag²⁴, en een aanduiding als zouden dichtkunst en priesterschap mekaar niet verdragen. In scherpe bewoordingen, met een vrij duidelijke toespeling op de dichterlijk niet altijd volgzame Van Oye, opponeerde Gezelle de oude dichtkunst die hij verliet en de nieuwe waarvan hij de volheid had gevonden. En vanzelf kon hij naar zijn vierde paragraaf dan overgaan: de hooggestemde verheerlijking van de poëzie als reisgezel, wanneer men God in zich heeft en zo leven kan, Jezus beminnend en door Hem bemind...

... Met dit alles wordt de brief een mystieke beginselverklaring: de wezenlijke inhoud van mijn poëzie is geestelijke communie; ze bestaat uit (eschatologisch) doorleefde liefde van en tot Jezus. Nooit of nergens wellicht heeft Gezelle het klaarder en warmer uitgesproken: de brief sluit aan, in de superlatief dan, bij „To a friend...”, en geheel de Gezelle-Van Oye-verhouding kan in „samen hun poëzie leren” nog samengevat worden. Tegelijk, vooreerst zelfs, geeft de brief de geest van de Confraternity weer: Eucharistie, vriendschap, poëzie, zelfs strijd en miskenning. Welke versluisde tegenstanders vormen hierbij de achtergrond?... Zo ver stond de leraar Guido Gezelle, de verse schrijver van *Kerkhofblommen*, in juni 1858, – en zo ver stond zijn leerling Eugene van Oye, die zijn Meester slechts wankelmoedig te volgen wist.

*

Er zijn veel andere opmerkingen:

1. Eigenlijk is het geen brief (we schreven het reeds), wél een

24. *O.c.*, bl. 51. Toch heeft Asselbergs met recht de diepgaande inwendige verscheurdheid opgemerkt.

stuk poëtisch proza. Het had zó kunnen gedrukt worden, onder de titel „Aan niemand”. Dat heeft Gezelle echter nooit gewild; hij zou het Van Oye laten op het hart drukken²⁵.

2. Sinds *Kerkhofblommen* was de dichter meer gewend aan zo'n doorschrijven, de pen laten lopen van proza naar verzen en terug. Dit is dan een stuk in de trant van *Kerkhofblommen* zelf; meteen in die van de opdracht van *Dichtoefeningen*, – van „De tale des vaderlands” met „Als de ziele luistert” (zoals de twee aaneen verschenen waren in de eerste uitgave van *Gedichten, Gezangen en Gebeden*²⁶), – van „Aurora” (ook proza en verzen)²⁷. Uit dit nakomertje (dat is het) kunnen we enigermate het aandeel van Van Oye bij *Kerkhofblommen* afleiden. Door hem, de eerste en inspirerende bestemming, gingen de gedichten en teksten op anderen over.

3. Onder de vele teksten en gedichten, die Van Oye ontving, staat deze op zijn plaats: als de meest syntetische wellicht, de meest warm-persoonlijke, op een belangrijk moment-van-ontwikkeling.

4. Wij kunnen nu detail na detail nagaan:

a. „Per amica silentia lunae” (*Aen.* II, 255). Het citaat uit Vergilius is niet het enige uit die maanden. Van Oye had overigens (aldus zijn brief van 9 april) de eerste twee boeken van Vergilius' „Aeneis” gelezen. Een ander Vergilius-citaat van toen („non (voor nec) lacrymis caruere genae”, *Aen.* V. 173) had aan Gezelle het vers ontlokt „Nooit en streelde er mijne wangen...”.

b. De overgang van de dag in de nacht (een nacht die kosmisch vól loopt van God) vormt precies, met veel trekken van gelijkenis, de aanhef van *Hymnen an die Nacht* van Novalis²⁸. Wij denken

25. „Alsdan 'k hope dat gij mijnen 'aan niemand' niet en zult doen drukken...” (brief van 8 febr. 1863, *Jubil.* Br. I, blz. 123).

26. *Dundr.* I, 373, 489-490. Zie: *Jubil.* GGG-KI. II, 58-59, 205-207. Van „Als de ziele luistert” kan een krabbel-vooraf bestaan hebben, terwijl het gedicht later (na de aanloop van het proza) zijn definitieve vorm kreeg. – Er bestaat een versie van „De tale des vaderlands”, waarvan het besluit ons zeer dicht brengt bij *Kerkhofblommen*, zeer dicht bij onze beruchte brief: „... meer aan 't gewichte des sterfelijken lichaams en de hoop, die nooit vergaat, de hoop van eens in 't vaderland de taal te spreken en blijven spreken de taal der poëzie den lof van Hem alleen: den altijd eeuwig schonen God – Spreek mij dikwijls o God de blijde tale des Vaderlands.”

27. *Dundr.* I, 382-383.

28. Niet de allereerste paragraaf van Novalis' *Hymnen...* brengt ons Gezelle's brief te binnen, wél de tweede: „Abwärts wend' ich mich zu der heiligen, unaussprechlichen, geheimnisvollen Nacht...”, en vooral de derde: „Was quillt auf einmal so ahnungsvoll unterm Herzen und verschlucht der Wehmut weiche Luft?... – Wat Gezelle's brief betreft, Cesar Gezelle schrijft: „Het begin van deze brief is niet nieuw: het is ook te vinden in zijn nagelaten geschriften als de inleiding tot ene aanspraak aan zijne studenten – hij schreef slechts de inleiding, de aanspraak werd niet geschreven” (*o.c.*, bl. 95).

hierbij niet alleen aan verwantschap, ook aan beïnvloeding : op de wijze van Gezelle dan, die veel las en het gelezene zeer persoonlijk verwerkte. Dicht bij dit alles staat ook het tegelijk verfijnde en bevreedende vers uit *Dichtoefeningen*, „Binst het stille van de nacht”²⁹.

c. De zin (midden in de eerste paragraaf, die als geheel in aanmerking komt) „Is 't niet waar dat men dan de bomen, de bloemen, de vogels, de wolken zelve zou aangaan en zeggen : luistert ! is 't niet waar dat gij dan bidt ten tot den 'naben' God spreekt zonder het te weten ?” – die zin lijkt ons de onmiddellijke aanleiding tot (of herhaling van) „Als de ziele luistert”, voorafgegaan door „De tale des vaderlands”. Bij dit stuk dringt Novalis zich evenzeer op³⁰ ; hier kunnen we overigens het Duitse woord „den 'naben' God” niet voorbijgaan, door Gezelle op twee wijzen beklemtoond en geïsoleerd.

d. De zinsnede „Ik sprak inwendig zo menige dingen” is verwant met de eerste strofe van „Bezoek bij 't graf” : het gedicht dat, rond die tijd bijgewerkt, weldra onafscheidelijk bij *Kerkhofblommen* zou horen :

Ik wandelde, ik wandelde alleen,
ik wandelde en sprak tot den Heer :
Hij sprak en ik hoorde, en Hij hoorde en ik sprak,
en 'k wandelde en 'k sprak tot den Heer³¹.

e. De tweede paragraaf spreekt van „moedeloosheid” en van „het gewichte der keten”, van „hatelijk, ja, onverdragelijk” ; en ook de vierde paragraaf zit vol van geleverde (of te leveren) strijd. Men kan daaronder wél het zeer recente onthaal van *Kerkhofblommen* leggen, meteen van de onheusheid, onder leraars, voor dit dichterschap : „O de begoocheling der Poëzie en de réalité de la vie ! Laat ze roepen...” Westenbroek echter stelt, tegenover Walgrave en Baur en Asselbergs, een geheel andere versie

29. *Dundr.* I, bl. 138-143. Baur merkte de gelijkenis al op, en probeerde daardoor „Binst het stille...” te dateren (*Jubil. D.*, blz. 234). Gezelle's symboliek, wanneer hij in de maan het beeld van Maria ziet („der Dichtren Koningin”), brengt ons nog eens tot bij Novalis (een zin uit die derde paragraaf) : „Preis der Weltkönigin, der hohen Verkündigerin heiliger Welten, der Pflegerin seliger Liebe... du hast die Nacht mir zum Leben verkündet...”.

30. (zie voetnoot 26). Novalis is mag men zeggen de exemplarische dichter bij uitstek, de drager van de Sehnsucht, de hunkeraar en pelgrim naar de Heimat, de vinder van allegorische sprookjes en verhalen. Van hem komen de versregels „Zum Vater willen wir nach Haus” en „Wir müssen nach der Heimat gehn”. Van hem dit andere, dat wij spontaan verbinden met Gezelle's „diep gedoken Woord” : „... Dann fliegt vor einem geheimen Wort / Das ganze verkehrte Wesen fort”.

31. *Dundr.* I, bl. 198.

voor³²: de aanrander is hier dokter René van Oye, botanicus en medicus, die zijn zoon Eugeen voor de geneeskunde bestemde en hem dus aan Gezelle's invloed wilde onttrekken. Diens verdediging „Laat ze roepen” wordt dan „laat de poëzie roepen”. Denkkelijk heeft Westenbroek gelijk; maar dan wordt de gehele brief, op de inleidende paragraaf na, anders van toon: hij wint aan directheid, intensiteit, belijden van (would be?) gezamenlijke belevenis. Dan moeten de harten èèn worden, ook het levensbeeld en de bestemming; dan krijgt de derde paragraaf zijn duidelijke functie (de dichtende priester die bijna bezwerend voorgaat); dan laat deze „ontboezeming” een onzekere situatie onderkennen, een voorgevoel-van-dreiging. Een maand later overigens (dat weten we) wilde dokter Van Oye zijn zoon (een toekomstig geneesheer!) na dit schooljaar thuis houden³³... Het is vrij moeilijk de concrete achtergrond scherp te zetten: veel verscheidens speelt tegelijk mee, – en hier komt het bewustzijn bij dat de dichter, met zijn mystiek-religieuze opvatting van de poëzie, zich als een teken van tegenpraak moest zien, hoe en waar dan ook.

f. De tweede paragraaf verenigt zeer veel: de eucharistische geest van de Confraternity, de liefde tot God en tot de mensen, de levensmoed, de poëzie. Die nieuwe harmonie was, in die weken en we vermeldden het reeds, de vitale vondst. Intussen wordt de bewuste eenheid met Van Oye (gemoedsleven, geloof, trouw, bestemming) hier ver doorgedreven, lichtelijk opgelegd.

g. Dát juist brengt de derde paragraaf aan: ook in de poëzie gaat Gezelle voor, en Van Oye mag nergens blijven steken!

h. De vierde paragraaf vereenzelvigd de poëzie met „Tobias' goeden engel Rafaël”: „Poësis-Engel Rafaël qui ducit et reducit”. De „Engel, geest der poëzij”, die in „Principium a Jesu” de heidense muse moest vervangen, werd inmiddels de bewaarengel (geleider, gever van kracht, genezer). Over de bewaarengel was al wel gedicht („Onze bewaarengel” bijvoorbeeld in 1856); doch hier wordt de engel-van-de-poëzie zelf Rafaël: bezielend en geleidend hoort de dichtkunst bij het hoogst-opgaande leven!

i. Dezelfde paragraaf geeft ons, in zijn tweede deel het meest,

32. Al. Walgrave, die de brief wellicht kende, lijkt méér af te weten van die „réalité de la vie” (*Het leven van Guido Gezelle, Vlaamschen priester en dichter* I (Amsterdam 1923), bl. 216. – Zie Westenbroek, *o.c.*, bl. 46-48. – Baur, die de onderlinge afzijdigheid tussen vader Van Oye en Gezelle kende, ziet er té zeer flamingantisme tegenover antiflamingantisme in (*Uit Gezelle's leven en werk*, bl. 198-199). Van Oye's brief van 23 oktober 1864 (meer dan zes jaar later) bewijst, dunkt ons, dát niet. Van het begin af liepen Gezelle's Vlaams-zijn en Van Oye's strijdbaar flamingantisme zo zeer uiteen, dat het tweede bijna een twistappel werd.

33. Wij leiden het af uit Gezelle's Franse brief aan Van Oye, op 21 en 22 juli 1858 (*Jubil.* Br. I, bl. 22-29). „... et vous vous laisserez tout à coup (dans 3 semaines) sevrer du sein de la douce Mère...” (bl. 26).

het zelfportret van de zwoegende (dichterlijk en anders), de beminnende, de strijdende en hopende, de mystiek opvoedende jonge leraar, in een kring en een wereld die hem niet altijd verstonden. Een doorgetrokken vergelijking met „t Laatste”, uit *GEDICHTEN, GEZANGEN EN GEBEDEN*³⁴, zou veel licht brengen.

j. Daar is ook een duidelijke verwantschap met het zeer bekende kleengedichtje, dat uit deze tijd kan zijn :

Brandt los, mijn hert, van al dat uw
gevluchte vlucht ombindt ;
brandt los van kot en ketens, nu
de wenende oge ontblind ;
brand los, mijn hert, 't is nu, 't is nu
dat de hemelvaart begint³⁵ !

k. De zinsnede van de laatste paragraaf, „peist op de bloem niet, maar op Hem die bloem en plante miek”, getuigt eens te meer van het exemplarisme waar Gezelle allerspontaanst in dacht en zag en leefde. Voorgoed was hij er door getekend...

... Wij kennen, van Van Oye's kant, geen precieze aanleiding tot dit opstel, tenzij (in hoever ?) de vader die de zoon thuis wilde. Evenmin weten wij hoe hij het ontving (zelfs of hij het ontving)³⁶ en wat hij in zich opnam. Wij weten alleen dat de leerling, ook na de scheiding der wegen, door de Meester bezielde bleef. Hoe anders ook door afstamming en temperament, hoezeer ook weerbarstig en (zou men zeggen) grillig-oppervlakkig, toch droeg het teergeliefde kind, zijn leven door, het idealiserende offerende hart van de beminde Vader mee. Wij zien niet goed hoe hij, zonder Gezelle, zo edel en schoon zou geworden zijn, zo gevend-trouw geleefd hebben.

*

Hun onderlinge verhouding had intussen haar beloop nog niet. Een kleine maand na deze brief zou de vraag van Van Oye's toekomst (priester of geneesheer) in al haar scherpte gesteld worden³⁷. Gezelle won daarbij de eerste manche, en de leerling begon, einde september, de retorica. „Dien avond en die roze” zou van dat jaar nog zijn, — „Ik misse u” van het begin van volgend jaar, wanneer de jongen geheel onverwacht was thuis gebleven, —

34. *Dundr.* I, 483-484.

35. *Dundr.* I, bl. 501.

36. Gezelle zou zijn tekst-voor-Van-Oye uiteindelijk voor zich bewaard hebben ! Maar wanneer hij aan Van Oye verbiedt zijn „Aan niemand” uit te geven, welke tekst bedoelt hij dan ?

37. De lange Franse brief (voetnoot 33) is een doordacht en absoluut pleidooi voor Van Oye's vermeende priesterroeping.

„Een bonke keerzen kind” van nóg later. De strubbelingen en de liefde, dán en lange jaren verder, vormen het verloop van deze aanvang ; zij belichten nog deze brief, achteraf dan, gelijk ook Gezelle's verwijdering uit Roeselare (in 1860) hem belicht. Daaruit blijkt dat we slechts een klein plekje hebben kunnen ontginnen, in een veel ruimer land gedeeltelijk nog braak.

24 oktober 1971.

Het groteske en het absurde in Dürrenmatts dramatisch werk

door

DR. L. LAMBERECHTS

Deze bijdrage over het dramatisch werk van Friedrich Dürrenmatt beoogt de evolutie van dit oeuvre, zoals ze zich tussen het eerste stuk *Es steht geschrieben* en het voorlopig laatste volledig creatieve drama *Der Meteor* voltrokken heeft, op wetenschappelijk gefundeerde wijze te vatten. Het uitgangspunt vormt een korte analyse van *Der Besuch der alten Dame* en een konfrontatie van de resultaten met de belangrijkste sekundairliteratuur, om langs deze weg dit werk niet alleen als structureel geheel en ideeëneenheid te fixeren, doch ook tot een duidelijk bepaalde en hanteerbare categorie te komen, die ons voornaamste doel zou helpen verwezenlijken. Dat verscheidene facetten van deze problematiek in het beperkte kader van deze bijdrage slechts in grove trekken of soms helemaal niet kunnen behandeld worden, hoef ik hier eigenlijk niet te beklemtonen.

Elke poging, om Dürrenmatts dramatisch werk in zijn geheel en in de afzonderlijke eenheid van elk stuk te karakteriseren, stuit onvermijdelijk op het probleem van de vermenging van en de wisselwerking tussen ernstige en komische aspecten. Dürrenmatt zelf bepaalde deze specifieke complexiteit en haar achtergronden op volgende wijze :

Die Tragödie setzt Schuld, Not, Mass, Übersicht, Verantwortung voraus. In der Wurstelei unseres Jahrhunderts, in diesem Kehraus der weissen Rasse, gibt es keine Schuldigen und auch keine Verantwortlichen mehr. Alle können nichts dafür und haben es nicht gewollt. Es geht wirklich ohne jeden. Alles wird mitgerissen und bleibt in irgendeinem Rechten hängen. Wir sind zu kollektiv schuldig, zu kollektiv gebettet in die Sünden unserer Väter und Vorväter. Wir sind nur noch Kindeskind. Das ist unser Pech, nicht unsere Schuld : Schuld gibt es nur noch als persönliche Leistung, als religiöse Tat. Uns kommt nur noch die Komödie bei. Unsere Welt hat ebenso zur Groteske geführt wie zur Atombombe, wie ja die apokalyptischen Bilder des Hieronymus Bosch auch grotesk sind. Doch das Groteske ist nur ein sinnlicher Ausdruck, ein sinnliches Paradox, die Gestalt nämlich einer Ungestalt, das Gesicht einer gesichtslosen Welt, und genau so wie unser Denken ohne den

Begriff des Paradoxen nicht mehr auszukommen scheint, so auch die Kunst, unsere Welt, die nur noch ist, weil die Atombombe existiert: aus Furcht vor ihr.

Doch is das Tragische immer noch möglich, auch wenn die reine Tragödie nicht mehr möglich ist. Wir können das Tragische aus der Komödie heraus erzielen, hervorbringen als einen schrecklichen Moment, als einen sich öffnenden Abgrund, so sind ja schon viele Tragödien Shakespeares Komödien, aus denen heraus das Tragische aufsteigt¹.

Komedie, groteske, tragiek vanuit de komedie – dus het tragikomische – zijn de begrippen, die hier centraal gesteld worden en die de wetenschappelijke benadering van dit werk tot hiertoe hebben bepaald. Het gaat echter niet op, deze categorieën willekeurig met elkaar te verwisselen, daarenboven is het noodzakelijk, de inhoud van deze begrippen eerst vast te leggen. Daarbij kan hier de komedie buiten beschouwing gelaten worden, omdat Dürrenmatt zelf dit genre enerzijds vanuit het tragikomische evalueert, anderzijds, zoals de ondertitels van zijn drama's bewijzen, zeer ruim opvat.

Karl Guthke ziet de konstellatie van de tragikomedie als genre en specifieke structuur als een integratieve wisselwerking – in de zin van contrast en verbinding – tussen situatie en persoon, die zich op inkongruente wijze uit². Deze onderlinge ongelijkvormigheid van figuur en omgeving kan op twee fundamentele wijzen tot stand komen, namelijk door de tegenstellingen, die uit de konfrontatie van een komische figuur met een tragische wereld of uit die van een tragische figuur met een komische wereld ontstaan³. Niet de opeenvolging, doch wel de innige en konstitutieve versmelting van komiek en tragiek maakt zulke werken tot tragikomedies. Het eerste geval ziet Guthke verwezenlijkt in Lenz' stukken (*Der Hofmeister*, *Die Soldaten*)⁴, het tweede in Dürrenmatts *Besuch der alten Dame*, een werk, dat hij als het voorlopige hoogtepunt in de geschiedenis van de moderne Duitstalige tragikomedie waardeert⁵.

De drama's voor *Der Besuch der alten Dame*, namelijk *Es steht*

1. F. Dürrenmatt, *Theater-Schriften und Reden*, Zürich (: Arche), 1966, p. 122-3. Voor het eerst in: F. D., *Theaterprobleme*, Zürich (: Arche), 1955, p. 47-8.

2. K. S. Guthke, *Geschichte und Poetik der deutschen Tragikomödie*, Göttingen (: Vandenhoeck & Ruprecht), 1961, p. 14: „das Komische oder Ironische ist in der Tragödie nur eins der Mittel zur Steigerung des Tragischen, das Tragische in der Komödie nur eins der Mittel zur Steigerung des Komischen. Greifen aber... beide Steigerungsrichtungen integrativ ineinander, so haben wir das komplex-einheitliche Phänomen des Tragikomischen vor uns, nicht Tragik und Komik, sondern Tragikomik, in der das Tragische und das Komische als gegenseitige Bedingungen ihrer selbst identisch sind.“

3. *Ibid.*, p. 69.

4. *Ibid.*

5. *Ibid.*, p. 379.

geschrieben, *Der Blinde*, *Romulus der Grosse*, *Die Ehe des Herrn Mississippi* en *Ein Engel kommt nach Babylon* ziet Guthke als voorbereidingen tot de tragikomedie, zonder dat deze stukken echter tot dit genre behoren⁶. De andere werken – *Frank V.*, *Die Physiker* en *Der Meteor* – kon hij, gezien het jaar van uitgave van zijn studie, niet behandelen⁷. Volgens Guthke wonen we in *Der Besuch der alten Dame* de verdere evolutie van de beide fundamentele elementen bij – persoon en situatie –, wier tragikomische verhouding bij het begin slechts in kiem aanwezig is, doch door een zelfde agens of katalysator – namelijk het bezoek van de oude dame aan de kleine stad Gullen – zo ontwikkeld wordt, dat beide polen het stuk konstitutief bepalen: de steeds intensievere wisselwerking tussen komische situatie en omgeving – Gullen – en tragische persoon – Ill, het slachtoffer van de oude dame.

In dit drama eist de titelfiguur Claire Zachanassian in ruil voor haar financiële hulpverlening aan het stadje de dood van Ill, haar vroegere minnaar. Gullen kan deze steun best gebruiken, omdat Claire het door allerlei manipulaties economisch ten gronde heeft gericht. Ill legde heel lang geleden een valse getuigenis af, ten gevolge waarvan Claire verplicht werd, als jong meisje met schande overladen het stadje te verlaten. Nu ze als zeer oude en zeer rijke dame de inwoners met haar eis konfronteert, weigeren aanvankelijk allen uit naam van de menselijkheid, – doch de gelddemon beheerst hen meer en meer en tenslotte wordt Ill veroordeeld en terechtgesteld.

In funktie van Guthkes begrip van de tragikomedie moet de vraag gesteld worden, of het integratief samengaan van tragische en komische elementen hier mogelijk is. Wel is het zo, dat verschillende wezenlijke aspecten op een voor het stuk konstitutieve wijze versmolten worden: terwijl Claire haar geld gebruikt, om haar opvatting over de rechtvaardigheid te verwezenlijken, wordt de rechtvaardigheid voor de inwoners van Gullen juist een middel, om geld te verwerven⁸. Het fundamentele probleem luidt hier echter, of juist in deze konstellatie nog tragische en komische elementen op zichzelf, dus als oorspronkelijk gescheiden categorieën, die pas in een tweede fase integratief op elkaar inwerken, kunnen optreden. Beperken we ons vooreerst tot de pool van de

6. *Ibid.*, p. 381-2.

7. Dürrenmatts stuk *Herkules und der Stall des Augias*, oorspronkelijk een luisterspel, waarin Herkules' heldendaad gepersifleerd wordt, laten we in deze studie buiten beschouwing.

8. Vgl. ook K. Pestalozzi, Friedrich Dürrenmatt, in: *Deutsche Literatur im 20. Jahrhundert*, begr. v. H. Friedmann u. O. Mann, hrsg. v. O. Mann u. W. Rothe, Bd. II: *Gestalten*, Bern, München (: Francke), 1967⁵ (1954¹), p. 396.

tragische persoon, waarvoor enkel Ill in aanmerking kan komen. Geenszins kan de eis tot gerechtigheid van de oude dame Ills tragiek bepalen: haar schijnbare rechtvaardigheid leidt slechts tot onrechtvaardigheid, tot een blinde wraak, die enkel door twijfelachtige manipulaties gerealiseerd wordt. Bovendien treft niet zozeer Ill schuld, dan wel de gemeenschap, die er niet voor terug deinsde, een weerloos meisje te verbannen. Is er op deze wijze geen schuld aanwezig in de betekenis, die dit begrip voor het tragische bezit⁹, zo stempelen ook de middelen, die Claire gebruikt, haar rechtvaardigheidseis tot een parodie van werkelijke gerechtigheid. Parodie en tragiek zijn echter twee begrippen, die elkaar uitsluiten.

De persoon van Ill is geenszins zo gekoncipieerd, dat hij tot een tragische held zou kunnen uitgroeien¹⁰. Niet alleen betekent zijn terechtstelling geen tragische heldendood, doch eerder de parodie ervan – B. Allemann wijst juist op Ills terechtstelling als „einerseits zu banal, anderseits zu phantastisch”¹¹ in de kontekst van de onmogelijk geworden tragedie –, daarenboven krijgt dit probleem slechts dan zijn adequate dimensie, wanneer we het uit het perspectief van de waarden bekijken, die het tragische aspekt van het wereldbeeld zouden kunnen bepalen. Onmiddellijk valt het op, dat de twee fundamentele waarden, vrijheid en rechtvaardigheid, slechts in parodistische breking kunnen naar voren komen¹². Deze fundamentele breking verhindert hun relevantie met betrekking tot een tragisch gefundeerde zinmogelijkheid. De zedelijke beslissing is vanuit dit gezichtspunt niet langer mogelijk. Dit gaat echter hand in hand met een ander fundamenteel aspekt, dat tot

9. K. Pestalozzi, *o.c.*, p. 397 komt in een religieus geïnspireerde interpretatie (Dürrenmatt als „nachchristlicher Dichter”) weliswaar tot een begrip van schuld (Ill „vermag durch alle Perversionen der weltlichen die göttliche Gerechtigkeit zu spüren, die Strafe und Gnade zugleich ist”), dat echter niet aan de hand van de tekst zelf kan gestaafd worden. Pestalozzi benadert Dürrenmatts oeuvre hoofdzakelijk vanuit een soort negatieve theologie, die op de interpretatie van het proza van de jonge Dürrenmatt teruggaat.

10. F. Dürrenmatt, *Theater-Schriften und Reden, o.c.*, p. 182 heeft Ill weliswaar een „held” genoemd („Ist Claire Zachanassian unbewegt, eine Heldin von Anfang an, so wird ihr alter Geliebter erst zum Helden”), toch zou het verkeerd zijn, het bedoelde begrip hier in de betekenis, die het in het kader van de tragedie heeft, op te vatten. Juist voor dit stuk is Dürrenmatts bij het begin geciteerde uitspraak over de kollektieve schuld, die het begrip held opheft, meer dan ooit van toepassing. Vgl. ook onze verdere analyse.

11. B. Allemann, Es steht geschrieben, in: *Das deutsche Drama. Interpretationen*, Bd. 2, hrsg. v. B. v. Wiese, Düsseldorf (: Bagel), 1968, p. 434.

12. K. S. Guthke, *o.c.*, p. 389 heeft zelf de wisselwerking tussen de „übertriebene Gerechtigkeitsforderung” en de parodie van de „menschliche Freiheit” zeer duidelijk geanalyseerd; deze beide polen en hun verhouding poogt hij evenwel als „tragikomische Ironie” te vatten. – A. Heidsieck, *Das Grotteske und das Absurde im modernen Drama*, Stuttgart (: Kohlhammer), 1968, p. 89-90 spreekt in deze samenvatting over „die hohnvolle Travestie einer wirklich tragischen Idee”.

de diepste kern van deze problematiek kan doordringen : in de kontekst van het mechanisme, van de anonimiteit, die dit stuk bepaalt, wordt elke zedelijke beslissing in haar parodistisch tegenbeeld verdraaid. Reeds bij een andere gelegenheid wees ik erop, welke processus van sociologische oorsprong de eigenlijke immanente drijfveer van dit stuk vormt¹³ : de steeds meer groeiende vervreemding tussen de mensen en de werkelijke waarden, de economisch-sociaal gefundeerde mediatie, die de positieve verhouding tussen de polen verbreekt en tenslotte tot zelfvervreemding leidt. Eens Claire het stadje met haar eis bekendmaakt, zet zich deze processus in het stuk steeds dwingender door, groeit tot een drijvende en bepalende kracht uit, die in haar mechanisch voortschrijden elke vorm van vrijheid en rechtvaardigheid opheft. De betekenis van dit proces is tweevoudig : niet alleen kan zich Ill in deze omstandigheden onmogelijk tot een tragische held opwerpen, de situatie, waarin de inwoners van het stadje zich bevinden, is bovendien geenszins enkel maar komisch. Veel meer bevat elk aspekt afzonderlijk een mengsel van komische en huiveringwekkende elementen : juist zulke complexe verbinding behoort echter tot het wezen van het groteske, niet van het tragikomische.

* * *

Kayser had in de inleiding tot zijn studie over het groteske beide categorieën – het groteske en het tragikomische – niet van elkaar gescheiden¹⁴, dit hangt met zijn wel wat te ruim opgevat begrip van het groteske samen. Recentere onderzoekingen hebben echter – steeds op Kayzers grote verdiensten steunend – het groteske als een relatief scherp afgegrensde, als een specifiek fixeerbare esthetische categorie kunnen bepalen. Vooraleer we Dürrenmatts dramatisch oeuvre met behulp van het groteske pogen te vatten, weze vooraf beknopt op de problematiek gewezen, waarmee soortgelijke studies telkens hebben af te rekenen. Steeds dreigt immers het gevaar van een cirkelredenering, die in haar oorsprong bovendien niet altijd van een zeker subjektivisme vrij te pleiten is. Als uitgangspunt om het wezen van het groteske te onderzoeken kiest men juist werken, die men in de apperceptie

13. L. Lamberechts, „Aspecten van Dürrenmatts dramatisch werk”, *De Vlaamse Gids* 54, 1970, Nr. 10, p. 47-51 (vooral p. 50-51).

14. W. Kayser, *Das Groteske*. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung, Oldenburg (: G. Staling), 1957, p. 11 : „Die Kunst der Gegenwart zeigt eine Affinität zum Grotesken wie vielleicht keine andere Epoche. Namen aufzuführen kann gar nicht versucht werden ; Romane und Erzählungen sind voll davon, Strömungen in der Malerei bekennen es in ihren Programmen ausdrücklich, und ein Dramatiker vom Range Dürrenmatts sieht als einzig legitime Form der Gegenwart die tragische Komödie, die Tragikomödie, d.h. die Groteske.”

als grotesk waarneemt, om nadien in deze werken zelf de bevestiging van de naar voren gebrachte thesen te vinden. Daartegenover stellen we onze vergelijking van Dürrenmatts *Besuch der alten Dame* met het tragikomische, die ex negativo naar het groteske verwees. Als positieve benadering kan de volgende konfrontatie van Dürrenmatts stuk met een begrip van het groteske beschouwd worden, dat zeker niet in de eerste plaats aan de hand van dit werk vastgelegd werd.

De meeste studies over het groteske onderscheiden drie componenten, die voor deze categorie bepalend zijn: de scheppingsdaad, die met de ingesteldheid van de auteur hand in hand gaat, het werk zelf en de apperceptie door het publiek¹⁵, waarbij het groteske als een erkenningsmodus, die uit een specifieke ontmoeting met de wereld resulteert, wordt gezien¹⁶. Opdat de wisselwerking tussen de drie componenten: auteur - werk - publiek op die specifieke wijze, die het groteske vereist, zou kunnen plaatsvinden, is het noodzakelijk, dat het werk zelf de elementen, die zulke wereldvisie openbaren en overdragen, als affekten bezit, en dat een specifieke structuur de wisselwerking mogelijk maakt. Vanuit dit perspectief bekeken, betekent het groteske op literatuurwetenschappelijk vlak niet alleen een esthetische categorie, doch ook een welbepaalde structuur.

Hebben we zo de structuur van het werk voor het probleem van het groteske centraal geplaatst, dan wordt het duidelijk, dat de vastlegging van de groteske konstellatie in een welbepaald stuk zich in de eerste plaats moet richten naar wezenlijke kwalitatieve elementen, en niet zozeer naar een kwantitatieve opeenstapeling van sekundaire aspecten. Anders dan R. Grimm¹⁷ en V. Sander¹⁸ zoeken we het wezenlijke dus niet in de overgang van een opeenstapeling van enkele elementen naar een te veronderstellen specifieke grondstructuur, doch richten we ons onmiddellijk naar de hoofdproblematiek. Met Pietzcker zien we het centrale aspect van het groteske in de verhouding tussen een verwachting en de ontuchtering, omdat deze verwachting geen realiteit blijkt te zijn. Het groteske verwekt inderdaad de verwachting, dat een

15. Vgl. vooral C. Pietzcker, „Das Groteske“, *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 45, 1971, Nr. 2, p. 201. – Reeds W. Kayser, *o.c.*, p. 194 betoogde: „Dass 'grotesk' in die drei Bereiche zielt: den Schaffensvorgang, das Werk und die Aufnahme, ist sinnvoll und sachentsprechend und deutet an, dass der Begriff das Zeug zu einem ästhetischen Grundbegriff in sich hat.“

16. Vgl. A. Heidsieck, *o.c.*, p. 17 en C. Pietzcker, *o.c.*, p. 199.

17. R. Grimm, *Parodie und Groteske bei Friedrich Dürrenmatt*, in: R. G., *Strukturen. Essays zur deutschen Literatur*, Göttingen (: Sachse & Pohl), 1963, p. 44-72.

18. V. Sander, „Form und Groteske“, *Germanisch-Romanische Monatschrift* 45 (NF.: 14), 1964, p. 303-311.

waarde of toestand op een reeds bekende en aanvaardbare wijze zou geïnterpreteerd worden, het groteske ontnuchtert echter deze verwachting, omdat de interpretatie niet gebeurt en er geen verdere poging tot een adekwate verklaring van de zin ondernomen wordt¹⁹. Deze visie op het groteske dekt zich geenszins met hetgeen Dürrenmatt zelf met dit woord wenst uit te drukken: uit het citaat, dat we bij het begin in extenso weergaven, blijkt, dat de auteur eerder een logisch paradoks bedoelt, waardoor hij slechts één aspect van het groteske vat. In overeenstemming met Dürrenmatts woorden poogden enkele studies het groteske in zijn dramatisch werk te onderzoeken²⁰, zonder echter de vraag naar de verwachtingshorizont en de waardenkonstellatie, die volgens Pietzcker²¹ de relevante probleemstellingen vormen, te beantwoorden. Juist deze leemte pogen we hier te vullen, door vooreerst Pietzckers begrip van het groteske met Dürrenmatts *Besuch der alten Dame* te konfronteren, om zo de fundamentele aard van Dürrenmatts werk en de evolutie naar het absurde te fixeren.

De waarden, die in dit stuk de verwachtingshorizont bepalen – namelijk vrijheid en rechtvaardigheid – behoren op zichzelf geenszins tot de sfeer van het fantastische. Deze faktor van het normale – van hetgeen we gewoon zijn en tot onze denkwereld behoort – is een noodzakelijke voorwaarde voor het groteske, wil de verwachtingshorizont kunnen ontstaan en zo zijn vernietiging mogelijk worden²². Centraal in *Der Besuch* staat de opheffing van de waarden, die het publiek wenst bevestigd te zien. De gerechtigheid evolueert tot een dodelijke parodie van de rechtvaardigheid, tot de maximale dimensie van het tegenbegrip; een zelfde processus vernietigt de waarde van de vrijheid. In het middelpunt staan daarbij geen metafysische overwegingen, doch de konkrete steunpunten van een levensvisie, die zich hier door de onthulling als afhankelijk van reële maatschappelijke toestanden, van een sociologisch fixeerbare evolutie uitwijzen.

In zijn studie over het groteske en het absurde in het moderne drama legt Heidsieck het verband tussen het groteske beeld van de wereld en het beeld van een groteske wereld²³: het groteske

19. Vgl. C. Pietzcker, *o.c.*, p. 199: „Das Groteske ist die Struktur, in der die Erwartung, ein Sachverhalt werde in einer bereits bekannten Weise gedeutet, enttäuscht wird, ohne dass eine weitere, angemessene Deutungsweise bereitsteht.“

20. E. E. Reed, „Dürrenmatts 'Besuch der alten Dame': A Study in the Grotesque“, *Monatshefte für deutschen Unterricht, deutsche Sprache und Literatur*, 1961, Nr. 53, p. 9-21 en W. Oberle, Grundsätzliches zum Werk Dürrenmatts, in: *Der unbequeme Dürrenmatt*, Basel, Stuttgart (: Basilius Presse), 1962 (= Theater unserer Zeit, Bd. 4), p. 9-29.

21. C. Pietzcker, *o.c.*, p. 199.

22. Vgl. idem, p. 199 en 204-5.

23. A. Heidsieck, *o.c.*, p. 15.

als structuur stemt met een specifieke toestand van de wereld overeen, namelijk die, waarin de mens, op welke wijze ook, als mis-vormd („entstellt”) verschijnt²⁴. In dit verband moet beklemtoond worden, dat juist die specifieke verhouding tussen mens en werkelijkheid, die het wereldbeeld bepaalt, bij Dürrenmatt dat beeld van de wereld betekent, waarin het individu van de werkelijke waarden vervreemd is. Onze gegeven analyse van *Der Besuch* beaamt in die zin de groteske structuur van dit werk, dat hier juist de vervreemding als centrale movens van het groteske funktioneert.

Rekening houdend met deze noodzakelijke voorwaarden is het echter de enge versmelting van lachen en huiveren, die aan deze wereldtoestand en dit waardenbeeld ontspringt, die van de gegeven structuur een zuiver groteske konstellatie maakt. Ontbreekt deze integratieve versmelting, dan blijft de weg naar andere structuren nog steeds open²⁵. De gemeenschappelijke wortel van beide affekten vormt steeds de reeds besproken aanval op of de desillusionering van de gevestigde waarden, die beide de door de verwachtingshorizont opgerichte wereldoriëntatie vernietigen. Zo bewerkstelligt Dürrenmatts opheffing van de waarden, die ons vertrouwd zijn, het lachen van hen, die het holle van deze begrippen in de getoonde maatschappelijke structuur inzien, tegelijkertijd huivert de toeschouwer echter, omdat hij zich plots beroofd voelt van het houvast, dat deze waarden voor hem betekenden. De anarchistische komponente, die met het lachen gegeven is²⁶, wordt zo met een existentiële worp verbonden, beide leiden samen naar die categorie, die voor Dürrenmatts werk een grote betekenis heeft: de onbehaaglijkheid. Deze onbehaaglijkheid, die als affekt ook Dürrenmatts publiek beheerst, kan slechts dan ontstaan, indien de specifieke toestand van het groteske door het werk zelf als algemene regel wordt getoond²⁷: de structuur van het drama maakt aanspraak op model-functie.

Deze model-functie, die bij Dürrenmatt met de aantoonbare sociologische en tijdskritische achtergrond samenhangt en – algemeen bekeken – de structurele voorwaarde voor de overdracht van dramarealiteit naar werkelijke realiteit vormt, wijst erop, dat het groteske geen fantastisch of surrealistisch, doch wel een realistisch vormprincipe is²⁸. De versmelting van lachen en huiveren in

24. *Id.*, p. 17. – Vgl. ook C. Pietzcker, *o.c.*, p. 201.

25. Reeds W. Kayser, *o.c.*, p. 199 en 201, R. Grimm, *o.c.*, p. 71 en C. Pietzcker, *o.c.*, p. 208-9 hebben dit, weliswaar met onderling verschillende aksenten, beklemtoond.

26. Vgl. C. Pietzcker, *o.c.*, p. 208.

27. Vgl. A. Heidsieck, *o.c.*, p. 20.

28. Vgl. ook A. Heidsieck, *o.c.*, p. 13 en 33 en C. Pietzcker, *o.c.*, p. 210.

dezelfde oorsprong is echter slechts mogelijk, indien het om een extreem geval gaat, dat enkel in het werk als gewoon getoond wordt. Deze verhouding, die juist het tegenbeeld van Brechts teaterpraxis betekent²⁹, heeft dezelfde uitwerking: de vervreemding van de realiteit, waarin de toeschouwer leeft. Juist deze vervreemding maakt het echter mogelijk, de extreme toestand van de werkelijkheid naar zijn verdere mogelijke uitbreiding te bevragen: in de apperceptie van het ongewone, dat het aanvankelijk gegeven normale vervreemdt, ligt de mogelijkheid tot tendens. Hieruit volgt, dat het fantastische slechts dan zijn plaats heeft in de structuur van het groteske, wanneer het het als normaal aanvaarde opheft, met lachen en huiveren vervreemdt en op deze wijze een realiteit onthult.

Het stadje Gullen uit Dürrenmatts stuk staat als model voor die vorm van maatschappelijke organisatie, waar de mens door de mediërende functie van het geld van de werkelijke waarden gescheiden wordt. De groteske wereld, die hier op het toneel gebracht wordt, stemt in die zin met de werkelijke toestand van de realiteit overeen, dat wat als gewoon en normaal in het groteske werk verschijnt, de spiegeling is van extreme toestanden in de buiten-esthetische sfeer: deze laatste zijn de uiterste gevolgen van een werkelijk bestaande toestand. Het model vervreemdt de realiteit, om haar beter te kunnen doorgronden. Hoe deze konstellatie met de fundamentele affekten van lachen en huiveren hand in hand gaat, bespraken we reeds vroeger.

* * *

Dürrenmatts dramatisch werk tot *Der Besuch der alten Dame* vertoont een steeds intensievere evolutie naar de specifieke structuur van het groteske. Als relevante categorie staat daarbij de verhouding van de moedige mens tot de hem omringende wereld centraal. Dürrenmatt zelf noemde het op het toneel brengen van de moedige mens één van zijn belangrijkste doelen³⁰. Reeds in zijn eerste drama, *Es steht geschrieben*, inkarneert Knipperdollinck zulke figuur. Onmiddellijk wordt het duidelijk met welke dilemma's, die de wereld hem stelt, hij af te rekenen heeft. Hij wil het goede doen, ontslaat de bisschop van zijn schulden, doch financiert zo het leger, dat deze tegen de wederdopers, waartoe Knipper-

29. Vgl. B. Brecht, *Gesammelte Werke in 20 Bänden*, Frankfurt, (: Suhrkamp), 1967, Bd. 16, S. 610: „... so macht die Verfremdung das alltägliche besonders“ (Der Messingkauf : Die dritte Nacht : Der V-Effekt).

30. F. Dürrenmatt, *Theater-Schriften und Reden, o.c.*, p. 123: „Es ist immer noch möglich, den mutigen Menschen zu zeigen. Dies ist denn auch eines meiner Hauptanliegen.“

dollinck behoort, in het veld brengt. Hij doet vrijwillig afstand van zijn machtige positie, zo geeft hij Bockelson echter de gelegenheid, nog meer kwaad aan te richten. Wanneer hij zijn geld onder zijn geloofsgenoten werpt, neemt niemand hem nog ernstig op³¹. Deze groteske, lachwekkende en huiveringwekkende aspecten vinden hun evenbeeld in de toestand, waarin zich de getoonde maatschappij bevindt. Beda Allemann wijst erop, dat de wederdopersgemeenschap zich in dit stuk – zoals ook tijdens de historische gebeurtenissen in de jaren 1534-35 te Münster – geestelijk en grotendeels ook materieel van de rest van de wereld afzondert. Juist hierdoor wordt het doorbreken van de konventies, dat Dürrenmatt hier op het toneel brengt, noodzakelijk³². Deze breuk en afzondering kan echter geen oplossing bieden: de mediatie beheerst ook deze maatschappelijke structuur tot in haar diepste kern. De wederdopers vervreemden op hun beurt van de zelf gestelde waarden en leven in een zelfde gealiënerde toestand als hun belegeraars³³. Alle aspecten van het groteske zijn reeds in dit stuk aanwezig³⁴.

De blinde hertog uit *Der Blinde*, de titelfiguur van *Romulus der Grosse*, Graf Übelohe en de bedelaar Akki uit *Die Ehe des Herrn Mississippi* en *Ein Engel kommt nach Babylon* zijn evenals Knipperdollinck moedige individuen, die met hun omgeving op groteske wijze gekonfronteerd worden, waarbij de structuur van het groteske in gelijke mate aan beide polen ontspringt. Grotesk

31. Voor Knipperdollincks problematiek in dit verband: vgl. ook A. Arnold, *Friedrich Dürrenmatt*, Berlin (: Colloquium), 1969 (Köpfe des XX. Jahrhunderts, Bd. 57), p. 25.

32. B. Allemann, *o.c.*, p. 429. – Het dramatisch meesterschap, dat Dürrenmatt hier in zijn eerste stuk ontplooit, verschijnt pas in zijn volle omvang, wanneer men bedenkt, dat niemand minder dan de rijpe Hauptmann zich jarenlang tevergeefs heeft ingespannen, de wederdopersstof dramatisch te verwerken. (vgl. hierover: W. Bungies, *Gerhart Hauptmanns nachgelassene dramatische Fragmente „Die Wiedersäufer“*. Beiträge zum Verständnis seines dichterischen Schaffens, Bonn (: Bouvier), 1971 (Abhandlungen zur Kunst-, Musik- und Literaturwissenschaft, Bd. 108). Juist het groteske liet Dürrenmatt toe, deze uitgebreide en complexe stof adequaat te verwerken. De groteske structuur uit zich bij hem ook in de parodie. Weliswaar kan de functie van het parodistisch element in het kader van deze bijdrage niet systematisch behandeld worden, toch mag het nuttig zijn, in dit verband op een fundamentele opmerking van B. Allemann (*o.c.*, p. 424-5) te wijzen: „Was Nietzsche mit seinem parodistischen Einsatz der Bibelsprache in 'Also sprach Zarathustra' nicht gelungen ist, Dürrenmatt erreicht es scheinbar mühelos: den vollkommenen spielerischen Gebrauch des Luther-Deutsch“.

33. Bijzonder duidelijk uit zich de mediatie bij de belegeraars in het sociologisch fixeerbare rolconflict, dat de bisschop innerlijk verscheurt (vgl. L. Lamberechts, *o.c.*, p. 49). De gealiënerde toestand van de wederdopers blijkt in de eerste plaats uit de verhouding tussen Knipperdollinck en zijn geloofsgenoten.

34. Ook K. Pestalozzi, *o.c.*, p. 388-9 ziet in *Es steht geschrieben* de kiemen van Dürrenmatts verdere ontwikkeling aanwezig, dit weliswaar in het kader van zijn specifiek theologisch gerichte interpretatie van Dürrenmatt als „nachchristlicher Dichter“.

wordt de existentiële hulpeloosheid van de blinde hertog door het tegenspel van de stadhouder Ponte, die hem als exponent van de wereld innerlijk wil vernietigen. Wanneer Ponte hem een lichtekooi als gravin en abdis voorstelt, en de hertog daarop de wens uit, zijn dochter moge worden zoals de persoon, met wie hij meent te spreken, dan moet het lachen, dat door de dubbelzinnige situatie en woorden ontstaat, voor het huiveren wijken. Juist deze verhouding tot de werkelijkheid beheerst het hele stuk: de blinde hertog moet wel geloven, wat de anderen hem voorliegen. Ponte insceneert verschrikkelijke taferelen, opdat de blinde de reële toestand zou begrijpen. Enkel voor de hertog zijn ze werkelijkheid, deze klampt zich echter vast aan zijn geloof in de mens en in de rechtvaardigheid. De realiteit is hier van zichzelf vervreemd, de woorden, die voor de hertog existentiële betekenis hebben, worden als schijn onthuld, de werkelijkheid is echter niet bij machte, een ander houvast of zedelijk richtsnoer te bieden.

De problematiek van de moedige mens in een door de mediatie beheerste wereld betekent het fundamentele dramatische gegeven voor alle werken tot *Der Besuch der alten Dame*. Hier kunnen we slechts de algemene trekken analyseren, we hopen echter binnenkort dit probleem op een andere plaats uitvoeriger te behandelen. Duidelijk blijkt het, dat de groteske structuur van de bedoelde drama's steeds op een realistisch gegeven berust, dat in een extreme toespitsing, die echter niet minder werkelijkheidsgetrouw hoeft te zijn, de maatschappij en haar protagonisten als volkomen vervreemd van de werkelijke waarden toont en op deze wijze – we beklemtoonden het reeds – sociologisch fixeerbaar is.

Bepalend voor deze structuur is echter ook, dat de categorie der onbehaaglijkheid zich nooit tot het absurde uitbreidt, tot de idee van het zinloze in het algemeen. Juist het contrast tussen de verwachtingshorizont en de opheffing van de betrokken waarden – waarbij beide polen in de brede zin van het episch teater, dat niet met Brechts dialektische dramavorm samenvalt, even belangrijk zijn – verhindert de evolutie van het groteske naar het absurde. Zo bezitten de vergeefse pogingen van de moedige mens in deze konstellatie van het groteske juist die betekenis, dat ze als individuele initiatieven tegenover en tegen de maatschappij een actie of houding betekenen, die – steeds op het individuele vlak – niet a priori zinloos is. Juist door de macht, die als eksponent van de wereld de enkeling belaagt, bekomt zijn handelen, waarmee hij niet overwinnen kan, een positieve betekenis. Evenmin zoals het groteske een ontkenning is van de waarden in het algemeen, zo wordt ook hier de vraag naar de individuele zin van het handelen niet negatief beantwoord.

Romulus' einde is grotesk: zijn inspanningen, het imperium romanum ten gronde te richten, worden door het toekomstperspectief op het komende Germaanse rijk nutteloos gemaakt. Het ene systeem zal door het andere, dat gelijkwaardig is, afgelost worden. Toch brengt juist de konstellatie van Romulus en de Germaanse vorst Odoaker aan het licht, dat een vernietiging van het systeem, een opheffing van de vervreemding, in extreme gevallen mogelijk blijft; het voorlopig sukses van Romulus bewijst dit. Ook het handelen van Übelohe, Akki en Ill is niet tevergeefs: op individueel-existentieel vlak hebben hun daden zin, betekenen ze – en dit geldt ook voor Knipperdöllinck, de blinde hertog en Romulus – op steeds verschillende wijze zinvolle pogingen, om tegenover de wereld, waarmee ze gekonfronteerd worden, stand te houden³⁵.

* * *

De positieve waardering van het individu en zijn handelen is in een stuk, dat door de bewustzijnsinhoud van het absurde als idee beheerst wordt, niet langer mogelijk. W. Kayser kon nog menen, dat het groteske een spel met het absurde was en geen wezenlijk verschil tussen de kunstwerken, die door het groteske of het absurde werden bepaald, aanvaardden³⁶. Met de verdere differentiëring en het vastleggen van het begrip van het groteske bij Heidsieck³⁷ en Pietzcker³⁸ werden beide begrippen – het groteske en het absurde – echter duidelijk van elkaar gescheiden. Het bevrijdende aspekt van het groteske is bij het absurde niet langer mogelijk, de realistische achtergrond verliest aan betekenis ten gunste van de vraag naar de zin in het algemeen, waarbij het antwoord het zinloze als volledig en onontkoombaar bevestigt. Kenmerkend voor de stukken na *Der Besuch der alten Dame* is nu juist, dat de idee zich niet langer tot de konstellatie van het groteske beperkt, doch dat de opheffing der waarden een absurd grondgevoel veroorzaakt. Ook het individuele handelen is nu voor de enkeling zinloos geworden³⁹. Naar deze verschuiving, die de fundamentele cesuur tussen de twee verschillende periodes van

35. Vgl. voor de problematiek van de moedige mens ook: H. P. Madler, „Dürrenmatts Konzeption des mutigen Menschen. Eine Untersuchung der Bühnenwerke Friedrich Dürrenmatts unter besonderer Berücksichtigung des 'Blinden'“, *Schweizer Rundschau*, 68, 1970, H. 5, p. 314-25.

36. Vgl. W. Kayser, *o.c.*, p. 198 („Das Groteske is die entfremdete Welt“), 199 („Die verfremdete Welt erlaubt uns keine Orientierung, sie erscheint als absurd“) en 202 („die Gestaltungen des Grotesken sind ein Spiel mit dem Absurden“).

37. Vgl. vooral A. Heidsieck, *o.c.*, p. 13, 37 e.v., 110.

38. Vgl. vooral C. Pietzcker, *o.c.*, p. 202 e.v., 207-8.

39. E. Broch-Sulzer, *Friedrich Dürrenmatt*, Stationen seines Werkes, Zürich (: Arche), 1964, p. 96 spreekt over Dürrenmatts radikaal verwerpen van het absurde: dit geldt echter slechts voor de drama's tot en met *Der Besuch der alten Dame*. In navolging van W. Kayser noemt J. Strelka het absurde „die gehaltliche Seite der

Dürrenmatts dramatisch werk kenschetst, verwees de auteur zelf, wanneer hij naar aanleiding van *Frank V.* schreef: „mijn dramatisch werk is van het denken over de wereld naar het denken van werelden overgegaan”⁴⁰. Bij het denken over de wereld verwierf het handelen van het individu steeds een zin, al was het ook een groteske -, bij het denken van werelden verliest de enkeling echter elk zinvol belang, omdat zijn handelen irrelevant en zinloos wordt.

In *Frank V.* staat een gangsterbank als model voor de hedendaagse staat (dixit Dürrenmatt) en mogelijke menselijke betrekkingen in het middelpunt der handeling. Het stuk toont nu juist de overgang van de toestand van menselijke zwakheid - weze het ook die paradoxale van gangsters - naar een toestand van economisch efficiënte eerlijkheid, waarbij de mens tot een onzelfstandig onderdeel van een groots opgezette, machinale processus gedegradeerd wordt⁴¹. Deze *reductio ad machinam*, deze volledige depersonalisering vernietigt elke individuele vrijheid, waardigheid, mogelijkheid tot handelen. Het beheer van de gangsters, die de bank in handen hebben, wordt tot kinderspel, wanneer de jonge generatie het bedrijf overneemt en - steunend op volkomen eerlijkheid in overeenstemming met de heersende economische wetten - de mens van elke persoonlijke waardigheid en betekenis berooft. Het bestaan zelf is hier absurd. Als Ottilie op het einde niettegenstaande alles als moedige mens wil handelen en het jarenlang gepleegde bedrog aan het staatshoofd bekent, antwoordt deze:

„Mein altes Schätzchen, komm, nimm's nicht so schwer
Was du gestanden, ist zwar schlimm, allein
Seh ich genauer hin, ist's kein Malheur.”

Hij wil de waarheid niet zien, omdat ze de samenhang der dingen, zoals die voor deze specifieke ordening van wereld en maatschappij noodzakelijk is, zou vernietigen. Daarom heeft hij ook onmiddellijk een verontschuldiging bij de hand:

formalen Verzerrung zur Grotesken”, ziet het verschil absurd-grotesk dus enkel als een onderscheiding (of parallel) van inhoud en vorm, waardoor zijn begrip van het groteske en het absurde wat de essentie en de gevolgen betreft volkomen van het onze afwijkt. Dat ook het groteske een inhoudskategorie betekent, mag uit het bovenstaande gebleken zijn. (Vgl. J. Strelka, Friedrich Dürrenmatt. Die Paradox-Groteske als Wirklichkeitsbewältigung, in: J. S., *Brecht. Horváth. Dürrenmatt. - Wege und Abwege des modernen Dramas*, Wien, Hannover, Bern (: Forum), 1962, p. 147).

40. Vgl. F. Dürrenmatt, Standortbestimmung, in: F. D., *Frank der Fünfte*. Oper einer Privatbank, Zürich (: Arche), 1960, p. 89: „Hypothesen fingo; Der Weg, den meine Dramatik eingeschlagen hat, ist nicht ohne weiteres einzusehen. Ohne vom Komödiantischen, Spielerischen als ihrem Medium zu lassen, ist sie vom 'Denken über die Welt' zum 'Denken von Welten' übergegangen.”

41. Vgl. ter aanvulling de analyse van E. Diller, „Human Dignity in a materialistic society. Friedrich Dürrenmatt and Bertolt Brecht”, *Modern Language Quarterly* XXV, 1964, Nr. 4, p. 451-460.

„So radikal darf man nicht sein.“

Tenslotte beseft Ottilie zelf :

„Ich wollte Ungeheures. Doch die Welt
Sie wollte Ungeheures nicht. Zerschellt
Mein Wollen. Sinnlos mein Geständnis.“

Ze geeft haar zoon de cheque, die ze van de president ontving, opdat de bank zou gesaneerd worden. Haar daad wordt zo volkomen zinloos ; zij zelf kan zich bij het absurde enkel neerleggen.

Met dit absurde hand in hand gaat het verlies van de bevrijdingsmogelijkheid, die zich in het groteske door het lachen uitte. Terecht bemerkt Bänziger over *Frank V.* : „Das Geldinstitut wird als Modell der Welt erkennbar, das Geschäftsgebaren der Beteiligten wird zum Exempel des menschlichen Verhaltens. Dadurch wurden Humor und Heiterkeit, die Dürrenmatt in diesem Werk offenbar wie nie sonst erstrebt hatte, verbannt“⁴². De bevrijdende lach ontbreekt ook in de volgende stukken : *Die Physiker* en *Der Meteor*. In *Die Physiker* staat niet zozeer de gewetensnood van de atoomvorsers in het middelpunt dan wel de onmogelijkheid van de enkeling, het onheil te verhinderen, omdat hij door machten zonder gewetensbezwaren van de kaart wordt geveegd⁴³. De belangrijkheid, die dit laatste aspekt hier krijgt, onderscheidt *Die Physiker* van een stuk zoals *Die Ehe des Herrn Mississippi* : in *Die Physiker* verliest het individu immers zelfs de mogelijkheid, op persoonlijk vlak rechtvaardigheid en humanitaire gevoelens te beleven, omdat hij volkomen door de maatschappij opgeslorpt wordt, als enkeling verloren gaat. Dit hangt met de centrale probleemstelling samen, die Dürrenmatt in de stellingen, die hij aan dit stuk toevoegde, als volgt omschrijft :

- „(16) De inhoud van de fysica is de zaak van de fysici ;
de uitwerking die van alle mensen.
- (17) Wat allen aangaat, kunnen slechts allen oplossen.
- (18) Elke poging van de enkeling, voor zich op te lossen
wat allen aangaat, moet mislukken.“⁴⁴

42. H. Bänziger, *Frisch und Dürrenmatt*, Bern und München (: Francke), 1960, p. 184.

43. Vgl. O. Mann, *Das deutsche Drama des 20. Jahrhunderts*, in : *Deutsche Literatur im 20. Jahrhundert*, begr. v. H. Friedmann u. O. Mann, hrgs. v. O. Mann u. W. Rothe, Bd. I : *Strukturen*, Bern, München (: Francke), 1967⁵ (1954¹), p. 158.

44. F. Dürrenmatt, 21 Punkte zu den Physikern, in : F. D., *Theater-Schriften und Reden, o.c.*, p. 194 :

- „(16) Der Inhalt der Physik geht die Physiker an, die Auswirkung alle Menschen.
- (17) Was alle angeht, können nur alle lösen.
- (18) Jeder Versuch eines einzelnen, für sich zu lösen, was alle angeht, muss scheitern.“

De fysici kunnen slechts resigneren, de persoonlijke vrijheid en de rechtvaardigheid komen niet langer in aanmerking, omdat ze onmogelijk zijn geworden, afhankelijk van een geheel, dat als absurd verschijnt. Zo moet zich ook het individu, dat geen persoonlijk zinprincipe meer vinden kan, voor dit absurde buigen. De sociologisch fixeerbare vervreemding van de stukken uit de eerste periode breidt zich uit tot een metafysisch belangrijke zijnswijze, juist daarom moet de vraag naar de zin van het individu op dezelfde negatieve wijze als die naar de zin van het geheel beantwoord worden.

Weliswaar kan een verklaring, die Dürrenmatt bij dit stuk schreef, de indruk wekken, dat hij zelf de idee van het absurde als gedachteninhoud van dit stuk zou van de hand gewezen hebben. Bij een korte analyse van de bedoelde uitlating valt dit bezwaar echter weg. Hij noemt de fabel van dit drama wel „grotesk”, maar niet „absurd”, waarbij de betekenis van „absurd” met „sinnwidrig” wordt vastgelegd: „(10) Eine solche Geschichte ist zwar grotesk, aber nicht absurd (sinnwidrig). (11) Sie ist paradox”⁴⁵. Evenmin als zijn begrip van het groteske met dat van een literatuurwetenschappelijke benadering van het kunstwerk overeenstemt – we denken hier aan Dürrenmatts verenging van het groteske tot een logische paradoks –, betekent ook hier het absurde niet dat begrip, dat we als konstitutief voor de drama's uit zijn tweede periode beschouwen. Voor Dürrenmatt betekent absurd onzinnig, ongerijmd, – en het hoeft geen betoog, dat de werken van Beckett en Camus, waar op onderling verschillende wijze eveneens de vraag naar de zin van het bestaan gesteld wordt, geenszins onzinnig zijn. Dat Dürrenmatt daarenboven het absurde als het onzinnige afwijst, om het schijnbaar ongerijmde van de paradoks te motiveren, onthult duidelijk, dat de betekenis, die hij aan het woord absurd hecht, helemaal geen verband houdt met de vraag naar de algemene zin van de existentie en het handelen, doch enkel betrekking heeft op de coherentie en de mogelijkheden van de fabel, die hij als geraamte voor zijn stuk kiest.

De metafysische woestenij betekent ook de centrale gedachteninhoud van *Der Meteor*. De modelfunctie van dit laatste, volledig creatieve stuk omvat een maatschappij, waar zelfs de dood van zijn mysterie beroofd is, tot het inzicht doorbreekt, dat juist de dood het enige werkelijke in deze wereld betekent⁴⁶. Al diegenen, die

45. *Idem*.

46. Juist in de kontekst van het absurde lijkt het ons onmogelijk, met de religieuze interpretatie van deze problematiek akkoord te gaan, zoals ze niet alleen door K. Pestalozzi, *o.c.*, doch ook door D. Krywalski, „Säkularisiertes Mysterienspiel? Zum Theater Friedrich Dürrenmatts”, *Stimmen der Zeit* 179, 1967, p. 344-356 en H. u.

sterven, bezitten een gevoel, een zwakheid, dit is tenslotte een aspekt, dat – hoe gedepaveerd deze mensen ook mogen zijn – hen tot werkelijke menselijke individuen maakt. Dit verzekert hun echter geen zinvol bestaan, doch wordt hun noodlottig, bezegelt noodzakelijk hun ondergang. De schrijver Schwitter, het hoofdpersonage, vormt, vergezeld door Auguste, die onbewogen haar man bedriegt en Schwitters zoon Jochen, die evenals zijn vader geen menselijke gevoelens bezit, het tegenbeeld. Het fundamentele absurde beheerst op beide vlakken dit werk: zij, die gevoelens bezitten, worden juist door deze faktor, die hier als zwakheid verschijnt, naar de ondergang gevoerd; zij, die de *reductio ad machinam* totaal prijs gevallen zijn, moeten blijven verder leven, zij kunnen, zoals Schwitter, niet meer sterven, omdat ze in de grond als menselijk wezen reeds gestorven zijn⁴⁷.

De komische elementen, die in *Der Meteor* optreden, bevestigen indirect de afstand, die dit absurde stuk van de vroegere grotesken scheidt. Reeds in *Frank V.* was het komische onmogelijk geworden, Dürrenmatts laatste stuk toont ons daarenboven zulk zelfstandig worden van komische elementen, dat ze niet alleen niets meer met het groteske te maken hebben, doch juist de getoonde gedachteninhoud van de zinloosheid als zonder uitweg demonstreren. De komische elementen, die in hun verbinding met het huiveren nog op het groteske zouden kunnen wijzen, zijn echter zo ver van de werkelijke realiteit van het stuk verwijderd, dat ze het groteske hier als esthetische categorie en structuur verhinderen en slechts in het absurde kunnen uitmonden. Stemmen we met Pietzckers afgrenzing in: „Das Absurde behauptet die Sinnlosigkeit, das Groteske greift bestimmten Sinn an”⁴⁸, dan hebben we het hier ook vanuit dit perspectief duidelijk met de categorie van het absurde te doen.

Ingeborg Drewitz heeft op de mogelijkheid gewezen, dat het groteske tot het absurde evolueert en zich zo als groteske opheft⁴⁹. Daarbij wordt de uitdaging, ja, de aanval, die het groteske juist als realistisch principe steeds betekent, tot een maniëristisch spel, verliest zo het contact met de immanente werkelijkheid, evolueert tot spel om het spel. Vele replieken van Schwitter, de lijkrede van de sterkitikus Georgen, alle situaties, die aan de voor dit stuk fundamentele konstellatie ontspringen – het feit, dat Schwitter niet

E. Franz, „Zu Dürrenmatts Komödie 'Der Meteor'”, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 87, 1968, nr. 4, p. 660-661 wordt voorgesteld.

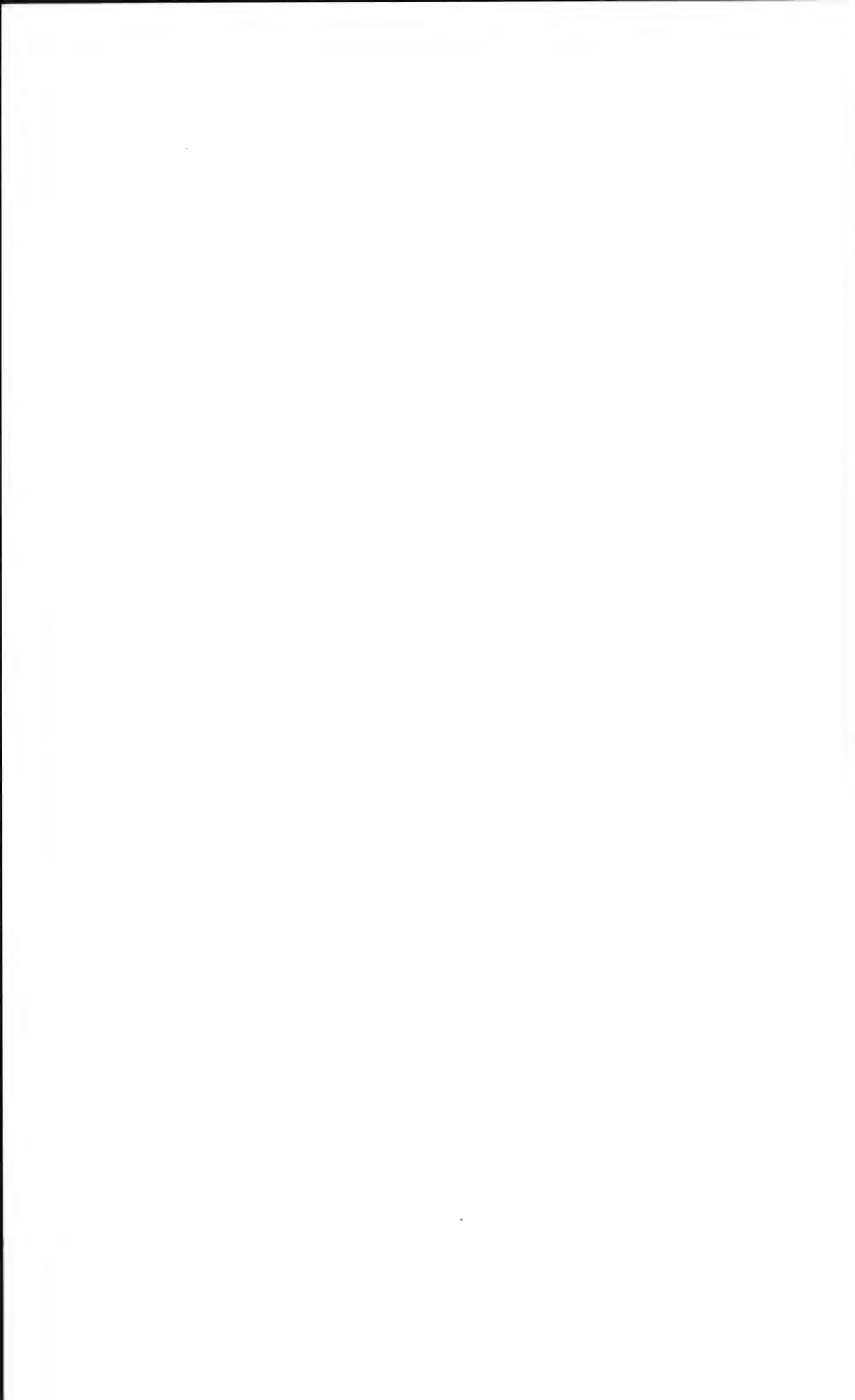
47. Vgl. H. u. E. Franz, *o.c.*, p. 661: „Schwitter kann nicht sterben, weil er schon tot ist.”

48. C. Pietzcker, *o.c.*, p. 207.

49. I. Drewitz, „Groteske Literatur – Chance und Gefahr”, *Merkur* 205, 1965, XIX. Jg., Nr. 4, p. 338-347.

kan sterven en de uitwerking hiervan op de andere personen – zijn in die zin eerder spel om het spel. Wat blijft, is niet het groteske, doch het absurde.

De categorieën van het groteske en het absurde onthullen zich als nuttige en relevante literatuurwetenschappelijke criteria om het dramatisch werk van Friedrich Dürrenmatt te karakteriseren en in zijn ontwikkeling vast te leggen. De breuk tussen beide periodes – die van het groteske en het absurde – ligt tussen *Der Besuch der alten Dame* en *Frank V.* Dat Dürrenmatt na *Der Meteor* tot hier toe creatieve bewerkingen van andere stukken heeft geleverd – ik denk hier aan *Play Strindberg* en *König Johann* – hoeft ons niet te verbazen : hoe hij, óf hij het absurde, dat ook het komische van *Der Meteor* volledig beheerst, zal overwinnen, kan slechts de toekomst uitwijzen.

Huygens' Op de dood van Sterre

door

R. LIEVENS

Met vóór ons de tekstverklaring van een Huygens-verstaander als Dr. F. L. Zwaan en Mevr. S. F. Witsteins bespreking van de opbouw en haar situering van dit sonnet binnen de funeraire traditie¹, kunnen wij ons gelukkig prijzen, omdat we zo beschikken over alle nodige hulp om deze dodenklacht goed te lezen. Toch is de interpretatie van een belangrijk gedicht nooit voltooid en zal zij verder gaan zolang er een Nederlandse filologie bestaat. Ik bedoel daarmee helemaal niet: nog een zeer lange tijd; want als de huidige tendensen aanhouden, zullen wij binnen afzienbare tijd weer verzinken in het dilettaantisme van de 19de eeuw. Wij kunnen ons troosten met de gedachte dat de liefhebbers der 21ste tenminste weer met vreugde hun vak zullen beoefenen en verdedigen.

De tekst van het gedicht komt in zoveel bloemlezingen voor, dat ik mij ontslagen acht hem hier opnieuw af te drukken. Ik begin dan maar met het eerste van de drie punten, waarin ik meen van de zienswijze van Zwaan of van Witstein te moeten afwijken.

A. *Cupio dissolvi*

In het handschrift draagt Huygens' gedicht op de dood van Sterre het motto *Cupio dissolvi*². Zwaan tekent daarbij aan: „Ik wens ontbonden te worden; citeert uit Paulus' brief aan de Philippenzen 1,23: 'hebbende begeerte om ontbonden te worden'." Mevr. Witstein preciseert op p. 240: „Huygens varieert hier de Vulgaattekst van Philippenzen 1:23, waarin het verlangen wordt uitgesproken ontbonden te worden en met Christus samen te zijn: '... desiderium habens dissolvi, et esse cum Christo...'. Het kiezen van de titel 'Cupio dissolvi' verwijst onomwonden naar de genoemde Bijbeltekst als inspiratiebron van de sterk positief gerichte

1. F. L. Zwaan, *Voet-maet, rijm en reden*. Bloemlezing uit Huygens' gedichten. Zwolle 1963, p. 32-34. — S. F. Witstein, *Funeraire poëzie in de nederlandse renaissance*. Assen 1969, p. 238-250.

2. Dit thema stemt overeen met Camphuysens vroeger geschreven gedicht *Lust om ontbonden te zijn*; de motivering van het verlangen wijkt echter sterk af.

instelling ten opzichte van de dood die Huygens in dit sonnet belijdt." Tot daar het citaat uit Dr. Witstein. Terecht heeft zij opgemerkt dat Huygens' citaat afwijkt van de gewone bijbelversie. Dit gebeurt niet alleen door het gebruiken van een ander werkwoord maar tevens van een andere vorm, een 1ste persoon namelijk in plaats van een tegenwoordig deelwoord: *desiderium habens* tegenover *cupio*.

Nu is dit *Cupio dissolvi* vooral lezers van mystieke teksten goed bekend. Het staat zelfs bij de zegswijzen en gevleugelde woorden in Van Dale's *Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, zonder bronvermelding evenwel. Eén voorbeeld uit de 13de e. volstaat om te bewijzen dat niet Huygens de vulgaattekst varieert. Beatrijs van Nazareth citeert het al in het Latijn in haar 7de manier van minnen: „Hier omme es si in groet verlancknisse ende in sterke begerte ute desen ellende te werdene uerledecht, ende van desen lichame ontbonden te sine ende so segtsie die wile met sereleken herten alse die apostel dede die seide. 'Cupio dissolui et esse cum cristo.' Dat es. 'Ic begere ontbonden te sine ende te wesene met kerste (r. 72-78). De Latijnse vertaling door haar geestelijke raadsman luidt aldus: „Hinc etiam illud apostolicum 'cupio dissolui et esse cum christo' semper versabatur in pectore." P. Reypens geeft hierbij noch in 1926 noch in 1964 enige verwijzing. Dat doen wel, in navolging van J. H. Kern p. 580, H. Vekeman en Tersteeg in hun nieuwe editie in het *Klassiek Letterkundig Pantheon* nr. 188, p. 53: „N.B. vgl. voor deze tekst Paulus, Fil. I,23."

Huygens heeft dit natuurlijk niet uit Beatrijs. Het citaat is trouwens nog veel ouder en wij kunnen opklimmen tot de 3de e. met Tertullianus, die het *Cupio dissolvi* in zijn *De Patientia* (hs. 0) citeert naar de *Vetus Latina*, de oud-Latijnse bijbelvertaling, die later op bevel van de paus door Hieronymus († 420) meer in overeenstemming met de grondteksten werd gebracht, welke vertering uiteindelijk in de vulgaat zijn vaste vorm kreeg. Voor Huygens heeft vanzelfsprekend ook niet de zuivere bijbeltekst van de *Vetus latina* als inspiratiebron gediend, omdat hij niet kan beschikt hebben over een tekst die pas nu met een eindeloos geduld door de medewerkers van de abdij Beuron opnieuw wordt samengebracht en gerekonstrueerd. Gelukkig bezitten we de *Epistula ad Philippenses* reeds in deze nieuwe editie, in 1966 bezorgd door Hermann Josef Frede³. Daarin kunnen wij op p. 74-79 heel goed overzien alle handschriftelijke varianten en ook

3. *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel nach Petrus Sabatier neu gesammelt und herausgegeben von der Erzabtei Beuron. 24/2 Epistulae ad Philippenses et ad Colossenses. Freiburg 1966.*

alle citaten bij vroege kerkelijke schrijvers, die het Grieks *τὴν ἐπιθυμίαν ἔχων εἰς τὸ ἀναλῦσαι καὶ σὺν χριστῷ εἶναι* weergeven.

Het zou wel interessant zijn te weten in welke kontekst Huygens deze toegepaste bijbeltekst heeft gelezen. Frede alleen reeds laat ons een keuze uit meer dan 20 auteurs, die de lezing van de *vetus latina* bewaren. Ik noem daaruit Ambrosius, Augustinus, Gregorius; Hieronymus b.v. gebruikt het *Cupio dissolvi* in zijn brieven aan Rufinus, aan Eustochius en aan Heliodorus. Maar het is natuurlijk evengoed mogelijk dat Huygens het haalde uit een van de talloze latere schrijvers, die Beda, Cassiodorus, Ephrem, Fulgentius, enz. citeren. Het zou ons echter veel te ver voeren in de hooiberg van Huygens' bibliotheek naar deze speld te zoeken. Ik vermoed dat vooral *mystieke* auteurs eerder aangetrokken werden door het meer persoonlijke en lyrische van de 1ste persoon *cupio*, dan door het meer neutrale *desiderium habens*.

B. Nu doorgangh van een' steen, van een gesteên ten leven...

Mijn tweede opmerking geldt v. 10, waarin H. de vlugheid van het stervensmoment weergeeft. Zwaan interpreteert: „doorgang van een grafsteen ten (eeuwigen) leven. (De dood is 'een doorgang tot het eeuwige leven', Heidelbergse Catechismus, 16^e Zondag, antwoord op vraag 42.) Wat ons van het eeuwige leven scheidt, de dood, is slechts een grafsteen, (graf), een kort stervensgekreun.”

Hiertegen zijn m.i. ernstige bezwaren aan te voeren :

a. Slechts een grafsteen, zegt Zwaan verwonderlijkerwijze. Kan men zich een zwaardere hindernis voorstellen en een grotere tegenstelling tot het *Dun schutsel* uit het volgende vers, waarvan het synoniem zou moeten zijn? Denken wij b.v. aan de scène van de vrouwen bij het graf van Christus: „Wie zal ons deze steen wegwentelen? Wij kunnen dat niet.”

b. H. is ook een te vernuftig dichter om in dezen de chronologie niet te respekteren: het gesteên (het doodsgekreun) zou vóór de grafsteen moeten komen. Een proteronhusteron lijkt me geen stijlfiguur voor hem.

c. De gruwelijke gedachte aan het graf, die de intensiteit van zijn doodsverlangen alleen maar zou kunnen verzwakken, past hier niet.

d. Bovendien gaat het over de doorgang van de *ziel* naar het *eeuwige* leven en deze tocht loopt niet over het graf.

e. Wij moeten goed voor ogen houden dat niet alleen *Dun schutsel* maar ook *Dood-snick* én *doorgangh* als vokatieven verbonden zijn met de imperatief *Nu... staet naer by*. Hieruit blijkt

duidelijk dat H. niet een toestand of een proces bedoelt, maar wel het stervensmoment.

f. De voorzetsels *van* en *te*, die *doorgangh* vergezellen, moeten normaal betrekking hebben op het begin- en eindpunt van het doorgaan. Welnu, de doodssnik ligt niet op het traject van het graf naar het hiernamaals, maar een drietal dagreizen ervóór. Interpreteert men *doorgangh van een' steen* als 'passage doorheen een graf', dan moet men aannemen dat *door(gangh)* ten opzichte van *van* (= doorheen, via) en *te* (naar) min of meer zeugmatisch is gebruikt.

Aanvaardt men deze bedenkingen, dan is het zaak naar een andere en betere verklaring van dit vers te zoeken.

Het sleutelwoord is *doorgangh*. H., die soms sterk de indruk geeft meer met teksten dan met zijn dagelijkse werkelijkheid te leven, die de Voorhoutse linden beschrijft aan de hand van Dodoens' *Cruydtboeck* en het costelick mal der Engelse hovelingen hekelt met behulp van Williams en Langius⁴, gebruikt dit woord zeker zo maar niet.

Het Latijnse *transitus*, met daarnaast ook *transitio*, *transmigratio* en *transgressus*, hebben voor H. model gestaan. Zij betekenen de overgang van het leven naar de dood en van de dood naar het leven; en vandaar ook eenvoudigweg dood. Voor zover ik zie komen zij in deze zin in de bijbel nog niet voor⁵, maar kerkelijke schrijvers zijn ermee vertrouwd. Ik geef hiervan enkele willekeurig gekozen voorbeelden, die hetzij op *exitus* of op *introitus* de nadruk leggen (en het ontbrekende luik impliceren), hetzij de voorstelling volledig illustreren⁶:

- qui (quae) ex hoc saeculo transierunt (Blaise, *Thèmes liturg.* § 94)
- cum angelis tuis transitum habere mereatur ad vitam (Blaise, *Thèmes liturg.* § 94 n. 4)
ad patriam transierant (Jordanus p. 158)
Den doot der gheloovighen, sullen wy ansien mit de ooghen des gheloofs, als eenen doorganck tot dat waerachtighe leven (Gna-
pheus, Tobias [1557]; geciteerd in het WNT III, 2966 sub 3)

4. Jacob Smit, *Driemaal Huygens*. Assen 1966, p. 32 en 82-83.

5. *Transiit a morte in vitam* (Joh. 5,24) slaat op een overgang, nog tijdens dit ondermaanse, uit de dood van een vals leven van ongelooft naar het ware leven van het geloof; aldus wordt het althans door Augustinus verklaard (PL 35, 1575 sub 3).

6. Geciteerde bronnen: A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Turnhout 1962. – A. Blaise, *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*. Turnhout 1966. – Jordani de Saxonía Liber Vitasfratrum Ad fidem codicum recensuerunt... R. Arbesmann et W. Hümpfner. New York 1943. – (Migne), *Patrologia Latina*. – M. Bernards, *Speculum virginum*. Geistigkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter. Köln/Graz 1955.

- Mors non est exitus sed transitus et temporali itinere decurso ad aeterna transgressus (Cyprianus, PL 4, 597)
 Per vitam ad mortem est transitus, per mortem ad vitam reditus (Ambrosius, PL 555 C)
 in hora exitus nostri transire ad vitam (Blaise, Thèmes liturg. § 407)
 Mortem... sic praeveni, ut vitae exitus vitae fiat introitus (Speculum virginum, p. 193 n. 233)
 ut... Jordanem huius saeculi libere transire possim, ut ad paradisi fluvium possim feliciter pervenire (Jordanus, p. 151)
 Non morurent, ains trespasserent, Car de ceste vie passerent A celle ou l'en ne puet mourir (J. de Meung, geciteerd door Littré)
 Want die doot is een ioncfrouwe, die mit vroechden die heiligen overset uut den dal der tranen in die ewige vroechde (Des coninx summe, ed. Tinbergen, p. 320)
 Men noemt te recht de dood een overlyden, Dat's overgaan van d'een tot d'and're plaats (Oudaan, geciteerd WNT XI, 1858)

Het zal niemand verbaasd hebben dat ook de volkstalen meedoen: zowel Fr. trépas als Ndl. overlijden betekenen (ook etymologisch) 'passage'. En alle getuigen zijn het erover eens dat de dood een *doorgangh* is niet van het graf maar van het aardse leven uit.

Passen wij dit toe op het onderhavige vers van H. en overlopen wij in het WNT de verschillende betekenissen van *steen*, dan zijn eigenlijk alleen bet. II E 2 grafsteen, II F a herenhuis en c gevangenis te weerhouden. Wij toetsen nu deze drie mogelijkheden:

1. Plato b.v. zinspeelt in zijn Gorgias en Kratylos op de orphische leer, die het lichaam ziet als een *graf* voor de ziel⁷. Maar deze sombere voorstelling is zelfs door de grootste christelijke zwartkijkers slechts schoorvoetend onthaald, in onze gewesten weinig verspreid geweest en zij lijkt mij als levensvisie zelfs voor een H.-in-benarde-omstandigheden onaannemelijk. Bovendien komen wij dan niet goed uit met gesteën (= gekreun van een dode!) en kent het WNT. 'steen' niet met de bet. graf – wel grafsteen natuurlijk –, al zou dit pars pro toto buiten deze kontekst wel goed denkbaar zijn.

2. Het beeld van het *huis* des lichaams gebruikt H. elders wel, minstens tweemaal in zijn Daghwerck: het huys van dese sinnen (Worp 3, 53, 129) en Wie sal mijn' reisbaer' Geest ten huys' uyt helpen packen, Ten huys uyt van dit slijck...? (ib. 2020). In dit

7. Zie b.v. P. Daubercies, *La condition charnelle. Recherches positives pour la théologie d'une réalité terrestre.* (Tournai 1959), p. 76, 163, 223, 235, 238. – C. Tresmontant, *La métaphysique du christianisme et la naissance de la philosophie chrétienne.* Paris (1961), p. 278.

doodsgedicht echter voldoet het neutrale huis niet als antitese van *ten leven*.

3. De derde mogelijkheid, gevangenis nl., is m.i. wel geknipt om in v. 10 de nodige intensivering teweeg te brengen. Was H. vertrouwd met deze metafoor voor het lichaam en kende hij 'steen' in de betekenis van kerker? Wij zullen proberen op deze vragen een antwoord te geven.

Dat de ziel in de kerker van het lichaam gevangen zit vinden wij reeds bij Pythagoras († ca. 500 v. Chr.) en ook Plato, die nog schreef in een tijd dat de wijsgeren naar de dood hunkerden, ziet haar „vastgebonden in het lichaam en daaraan vastgekleefd; en gedwongen om als door traliën van een kerker, door tusschenkomst van dat lichaam en niet door eigen waarneming, het bestaande te beschouwen.”⁸ De mogelijkheid bestaat dat deze ideeën van de filosoof of van zijn volgelingen de humanist H. rechtstreeks hebben bereikt. Maar ik vermoed toch dat hij hier eerder als kalvinist aandacht heeft geschonken aan een van de vele christelijke auteurs, die onder Platonische invloed staan.

Hoewel kenners ontkennen dat de gedachte lichaam = kerker bijbels zou zijn, bestaat er geen twijfel over dat naast de genoemde klassieke traditie ook een christelijke heeft geleefd, die waarschijnlijk op ps. 142 (141), 78 teruggaat. De vulgaatversie luidt: „Libera me a persequentibus me, quia confortati sunt super me. Educ de custodia animam meam ad confitendum nomini tuo, me expectant iusti, donec retribuas mihi”⁹; de allereerste bijbels vertalen echter: *educ de carcere animam meam*. Ik weet niet of wij het een gelukkige interpretatie kunnen noemen, maar het is een feit dat vele eksegeten in deze carcer het menselijk lichaam hebben gezien. Hetzelfde geldt ook voor Rom. 7,24, dat ook in platonische zin werd omgebogen.

Ik geef nu enkele bewijsplaatsen¹⁰. Het werk van Boethius citeert H. enkele keren in Ogentroost, dat van paus Innocentius III heeft een buitengewone invloed uitgeoefend op de literatuur van de contemptus mundi¹¹:

8. P. C. Boutens, *Verzamelde Werken* V, 1951, p. 220 (82, e). Over het doodsverlangen van de filosofen p. 197 (64, b).

9. In de Canisiusvertaling luidt dit: „Bevrijd mij uit mijn benauwing, Opdat ik Uw naam moge danken, En de vromen mij blijde omringen, Omdat Gij zo goed voor mij zijt.

10. Zie verder ook Blaise, s.v. – Daubercies, p. 223 (Clemens van Alexandrië), 227 (Origines), 234 (Basilius), 237 (Gregorius van Nazianze), 244 (Augustinus). – Tresmontant, p. 277 (Plotinos). – G. Sanders, *Licht en duisternis in de christelijke grafschriften*. Brussel 1965, I, p. 310-315 en 510.

11. R. Bultot, *Christianisme et valeurs humains*. A. La doctrine du mépris du monde en Occident de S. Ambroise à Innocent III. Louvain-Paris. T. IV, vol. 1, 1963, p. 22 en IV, vol. 2, 1964, p. 15.

- animam, cum hoc corpus, hoc est tenebrosum carcerem, derelinquit (Augustinus, PL 32, 910 sub 9)
- Sin vero bene sibi mens conscia terreno carcere resoluta caelum libera petit, nonne omne terrenum negotium spernat, quae se caelo fruens terrenis gaudet exemptam? (Boethius, Philos. cons. II, 7, 23; ed. Bieler, CC 94, p. 34)¹²
- *De carcere animae, quod est corpus.* Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus? (Rom. 7, 24). Certe non vult educi de carcere, qui non vult exire de corpore: nam carcer animae corpus est. De quo Psalmista: Educ de carcere animam meam (Ps. 141) (Innocentius, De miseria humanae conditionis, begin van caput 21, PL 217)

Ook in de volkstalen duikt het regelmatig op. Men zie de plaatsen in het WNT VII¹ 2316 – met o.a. Sprankhuisen, Luyken; vooral *Wildschut* veronderstelt algemene bekendheid – en vergelijk nog de volgende:

- die sêle, als si in dem kerker des lîbes ist (Eckhart DW I, 285 r. 2)
- Bi wilen valt die woedighe mensche in een verlangen ende in eene ongheduerighe begherte ontbonden te sine van den kerkere sijns lichamen, opdat hi vereenicht werde met Dengheenen dien hi mint (Ruusbroec, Brulocht, ed. I, 163 r. 9)
- De ziel ontkerckert, voer naer Godt (Vondel; WNT X, 1880)

Voor al de passages uit Boethius en uit Ruusbroec vind ik interessant omdat zij net als het vers van H. twee elementen verenigen: het wegwillen van de ziel uit het lichaam (*cupio dissolvi*) roept als het ware vanzelf het beeld op van de kerker, die dat belet.

Deze carcer kunnen wij dus bij H. gerust als bekend veronderstellen. Maar is het niet vreemd dat hij daarvoor het woord *steen* gebruikt?

Hij moet van deze betekenis van *steen* op zijn minst een passieve kennis hebben gehad. Zij was in de middeleeuwen waarschijnlijk gewoner dan in de 17de eeuw, maar Bredero legt het de Spaanse Brabander (als Brabantisme?) in de mond, Hooft gebruikt het (als archaïsme?) in zijn *Nederlandsche Historien* en Van Mieris vermeldt het in zijn *Beschryving der stad Leyden*. Het lijkt me uitgesloten dat een student die kolleges liep vlak bij het Leidse 's Gravensteen, een schrijver zo vertrouwd met het Brabants als de belagers van Trijntje Cornelisd., een ambtenaar die zich met

12. In bijna dezelfde bewoordingen driemaal bij Jean de Fécamp [XI]; zie Bultot IV, 2, p. 15 vn. 20.

het gevangeniswezen bemoeide, en vooral een geïnteresseerde in de taal als H. dit woord niet zou hebben begrepen.

Hoe is hij dit uit zijn passieve woordvoorraad gaan opdiepen en actief gaan gebruiken?

De eerste tijd na de dood van Sterre op 10 mei 1637 heeft H. gezwegen. Pas eind oktober herbegint, tijdens het beleg van Breda, de Latijnse gelegenheidspoëzie. Op 24 jan. '38 schrijft hij, op een Bredaas kwatrijntje na, weer zijn eerste Nederlands gedicht: Of droom ick, en is 't nacht, of is mijn' Sterr verdwenen? Dit is een belangrijk moment in het leven van de dichter: zijn creatief vernuft is teruggekeerd, zijn verdriet schrijnt nog diep; en dit evenwichtig samengaan van ontroering en verstand verleent juist aan dit sonnet zijn uniek karakter.

In v. 5 was het verbum *stenen* 'jammeren' gevallen, misschien zelf te voorschijn geroepen als rijmwoord op *verdweneen* uit de eerste regel. H. verkent nu vernuftig dit aangeboorde semantische veld. Noch de niersteen, noch de rots, waarmee hij in zijn epitaf (1627) voor Elis. Bax zo spitsvondig had gespeeld, waren nu van toepassing. Een betekenis 'grafsteen' vermijdt hij bewust, omdat hij zich hier op een hoog spiritueel vlak beweegt en niet wil denken aan de processen, die zich onder de tombe voltrekken. Hij vindt wel *gesteên* 'gekerm', volgens het WNT ook in toepassing op stervenden (reutel), op vrouwen in barensood (ten leven), op slaven (en gevangenen?); en op dit moment komt m.i. ook *steen* = gevangenis aan de oppervlakte.

Eenmaal dat wij aannemen dat *steen* hier 'lichaam' betekent, moeten wij ons ook opnieuw bezinnen over *gesteên*. Zwaan vertaalt het door 'een kort stervensgekreun'. Deze interpretatie kan zich nu nog slechts met moeite handhaven. Ik zie er eerder een uitbreiding in van *stenen* in v. 5: „ick hoor hem (den hemel) door mijn' stenen” (doorheen mijn gejammer bij de dood van de geliefde). Is eigenlijk ons hele leven geen gezocht en gewee-klaag? „Van een' steen, van een gesteên” worden het best samen vertaald: weg uit een gevangenis waar de ziel verzucht, weg uit dit triestige, gevangen bestaan. *Steen* en *gesteên*, de twee woorden van het Diessesits, komen als oorzaak en gevolg in de juiste chronologische volgorde te staan en worden in een bijna homonieme verbinding in elkaar verstrengeld.

‘Ten leven’ zegt H., en niet ‘ten eeuwigen leven’. Hij bedoelt daarmee dat wij wat aan de dood voorafgaat eigenlijk geen leven kunnen noemen; want anders had hij met behulp van b.v. een adjektief onderscheid moeten maken tussen de twee levens. Ook

hier loopt hij in het spoor van een christelijke traditie: „mortui in vitam aeternam transibunt: vita enim ista nec vita nominanda est, quia non est vera vita nisi quae est aeterna.” (Augustinus, De verb. Dom. serm. 64).

Nemen wij tenslotte r. 10 in zijn geheel, dan versta ik: Kom nu naderbij, dood, overgang uit een kerker, waar mijn ziel wegwijnt, naar het leven.

C. *Mijn Heil, mijn Lief, mijn lijf, mijn' God, mijn' Sterr, en my.*

Het sonnet eindigt met de wens van de dichter om in het hiernaams met God en Suzanne verenigd te zijn: 'k Verlangh in 't eewigh licht te samen te sien sweven...

H. groepeer hier tweemaal deze drie, maar naar mijn weten heeft er nog niemand op gewezen hoe deze twee tritsen zich verhouden. De eerste verwijst duidelijk naar de menselijke konditie in de wereld: mijn leven-in-het-lichaam¹³, dat nog van God zijn heil verwacht (Mijn Heil) en haar bemint (mijn Lief). Na de cesuur echter wordt het Opperwezen niet meer genoemd als Verlosser van zijn schepsel, maar als de God die wij in eeuwigheid zullen aanschouwen; Suzanne, zijn Lief, is nu ten hemel gevaren en blinkt daar als een onsterfelijke ster; en Huygens' *lijf* wordt als het ware ontlichaamd en teruggebracht tot zijn meer essentiële identiteit (*my*). Ook hier dus openbaart zich dezelfde dualiteit tussen ziel en lichaam, die wij reeds in v. 10 hebben vastgesteld.

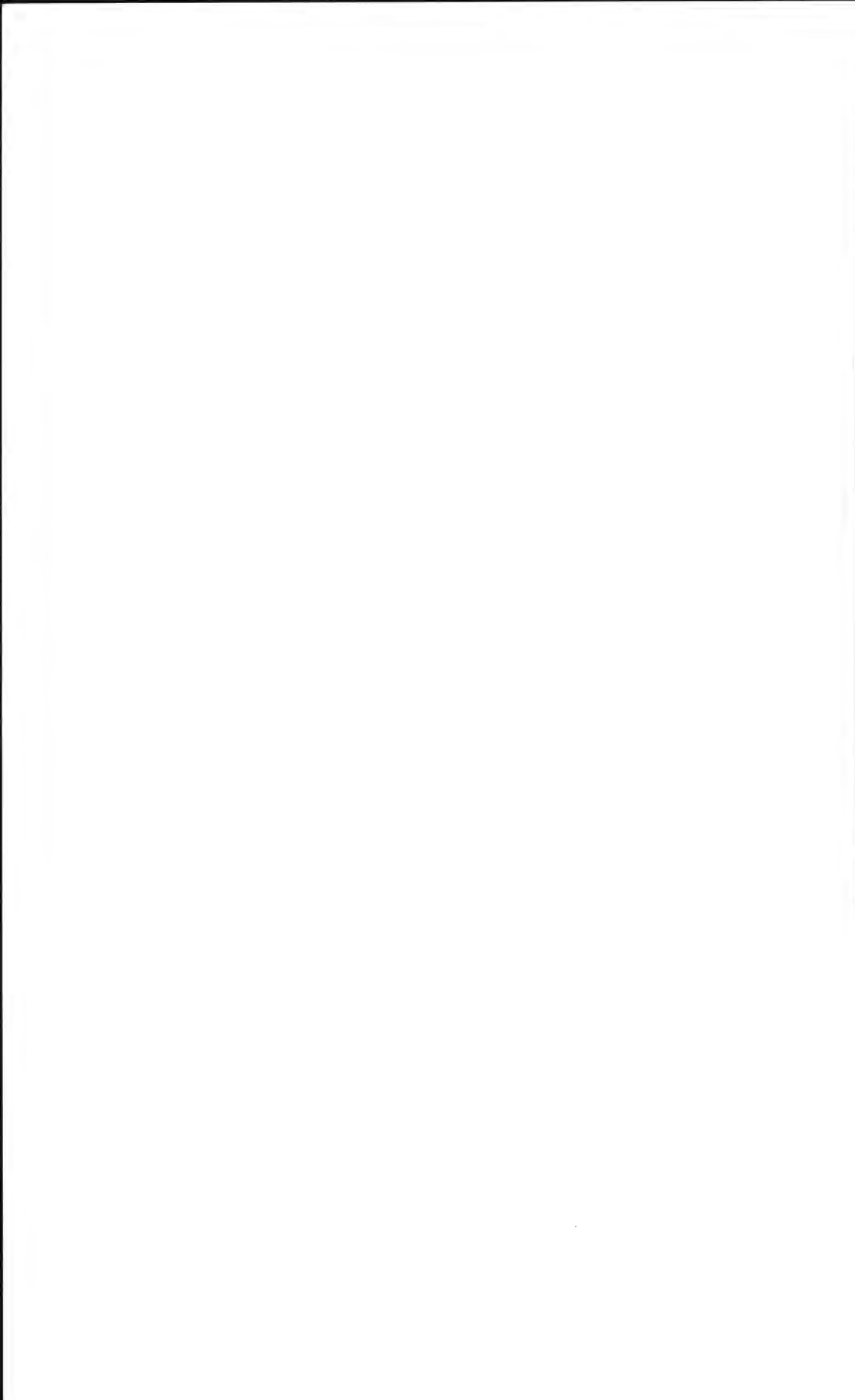
Ik geloof niet dat de dichter hier *Sterr* gebruikt eenvoudig als de poëtische naam, die de renaissancist jaren geleden voor haar had bedacht; maar dat wij ook moeten denken aan de astrale onsterfelijkheid, die de vroege christelijke verbeelding aan de gelukzalige zielen heeft geschonken: corporis exutus vinclis qui gaudet in astris¹⁴. Want wij weten uit r. 6 en 7 precies waar Sterre zich bevindt: „in 't heilige gebied Daer sy de Godheit, daer de Godheit haer besiet.”

En dat dit herdenkingsgedicht eindigt op *my* mogen wij niet Huygens' egocentrisme aanwrijven; hij kon niet anders besluiten, omdat hij nu eenmaal als laatste werd opgenomen in het verbond van God en Sterre. Want in de slotregel van zijn sonnet heeft hij niet alleen een *verlangen* uitgedrukt, maar door de keuze en de volgorde van de zes eenlettergrepige woorden dit verlangen tevens *vervuld*.

Korbeek-Lo

13. H. verstrengelt hier de twee hoofdbetekeningen van *lijf*: leven en lichaam.

14. Zie G. Sanders, *o.c.*, in vn. 10, vooral p. 501 en 504.

Samuel Coster als dramatisch experimentator

door

LIEVEN RENS

Natuurlijk behandelt geen enkele geschiedenis van de Nederlandse literatuur de opkomst van het Renaissance-drama, zonder Samuel Coster te vermelden. Maar anders dan voor Hooft, Bredero, de jonge Vondel, blijft het doorgaans bij vermelding. Coster is het type van de literair-historische, literair dode auteur. Misschien is een verandering op til: de her-editie van *Teeuwis de Boer* in een populaire reeks¹ kan symptomatisch zijn.

Niet ten onrechte wordt veelal de nadruk gelegd op de organisatorische en stimulerende rol van Coster. De stichting van de Nederduitse Academie is een grootse (en Europees vroege) daad en het is duidelijk dat Bredero b.v. voor zijn ontplooiing veel te danken heeft gehad aan de steun van de Amsterdamse geneesheer. Eveneens terecht ziet men Coster verder als polemist, enerzijds tegen de heersende kerk en de kunstvijandige dominees, anderzijds tegen Rodenburg en zijn „vrije” theateropvatting. Deze visie leidt evenwel tot enkele conclusies, die kritischer bekeken dienen te worden: 1. dat in stukken als *Iphigenia* en *Polixena* vooral de polemist Coster naar voren komt; 2. dat Coster een voorvechter was van het klassieke toneel²; 3. dat Coster als scheppend auteur minder belangrijk is dan in die andere kwaliteiten.

Het doel van deze bijdrage is overeenkomstig die punten drievoudig: 1. het aandeel van Costers polemische ader nauwkeuriger vaststellen; 2. het beeld van Coster als classicist nuanceren; 3. de creatieve dramaschrijver beter tot zijn recht laten komen.

Een eerste noodzaak is dan wel: niet uitgaan van enkele beroemde stukken en de daarbij horende dooddoeners, maar van de hele reeks van Costers werken. Zijn oeuvre, in 1882 in een nog

1. S. Costers *Boere-klucht* etc. met aantekeningen van Dr. F. A. Stoett. Opnieuw van een inleiding en van aanvullende aantekeningen voorzien door Dr. N. C. H. Wijngaards. NV. W. Thieme & Cie, Zutphen, z.j. (Klassiek Letterkundig Pantheon 172).

2. Een opvatting die niet altijd heeft bestaan; zie W. A. P. Smit, *Twaalf Studies*, Zwolle 1968, p. 15-17 en 19.

altijd honorabele editie uitgegeven door Kollewijn³, omvat de volgende stukken :

- Klucht van Teewis de Boer*, 1612
- Spel van Tiisken vander Schilden*, 1613⁴
- Spel van de Rijcke-Man*, 1615
- Ithys*, treurspel, 1615
- Iphigenia*, treurspel, 1617
- Isabella*, treurspel, 1618, gedr. 1619
- Ghezelschap der Goden etc.*, 1618⁴
- Polyxena*, treurspel, 1619⁵
- Nederduytsche Academie*, 1619
- Niemant ghenoeemt, niemand gheblameert*, 1620

Wat onmiddellijk opvalt is de korte duur van Costers creatieve periode : acht à negen jaar. Daarvoor is velerlei uitleg mogelijk. De man kan een type van jeugdcreativiteit geweest zijn, die met veertig uitgeschreven was. Hij kan het ook vanaf 1620 als dokter te druk hebben gehad om nog veel te schrijven. Tenslotte is het mogelijk dat hij een zekere mate van tegenkanting nodig had om actief te worden en dat hij die in de *panier de crabes* van de Amsterdamse rederijderskamer vond, maar dat hij zich bij al te sterke en vooral officiële tegenwerking terugtrok : men weet dat hij na klachten van de dominees bij de burgemeesters ter verantwoording geroepen werd, en dat coïncideert verregaand met de datum waarop hij begint te zwijgen. Blijft dan toch het merkwaardige feit dat hij aan *Iphigenia* en *Polyxena*, voor drukken die het licht zagen na Vondels *Palamedes*, passages toevoegt die bijzonder agressief zijn tegen de predikanten. Ons interesseert intussen niet Costers zwijgen, wel zijn spreken, om niet te zeggen zijn schreeuwen, wat het soms werd.

Een tweede punt dat opvalt is de diversiteit in zijn oeuvre. Het omvat op het eerste gezicht een klucht, een vaak bij de kluchten gerekend spel (*Tiisken*), een zinnespel (de *Rijcke-Man*), drie gelegenheidsspelen en vier tragedies. En in één en hetzelfde jaar verschijnen van één en dezelfde auteur een (eerder ouderwets) zinnespel en een (zeer moderne) tragedie. Het beeld wordt nog bonter als men *Tiisken* gaat ontleden en moet vaststellen dat het

3. Al zou een nieuwe grondige bestudering van Coster zeker tot aanpassingen leiden, ook in de teksten.

4. Costers auteurschap van dit stuk is niet bewezen, maar wordt door praktisch alle auteurs aanvaard, m.i. terecht.

5. Volgens Te Winkel zou *Polyxena* Costers oudste tragedie zijn. Ik acht dat zeer onwaarschijnlijk omdat de overeenkomsten met *Iphigenia* gemakkelijker van dit laatste uit te verklaren zijn en omdat *Polyxena* in Costers evolutie, die toch wel naar het klassieke toegaat, alleen de laatste term kan zijn.

hier eigenlijk om een comi-tragedie gaat, en als men binnen de treurspelen gaat differentiëren. Dan blijken daar drie klassieke tragedies (althans naar de stof) naast één romaneske te staan, dan is er een uitgesproken exitus infelix in *Ithys* en *Polyxena*, naast een ontragisch einde in *Iphigenia* en een in verheerlijking omslaande martelaarsdood in *Isabella*, en dan bestaat *Ithys* voor bijna de helft uit pastorale scènes⁶, terwijl *Isabella* er komische en groteske telt. Was Coster een grillige figuur, of zou hij soms zoiets als een experimentator zijn geweest? Een structuuranalyse van de stukken dringt zich op.

Teeuwis de Boer wordt door Coster zelf een klucht genoemd. Maar wanneer we die vergelijken met Bredero's *Koe* uit hetzelfde jaar, dan worden heel sterke verschillen merkbaar. Bredero, met zijn onuitdrukkelijk in enkele scènes verdeelde eenakter, staat nog heel dicht bij pre-renaïssancistische komische vormen. Het werk van Coster daarentegen is formeel niets minder dan een blijspel. Het bevat ruim 1700 verzen, het is ingedeeld in Delen (bedrijven) en Uitkomsten (scènes), de intrige is door neven-intriges vrij gecompliceerd gemaakt, de bezetting is tamelijk talrijk en omvat enkele vaste types als de domme edelman, de mof, de hoorndrager (alle in één persoon), de lompe knecht en de handige meid. Wel is de klucht in vrije verzen geschreven, maar dat geldt ook nog voor de *Warenar*; alexandrijnen in een komisch stuk gebruikt pas Constantijn Huygens met succes in *Trijntje Cornelis*. Deze elementen zijn sinds lang vrij goed bekend, en *Teeuwis* krijgt overal met ere zijn plaats onder de voorlopers van het blijspel.

Een veel minder goed bestudeerd stuk is *Tiïskén vander Schilden*. Toch bestaan er weinig even raadselachtige fenomenen in onze dramatische literatuur. Meestal wordt het stuk met de kluchten geassimileerd en dat is geen wonder, want de toon is bijna doorlopend die van het grof komische spel en de dienaarsfiguren zijn zo mogelijk nog karikaturaler dan in *Teeuwis* zelf. Maar waarover gaat het? Tiïskén is een gewezen krijgsman die in vreedestijd, om aan zijn behoeften en aan die van zijn vrouw tegemoet te komen, zijn toevlucht moet nemen tot rooftochten. Vertoond worden alleen een paar oplichtersstreken, die niet veel erger zijn dan *practical jokes*, maar Tiïskén is blijkens latere reacties van

6. Bij de eerste opvoering van *Ithys* werd tijdens het eetmaal (!) een kluchtig „Tafelspel” van twee personages opgevoerd, dat in de eerste druk achter het treurspel werd opgenomen. Coster protesteerde daartegen in zijn woord vooraf bij de druk van 1619. We mogen dus aannemen dat noch de klucht noch de idee van de inlassing van hem afkomstig waren (al weet men nooit, men kan van opvatting veranderen). Maar het feit zelf typeert de geest van de tijd, die althans in 1615 zelfs in een „klassiek” treurspel vermenging van tragiek en komiek, beide op de spits gedreven, helemaal niet misplaatst vond.

andere figuren toch de schrik en de plaag van een hele streek geworden, tegen wie de overheid uiteindelijk wel moet ingrijpen. Hij wordt gevangen genomen en hoopt nu dat zijn vrouw hem zal vrijkopen – anders wordt het de galg. De vrouw gaat inderdaad op weg om de gevangene te verlossen, maar wanneer hij haar verwijt dat haar verspilzucht hem zo ver heeft gebracht, laat ze hem aan zijn lot over. Tot opluchting van het volk en als afschrikwekkend voorbeeld wordt Tiisken gehangen. Ongetwijfeld dus een tragisch einde voor de hoofdpersoon, en dat alleen al zou ons recht geven op het gebruik van de vrij unieke genrebenaming „comi-tragedie”. Het stuk is dat evenwel in nog veel ruimere mate. Want zozeer de komische toon overweegt en in het begin het hele stuk draagt, zozeer wordt hij van het midden af door andere toonaarden afgelost. De scène waar de waard een boer doet opdraaien voor Tiiskens gelag, heeft veel kluchtigs, maar is knarsender dan dat. De boer zweert niet zomaar wraak, dat voelt men goed aan. Wanneer hij weer opkomt, is het in een sociaal gevoelige scène, die duidelijk het leed suggereert dat een rover als Tiisken een hele landstreek aandoet, en blijkt de wrok die in hem brandt plotseling een voor Tiisken fataal gegeven te worden. Donker grommend begint het, de Roo Roe (dievenvanger) verschijnt, de boer leent zich tot het stellen van een val, waar de rover inloopt. Uit de commentaar van de gevluchte handlangers blijkt dat het niet goed meer kan aflopen. De mededeling aan de vrouw gebeurt nog in onvervalste kluchtstijl, maar wanneer ze verneemt dat haar man gevangen is, reageert ze plotseling als offervaardige echtgenote, die meteen afreist om hem vrij te kopen. Wanneer ze aankomt aan de vesting waar hij zit, slaat het vrije vers vanaf v. 1479 zowaar om in pathetische alexandrijnen – je reinste verheven tragedietoon, en klaarblijkelijk zonder enige bedoeling van parodie. Tussen die alexandrijnen lopen dan citaten uit het volkslied waar Coster het thema vond, er sterk mee verwant, en toch met kleine metrische afwijkingen die een heel ander ritme teweeg brengen. Wanneer de vrouw zich tenslotte onder de aandrang van haar personeel van Tiisken afkeert, gaat het stuk in vrije verzen zijn einde tegemoet, in een paar van elkaar los staande, maar heel suggestieve scènes. *Tiisken* is in feite een onvoorstelbare mengelmoes, voor drie vierde klucht, voor een klein deeltje romanesk drama, in bepaalde opzichten episch theater van pre-renaissancistische stempel. Het staat aldus in alle opzichten apart, want het is helemaal niet onder te brengen bij de tragicomedie of bij het treurspel met gemengde toon als *Rodd'rick ende Alphonsus*. Het is bijna een sociaal-burgerlijk spel met enerzijds kluchtige, anderzijds moraliserende inslag – maar daar blinkt het

hoofs-romaneske dan weer zo vreemd tussen. In ieder geval kan men eruit besluiten dat er op dat ogenblik voor de schrijver geen vaste toneelwetten bestonden, dat hij op de hoogte was van tal van tradities en mogelijkheden die hij in souvereine vrijheid toepaste naar gelang het bij zijn stof paste. De veeltonigheid zit trouwens niet alleen in het dramatische, maar zelfs in het cultuurhistorische, met zijn laat-middeleeuwse naast barokke elementen. Er wordt overduidelijk naar een eigen vorm gezocht, zonder enig bewustzijn van zich opdringende regels. Een experimentele mengvorm, beter kan men het niet uitdrukken.

Ondanks de klassieke indeling in *Teeuwis* en de alexandrijnen in *Tiisken* lijkt dit allemaal nog sterk in het verleden vast te hangen. Eenzelfde indruk wordt op het eerste gezicht gewekt door het *Spel van de Rijke-Man* van 1615. Dit is inderdaad een zinnespel met praktisch louter allegorieën en typische figuren, rond een zeer concrete inhoud: het is een loterijspel, geschreven ten voordele van een tombola waarvan de opbrengst het oudemannahuis te goede moest komen. Maar dan toch weer een zinnespel met renaissancistische trekken: het is in optima forma in bedrijven en scènes onderverdeeld, in alexandrijnen geschreven, er komen reien in voor en een vrij Senecaans aandoende Quade Gheest. Toch primeert de moraliserende gedachte. Die is, dat de christen uit zuivere naastenliefde zou moeten geven, maar dat helaas niet doet, en dat juist daarom loterijen zijn uitgevonden: de arme geeft uit hoop op winst en omdat hij later zelf wel eens een tehuis voor oudjes nodig kan hebben, de rijke, eigenlijk helemaal opgegaan in egoïsme, geeft vooral uit eerezucht. Coster is in deze delen allerm minst psychologisch propagandist, eerder prediker. De mensen van wie hij voor de loterij geld zou moeten krijgen vleit hij geenszins, integendeel, hij geselt ze onbarmhartig, zeker de rijke man; Ghemene Man, de gewone mens, wordt eerder realistisch en met sociale sympathie benaderd. Na al dat theoretisch discussiëren in het eerste deel, komt dan plotseling in het vierde bedrijf de uitbeelding van de parabel van de rijke man en Lazarus, met alleen de rijke man en de Christusachtige Waarheid als gemeenschappelijke figuren. De feestvierende rijke laat Lazarus creperen, die wordt door de Waarheid naar de hemel meegenomen. De rijke wordt bij zijn feestmaal onwel en sterft; met een parafrase van de bijbelse woorden eindigt het geheel. Een eerste vaststelling: het stuk valt uiteen in twee zeer verschillende delen, die praktisch nergens met elkaar geïntegreerd zijn: een stuk zinnespel en een stuk realistisch toneel met kluchtige en apothetische delen. Wat het eerste betreft krijgt men de indruk dat de vlucht van de goede machten naar de hemel, uit Hoofts *Geeraerd van Velsen*, model

heeft gestaan. Overigens worden hier de onzekerheid en diversiteit in de vormgeving, die we bij *Tiisken* hadden aangetroffen, bevestigd. Ze gaan m.i. gepaard met iets veel ernstigers, nl. dat er bij Coster een meer centrifugaal dan eenheidscheppend principe aan het werk is. Het tweede punt dat opvalt is, hoe Costers persoonlijkheid hier doorschemert. Het is die van een hevig geëngageerd, zich drastisch uitdrukkend temperament, met een sterk belerend en zedenverbeterend ethos. Er steekt iets van een boetpredikant in deze dichter, dezelfde onverschilligheid voor andermans persoonlijke gevoelens, dezelfde hoogstaande motivering, dezelfde psychologische onhandigheid. Daarnaast legt Coster bij het overdenken van het probleem der liefdadigheid een sterk intellect, een sterk rationalistische ingesteldheid aan de dag. Het is niet uitgesloten dat hij hier de vorm van het zinnespel heeft gekozen, omdat de nieuwere vormen nog te zeer beperkt bleven tot het begrip van ingewijden, en onvoldoende tot het volk waren doorgedrongen. Al het voorgaande mag trouwens niet uit het oog doen verliezen dat Coster hier soms enorme toneleffecten bereikt, zoals bij het verschijnen van Quade Gheest tijdens het kluchtige optreden van de dokter. Een klassiek effect is dit evenwel allerminst!

En dan, in hetzelfde jaar 1615, verschijnt naast het eerder ouderwetse zinnespel het voor de tijd bijzonder vooruitstrevende treurspel *Ithys*. Het is moeilijk zich iets in te denken dat meer met het voorgaande verschilt, dan dit stuk. En de indruk wordt bevestigd dat Coster moeilijk tot de nodige beperking en eenheid kwam, maar zo was aangetrokken door de veelheid van verschijnselen die hem alle tegelijkertijd interesseerden, dat hij in alle richtingen wilde experimenteren. Die indruk komt niet alleen van het verschil tussen de *Rijcke-Man* en *Ithys*. Hij komt ook van de structuur van de tragedie zelf. De eerste twee bedrijven kunnen inderdaad niet anders dan als pastoraal gekenmerkt worden. Zelfs in zijn geheel beschouwd wordt *Ithys* sterker door het pastorale element bepaald dan b.v. Hoofts *Granida*. Het merkwaardige is daarbij dat het pastorale hier minder voorkomt als hoofse travestie, dan als werkelijke weergave van de levensvoorwaarden der landbewoners, die relatief gelukkiger zijn dan de hovelingen. In hun landelijke authenticiteit wijzen ze vooruit naar *Leeuwendalers*, eerder dan aan *Granida* te herinneren. Bij nader toezien is de integratie van herdersspel en treurspel trouwens niet zo slecht geslaagd. Maar eerst nog een woordje over het tragische thema. Het gaat om de geschiedenis van Tereus, die Philomela, de zuster van zijn vrouw Progne, heeft misbruikt en dan, met uitgesneden tong, op het land heeft verborgen om haar bij gelegenheid nog te bezoeken. Philomela weet via een weefstuk Progne te verwittigen. Daarop

slacht Progne Tereus' kind Ithys en zet het hem als maal voor. De stof komt uit de *Metamorfosen* van Ovidius, maar bezit in haar verwantschap met *Thyestes* alle eigenschappen voor een Senecaanse verwerking. Hoe combineert Coster dat nu met het pastorale element? Hij laat het stuk beginnen met toneeltjes uit het onbezorgde leven van de jonge mensen op het land. Kort en geweldig vaart daar een dissonant tussen, wanneer Tereus brutaal een jongen in zijn jacht inschakelt. Uitstekend wordt hier gesuggereerd dat er een machtiger wereld bestaat die aan de donkerste passies offert en voor niets terugdeinst, die van het hof. In een volgend bedrijf wordt het arcadische heldinnetje Gruzella door haar moeder met een kostbaar weefstuk naar het paleis gezonden; het blijkt dat Philomela bij de moeder is ondergebracht. Progne maakt nu van een landelijk feest gebruik om Philomela te verlossen; wanneer het landvolk haar op het hulpgeroep van Gruzella's moeder ter verantwoording roept, maakt ze zich hooghartig bekend als de koningin en nodigt ze allen uit om getuige te zijn van de ontknoping. Ze is inderdaad ten prooi gevallen aan een demonische wraakzucht, die Coster in de hoogste kleuren en schrillste tonen uitbeeldt. Wanneer beide vrouwen Ithys doden en verscheuren, hebben we niets menselijks meer. En het slot, waarin Philomela voor Tereus verschijnt nadat hij Ithys heeft gegeten, en de razende koning de vrouwen beestachtig afmaakt, is nog gruwelijker. De hofwereld heeft nu tenvolle zijn afschuwelijk gelaat getoond en de herders troosten zich met hun bescheiden maar gerust bestaan. *Ithys* heeft vele kwaliteiten. De landelijke scènes zijn geslaagd en voor het eerst weet Coster de hedendaagse lezer van zijn werk esthetisch te treffen. De integratie van hof- en landleven is zeer verdienstelijk, juist omdat er naar een organisch verweven van beide lijnen is gestreefd. De wraakmonologen van Progne en de gruwelbeschrijvingen zijn aan de extreme kant, maar toch het meest gepassioneerde, het vanuit de donkere drift meest overtuigende wat ons renaissance-drama tot dan toe had gepresteerd. De geëngageerde didacticus Coster blijkt hier ook een authentiek driftmens te zijn, ja als zodanig de groten van de Gouden Eeuw te overtreffen. Sommige passages zijn huiveringwekkend sterk. Vóór Coster, b.v. in de *Geeraerd van Velsen*, blijft de Seneca-imitatie formeel; hier gaat ze veel dieper. Daarenboven is *Ithys* wel het eerste stuk in onze klassieke literatuur, waarin de ergste gruwelen op het toneel zelf vertoond worden. De kindermoorden in Duyms *Spiegel des Hoochmoets*, de gevechts- en schendingscènes in Hoofts *Achilles en Polyxena* zijn niet te vergelijken met de slachting, eerst van Ithys, dan van de vrouwen. Ze blijven hoofdzakelijk beperkt tot het gebeuren als zodanig,

terwijl Coster eerst de verschrikkelijke affecten uitbeeldt die tot de gruwelen moeten leiden, en dit niet zonder meesterschap doet. Bij grondige analyse echter geeft ook dit stuk, althans in de geautoriseerde versie van 1619, ergens een onafheid bloot, die het verzwakt. De versie van 1615 vertoont heel wat meer samenhang. De landelijke scènes nemen er m.n. in het vierde bedrijf minder plaats in. De huidige scène IV,4, die nu alleen ergens op het land kan plaats vinden (en daardoor veel onverklaarbaars insluit), gebeurde in het paleis zelf, zoals blijkt uit de aanwezigheid van Ithys en de verzen 1365- :

Neemt Philomela 't hoofd, en schuift hier achter 't kleet,
Daer de Tyran aanzit ghemeynlijck als hy eet.

Dit is later bij de uitbreiding van de landelijke scènes uit het oog verloren, zeer tot schade van het stuk. Werkte Coster te haastig? Is hij een ander voorbeeld van die slordigheid en inconsequentie zoals ze m.n. bij Bredero zo vaak voorkomen? Liet zijn dokterspraktijk hem niet de tijd om zijn werken naar behoren af te ronden? We weten het niet. We kunnen alleen maar vaststellen dat de afgeronde eenheid, die voor een renaissancistisch stuk toch voorwaarde van volmaaktheid is, bij Coster ontbreekt en helaas blijft ontbreken. Het is jammer, want Costers creatieve gedrevenheid en veelzijdige verbeeldingskracht waren groot genoeg voor een groot dramaturg.

Zo is *Iphigenia*, het treurspel dat in 1617 verschijnt, alweer iets gans anders. Dit stuk is van Costers tragedies het meest vermelde, maar daarom niet het best gekende, want zelden lijken de literair-historici zich de moeite te hebben getroost het nog eens grondig te lezen. Vandaar dat het doorgaat als een soort tendensstuk, met de spits tegen de predikanten gericht. Mijn kijk op het stuk is wel wat anders. Het thema is het bekende van Iphigenia in Aulis en de imitatio van Euripides is onloochenbaar, ook al begrijpt de moderne vergelijker moeilijk, hoe men op zo'n noodlottige manier van het geniale voorbeeld kon afwijken. Euripides' stuk is een hartstochtdrama, wisselend en klemmend, met een constante spanning en steeds nieuwe verrassende contrasten en omkeringen, waaraan een hoge schoonheid ontvonkt. Bij Coster blijft daar niets van over. Van bij het begin weet men dat Ulysses en Eurypilus een complot tegen Agamemnon op touw hebben gezet. Ze hebben het volk wijs gemaakt dat de goden (van wie ze heel goed weten dat ze niet bestaan) het offer van Iphigenia eisen, omdat ze hopen dat Agamemnon zich daartegen zal verzetten en zich aldus als opperbevelhebber onmogelijk maken. De man die met het probleem zit, is dus Agamemnon. Offert hij zijn dochter of verzaakt hij de

macht en de veldtocht tegen Troje ? Eigenlijk is het probleem niet eens zo klemmend. Calchas kent immers het middel om de tegenstanders beet te nemen : men moet doen alsof men het spel speelt, en een godsverschijsning ensceneren, die het offer van Iphigenia afwijst. Het meisje moet dan weliswaar verwijderd worden, maar haar leven blijft gespaard. Om te beginnen wil Agamemnon zelfs dat niet. Liefst zou hij het complot de kop indrukken ; maar de politieke omstandigheden veroorloven dat niet. Na nog enige aarzeling geeft hij dan ook tenslotte toe aan de politieke wijsheid. Hoe men daarmee vijf bedrijven vult ? Ten eerste door Agamemnon lang en grondig te laten twifelen, door voor- en tegenstanders in lange, soms gepassioneerde redevoeringen aan het woord te laten, door inzake Iphigenia zelf niet onbehandig een kunstmatige spanning te wekken. Eerst : zal ze komen ? Dan : ja, Ulysses is haar gaan halen, zozegzegd om met Pyrrhus te huwen. Dan : hoe zal ze reageren, wanneer de ware reden voor haar komst haar onthuld wordt ? Zodra er, na het derde bedrijf, wat actie in het stuk komt, verbetert het zienderogen ; maar de initiale handicap van de lengte, het discussiekarakter, het vroege blootgeven van de uitkomst kan het niet meer te boven komen. Qua eenheid is er intussen vooruitgang geboekt ten opzichte van *Ithys*, het stuk verwerft een klassieke homogeniteit. En daarmee komen we aan het probleem van de tendens. Doorgaans wordt *Iphigenia* beschouwd als een stuk tegen de predikanten die „onder schijn van godsdienst” het volk politiek opruien. Iets daarvan steekt er zeker in, en dat iets heeft Coster fel versterkt bij latere opvoeringen en drukken, die van na Vondels *Palamedes* dateren : in die tijd moet hij b.v. Eurypilus hebben laten uitbeelden als een karikatuur van Trigland. Van zulke excessen is m.i. in het oorspronkelijke stuk niets te vinden. Ik zie er een heel andere, rationele beweegreden in. Coster heeft klaarblijkelijk een imitatio van *Iphigeneia in Aulis* willen leveren. Maar hoe kon hij dat voor zijn 17de-eeuws publiek geloofwaardig maken ? Coster was een modern denkend rationalist, een voorloper van de Verlichting, zou ik durven zeggen. Hij zag dus het probleem als volgt : die goden hebben nooit bestaan, ze kunnen dus nooit zijn verschenen, de antieke dichters moeten dat geweten hebben. Verschijsningen konden ten hoogste geënsce-neerd zijn, en als de dichters dat spel ooit hebben meegespeeld, dan moeten ze daarbij exemplarische bedoelingen hebben gehad. Eenmaal dat inzicht gewonnen, heeft Coster het in zijn *Iphigenia* als zodanig willen uitbeelden ; dat blijkt duidelijk genoeg uit de Inhoudt. Zijn stuk is dus een rationalistische ontmaskering, waarin wordt aangetoond hoe iets, om het met de woorden van Péguy te zeggen, „qui avait commencé en mystique, finit en politique”. En

op die manier belandt de dichter opnieuw in een nefaste tweeslachtigheid, want hij slaat de bodem in waardoor zijn stuk ontroerend was kunnen worden zoals Euripides' model dat ontegensprekelijk is. Wat gaat er nog uit van de gewetensstrijd van Agamemnon, voor wie ten eerste de hele kwestie een politieke aangelegenheid wordt, terwijl ten tweede Iphigenia niet eens zal hoeven te sterven? Of van Iphigenia's offervaardigheid wanneer ze weet dat alles maar comédie is? Of van de *dea ex machina* wanneer men weet dat het om een gespeelde rol gaat? Had Coster er dan nog een satire van gemaakt! Maar daarvoor was hij hier te ernstig. Hij is helemaal bezweken voor de verleiding om het thema alleen te gebruiken als masker voor een *drame à thèse*. Die thesissen hebben we intussen nog niet helemaal weergegeven. Enerzijds ging het om rationalistische ontmaskering van de waan der antieke godenwereld, om ontmaskering ook van clericaal gedoe dat van het bijgeloof misbruik maakt. Maar Coster was, in tegenstelling met wat men soms zou kunnen menen, geen negatieve geest. Hij was een „aufklärerisch” opbouwer. En dus moest hij iets positiefs in de plaats zetten. Dat positieve was het natuurlijke, de mens ingeschapen gevoel voor goed en kwaad, voor echt of onecht, zijn natuurlijke intuïtie voor wat er echt goddelijk is. Coster richt zich helemaal tegen de „eenzijdigheid”, tegen de godsdienstige partijdigheid, die de ware godsdienst vervalst. Hij hangt dan ook van die partijdigheid een karikaturaal, maar ernstig gemeend schrikbeeld op, dat de lezer of kijker vanzelf de ogen moet openen voor de ware godsdienstigheid. Die godsdienstigheid ligt ergens op de lijn die van Erasmus over Coornhert naar Grotius voert, met toch een heel eigen karakter. Coster is christen, maar zonder enige confessionele beperking. De natuur speelt een heel grote rol in de godsdienstigheid; wanneer de mens maar die stem van de natuur in hem kan beluisteren, zal hij religieus juist oordelen. Dan komt daar nog dat sterk rationalistische element bij, dat ik als „aufklärerisch” aanvoel, ook al in de aanzet tot strijdvaardige getuigenis. Ik geloof dus dat de predikanten slechts onrechtstreeks het mikpunt van het stuk zijn geworden. In ieder geval vindt men van heel de constellatie Maurits-Contraremonstranten niets in *Iphigenia* terug. En eerder dan in Coster een fanatiek polemist te zien, zie ik hem hier als een vrij gematigd aanwijzer van wat in de ware godsdienst verenigt i.p.v. te verdelen.

Het gaat m.i. niet op, Costers dramatische activiteit hier te scheiden van zijn werkzaamheid voor de Nederduytsche Academie, een werkzaamheid waarmee de gelegenheidsstukken samenhangen. Niet dat die gelegenheidsstukken zo belangrijk zijn. Maar ze laten enkele voor Coster typische trekken nog sterker uitkomen. Zo het

engagement van de man : hij staat helemaal achter die Academie van hem, een eigenaardige instelling waar in de volkstaal alle belangrijke wetenschappen onderwezen worden en men de verschillende soorten poëzie beoefenen kan. Dan zijn psychologische aanpak : deze gelegenheidsstukken verbinden telkens een aantal thema's, zo het laten optreden van alle medewerkers, het vertonen van het hele bezit (een soort controle door inventarisatie), een pleidooi voor de doelstellingen van de Academie, een excuus voor hetgeen niet verwezenlijkt kon worden, een afwijzing van de tegenstanders, een verzoenende houding tegenover de bestaande redrijkerskamers – dit alles in een vrij boeiend kijkstuk. Ten derde, in samenhang daarmee, zijn fantastische inventiviteit : wat hij ook wil zeggen, telkens zal hij er de passende allegorische inkleding voor vinden, met een tikje relativering, een tikje geestigheid, een tikje venijn en toch altijd aan de basis zijn eigen grote goede wil. Ten vierde, zijn humor, die tot zelfspot gaat (wat moeten de dokters het ontgelden !) en in weinige van zijn spelen ontbreekt. Ten vijfde, zijn wijsheid – maar ook de grenzen daarvan. Zijn wijsheid : waar hij aanvalt, is het niet om door persoonlijke aanvallen te kwetsen ; zijn stelregel is : hekel het gebrek in het algemeen, wie het schoentje past zal het wel aantrekken. Dit is een vaak voorkomend thema bij Coster, zo vaak dat het argwaan gaat wekken. En inderdaad, juist deze wijsheid is hem niet in vlees en bloed opgegaan, voortdurend springt zijn temperament uit de band. En zo ontbreken juist in de stukken van de laatste jaren de zeer herkenbaar persoonlijke aanvallen op Rodenburg niet : deze moet als een rode lap op de stier Coster hebben gewerkt. Anderzijds heeft de gematigheid, de verzoenende houding toch altijd het laatste woord. De verdediging van de Academie wordt nergens proselytisme. De bestaansreden van de traditionele kamers wordt ten volle erkend ; Coster ijvert alleen opdat ze niet helemaal in de handen van zijn vijanden terecht zouden komen. Dus, wat ons van de auteur van *Iphigenia* niet moet verwonderen, een bewuste politieke kijk.

De antipathie tegen Rodenburg enerzijds, de klassieke inspiratie van Coster anderzijds lijken nergens duidelijker tot uiting te komen dan in het beroemde voorwoord bij de *Isabella*. Coster valt hier heftig degenen aan die er maar op los schrijven zonder zich te richten naar de regels die door de Ouden zijn vastgelegd en die men kan putten uit Aristoteles, Horatius, Scaliger en Heinsius. Hola ! wat een nadruk op de theorie en, blijkbaar, welk een kennis van die theorie ! Het minste wat men kan verwachten is dan ook dat Coster zelf zich nauwkeurig aan die klassieke regels zal houden. Nu, tot die regels behoren o.m. de eenheden van handeling, tijd en

plaats, en we hebben gezien dat zowel *Ithys* als ook *Iphigenia* daar zwaar tegen zondigen. Misschien heeft hij in het jaar dat *Isabella* van *Iphigenia* scheidt daar veel over bijgeleerd? Misschien is hier de invloed van Hooft, reeds altijd in de overname van details merkbaar, beslissend geworden – is *Isabella* toch door Hooft zelf op het getouw gezet en diende het toch om op Muiden te worden opgevoerd bij een bezoek van Prins Maurits? Helaas, wie naar een klassiek treurspel zoekt, zal ontgoocheld worden, ook al past Coster voor eenmaal de voormelde regels formeel toe. En als *Isabella* een van de boeiendste verschijnselen van het renaissance-drama bij ons is geworden, dan eerder door zijn afwijkingen van het klassieke. Er ware ook wel duivelskunst mee gemoeid indien iemand erin slaagde op dit door en door romaneske thema, dat recht uit de *Orlando furioso* komt, een echte klassieke tragedie te maken. De romaneske stof heeft, zeker in de vroege 17de eeuw, veel meer aanleiding gegeven tot tragicomedies of treurspelen in de vrije stijl. En dat is ook normaal. Van nature is dit een avonturenstof, waarvoor wisseling van tijd en van plaats en veelvuldigheid van handeling a.h.w. natuurnoodzakelijk zijn; komt daarbij de middeleeuwse fantasie, die zo weinig te maken heeft met de antieke geest, en de mengeling van toon, die voor het genre zelf en zeker voor Ariosto typisch is. De stof van *Isabella*, Zerbiin en Rodomont is dan ook in de Franse literatuur⁷ en bij ons door Rodenburg (in datzelfde jaar 1618)⁸ op vrije wijze verwerkt. Eigenlijk kon Coster dus moeilijk een minder geschikte stof uitzoeken om er de waarde van de klassieke regels aan te demonstrenen. Waarover gaat het in *Isabella*? *Isabella* en Zerbiin, koningskinderen bij wie het lot de liefde voortdurend is komen dwarsbomen, genieten eindelijk in een idyllische omgeving elkaars aanwezigheid. Plotseling ontdekt *Isabella* stukken van de wapenrusting van Roeland, die deze later blijkt in waanzin te hebben verspreid. Ter ere van de held, wie beiden dank verschuldigd zijn, richt Zerbiin de wapenen tot een soort monument op. Komt daar Mandricard voorbij, die zopas de geliefde van Rodomont heeft ontvoerd, hij eigent zich de wapens toe en als Zerbin ze hem wil ontnemen, doodt hij deze. *Isabella* begraaft haar geliefde met de hulp van een kluzenaar. Die tracht haar tot het geestelijke leven te overhalen. Maar dan treedt de dronken Rodomont op, die in een hevige begeerte tot *Isabella* ontvlamt en de kluzenaar doodslaagt.

7. Zie de Liste bibliographique des tragédies in Elliott Forsyth, *La tragédie française de Jodelle à Corneille etc.*, Parijs 1962 (b.v. de nummers XCIX en CLI, resp. p. 449 en 456).

8. Nader onderzoek zal moeten uitmaken of *Isabella* soms niet opzettelijk als concurrerend „klassiek” stuk tegen dat van Rodenburg is geschreven.

Het meisje weet de woesteling even op het spoor van Mandricard af te leiden, maar hij laat haar bewaken en zij begrijpt dat haar eer in gevaar is. Wanhopig zoekt ze een uitweg, tot Zerbiin haar verschijnt en haar een reddende raad geeft. Ze smeekt Rodomont haar liefde te eerbiedigen ; in dat geval zal ze hem een tovermiddel aan de hand doen dat hem onkwetsbaar zal maken. Hij belooft het. Zij gaat nu kruiden zoeken, maakt er een brouwsel van, strijkt het aan haar hals en zet Rodomont ertoe aan, met zijn zwaard de proef te nemen. Natuurlijk onthoofdt hij haar en hij barst in de bitterste jammerklachten uit. Maar nu verschijnen engelen met Zerbiin, ze jagen Rodomont weg en het minnaarspaar wordt in de hemel opgenomen. Dit allemaal in één dag en op één plaats samenpersen is al fameus. Maar Coster maakt het zichzelf nog moeilijker. Alsof hij een tragicomedie aan het schrijven was, laat hij in het gevolg van Rodomont onvervalste komische figuren optreden, een kluchtig paar en een krompratende dokter. Zeer zeker wendt hij ze functioneel aan : de man uit het kluchtige koppel heeft de wijn gestolen waar Rodomont en de zijnen zich aan bedrinken – zodat de passie voor Isabella verklaarbaar wordt ; en de dokter moet Isabella begeleiden om haar te controleren en om notitie te nemen van de gebruikte kruiden. Maar in Coster stak teveel van de kluchtschrijver om aan deze figuren niet enig auto-noom leven te verlenen. En in hun zog wordt Rodomont mee-gesleept, die daardoor een groteske figuur wordt. Reeds in *Iphigenia* had Coster niet overal de lapsus in een minder ernstige of verheven toon kunnen vermijden, m.n. bij de figuren Thersites en Protesilaus. Maar nu komt het tot een echte groteske. Dit element op zichzelf al brengt het stuk als tragedie in gevaar. Maar het tragische wordt nog verder opgeheven, doordat Isabella en Zerbiin a.h.w. verrijzen en in een apotheose ten hemel varen. Eigenlijk zijn alleen de formeel toegepaste eenheden „klassiek” in dit stuk, voor al het overige verraadt het zijn karakter van gelegenheidsspel, waarbij de dichter van de meest verschillende ingrediënten gebruik maakte, opdat de aandacht van de hoge gast toch maar voortdurend gespannen zou blijven. Met de indeling in bedrijven b.v. gaat het helemaal niet, de zozegde scheiding tussen IV en V valt in het midden van een doorlopende kluchtige passage. Het stuk is natuurlijk in alexandrijnen geschreven, maar de kluchtige passages staan in vrije verzen. Anders gezegd, op een wezenlijk romaneske soort tragicomedie, zoals Bredero en Rodenburg er schreven, wringt Coster enkele formeel-klassieke trekken, die er slecht bij passen. Maar juist op die manier wordt het een typisch stuk voor zijn maker, een stuk waarvan de disparate elementen zo fantastisch worden samengebracht, dat men aan een

staalkaart van Elizabethaanse theatermogelijkheden gaat denken. Daarbij brengt Coster op een nagenoeg unieke manier in ons drama het groteske binnen. De stukken van Bredero en De Koning die kluchtige intermezzi bevatten, hebben niets van die aard. Bij hen is er een dubbele toon, ja, maar het kluchtige en het tragische blijven vrij streng gescheiden, zelfs daar waar, als in *Rodd'rick ende Alphonsus*, in een en dezelfde scène de romaneske ridder en de hem parodiërende gracioso optreden. Coster echter maakt een van de dragers van het tragische gebeuren zelf belachelijk, in zijn gesnoef, zijn dronken verliefdheid, zijn domheid, zijn entourage⁹, maar zonder dat die daarom een komische figuur wordt. De Rodomont die Isabella de wereld belooft, is ergens niet komisch, maar alleen grotesk. De Rodomont die Isabella doodt en daarna in weeklachten uitbarst, heeft zelfs helemaal niets komisch. En de louter komische scènes zijn zo intiem met de rest verweven, dat ze nauwelijks enige autonome komiek vertonen. Een tweede vrij unieke prestatie van Coster lijkt me hier de apotheose, veel barokker, veel meer beklemtoond dan de analoge passages bij Hooft, die hem eventueel konden inspireren: slot van *Ariadne*, slot van *Granida*, vlucht van de goede allegorieën in *Geeraerd van Velsen*. Het is een verheerlijking van gestorven martelaars geworden, autonoom maar tevens gratuiter zo dan b.v. in Vondels latere *Maeghden*; het doet zelfs even aan opera denken. Als durvend experimentator-door-vermenging verschijnt Coster nergens typischer dan hier en het verleent hem een vreemd soort grootheid. Alleen niet die van een succesvol klassiek tragicus... Een woord nog over de louter literaire kwaliteit van Costers aandeel vergeleken met dat van Hooft. Niet dat de eerste verzen, die van Hooft, zo bijzonder veel roem verdienen, maar gewoonlijk worden ze om hun verfijning en muzikaliteit toch gunstig tegen die van Coster geprofileerd. Ik ben het daar maar heel gedeeltelijk mee eens. Die van Coster zijn onbetwistbaar grover, ja, maar ze hebben veel meer karakter en dramatische kracht. Hooft gaat nergens uit boven de fijnzinnige, maar soms lichtjes lachwekkende parafrase van Ariosto; zijn hoofsheid is hier helemaal onnatuurlijk, zoals in de expositio, waar beide figuren elkaars herinneringen met fraaie tussenpozen onderbreken. Je ziet zo de precieus acteurs aan het werk, het is op een ontstellende wijze toneel gebleven. Coster daarentegen maakt de fantasiewereld waarin zijn stuk speelt geloofwaardig en authentiek aanwezig, al mochten vers en smaak minder grof zijn.

9. Reeds bij Ariosto is daarvoor wel enige aanleiding te vinden.

En alweer het volgende jaar verschijnt er een nieuw treurspel van de Amsterdamse dokter – het is meteen zijn laatste: *Polyxena*. Heeft hij uit de vorige klassieke tragedies en uit het vreemde experiment van de *Isabella* genoeg geleerd om nu eindelijk een volwaardig klassiek treurspel te schrijven? Helaas neen, al meen ik met Smit¹⁰ dat dit Costers sterkste drama is geworden. En waarom niet? Altijd om dezelfde reden: het unificerende principe bij Coster is niet beperking en organisatie, maar menging. Zijn fantasie, zijn inventiviteit zijn gewoonlijk te rijk en veelzijdig om die *Beschränkung* te demonstrenen waaraan de ware meester zich laat kennen. *Polyxena* is andermaal een experiment geworden, al valt een zekere zelfimitatie hier niet te loochenen. Het Polyxena-thema op zichzelf is sterk verwant met het Iphigenia-thema. Weer gaat het om een mensenoffer dat terwille van politieke redenen geëist wordt door een als afgod fungerende clericale bedrieger. Maar ditmaal gebeurt het offer echt, ditmaal ontplooit zich de offervaardigheid van de fiere onschuld in optima forma, ditmaal aarzelt niet alleen de politiek verantwoordelijke, maar kent de voltrekker van het offer de hevigste gewetensstrijd en achteraf het diepste berouw. Dit zouden dus evenveel verbeteringen zijn t.o.v. het vorige stuk. Helaas, zo was het naar Costers zin allicht onvoldoende gestoffeerd. En hij brengt er niet minder dan twee, om niet te zeggen drie nieuwe elementen bij¹¹. Ten eerste de Troades-sfeer van de overwonnen Trojaanse vrouwen rond Hecuba; ten tweede het Troades-motief van de ontdekking en doding van Astianax; ten derde de geschiedenis van Polydoor. Polydoor, een Trojaanse prins, is toevertrouwd aan de hoede van de Thracische koning Polymnestor; wanneer de Grieken de zege behalen, vreest de Thraciër voor zijn rijk; hij doodt dan ook de jongen. Deze komt als schim wraak eisen van Hecuba. Door een list verkrijgt zij met haar vrouwen toegang tot Polymnestor en ze lynchen hem, wat onmiddellijk bloedig gewroken wordt. De eenheid tussen het Polyxena-, het Hecuba- en het Polydoorthema is niet kwalijk geslaagd: Coster kon beginnen met de onzekerheid omtrent Trojes lot; eerst laat hij Polydoor vermoorden, dan treden samen met de Grieken de klagende Trojaanse vrouwen op, Polyxena wordt geofferd, Polydoors lijk gevonden, Hecuba neemt wraak. Maar om een of andere duistere reden heeft hij deze organische eenheid bedorven door eerst, in vier scènes, het conflict tussen Andromache en Ulysses om Astianax uit te beelden. Andermaal: Coster kon zich niet beperken. In zekere zin was dit een

10. *Twaalf studies*, p. 35.

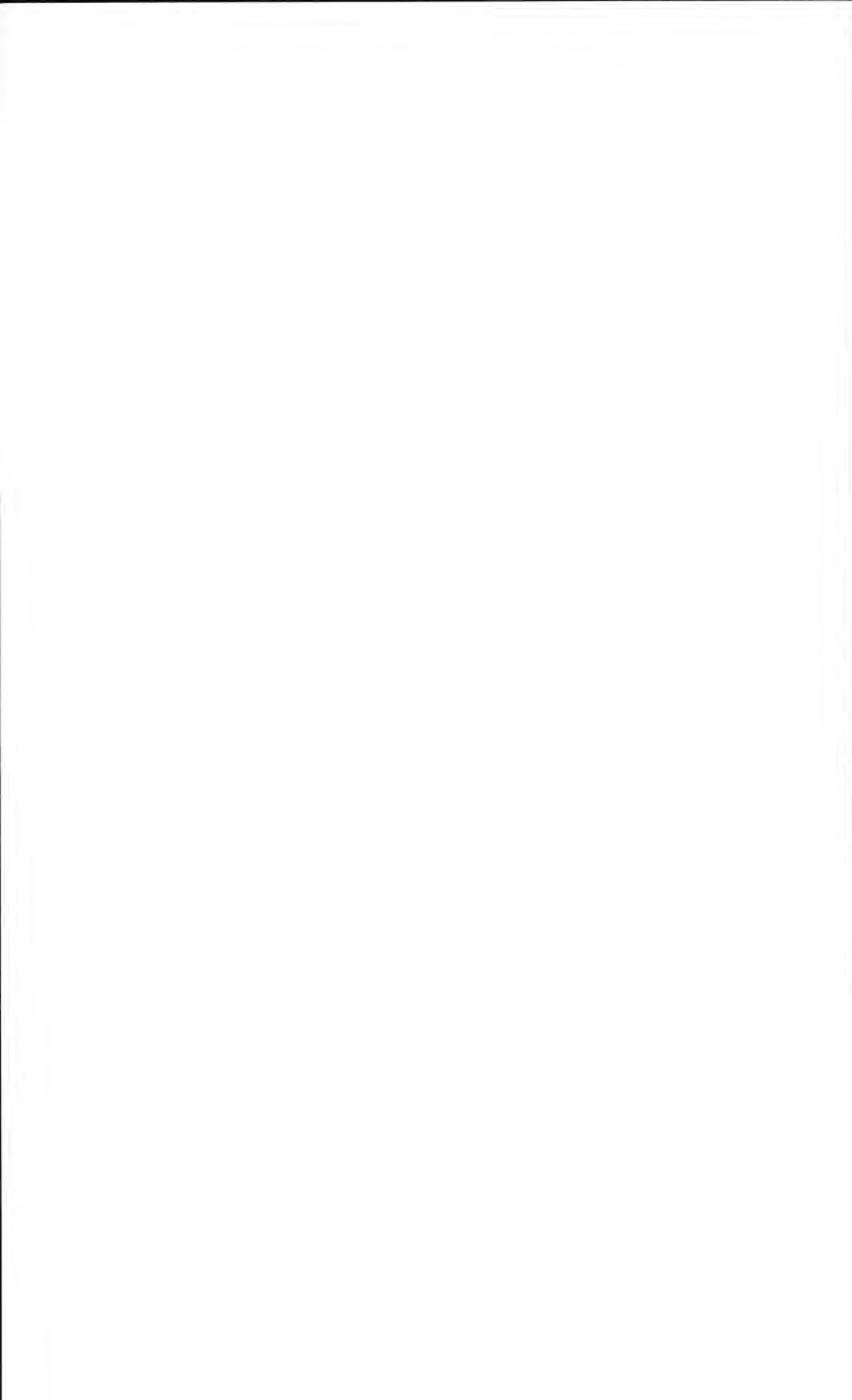
11. Wel komt reeds in Seneca's *Troades* de koppeling van het Polyxena-thema met dat van Astianax en dat van Hecuba voor.

felix culpa, want het begin is uitstekend geslaagd, en het twist-gesprek tussen Andromache en de Griek een meesterlijke scène, zoals ons Renaissancedrama er niet te veel telt. Maar voor het geheel wordt dit voorvoegsel (waar ik het althans voor houd) nefast: de onzekerheid in Thracië omtrent Trojes lot wordt a priori ontkracht, weer hebben we valse bedrijfsscheidingen na I en II en de organische eenheid van het overige wordt verstoord. Afgezien daarvan kunnen we alleen weer het hevig Senecaanse karakter constateren. Coster is een beter dichter dan Jan Vos, maar hij preludeert toch soms op diens toon, b.v. daar waar Hecuba als een furie Polymnestor de ogen uit het hoofd krabt. En ook hij zorgt voor het zien en het zeggen tegelijk.

Na dit onderzoek van het dramatische werk kunnen we pogen de positie van Coster in onze letteren te bepalen. En daarbij moet ik denken aan een soort negatief van het Vondel-beeld van W. A. P. Smit. Bij Vondel gaat een zeer hoge letterkundige waarde samen met een verwaarloosbare invloed op tijdgenoten en navolgers – althans wat de dramatische conceptie betreft. Bij Coster moet de literaire beperktheid worden geconstateerd – al blijft hij groot ook als schrijver – maar ik heb de indruk dat de omvang en de duur van zijn invloed niet onderschat mag worden. Het is een traditie in onze letterkundige geschiedschrijving het Senecaanse toneel bij ons van Hooft af te leiden. Zonder over het hoofd te zien wat Coster zelf aan Hooft heeft te danken, geloof ik dat ook Coster hier een aanzienlijke, misschien nog aanzienlijker rol heeft gespeeld. Dat toneel vertoont constant „barokke” trekken van volkse grofheid, overdrijving, gretige uitwerking van wreedheden, onbeheerste uiting van sterke affecten; en het heeft niet genoeg aan het zeggen, het wil het zien. Dat vindt men niet bij Hooft, wel, en ruimschoots, bij Coster. Natuurlijk moet die affiliatie nog zorgvuldig en concreet worden nagegaan, maar intussen mag de Coster-hypothese toch naar voren worden gebracht, al was het maar omdat geen ander belangrijk auteur die typische combinatie van trekken vertoont¹². Daarnaast moeten natuurlijk ook de eigen spelen van Coster eerst nog grondiger worden geanalyseerd dan in dit bestek is kunnen gebeuren, en moeten ze vooral aan hun mogelijke bronnen worden getoetst. Zo zal b.v. bij een nauwkeurige inventarisatie van de Hooft-invloeden (ik noemde ze talrijk) het eigene van Coster nog duidelijker naar voren komen. Toch durf ik, als besluit, reeds een beeld van onze auteur te ontwerpen.

12. Een eerste aanloop is misschien al bij Duym aan te treffen; zo is ook de affectgeladen stijl al aanwezig in bepaalde passages uit Heinsius' Nederlandse lyriek. Maar Coster blijft, dunkt mij, de essentiële schakel.

Coster was een geëngageerde figuur vanuit een christelijk, maar vooral rationalistisch ethos. Om kunst en kennis in Amsterdam en geheel Nederland te verspreiden, zette hij zich totaal in als organisator en als gangmaker van kunstenaars. Zijn eigen letterkundig werk is gekenmerkt door sterke affecten en een moeilijk aan banden te leggen fantasie. Hij was allerminst een slaafs navolger van vooraf gegeven voorbeelden, veeleer een oorspronkelijk combinator van soms zeer vreemdsoortige elementen. Elk van zijn werken, behalve misschien de klucht van *Teeuwis*, is aldus een combinatie geworden en in ieder werk wordt een andere combinatie geprobeerd. Juist dit combinatorische en experimentele zou voor volslagen réussites een sterke eenheidscheppende vormkracht hebben gevergd. Coster bezat die vormkracht niet in de vereiste mate. Kon hij verschillende combinaties overtuigend realiseren, nooit kwam het tot volledige integratie. Op die manier vermocht hij, naar klassieke maatstaven gemeten, geen enkel meesterwerk te scheppen; wel bestaat zijn oeuvre uit een reeks mijlpalen, waarvan geen enkele de tijdgenoten onverschillig liet of de huidige literair-historicus onverschillig kan laten. Had Coster als constructeur sterker mogen zijn, als uitbeelder van hevige, maar echte passies vindt hij in dezelfde 17de eeuw zijns gelijke niet. Vooral aan de wraakzucht heeft hij accenten verleend die niet moeten onderdoen voor die van de Senecaanse en eventuele Franse voorbeelden. Zodra de passie vrije loop krijgt, wordt de tragedie van Coster geïnspireerd. Wat zijn taal betreft mag hij inderdaad niet ten volle vergeleken worden met zijn grote tijdgenoten. Hij is geen lyricus als Hooft, Bredero en Vondel; toch heeft hij mooie reizangen geschreven. Voor het overige beschikt hij over een direct en krachtig uitdrukkingsvermogen, zoals het vele artsen eigen is. Terwille van zijn radicalisme, zijn directheid, zijn kernachtigheid zou ik het „drastisch” willen noemen. Samuel Coster spreekt drastisch door, waar hij spot, hekelt, preekt, beleert, betoogt, gepassioneerd uitbarst. Overeenkomstig zijn tijd doet hij dat meestal oratorisch en pathetisch, maar altijd beziel, uit het hart, en eerder demo- dan aristocratisch. De barok heeft een affectieve geladenheid nodig om niet gezwollen te klinken en een rationele of spirituele verfijning om de grofheid van b.v. een Jan Vos te vermijden. Coster bezit die affectieve geladenheid, sterker dan Hooft en dan de Bredero van het dramatische werk, zij het op een minder verheven niveau dan Vondel. Zijn verfijning is eerder van rationele dan van spirituele aard, maar geloofend kan ze niet worden. Alles samen vormt Costers oeuvre wellicht – afgezien van Vondel natuurlijk – de meest eigen-aardige en omvattende bijdrage van ons hele 17de eeuwse toneel.

D. Erasmi Lingua

door

DRA. SYLVETTE SUÉ

Assistente V.U.B.

In augustus 1525 verscheen bij Froben te Bazel een werk van Erasmus dat de korte titel droeg „Lingua”¹. 't Is het enige werk dat hij in dat jaar liet verschijnen. In oktober 1521 had Erasmus Leuven verlaten, zogezegd omdat de derde uitgave van zijn Nieuw Testament hem naar Bazel riep, maar in feite om aan de bemoeiingen van de Leuvense theologen te ontsnappen en aldus zijn geestelijke onafhankelijkheid te beveiligen. Bazel zal nu bijna acht jaar zijn woonplaats zijn (1521-1529). In de laatste vijftien jaar van zijn leven knoopt Erasmus, met een reeks van moreel-dogmatische verhandelingen, weer aan bij hetgeen hij met het *Enchiridion* begonnen was: het uiteenzetten van een eenvoudige, algemeen-christelijke levenshouding, een ongedwongen en natuurlijke ethiek. Aldus schreef hij zijn *Exomologesis*, de *Esu carniuum*, de *Lingua*, *Institutio Christiani matrimonii*, *Vidua christiana*, *Ecclesiastes*.

Historisch gezien is 1525² het jaar waarin Frans I op 24 februari de nederlaag lijdt bij Pavia, waarin de opstand van de Duitse boeren wordt gedempt en Thomas Münzer, leider van de Wederdopers, wordt onthoofd na de nederlaag bij Frankenhausen. In datzelfde jaar huwt Luther met Katherina von Bora (13 juli) en komt de vrede van Breda tot stand tussen Frankrijk en de Nederlanden (16 juli), koopt de jonge Pool Jan Laski, te gast bij Erasmus, diens bibliotheek op mits vruchtgebruik, gaat de grootmeester van de Teutoonse ridderorde, Albrecht von Brandenburg, over tot het Lutheranisme, terwijl eind-december de „*De Servo Arbitrio*” te Wittenberg verschijnt als antwoord op Erasmus' „*De Libero Arbitrio*” (1524).

De „Lingua” kende vrij spoedig twee herdrukken door Froben in februari en juli 1526, elk grondig nagezien door de auteur („diligenter ab auctore recognita”), de laatste met twee geringe wijzigingen in de opdracht. Nadien is er geen geautoriseerde

1. *Lingua*, per Des. Erasmum Roterodamum. Opus novum et hisce temporibus aptissimum. Bazel, Froben, 8°, 1525.

2. Cf. Marc, Hadour, *l'Univers de Thomas More, Chronologie critique de More, Erasme et leur époque* (1477-1536), Paris, Vrin 1963, p. 360-373.

herdruk meer tot de Bazel-editie van 1540³. Daarnaast werd het traktaat ook verscheidene malen zonder zijn instemming gedrukt. Hieruit blijkt dat het werk een vrij grote bijval oogstte. In 1554 verscheen reeds een Nederlandse vertaling te Antwerpen door C. Van Ghistele, die veertien herdrukken beleefde plus één zonder datum⁴.

Ook in Spanje kende het werk een groot succes: het werd bijna terstond vertaald⁵ en in september 1533 verscheen een nieuwe versie, die eveneens vaak herdrukt werd⁶. In Polen kreeg het een gunstig onthaal⁷. Zelfs Oecolampadius, ofschoon niet langer bevriend met Erasmus, beschreef het als „*mea sententia librum dignum lectione*” waarin Erasmus „*nobis non adversatur*”⁸. Erasmus was hierover verheugd, zoals wij vernemen uit een brief aan M. Boudet, bisschop van Langres⁹. „*Linguam sane gaudeo tanto viro non displicuisse*”. Een lichte kritiek werd geformuleerd door Michael Hummelberger: „*Perplacet mihi Erasmi nostri Lingua, sed quaeso te, cur tam prodiga et infrenis est, quae omnibus frenum addit et parcitatem suadet? Nam sui oblita est, dum aliiis loquacitatem exprobrat, ipsa est loquacissima lepida Lingua? Non plura, ne Erasmica Lingua sim loquacior*”¹⁰. Daarentegen ontving hij gunstige beoordelingen van M. Boudet: „*Animum tuum, quae ex parte visibilis fuerat, Linguae tue munere satis ostendisti, Erasme doctissime. Equidem magnus index animi lingua est. Ornasti nos*

3. Cf. Allen VII, Ep. 1752 (9 sept. 1526) aan Chr. v. Schydlowyczt: „*Tuis auspiciis Lingua nostra fuit felix; Frobenius felicissime vendidit, quum iam ter excuderit. Et interim a multis aliis fuit excusa. Hoc non fuisset factum, nisi multis placisset*”.

4. „*Lingua Erasmi, dat is dye tonghe uut den latine in duytsche eerst over gheset / leerende hoe dat elcke mensche zijn tonghe bedwinghen sal / dwelc een cleyn lidt is / maer can veel quaets en veel goets doen / als ons Jacobus dye Apostel vermaent*”.

Cf. Bibliotheca Erasmiana, *Répertoire des œuvres d'Erasme*, Nieuwkoop De Graaf, 1961, p. 117-118.

5. Cf. Allen VII, Ep. 1969.

6. Cf. Prof. Bonilla, *Erasmus en España*, in *Revue Hispanique* XVII, 1907, p. 471-479.

7. Cf. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia* IV, IX Card. Hosii Epistolae 1525-58, t. 3 edd. F. Hipler & V. Zakrzewski, Krakau 1879-88, I.

8. *Oecolampadius Johan*, Duits reformator (° 1482 - † Bazel 1531). Vestigde zich te Bazel in 1523. Zijn rol in Zwitserland is te vergelijken met die van Melancton in Duitsland.

Cf. NBG 37-38, 504-508.

Cf. *Zwingli's Briefwechsel*, bearbeitet von E. Egli, herausg. von G. Finsle und W. Köhler (1510-1526) Leipzig 1911-14, 384.

9. Allen VI, Ep. 1618.

10. *Hummelberger Michael*, filoloog (° 1487 - † 1527) studeerde te Parijs waar hij bevriend werd met B. Rhenanus en Lefèvre d'Étaples. Hij koesterde een sterke bewondering voor Erasmus, maar anderzijds ook voor Luther. ADB XIII, 388-389.

Cf. *Briefwechsel des B. Rhenanus*, herausg. von A. Horawitz und K. Hartfelder, Leipzig, 1886, Ep. 244 (2 nov. 1525).

Cf. *Analekten zur Geschichte der Reformation und des Humanismus in Schwaben* von A. Horawitz, Wien 1878 III 62, 3.

lingua et Lingua donasti" ¹¹. Verder van L. Casembroot ¹² en van Erasmus Schets ¹³ „Mire placuit michi Lingue tue lectio ac in Sutores Appologia. Si priusquam in te blactravisset Sutor, tuam edidicisset Linguam, non tam intemperanter fortassis in te bonasque litteras foret debacchatus". Erasmus droeg het werk op aan Christophorus Schydlowyctz, kanselier van Polen ¹⁴, met wie hij hartelijke betrekkingen onderhield. Dit geschiedde vermoedelijk op uitnodiging van Jan Laski ¹⁵. Als dank schonk Schydlowyctz hem gouden voorwerpen: een uurwerk, een lepel en een ketting ¹⁶.

De lingua: de usu sive abusu linguae.

Het is een vrij uitvoerig traktaat (362 pagina's). Erasmus had redenen genoeg om dergelijk werk te schrijven: enerzijds achtervolgd door ultra-orthodoxen om positie te kiezen, anderzijds aangevallen door de Lutheranen sedert het verschijnen van de „*De Libero Arbitrio*". In maart 1525 hadden Leuvense theologen nog zijn „*Exomologesis*" en zijn „*Delectus Ciborum*" aangevallen. Op 1 juni van hetzelfde jaar veroordeelde de Sorbonne zijn „*Querela Pacis*".

Erasmus had blijkbaar de idee voor een dergelijk werk reeds vroeger opgevat. In zijn *Adagia* (Chil. II, Cent. II, Prov. XXIX) bespreekt hij het thema der *loquacitas* in het gezegde „Lingua quo vadis?" ¹⁷ In 1520 had hij het derde hoofdstuk van zijn „*Paraphrasis in Epistolam Jacobi*" gewijd aan de „Lingua" ¹⁸, dat als volgt begint: „Magna est humanae linguae utilitas, si quis ea doceat, quae pertinent ad veram pietatem sed periculosa functio est, doctoris obire munus etc.". In de *Lingua* wordt nu dan het onderwerp van alle kanten bestudeerd.

Sedert de 16de eeuw is er geen enkele vertaling van dit traktaat meer verschenen, in welke taal dan ook. Een kritische uitgave van de tekst wordt voorbereid door Prof. Fritz Schalk van Keulen, in

11. Allen VI, Ep. 1612 (20 sept. 1525).

12. Allen VI, Ep. 1650 (23 nov. 1525).

13. Allen VI, Ep. 1658 (16 jan. 1526).

14. De „*Epistola nuncupatoria*" is ook bij Allen te lezen, dl. VI, Ep. 1593.

15. *Laski Jan* (Johannes a Lasco), Pools edelman, humanist en theoloog, (° 1499 - † 1560) studeerde te Bologna, in 1521 priester gewijd. In 1524 ondernam hij een reis naar Bazel, waar hij *contubernalis* was van Erasmus, maar tevens kennis maakte met Zwingli, Oecolampadius, Amorbach, Rhenanus, Glareanus, e.a. Cf. ADB XVII, 736-739.

16. Cf. Allen VI, Ep. 1752 (9 sept. 1526) aan Schydlowyctz: „Nunc demum mihi mea Lingua minus displicere coepit, posteaquam video tibi tantopere placuisse. Quod quidem si, vir omni virtutum et ornamentorum genere absolutus, tantum modo litteris testificatus fuisses, erat abunde satisfactum votis meis. Nunc non hoc fuit contenta tua singularis humanitas; epistolae testimonium munerum insignium testimonio confirmavit. Reddendum enim est bona fide horologium aureum, cochlear aureum, et fuscina aurea".

17. Op. O. II, 460 C-D.

18. Op. O. VI, 1129-1133; Leuven 4°, 1520.

het kader van de heruitgave van de „opera omnia” van Erasmus door de Kon. Ned. Academie voor Wetenschappen. Prof. D. F. Thomson (Toronto) deelde mij anderzijds mede nog geen vertaler te hebben gevonden voor de Engelse omzetting van dit werk. Het was in feite de oproep van M. Bataillon, geformuleerd te Mons in 1968, die er mij toe aanzette aan dit grote werk te beginnen¹⁹.

LINGUA

I. *Opdracht.*

De mens is de ongelukkigste onder alle dieren: hij wordt immers door twee soorten van kwalen gekweld: lichamelijke en geestelijke. Het volk verkeert in de waan dat de ziekten van het lichaam het zwaarst om dragen zijn. Zowel voor fysieke als voor morele kwalen bestaat er een gradatie. Voor het lichaam, denkt Erasmus, is het ergst de ziekte die men „Gallicas poscas” noemt, daar deze ziekte alles inhoudt: schande, pijn, besmetting, levensgevaar, een zeer lastige en ‘smerige’ verzorging. Onder de ziekten van de ziel moet de eerste plaats worden toegekend aan een teugelloze tong: „lingua effrenis”.

II. *Traktaat.*

Hoe komt het, vraagt Erasmus, dat de mensen zich zo weinig bekommeren om de tong, terwijl wij door haar terzelfdertijd dodelijk vergif en een heilzaam geneesmiddel meevoeren. Niets is immers schadelijker voor de mensen dan een kwade tong, niets is heilzamer dan diezelfde tong zo men ze gebruikt zoals het hoort. Dit hadden de oude wijsgeren al lang begrepen, hoewel zij de „*philosophia Christi*” niet kenden. In het eerste deel van de *Lingua* haalt Erasmus zijn argumentatie volledig uit de antieke schrijvers, hoewel het woord argumentatie wel wat overdreven is. Het is een nogal bonte aaneenschakeling van anecdotes, bijeengeraapt uit Caesar, Cicero, enz. met slechts enkele allusies op de eigen tijd.

Om een ding op de juiste manier te gebruiken moet men er ook de natuur en de eigenschappen van kennen. Daarom zal Erasmus ten eerste onthullen welke kwalen de tong teweegbrengt in het leven, ten tweede van welk nut ze is indien ze goed wordt gebruikt, ten derde de kunst en de manier om ze te beteugelen. Nu volgt een fysiologische beschrijving van de tong. Elk orgaan heeft in het menselijk lichaam een welbepaalde plaats gekregen van de natuur, die aangepast is aan haar rol (hoe hoger hoe

19. Nl. in „La situation présente du message érasmien, p. 10-16, in de „Actes” van het Colloquium Erasmiannum, Mons 1968.

waardiger het lichaamsdeel) : voor de tong als vertolkster van hart en geest is dat in het midden geweest, opdat ze onder de hersenen zou liggen en niet ver verwijderd zou zijn van het hart. De tong heeft vele gebruiken : drank en voedsel innemen, smaken, geluid voortbrengen en een gearticuleerde taal. Terwijl de ogen enkel met een dun vlies bedekt zijn, is de tong als het ware in een hol verborgen en met vele banden vastgemaakt, van boven aan het verhemelte, aan beide zijden aan de keel, bovendien afgesloten door een dubbele wal van tweeëndertig tanden, dit opdat zij met voorzichtigheid zou gehanteerd worden.

Reeds bij de heidenen was de 'garrulus' een hatelijk personage : niet alleen kwelt hij zijn omgeving, maar bovendien mist hij alle geloofwaardigheid. Verder als de tong niet beteugeld wordt, brengt zij vaak verderf aan, niet alleen voor degenen die naar hem luisteren, maar ook voor de babbelaar zelf. Terwijl geldverlies een geringe schade betekent, is het verlies van zijn goede naam veel erger en moeilijker te herstellen. Maar het ergst van al is schade aan zijn ziel berokkenen, d.i. de eeuwige gelukzaligheid verliezen en een eeuwige dood winnen.

Met hoeveel schandelijke toenames, sarcasmen, spreekwoorden, verhalen (over badmeesters, kappers) heeft de oudheid de *homo loquax* niet gebrandmerkt? Noch diefstal, noch echtbreuk, noch bloedschande heeft ooit zo'n reactie teweeggebracht.

Het lofwaardigst was de Spartaanse spreektrant. Bij de Romeinen werden de redenaars pas laattijdig geëerd en werd het lang betwist of het vermogen om te spreken uit kunst of uit ervaring moet voortspuiten. In de stad Athene was de naam der sofisten buitengewoon gehaat, omdat zij de retoriek beoefenden niet om een ernstige zaak te behandelen, maar uit pralerij. Ook vandaag worden de vorsten gekweld met plechtige redevoeringen ter hunner ere die ze moeten beluisteren met schaamte of met verveling. Terwijl de spraak ons door God werd geschonken om het samenleven der mensen te veraangename, bewerkt de praatzucht net het tegenovergestelde. Dronkenschap kan eveneens de tong van iemand losmaken : maar soms wordt men in gezelschap verplicht te drinken en heeft de wijn sterkere gevolgen dan men dacht. Praatziekte verwerft een mens door eigen tekortkomingen. Dronkenschap biedt anderzijds zekere voordelen : zij verdrijft dwaze schroom, zij bedaart de droefheid van het gemoed, verbreekt onnodige stilte en doet vaste vriendschap ontstaan. Een praatziek man is echter steeds lastig : voortdurend valt hij iedereen in de rede, op bijeenkomsten, in rechtbanken, bij feestmaaltijden. In het theater kwelt hij wie naast hem zit. Zelfs in de slaapkamer, plaats bestemd voor de rust, kan hij zijn mond niet houden.

Terwijl andere gebreken een zekere voldoening met zich meebrengen, wordt de praatzieke ontnomen wat hij nastreefde: hij verlangt gehoor te vinden en er is niemand die naar hem luistert; hij is nieuwsgierig maar niemand wil hem nog iets toevertrouwen. Ook geleerden zondigen soms door een ongebreidelde ijver om te schrijven of te declameren. Als iemand de redevoeringen van Cicero vaak herleest, zal hij verveling voelen oprijzen.

Niemand praat uitvoeriger dan zij die niet weten waarover ze spreken. Ook mensen van wie van nature de geesteskracht geringer is, hebben een onmatige tong: kinderen, grijsaards en vrouwen.

In de Oudheid gaven de wijsgeren hun lessen in bondige formules (*ἀζώματα*); waren de wetten gering in aantal en spraken de goden door de orakels, die modellen van bondigheid waren.

Thans is niet alleen bij het spreken, maar tevens in alle vrije wetenschappen, alsook in de levenswijze, de oorspronkelijke eenvoud verloren gegaan. Wat is er ingewikkelder geworden dan de muziek?

Bovendien brengt praatzucht andere gebreken mee: het niet kunnen verzwijgen van geheimen, ijdelheid, afgunst op iemands goede naam.

Tot hiertoe heeft hij het altijd gehad over de praatzucht die te wijten is aan onnozelheid of dronkenschap. Nu gaat hij de praatzucht onderzoeken die voortspuit uit kwaadaardigheid. Men heeft de meinedigen en de slechte raadgevers: het leven is er om genoten te worden, God doet toch wat hij wil; verder de aanbengers die bij een vorst een onschuldige ten val brengen; de afgunstige die zelfs de voorspoed van zijn broeder niet kan verdragen en alles, wat deze doet, moedwillig verdraait; de giftige tong die oorlogen kan doen ontketenen.

Hier begint Erasmus zijn voorbeelden uit de H. Schrift te halen. Rechtschapen mannen zullen mensen vermijden die een al te grove taal uitslaan. Eerst gebruikt men scheldwoorden tegen dienaars, dan tegen vrouw en kinderen, vervolgens door toenemende stoutmoedigheid gaat men tekeer tegen vorsten en priesters, gaat men de H. Schrift door een valse interpretatie verdraaien. Zelfs aan slechte vorsten moet men eer bewijzen, opdat het volk niet de gewoonte zou krijgen ook de goede te beledigen.

De twee voornaamste gebreken van een kwade tong zijn: 1. *calumnia*, 2. *obtrectatio*. Hiervoor zou men de hoven der vorsten kunnen verontschuldigen, die door hun bijzondere aard deze kwaal aantrekken. Maar die ziekte waart spijtig genoeg ook rond in de kring van geleerden, priesters en monniken. En alsof dit nog niet volstond worden beledigende prenten en spotschriften verspreid en dit schandelijk bedrijf is de broodwinning van vele drukkers.

Vroeger liep men hiermee gevaar, maar nu amuseert men zich met anonieme boeken of boeken met een fictieve naam te publiceren. Tegen zo'n ernstig misdrijf treden de wetten niet op. Zelfs monniken doen hieraan mee. Dadelijk staan zij klaar met de beschuldiging van ketterij. Zij maken zichzelf tot rechters, aanklagers en getuigen. Zij schijnen zichzelf waardig toe, omdat de wereld ze onderhoudt – wijl ze niets uitrichten – en ze eerbied betuigt. Zij staan altijd klaar om bloed te doen vergieten. Moet de Turk verdreven worden en ontbreken zowel soldaten als geld, dan prediken ze godsdienstvrede en oraticëen dat monniken niet aan bloedvergieten mogen deelnemen. De naaste echter met laster te gronde richten, dan bestaat er geen godsdienst meer.

Hoe kan men zich weren tegen iemand die in de rug kwaadspreekt? Zij, die zich theologen noemen, zijn thans meesters in het kwaadspreken geworden; zij, die zich predikers noemen, verkondigen in de plaats van de H. Schrift andermans kwaad. Is er iemand die zich wat oneerbiedig heeft uitgelaten over deze of gene Franciscan, dan wordt hij terstond zwart gemaakt door de zesduizend Franciscanen die er over de wereld zijn.

Om te eindigen zal Erasmus enkele remedia aanbevelen.

1. Telkens als we merken dat iemand blijk geeft van *loquacitas*, moeten wij ons zo snel mogelijk onttrekken aan de omgang met hem om ook die ziekte niet op te doen.
2. Ofwel moet men de man vermanen ofwel zwijgen of zijn aandacht op iets anders richten moet men voorwenden te slapen.
3. Kinderen en dienaars die zich hieraan schuldig maken een rammeling geven. Dit kan dan weer als voorbeeld dienen voor kinderen die bestemd zijn tot het koningschap en die men derhalve niet veilig kan slaan of vermanen.
4. Vrienden kan men tot een beter inzicht brengen door hen bij gelegenheid uit te nodigen tot het lezen van een boek waarin de praatzucht wordt afgekeurd.

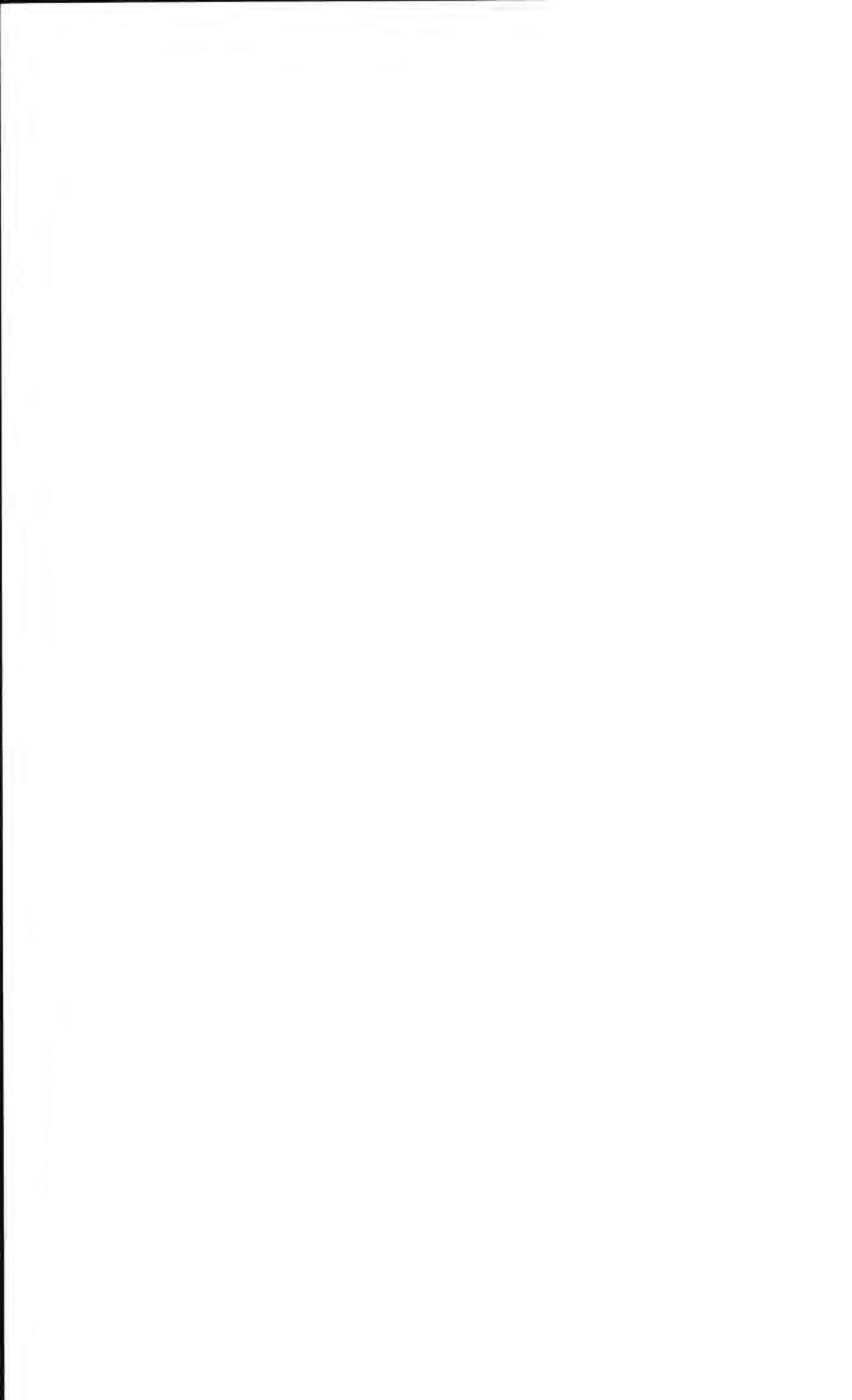
Er zijn ook nog bijzondere oorzaken die leiden tot praatzucht, nl.

- de herinnering aan voorbije ongelukken,
- iets wat ons zeer ter harte gaat,
- mensen die graag over hun vak praten: dokters, historici, mensen die pas a/d Universiteit zijn afgestudeerd.

Dit zal men gemakkelijk vermijden zo men zich toelegt op een ernstige bezigheid of door de omgang met goede mensen.

Gebeurt het uit onbezonnenheid dan zal men ervoor zorgen pas na ruim overleg te praten.

Epiloog: Pas wanneer de geest van Christus in ons waarachtig leeft, zullen wij met een nieuwe tong spreken, zullen wij als Christen spreken.

Nogmaals Lipsius en Jena

door

DRA. SYLVETTE SUÉ

Assistente V.U.B.

Onder de talrijke voor de geschiedenis van de Universiteit Jena belangrijke dokumenten, die in het Staatsarchief van Weimar berusten, bevinden zich twee bundels die uitsluitend betrekking hebben op Lipsius' verblijf aan de Universiteit (1572-1574)¹.

De eerste bundel (signatuur : Reg. 0.717) bevat alle brieven die verband houden met zijn sollicitatie en benoeming tot hoogleraar in de geschiedenis, de tweede (signatuur A.6600) bevat de brieven die verband houden met de moeilijkheden ontstaan rond de benoeming van Lipsius tot dekaan der *Facultas Artium*.

Inhoud van Reg. 0.717

1. Brief van T. Heshusen aan Eberhardt von der Tann 14 okt. 1572.
2. Brief van T. Heshusen aan Wolfgang von Köteritz 14 okt. 1572.
3. Kopie van het getuigschrift door de Universiteit Leuven aan Lipsius afgeleverd 23 okt. 1571.
4. Brief van de Rector en Professoren der Universiteit Jena aan de hertog Johan Wilhelm van Saksen 14 okt. 1572.
5. Brief van J. Lipsius aan de hertog, zonder datum.
6. Brief van de hertog aan de Universiteit Jena 15 okt. 1572.

Inhoud van Reg. A.6600

1. Brief van de Rector en andere hoogleraren der Universiteit Jena aan de hertog Johan-Wilhelm 24 febr. 1573.
2. Brief van T. Heshusen aan Eberhardt von der Tann 23 febr. 1573.
3. Bescheid van de Hertog aan de Rector en de Senaat van de Universiteit Jena 24 febr. 1573.
4. Brief van de Vicedekaan en van de Magistri Artium der Universiteit Jena aan Caspar Melissander 25 febr. 1573.

1. Voor het relaas van deze gebeurtenissen cf. S. Sué, *Het verblijf van J. Lipsius in Jena aan de hand van zijn briefwisseling en redevoeringen* in *Handelingen XXII der Kon. Zuidn. Mij voor Taal- en Letterkunde en Gesch.*, 1968, pp. 389-409.

5. Brief van Josias Marcus aan hertog Johan Wilhelm 26 febr. 1573.
6. Brief van de Vicedekaan, professoren en andere Magistri der Faculteit Filosofie aan hertog Johan-Wilhelm 25 febr. 1573.
7. Bericht van de vorstelijke kanselarij 26 febr. 1573.
8. idem.
9. Brief van Caspar Melissander (?) aan T. Heshusen (?) 26 febr. 1573.
10. Brief van Lipsius aan Gervasius Marstaller 26 febr. 1573.
11. Brief van Lipsius aan hertog Johan-Wilhelm 26 febr. 1573.
12. Brief van Lipsius aan Eberhardt von der Tann 26 febr. 1573

Teksteditie

Wij hebben getrouw alle manuscripten overgeschreven, hetgeen niet altijd zonder moeite gegaan is voor de Duitse brieven². Wij vonden het niet nodig de afkortingen in de tekst aan te duiden, evenmin als het einde van de regels in het manuscript. De brieven worden voorafgegaan door een kort resum  en zijn vergezeld van enkele verklarende nota's. Met de uitgave van deze dokumenten hopen we alle twijfels, die nog zouden kunnen bestaan in verband met Lipsius' verblijf te Jena, weg te nemen.

Reg. 0.717.

1. Tilemann Heshusius³ (Jena) aan Eberhardt von der Tann⁴ (Weimar) 14 okt. 1572.

Aanbevelingsbrief voor Lipsius om hem een bezoldigd ambt aan de Universiteit te bezorgen.

Salutem a filio dei, Amplissime et Nobilissime vir patrone colende. Usitatae sunt eruditorum hominum peregrinatione et exilia presertim

2. Wij wensen hierbij onze dank uit te spreken voor de hulp die het archief van Weimar ons hierbij geboden heeft.

De volgorde van de dokumenten werd behouden zoals ze zich in de bundels bevonden. We zagen geen dwingende noodzaak in het herstel van de chronologische volgorde.

3. Tilemann Heshusius (Heshusen, Heshus) ° Niederwesel 1527 - † Helmst dt 1588. Magister in de theologie te Wittenberg onder leiding van Melancton (1550). Als streng-Lutheraan koos hij partij tegen Melancton en zijn aanhangers. In 1568 werd hij tot hoogleraar benoemd aan de Universiteit te Jena. In 1573 werd hij echter door keurvorst August van Saksen vandaar verdreven. Van 1573 tot 1577 was hij bisschop van Samland. Tenslotte werd hij hoogleraar aan de Universiteit te Helmst dt. Cf. ADB XXII, p. 314-316.

4. Eberhardt von of zu der Tann: ° Vacha 1495 - † 1574. Studeerde te Wittenberg, Erfurt, Bologna, Padua en Freiburg. In 1527 werd hij Keursaksisch raadslid, in 1528 slotvoogd op de Wartburg en drost te Eisenach. In 1545 werd hij hofrechter. Hij overleed in 1574 als Sächsische en Eisenachse Geheimraad. Cf. ADB XXXVII, 372-373.

- in regnorum mutationibus et bellorum tumultibus, eo quod doctis et literarum studiosis cum insano Marte nihil est commune. Cum ergo inferior
- 5 Germania ardeat nunc tristi bello (cui ut deus pro sua clementia metam statuatur ardentem peto) Nobilis vir Magister Iustus Lipsius Iscanius Bruxel-
lensis per Germaniam peregrinatur et sedem quaerens ad nos est delatus. Et quia probat huius Ecclesiae et scholae confessionem, mores, et gravitatem et locum honestum petit et offert suam operam. Senatus habita prius
- 10 inquisitione de ipsius confessione et moribus fecit ei potestatem legendi et edendi specimen eruditionis. Mire facundus et disertus est, et suavis in dicendo : promptissimae linguae est. Magnam habet historiarum noticiam. Gratissimus est auditoribus, et alterum vocant Rosam in historiis. Modestus et comis et diligens est. Quia ergo totus Academiae senatus pro eo inter-
- 15 cedit apud illustrissimum Principem ut stipendio aliquo foveatur in hac schola, officiose peto ut tua praestantia nostram petitionem iuvet, et hominem eruditum et humanum ad colloquium admittat. Quia scio tuam praestantiam favere studiis et huic inclytæ scholae optime velle nihil addo amplius. Commendo vos filio Dei. Bene valete. Ienae 14 Octobris 1572.
- 20 praestantiam tuam colens Tilemanus Heshusius.

Amplissimo et Ornatissimo Viro Nobilitate generis, eruditione, virtute et sapientia praestanti Domino Eberhardo a Than Vices gerenti Illustrissimi Principis Ducis Saxoniae etc, domino et patrono suo colendo.

R. 14 *Rosam* : het gaat om Johannes Rosa, Lipsius' voorganger in de leerstoel van Geschiedenis (1558-1572).

2. Tilemann Heshusius (Jena) aan Wolfgang von Köteritz (Weimar) ⁵. 14 okt. 1572.

Introductiebrief voor Lipsius bij de kanselier van keurvorst Willem van Saksen Lipsius heeft een uitmuntende geloofsbelijdenis afgelegd en hij is geschikt om les te geven. Heshusius vraagt Köteritz bij de vorst te willen tussenkomen om Lipsius een bezoldiging te geven.

- Salutem a filio dei, Amplissime et ornatissime vir, patrone colende. Mitto exemplar literarum, quibus relaxatio iuramenti continetur. Et dies iudicialis dictus est doctori Petro ad audiendum replicam actoris seu procuratoris Illustrissimi principis 27 octobris. Idque per literas significo procuratori
- 5 Sebastiano tua praestantia curet ei tradi literas. Ego deum vero gemitu oro ut hanc molestissimam causam, dirigat et diiudicet pro sua iustitia et misericordia utque nos liberet deformatorebus huius scholae et Ecclesiae. Gaudeo illustrissimum principem feliciter redisse domum. Ex inferiori Germania venit ad nos vir Nobilis et eruditus Magister Iustus Lipsius

5. *Wolfgang von Köteritz* / Misniër van adel. Ofschoon de Universiteit er zich lang tegen verzette, omdat hij geen „gradus“ had, werd hij te Königsberg in 1548 *Professor iuris* en bovendien vorstelijk raadsheer, in 1553 ontslagen. Daarna werd hij raadsheer van de Paltsgraaf von Zweybruck en landvoogd te Hochstet; zoals hij in deze positie Heshusen, die daar hofpredikant werd goede diensten bewees, zo hielp Heshusen hem later om raadsheer en kanselier te worden van de Hertog Johan-Wilhelm van Saksen. Cf. Joecher II, kol. 2142.

- 10 Iscanius Bruxellensis, qui Dolae Sequanorum aliquando professorem egit. Is huic scholae obtulit suam operam et petiit sibi fieri potestatem legendi. Senatus concessit facultatem modo et purus esset in confessione et gradum haberet et testimonium vitae adferret. Insignem edidit confessionem etiam de coena domini. Est modestus et humanus. Ut specimen ederet eruditionis
- 15 caepit legere historias. Mire facundus et in dicendo suavis est. Idoneus ad docendum et magnam habet auditorum frequentiam. Intra biduum ad vos venturus est : peto ut eum propter communia studia commendes illustrissimo principi, ut aliquo saltem extraordinario stipendio alatur ad tempus. Pluribus enim viris doctis eget nostra schola ut non ignoras. Literae humaniores
- 20 sedes suae habuerunt in Belgico. Nunc isthinc exulant propter Albani tyrannidem et Dei iustam iram. Peto ut ei aditum praebeas ad tuum colloquium et eum iuves. bene vale. 14 Octobris Ienae 1572.

Tuam praestantiam colens Tilemannus Heshusius

- 25 Qui hasce offert est Magister Iustus Lipsius peto ut eum pro tua humanitate ad colloquium admittas Reverende.

Magnifico et Nobilissimo Viro eruditione, virtute et sapientia praestanti Domino Wolffgango a Köteritz Illustrissimi Principis Ducis Saxoniae Cancellario domino et amico suo.

100 fl. soll Artes lesen Professor zu Jhena uf versuch.

3. Kopie van het getuigschrift afgeleverd door de Universiteit van Leuven aan Iustus Lipsius.

Copia Testimonii quod a Rectore Lovaniensi tributum est M. Iusto Lipsio

- Universis et singulis praesentes literas inspecturis, lecturis seu auditoris Stephanus Craesberck, artium et utriusque Iuris Doctor, almae Universitatis studii generalis, oppidi Lovaniensis, Mechliniensis dioceseos Rector, salutem
- 5 in Domino sempiternam. Quoniam aequum est, ut eos testimoniis, fide dignis iuvenemus, quibus non solum literarum studia, verum etiam vitae ac morum honestas plurimum suffragantur, ideo ad requisitionem nobilis et generosi adolescentis Iusti Lipsii, Iuris utriusque Baccalaurei, praesentibus nostris literis vobis certum ac testatum esse volumus, praefatum Iustum
- 10 Lipsium ab anno a nativitate Domini ∞ D sexagesimo secundo, usque ad annum sexagesimum septimum, ac deinde ab anno septuagesimo usque in diem datarum praesentium in dicta nostra Universitate Lovaniensi Iurisprudentiae operam indefessam dedisse, professoresque Iuris sedulo audivisse, totoque hoc tempore modestissime, et sine querela apud nos vixisse, prout
- 15 nobis extitit legitima facta fides. Quo circa eundem Iustum Lipsium hac nostra testatione instructum vobis quam commendatissimum esse cupimus, rogantes, ut eum favore vestro et auxilio adiuvarere dignemini. In quorum fidem et testimonium praesentibus nostris literis sigillum Rectoratus duximus appendendum. Datum Lovanii, Anno a nativitate Domini millesimo

20 quingentesimo septuagesimo primo, mensis Octobris die Vigesima tertia.
Conradus Sylvius dictae Universitatis notarius.

R. 3. *Etienne van Craesbeke*: doctor in de rechten, hoogleraar te Leuven 1568-1574; rector 1571; raadsheer van Brabant, schoonzoon van Elbertus Leoninus; overleden 1618. Cf. Valerius Andreas, *Fasti Academici studii generalis Lovaniensis*, Leuven 1650, pp. 44, 197, 213; Brants, V. *La faculté de droit de l'Université de Louvain à travers cinq siècles*, Parijs 1917, p. 18.

4. Brief van de Rector en de professoren der Universiteit Jena aan de keurvorst Johan Wilhelm van Saksen^o. 14 okt. 1572.

Na onderzoek hebben de professoren Iustus Lipsius geschikt bevonden wat betreft zijn kennis, zijn geloofsovertuiging en zijn levenswandel. Ze staan hem dan ook toe te doceren. De rector stelt de Hertog voor Lipsius een tijdlang als professor in de geschiedenis aan te nemen. Vermits een grecist en een mathematicus dringend nodig zijn stelt de Rector ook voor deze leerstoelen twee kandidaten voor.

Durchlauchtiger hochgeborner furst Euernn furstlichen gnadenn seindt unsere unterthenige unndt gehorsame dienste jeder zeit hochstes vleisses zuvornn. Gnediger furst unndt herr, es ist neulicher weile alhier zue Jhena ankommen ein gelerte personn vom adell mit nahmenn M. Iustus Lipsius

5 Iscanius; so inn iczigenn niderlendischenn kriegsleufftten unndt empoerungenn ein exul gewordenn. Nachdem er aber bey unns durch ein ubergebne schriftt gesucht, das wir ihme mitt lesenn sich publice zuvorsuchen vergönnen unndt do er zum professornn tuchtig geachtet wurde, ihnenn gegenn E.F.G. inn unterthenigkeit verschreibenn woltenn. Als habenn wir

10 doruber rath gehaltenn unndt beschlossenn, do er inn glaubens sachenn mit unns einig, item mit einem gradu ornirt, desgleichenn seines gepflogennenn wandels glaubwirdigenn schein vorzulegenn hete, ihnenn ad cathedram publicae lectionis ubung unndt versuchens halbenn zu zulassenn. Als wir nuhnn ihn gehabter erkundigung gemelte stuck richtig befundenn, habenn

15 wir ihme historias publice zue lesenn vergönnnet. Unndt dieweil wir ahnn ihme guete geschigklickleit unndt sonderlichenn eine feine promitudinem in loquendo desgleichenn erfahrung inn historiis unndt andere gabenn mehr vermerckenn, so habenn wir ihme die gebetene vorschrifft nicht wegern wollenn. Wann dann E.F.G. ohne das unverborgenn, das derselbigenn

20 hohe schule alhier unter andernn eines professoris historici bedurfftig, als ist an dieselbige unnsrer unthertheniges bitenn E.F.G., do es ihr beliebet wollenn genanntenn M. Iustum Lipsium zum professornn historiarum ein

6. Johan-Wilhelm, hertog van Saksen: ° Torgau - † Weimar 2 maart 1573, 2de zoon van Johan Frederik de Grootmoedige, hertog van Saksen, keurvorst. Hij bezocht de Universiteit te Wittenberg. In 1567 nam Johan Wilhelm de regering over. Op bevel van keizer Maximiliaan II moest hij in 1572 het gebied van Eisenach en Coburg afstaan aan de kinderen van zijn broer Johan Frederik II. Hij behield slechts het landsdeel met Weimar, Jena en Altenburg. Lipsius o.a. sprak een lijkrede voor hem uit: „Oratio de obitu Illustrissimi Principis Johannis Guilliemi, Ducis Saxoniae”. Cf. ADB XIV, 343-350.

- zeitlang annehmen unndt mit unterhaltung gnediglichen versehenn, unnd habenn E.F.G. sich seins wandels aus inligendem testimonio etzlicher
 25 massenn zuersehenn. Nachdem wir auch noch eins Graeci und Mathematici professoris bedurfftigk, unndt fast teglich erfahrenn das studiosi derhalbenn von hinnen weg zihenn, dieweil solche lectiones nicht nach noturfft bestelt, so thun E.F.G. wir hiemit inn unterthenigkeit erinneren das zue solchenn professionem M. Woffgangus Amling unnd M. Erhardus Hoffmann hiebevohr vor duchtig vorgeschlagenn wordenn. Welchs E.F.G. wir
 30 inn unterthenigkeit habenn vermeldenn sollenn. Unndt seindt derselbigenn hochstes unsers vermoegens zue dienenn unndt gehorsamenn schuldigg unndt gantzwillig.
 Datum Jhenae denn 14 Octobris anno Domini 1572.
- 35 Euernn Furstlichen Gnaden Unterthenige gehorsame Rector und Professores der universitet zue Jhena.

Dem durchlauchtigenn hochgebornenn furstenn unnd herrn, herrn Johans Wilhelmen hertzogenn zue Sachssenn Landtgraven inn Duringenn unndt Marggraffenn zue Mayssenn unsern gnedigenn furstenn unndt herrnn.

R. 4 *personn vom adell*: Lipsius was nogal prat over zijn afstamming, cf. „Ad versus Dialogistam liber, 161 b: „Bono honestoque genere sumus, et per aviam et proaviam paternam nobilissimis familiis inserti. Illa ex Eeckhoutiis fuit, haec e Linckebeckiis, gente utraque iam intermorta, sed tamen in nostris Annalibus non ignota. Ipsi Lipsii ante annos centum opibus et dignitate inter Bruxellensium primos.”

R. 29 *Wolfgang Amling* (Ambling, Evodius): hervormde theoloog, ° Műnnerstadt 1542 - † Zerbst 1606. Hij studeerde te Jena, Tűbingen, Wittenberg 1566 werd hij Magister en rector in Zerbst, hij werd daarna predikant in Coswig, dan in Zerbst, cf. NDB I, 249.

M. Erhardus Hoffmann is verder niet bekend.

5. Brief van de hertog Johan Wilhelm aan de Universiteit te Jena 15 oktober 1572.

Vermits Justus Lipsius zowel wat levenswandel, kennis als godsdienstige opvattingen betreft, geschikt werd bevonden, bevestigt de hertog Lipsius' aanstelling tot professor in de geschiedenis en „artes”. Hij verzoekt derhalve de professoren Lipsius als een collega te erkennen.

Herzogk Johans Wilhelm zu Sachssen etc

- Unsern gnedigen grus zuvorn Erwardige wirdige und hochgelarte Lieben andechtige vethe und getreue. Aus euern schreiben habenn wir vernommen
 5 welch gestalt eine gelerte person vom adel magister Justus Lipsius genandt, so aus dem Niederlandt vertrieben bey euch zu Jhene ankommen und in unserer universitet publice zu lesenn gebethen. Wann ihr ihnen den in examinirung beides der religion und sonsten seines wandels lebens und geschickligkeit halben richtigk und geschickt befunden auch mit angezegnet das es bisdohero in unser universitet zu Jhene an der

10 profession Historici gemangelt darzu ir ihnen dan tuchtigk erkandt. Als
 haben wir bewilliget inmassern ir aus hierbey verwandten bestellung zu
 befinden den Lipsium uf versuchen und ein jahrlangk zu einem professoren
 in berurter unser universitet zu den tagen und stunden so ihr ihme verord-
 15 nen werdet Historicas und Artes zu profitiren, zu bestellen und anzu-
 nehmen. Begeren derwegen ihr wollet ihme unsere bestellung behendigen,
 in geburliche verpflichtung nhemen, und fur euern mitprofessoren ehrerbd
 erkennen. Indeme thut ihr unsere meinunge und woltens euch den wir mit
 gnaden geneigt hinwieder niht bergen. Datum ut supra.
 An die universitet zu Jhene

20 M. Juso Lipsio Bestallung zu einem professorn gegen Jena ein jarlanng
 1572.

6. Brief van Lipsius aan de hertog Johan Wilhelm ca. midden
 oktober 1572.

De senaat van de Universiteit heeft Lipsius toelating gegeven
 om les te geven in de geschiedenis. Daar hij als banneling, ver-
 stoken van goederen en vrienden in Jena verblijft, vraagt hij de
 hertog om een ereloon alsook om een geschenk om zijn debuut te
 steunen.

Inclite et Illustrissime princeps

Quantum queri de fortuna mea possum Illustrissime princeps, quae me
 inmerentem solo religionis nomine patria et bonis eiecit, tantum gratulari
 felicitati meae debeo quod in Celsitudinis tuae ditionem potissimum tan-
 5 quam in portum Dei beneficio sum deductus. Nam cum pervagata fama
 Illustrissimi nominis tui commotus ante mensem fere Ienam venissem
 atque is locus purae religionis et literarum causa maxime placuisset, statui,
 et sedem ibi figere, et ne in otio agerem pro parte mea literarum studia
 iuvare. Quam voluntatem meam cum Magnifico Domino Rectori et universo
 10 senatui exposuissem, humaniter ab iis exceptus et ad Historiarum lectiones
 publicam, quod munus in Burgundia ante subivi, sum admissus. In quo
 specimen mei aliquot iam septimanis praebui; quod quale sit Illustrissima
 Celsitudo sua ex senatus ipsius literis cognoscet. Sed cum ea conditio mea
 sit, ut privatus patriis bonis difficulter in exteris regionibus meo sumtu
 15 possim vivere, duo quaedam ab Illustrissima Celsitudine sua peto, primum
 ut si mereri videbor stipendio honorario studia mea et labores Illustrissima
 Celsitudo sua compenset. Deinde ut quoniam tanquam naufragus in has
 partes sum eiectus, inops rerum et amicorum, ut Celsitudo sua aliquo
 munere haec prima initia mea adiuvere et promovere dignetur. Est hoc
 20 Illustrissime princeps naturae tuae proprium ut miseros velis iuvare, fortunae
 etiam ut possis, familiae autem vestrae post Illustrissimae memoriae prin-
 cipem parentem Celsitudinis vestrae quasi haereditarium. Ego Illustrissime
 princeps de me non aliud polliceor quam si hoc beneficium, quod spero,
 impetro benevolentia et studio erga honorem Celsitudinis tuae effecturum

25 me ut ne ingratus videar et diligentia et industria Deo volente ut ne plane beneficio indignus.

Illustrissimae Celsitudinis Tuae Humilis cliens Iustus Lipsius.

7. Bescheid van Hertog Johan-Wilhelm aan de Universiteit te Jena 17 oktober 1572.

De hertog meldt de Universiteit dat hij „Magister Justus Lipsius Iscanus Bruxellensis” voor de duur van één jaar op proef heeft aangesteld om publiek college over geschiedenis te geven. Deze benoeming houdt de verplichting van een eedaflegging in. (dag en uur door de rector en professoren te bepalen).

Tevens wordt de vergoeding voor Lipsius' prestatie bepaald : 100 gulden voor de vier kwartalen.

Vonn gottes gnaden wir Johans Wilhelm herzogk zu Sachssenn Landtgraf zu Duringen und Marggraf zu Meissenn bekennen fur unns unnd unsere erbenn und thun kundt gegenmenniglich das wir denn hochgelarttenn unnsern lieben besondern magistrum Justum Lipsium Iscanium Bruxellensem zu einem professorn unserer universitet zu Jhene ein jharlangk uf
 5 versuch gnediglich bestellt und angenommen, bestellen und nhemen ihnen darum auf und an hiermit und in crafft dicz brieffes dergestalt und also das er sich in unser stadt Jhene alsbalde niderthun auch schuldigk und
 10 verpflichtet sein soll zu denn tagen und stunden so ihme Rector, Doctores und andere professores ordenen bestimmen und bevahlen werden, in unserer universitet Artes und Historicas publice der jugendt zum besten treulich und vleissigk zu profitiren und zu lesenn und ane erhebliche
 15 bewegende ursachen erwenthe seine Lectiones und profession nicht aufzuziehen sondern embsig dorinnen fordzufahren. Dargegen und zuergetzigligkeit solcher seiner muhe und arbeit wollen wir ihme dicz Jhar uber zu den vier quaterember zeiten einhundert gulden an gelde aus unser rethcammer gegen seinem geburendem bekenthnus reichen und geben zu lassen. Welches genandter Magister mit undertheniger dancksagung angenommen
 20 uns auch versprochen und zugesaget diessem allen dartzu ihnen diesse bestellung wie obblaut verpflichten und verbunden thette treulich nachzusetzen auch unsern und unserer universitet frommen bestes gedeigen und ufnhemen zu treiben und zu befurdern, schaden und nachteil zuverkommen und zu wannen und sich sonsten in allem zuerzeigen was einem frommen
 25 und getreuen professorn von gottes recht und gewohnheit wegen eigendt zustehet und geburet und bevehlen demnach hierauf unsern itzigenn und kunfftigen rethmeister und rethschreiber genandten Magistro Justo Lipsio die erwenthen einhundert gulden uf die gewohnliche vier quartahl zu entrichten und mit dem ersten quartahl Lucie schirsten anzufahren denen soll ein jder in rechnung entnommen werden und geschieht daran unsere
 30 meinunge zu urkkundt mit unserm hier uvden aufgedrucktem secret besiegelt und geben zu Weimar den 17 Octobris Anno domini 1572.

Ist dem Renthmeister Heirichen von Etzdorff den 18 decembris 1572 zu geben bevholen.

Reg. A.6600¹

De eerste bladzijde van deze bundel vermeldt volgende woorden : „Irrung Facultatis Philosophiae et artium mit irem collega Justo Lipsio etc als den sie ante probationem accepti gradus magisterii zum Decanat nicht admittiren haben wollen etc.”

Anno 7²₃

1. Brief van de Rector en andere hoogleraren der Universiteit Jena aan de hertog Johan-Wilhelm van Saksen 24 februari 1573.

Het meningsverschil was zo groot geworden dat de Rector niet anders heeft kunnen doen dan de hele senaat van de Universiteit bijeen te roepen om te trachten de zaak bij te leggen. De Faculteit bleef echter hardnekkig aandringen op de stricte toepassing van de statuten, ondanks de argumenten van Lipsius : hij vreesst zichzelf en zijn verwanten in gevaar te brengen, indien hij om een getuigschrift van zijn Magisterium vraagt. Er is een grondig verschil tussen zijn zaak en die van Mylius en Bucerus, twee gevallen door de Faculteit aangehaald (geen van beiden had een eed afgelegd). Ook een beroep op hun christelijke naastenliefde mocht niet baten. De Rector heeft daarop beide partijen tot eendracht aangespoord en de Faculteit erop gewezen dat het niet zijn bedoeling was haar statuten ook maar enigszins te verzwakken.

Beide partijen wilden zich dan uitspreken of ze de zaak aan de Senaat zouden voorleggen en zich houden aan zijn uitspraak. Iustus verklaarde zich akkoord, de Faculteit maakte echter een voorbehoud : de Senaat moest Iustus verplichten zijn getuigschrift binnen een termijn van vier maand in te dienen. Vermits dergelijke handelswijze op zich zelf onrechtvaardig was en de Senaat bedenkelijk moest voorkomen, braken de heren van de Faculteit de discussie

7. *Het ambt van Dekan* : aan het hoofd van elke Fakulteit stond een dekaan, die door de hoogleraren uit hun midden werd verkozen, gewoonlijk voor de duur van zes maanden. Alle professoren (*magistri*) werden om de beurt dekaan en de kringloop werd alleen dan onderbroken, wanneer de aangeduide hoogleraar het ambt van rector bekleedde. De verkozene was verplicht het ambt te aanvaarden : op weigering stond een zware geldboete. Na het beëindigen van zijn ambtstermijn moest de dekaan rekenschap afleggen van zijn beleid. Op alle vergaderingen en bij de discussies nam hij de eerste plaats in. Hij bewaarde het zegel van de Fakulteit, de Statuten en het Fakulteitsboek, waarin hij alle aangelegenheden van de Fakulteit o.a. promoties moest optekenen. In zijn handen legden de pas gepromoveerde Baccalauri en Magistri de eed af. Hij paste de censuur toe op de universitaire publicaties, die vooral in het laatste kwart van de 16de eeuw steeds talrijker werden : *Theses, Orationes, Carmina, Gratulationes, Epithalamia* en dergelijke.

Cf. G. Kaufmann, *Geschichte der deutschen Universitäten*. Graz 1958, Bd. II, pp. 187-189 ; E.H. J. Reusens, *Statuts primitifs de la Faculté des Arts de Louvain*. Brussel 1867, p. 22, 24.

af en besloten de zaak aan de Hertog voor te leggen. De Rector herinnert aan de zaak van D. Heinricus Husanus en besluit met de hoop dat de Hertog dit geschil op een rechtvaardige wijze zal weten te regelen.

- Durchlauchtiger hochgeborner furst Euern Furtslichen Gnaden seindt unser unterthenige gehorsame dienste treues vleisses zuvornn. Gnediger furst unndt herr E.F.G. habenn fur dieser zeit zue einem professornn der jugendt zum besten denn wolgelartenn hern Magistrum Iustum Lipsium anhero
- 5 verordnet der ist uff geburliche praesentationnn unndt verpflichtung beides vonn unns sembtlichenn unndt in sonderheit von der facultet der philosophia uff unndt angenommenn wordenn. Wie er dann auch biss anhero als ein professor vonn unns gehalten wordenn unndt ehr in seiner professionn sich mit nutz der jugent und sonderem vleis also verhalten
- 10 darab jedermann gut gnuge unnd gefallen getragenn. Itzo aber als mann in facultate philosophica das decanat transferirenn sollenn unnd die ordnung gedachtenn Magistern Justenn beruret, habenn sie die philosophi ihme quaestionem status, als ob er nicht Magister sein, und derwegenn zum decanat anderst nicht, dann wo ferne ehr seinen gradum viva voce vel
- 15 scripto (wie sie es nennen) (erweisenn wurde, zue zuelassen sein solte. Unndt ist die controversia uber mein des Rectoris privat errinnerung, so wir gedien, das ich derhalbenn nehestes sonnabendes den gantzenn Senaturn der universitet ob die sachenn in der gute vorglichen unndt beygeleget werdenn hetenn möegenn, zusamenn erforderenn zue lassenn nicht habe umbgehenn
- 20 koennen. Unnd sind dieselbenn also domals fur gelauffenn das erstlichenn M. Justus welcher gestaldt die herrn der philosophei facultet nemlich nachdeme ihre statutenn das ein jeder der facultet Magister sein solte vermoechtenn unndt er aber seinenn gradum bis anhero nicht docirt das sie ihne auch zum
- 25 decanat nicht köntenn zue lassenn mit ihme in spaltung geratenn angezeigt unndt danebenn vermeldet das er ungefehr fur zehenn jharenn zue Coln unter den Jesuitenn, welche des orts die uberhandt hetenn, zum Magister promovirt wordenn. Wie er dann solchs mit got unndt seinem guten gewissenn aussagenn unndt bezeugenn konte. Das er aber dessenn kein
- 30 schriftlich testimonium nicht hete rurrte doher das er eilendts von wegenn furstehender religionis gefehrligkeit fliehen mussenn solches nicht besonnen und nachdeme er Bacolaureus Juris sich gnugsam vorsehenn geachtet wann er dessen als einer dignitet so dem Magisterio billich furgezogen schriftlich zeugnuss bei sich hete. Zuvorsichtig diessmal auch seine collegenn
- 35 hetenn mit ihme billich sollenn zuefriedenn sein. Es were aber ahn deme das sie nachmals scharff umb schriftliche oder mundliche beweisung ahn ihme drungenn, welches ihme zuethuen unmuglich, wie dann seine collega wol zuerwegenn. Sintemal was vonn wegenn religionis sachenn derhalbenn ehr auch flichenn mussenn im Niderlande fur grosse gefahr einloffte, solte
- 40 er ein schriftlich testimonium habenn musste er solchs vann denn Jesuiten erlangenn mit was gefahr bedorffte nicht grosses nachdenckenn. Sintemal woll andere ansehnlichere leute wegenn viel gering hertzigers argwons dann darinnenn ehr albereit steckte in vorlustenn ihrer guter unndt eusserste

45 leibsgefahr kommenn. Unndt mochte ehr fur seine person solchs so genau
 nicht achtenn wann er nicht zue befahrenn dass seinenn verwanten auch
 dardurch gefehrlichkeit begegnenn mochte. Sie die herrn der facultet hetenn
 solcher gefahr keine erfahren woltenn got bitenn das sie hinfuro der keine
 erfahrenn dorfftenn. Zue ihnen aber hete er sich vorsehenn sie soltenn
 50 gegen ihme einem armen veriatgenn Christenn als christenn nicht also die
 scherffe suchenn, sondern sich etwas mitleidlicher unndt milder dann sie
 thetenn erzeigenn. Sie drungenn uff den blossenn buchstabenn der statuten
 mochten aber sehen damit sie darunter die aequitet nach welcher alle jura
 regulirt werdenn, musten nicht etwa furlören. Er hete sich erbotenn mit
 seinem gewissenn per stipulationem das er Magister zue bedeurenn, konte
 55 aber dabey nicht gelassenn werde. Das er sein gewissenn unbefleckt unndt
 rein haltenn mögenn hete er alle das seine verlassenn. Wolte er auch in
 diesem gantz geringschetziger sich nicht gerne befleckenn. Endlich bitende
 es wolte die universitet ihme nicht etwa ein schandtfleck anhefften lassenn
 sondern seinenn vertrauenn nach die billigkeit verschaffenn. Darauf die
 60 facultet geantworet unndt weitleufftig widerholet wie in der facultet der
 handel furgelauffenn unndt das wan allen collegen einhellig geschlossenn
 wordenn. Dieweil M. Justus professor were unndt ihne die ordnung
 betreffe das ihme auch das decanat billich gehoret wie sie ihme auch dann
 solches willig decerniret. Doch mit dem anhangende bescheit, das er in
 65 wenig vier monat seinenn gradum vermöge der statutem docirete, weiter
 wustenn sie den sachen auch nachmals nicht zuthun.
 Unndt wurde sie niemandts verdenckenn, das sie über ihrenn statutenn,
 welche „ex confessione imperiali“ von ihrenn vofahrenn wehren gemacht
 wordenn, bestendig hiltenn. Sintemal sie darein gelobet hetenn, unnd
 70 andere facultatenn desgleichen thetenn. Zue deme so wuste mann sich
 zubescheidenn, was mit Doctore Milio als der hete professor werdenn
 sollenn, unndt doch nicht Magister gewesenn, furgelauffenn, und kontenn
 uns nicht verhaltenn, wie sich zue Rostock begebenn das der junge Bucerus
 als ein Magister sich angebenn unndt darauf in die facultet genommen
 75 wordenn, aber hernacher sich anderst befundenn unndt schwere ungelegen-
 heit darauss ervolget. So hete man auch leichtlich zuerachtenn dieweil
 unter die studentenn erschollenn, das mann ahn M. Justi gradu
 zweifelte, was alhie auch fur unordnung erfolgenn mochte, wann die
 promotio Magistrandorum erbei ruckte, dann ohne zweiffel unter ihme zue
 80 promoviren ein jeder nicht unbillig wurde bedenckenn tragenn. Derwegen
 sie auch nachmals von ihrer meinung nicht abtreten kontenn zuvorsichtig
 man werde sie dabey lassenn, unndt ihre statutenn in billichenn schutz
 nemenn. Magister Justus hat sein voriges kurtzlichenn widerholet unndt
 die furstehende gefehrlichkeit abermals angezogen, mit widerlegung beider
 85 erregter exempel, nemlich, das zwischenn ihme unndt denselbigenn grosser
 unterscheidt. Sintemal er sich fur ein Magister ausgabe, wie er dann were,
 unndt solchs „per stipulationem loco iuramenti“ zu beteurenn erbotig.
 Milius aber das er nicht Magister offentlich bekant, und Bucerus niemals
 keine beteurung gethann. Derwegenn er nachmals in hoffnung stunde, die
 90 facultet werde ihn ihme nicht weiter dringenn, unndt ihenn genuggenn
 lassenn ahn seinem erbietenn sintemal auch ein bestendig documentum

- were unnd den statutis dadurch genuge geschehe. Damit aber die facultet abermals nicht gesetigt sein wollenn ihrer statutenn schriftlichenn inhalt hefftig urgiret, und anhaltende gesucht man wolle denselbigenn keinen
 95 andern vorstandt dan wie sie im buchstabenn lauteten machen lassen sie nachmals in geburlichenn schutz nehmenn.
 Uff solche hinc inde der parteien furbringen, Gnädiger Furst unndt herr, haben wir sie „ad concordiam“ vermanet, und der facultet war mit der, das wir nicht gemeinet derselbenn statutenn einige frembde einfurung
 100 zumachenn oder die im wenigstenn labefactirenn zuelassenn. Unndt weiter zu gemuet gefuret, das juramentum ein bestendig gemuts probationis et documenti were. Doch woltenn wir diss nach zur zeit nicht sonders fechtenn. Nur alleine sie woltenn sich vonn beidenn teilen erclerenn, ob sie die sachenn dem senatui heimstellenn unndt desselbigenn weisung dulden
 105 möchtenn darnach man sich zurichtenn unnd nicht furgebens stro dreschen möchte. Darauff sich Magister Justus eingelassenn fur sein personn die sachenn dem Senatui gantz heimgestellt. Die facultet aber mit dermassenn, das der senatus das M. Justus sein testimonium inwendig vier monat frist einbringenn wurde praestirenn solte. Dieweil aber solchs fur sich selbstenn
 110 unbillich unndt dem Senatui bedenklichen fallenn wollenn, habenn sie die herrn der facultet den handel abgeschnitenn unnd denselbenn an E.F.G. erkenntus und bescheit sich zuerholenn, gelangenn zulassenn gebeten welchs man ihenn nicht wegern konnen unterthenig bitende E.F.G. wollenn denn handel ihrem hochfurstlichem verstande nach gnediglichen erwegenn
 115 weiterrn zang und das gedachter M. Justus so in seinem ambt vleissig tuglich unndt wol fur die jugent so ihme mit hauffenn lieset sich nicht etwa vorwendenn mocht, vorhuten helffenn.
 Es habenn die Juristenn ihn ihrer facultet ein statut des inhalts „si placuerit aliquem in facultatem recipere Documentum de gradu in legitimo universali studio seu Academia privilegiata suscepto exhiberi postulato. Ubi id
 120 vel instrumento vel testibus fide dignis probaverit tunc etc.“
 Nachdeme aber D. Heinricus Husanus alhie Doctor werdenn wollenn, unndt furgebenn wie er in franckreich „in Licenciatum“ promovirt sein instrumentum aber ufm wege umbkommenn solches stipulatione religiosa
 125 bedeuret. Ist er darbey gelassenn wordenn ob alhie im diesem M. Justo, welcher domit er sein gewissenn unbefleckt habenn möge vonn allem dem seinen fluchtig unndt im elendt sein muss scherffer zugebarenn. Das werdenn E.F.G. woll der billigkeit nach unndt der schule zum bestenn wol zue richtenn wissen. E.F.G. hat unns dessenn in unterthenigkeit zue
 130 berichtenn wollenn. Unndt erkennenn unns derselbenn unterthenige gehorsame dienste zue leistenn schuldig undt pfflichtig. Seindts auch inn deumit zu thun willig unndt gevliessenn. Datum Jhena denn 24 februarii anno Domini 1573 E.F.G. Unterthenige gehorsame Rector und andere der Universitet doselbst professornn.
- 135 Present. 20 ten februarii Anno 1573 ten.
 Dem durchlauchtigenn hochgebornenn furstenn unndt herrnn, herrn Johann Wilhelmen, Hertzogenn zue Sachssen, Landtgravenn inn Duringenn, unndt

Marggravenn zue Mayssenn, unnsernn gnedigenn Landesfurstenn undt herrn.

140 Universitet berichte pro M. Justo etc.

R. 27 *Magister*: Bijna 5 jaar, van einde 1559 tot medio 1564, studeert Lipsius aan de *Bursa Nova Tricoronata*, het bekende door Jezuiten geleide college, dat van de Keulse Universiteit afhing. Te Keulen doorliep hij als convictor de klassen *Grammatica superior*, *Poetica*, *Rhetorica*. Op 29 september 1562 trad hij toe tot de Societas Jesu. Als novice volgde hij 1562-1564 de klassen van *Logica* en *Physica*, die tevens de eerste 2 jaren vormden van de *Facultas Artium*. Op 19 juni 1564 werd hij *baccalaureus artium*. Cf. H. D. L. Vervliet, *Lipsius' jeugd 1547-1578, Analecta voor een kritische biografie*, pp. 10-11 (*Mededel. Kon. Vl. Acad. voor Wet. Lett. en Sch. Kunsten van België*, 1969, nr. 7). Alle Universiteiten hadden strenge regels wat betreft de kwalificaties van nieuwe hoogleraren. Cf. Reusens, *op. cit.*, p. 24 „De receptione magistri alterius Universitatis: Item statuimus et ordinamus quod nullus Magister Artium alterius Universitatis recipiatur ad nostram Facultatem, nisi prius constiterit documento sufficienti ipsum fore magistrum in Artibus. Quo sufficienter docto, ex consensu Facultatis admittatur.”

R. 32 *Bacolaureus Iuris* Cf. Dok. 3 van Reg. 0 717.

R. 71 *Doctore Milio*: Johannes Mylius ° Liebenrode in Türingen - † 1575, was een *doctor Iuris* en *professor Graecae Linguae* te Jena. Cf. Joecher III, 793.

R. 73 *Bucerus*: Bocer (Booker, Boedeker), Johann: ° Hausberge b. Minden - † Rostock 1565, neolatijs dichter en historicus. 1558 Professor in de Poëzie aan de Universiteit te Rostock, 1564 *Licenciatus iuris*, 1564 gewoon hoogleraar in de poëzie en de geschiedenis. *Poeta laureatus*. Cf. NDB. III; p. 339.

2. Brief van Tilemann Heshusius aan Eberhardt von der Tann 23 februari 1573.

Heshusius vraagt om tussen te komen in de betwisting ontstaan rond Lipsius' benoeming tot dekaan der „*Facultas Artium*”. De hoogleraren trekken namelijk zijn titel van „*Magister*” in twijfel. Iustus Lipsius is bereid hierover een eed af te leggen.

Salutem a filio dei, Amplissime et ornatissime vir. Quam anxie simus solliciti de valetudine illustrissimi nostri Principis inclyti herois et praecleari nutritii Ecclesiae, tua amplitudo facile aestimare potest, non solum nostra sed totius Ecclesiae pericula et aerumnas intuemur et perpendimus. In tali autem necessitate confugimus ad filium dei, qui se profitetur medicum nostrum, imo qui est vita et longitudo dierum meorum, confugimus inquam ardenti, assidua et seria praecatione ac petimus ut in ira iustissima misericordiae suae recordetur et propter sanctum nomen suum et dilectam Ecclesiam suam illustrissimum nostrum Principem pristinae valetudini clementer restituat et diu nobis servet incolumem. Amen Amen. Cum hisce diebus rixae sint exortae in facultate artium, tuam amplitudinem rogandam putavi, ut mature eas pro sua autoritate componat et compescat. Lege et ordine honor Decani delatus est ad virum nobilem Magistrum Iustum Lipsium Iscanium; professores artium pronunciarunt eum Decanum, sed scrupulos movent de gradu Magisterii, quem volunt testimonio literarum doceri. Magister Iustus causas exposuit, cur iam id tuto praestare non possit, offert

probationem per iuramentum, et permittit iudicium Magnifico Rectori et Senatui Academiae. Non acquiescunt professores artium, rigorem legis urgent. Peto igitur cum ad aulam res delata sit, ut tua autoritate compescas
 20 rixas et cum aequitati tum honori Magistri Iusti viri eloquentissimi et modestissimi patrocineris. Magnificus Rector, Theologi et Iuris consulti stant a parte Magistri Iusti et improbant professorum artium hac in re intempestivam severitatem. Magno ornamento et emolumento est scholae nostrae Magister Iustus; itaque dignis est vestra promotione et patrocinio.
 25 Dominus Iesus conservet nobis inclytum nostrum principem et vestram amplitudinem. Bene valete, Ienae 23 februarii 1573. Amplitudinem tuam reverenter colens

Tilemanus Heshusius

Amplissimo et Nobilissimo Viro eruditione, virtute et sapientia praestanti
 30 domino Eberhardo a Than Vices gerenti Illustrissimi Principis Ducis Saxoniae, domino et patrono suo colendo.

3. Bescheid van de hertog aan de rector en senaat van de Universiteit Jena. 24 februari 1573.

De hertog heeft kennis genomen van de moeilijkheden tussen de filosofische faculteit enerzijds en magister Justus Lipsius anderzijds. Lipsius die toch het baccalaureaat heeft behaald mag niet tot onmogelijke en gevaarlijke dingen gedwongen worden. Men moet hem tot het dekanaat toelaten.

Ad Rectorem et Senatum

Von Gots gnaden Jo. Wil. herzog zu Sachssen etc.

Es gelanget uns gleublich an was fur ein spaltung sich des „decanatus artium“ halber zwischen derselbigen facultet an einem und Magistro Justo
 5 Lipsio professore oratoris an anderm teyl in eurem senatu zugetragen und uff unser gnediges erkenntnis gestellet. Weyl wir dan befinden das es alleine daran mangelt, das er zuvor publicum testimonium gradus magesterii solle exhibiren ehe er ad decanatum admittirt werde, und aber yme nach itziger zeit schweren umbstenden solchs nit alleine ferlich, sondern auch
 10 fast unmöglich, und gleichwohl sich ad iuramentum loco probationis (do man yn dessen nit erlassen wolle) erbyeten thut, so konten wir nit ermesen worumb man die statuta also strikte widder yn solte urgiren und zu unmöglichen und ferlichen dingen notigen, oder aber mit schimpff abweyssen. Sonderlich weyl er in Bacalaureum Jurii promovirt und teglich
 15 ein solich specimen facte traditionis und fleissige lesens exhibirt, das er billich dakegen mit dem decanat honorirt wirdet sonderlich dieweil es die professores superiores facultatum auch fur gut achten und disfals billich uff die pluralitet votorum mehr gesehen werden sollen (wie in allen deliberationibus gebreuchlich) als uff den Recthoris statutorum der uns
 20 gleichwol als dem landsfursten und patrono universitatis zu miltern auch geburet. Ist demnach unsern begern ir wollet beyde teyl ad senatum fur

euch erfordern und ynen anzaigen das wir bemelten Magistrum Justum Lipsium des erforderten publici testimonii magisterii aus gnaden und sondern beweglichen ursachen auch des erbottens juramenti erlassen haben
 25 wollen und das er numehr unvorhinderten dinge ad decanatum solle admittirt und ferner widder yne nichts derwegen disputirt sondern in guter ainigkeyt gelobt werden. Welchs yr der facultet artium von unsertwegen sollet vormelden und ufferlegen doch sol diese unsere gnedige disputation in kunfftigen fellen unsern statutis zu keiner einfurunge geraichen noch
 30 angezogen sondern dabey gelassen werden aber ubergeben unsers erkenntnis die wir uns wollen ex iusta causa in allen kunfftigen solchen fellen vorbehatten haben und yr thut an dem allen unsere gnedige meinung die wir euch mit vorhalten wollen. Datum Weymar den 24 februarii Anno etc. 73

Ad Senatum Universitatis Jhenensi De decanatu artium.

35 Datum 24 februarii Anno 73.

4. Brief van de vicedekaan en van de Magistri artium der Universiteit te Jena aan Caspar Melissander⁸. 25 februari 1573.

Verzoek om een brief in verband met het dispuut aan de Facultas Artium van Jena aan hertog Johan Wilhelm te overhandigen of aan diens plaatsvervanger Eberhard von der Tann.

Salutem in Christo Iesu nostro salvatore plurimam. Etsi his diebus propter adversam valetudinem nostri illustrissimi, clementissimi et piissimi principis acerrimi verae religionis defensoris magis debemus operam dare iustis precibus, quam aliis negotiis, reverende et clarissime domine doctor, amice
 5 et patrone singularis, tamen, cum in nostra facultate scilicet philosophica sit mota quaedam disputatio de re omnium maxima pertinente nimirum ad commodum non unius atque alterius personae, sed ad salutem totius Academiae, immo etiam ad patrocinium nostrorum statutorum, quae ab Illustrissimis Saxoniae ducibus sunt approbata, nos professores optimarum
 10 disciplinarum et reliqui recepti in collegium philosophicum, etiam atque etiam maiorem in modum petimus atque contendimus, qua reverentia quoque studio par est, a tua reverenda dignitate, ut ea pro suo erga nostrum collegium amore et benevolentia has literas inclusas primo quoque tempore tradat, vel illustrissimo principi, quod profecto maxime vellemus, vel si
 15 hoc fieri prorsus non potest, ad minimum prudentissimo et optimo viro domino Eberhardo locum tenenti. Et etiam dominum doctorem tanquam membrum nostrae facultatis, vehementer vocatum volumus; ut quoque ipse

8. *Caspar Bienemann* (Melissander) ° Nürnberg 1540 - † Altenburg 1591. Luthe- raanse theoloog en schrijver van kerkliederen. Hij studeerde te Leipzig bij Joachim Camerarius, te Jena bij Flacius en Musäus, in Tübingen bij Crusius en Callus theologie en talen. Nadat hij door keizer Maximiliaan II als tolk naar Griekenland was gestuurd noemde hij zich graag Melissander. Hij was „Generalsuperintendent“ van Pfalz-Neuburg, maar werd vandaar verdreven. In 1571 werd hij doctor in de theologie te Jena en gouverneur der kinderen van Johan-Wilhelm van Saksen, maar in 1573 vandaar verdreven. 1578 „Generalsuperintendent“ te Altenburg. Cf. NDB II, 228.

hoc negotium, de quo sine dubio certior reddetur, promovere non gravetur qua re nobis nihil gratius contingere potest. Et tuae reverendae dignitati
 20 vicissim promittimus nostrum studium et operam sine ulla receptione aut laboris aut temporis aut occupationis. Quod reliquum est, vobiscum aeternum deum patrem domini nostri Iesu Christi cum spiritu sancto ardentibus votis oramus, ut pro sua misericordia nostrum pium et christianum principem, qui est pater patriae, restituat pristinae sanitati, idque faciat propter
 25 gloriam sui divini nominis, propter salutem ecclesiae, et emolumentum Academiae atque adeo totius reipublicae christianae. Valet felicitissime. Datum Ienae 25 februarii anno a partu virginis 1573.

Tuae reverendae dignitatis observantissimi
 30 Vicedecanus, professores et caeteri Magistri artium collegii philosophici in Academia Ienensi.

Reverendo viro eruditione virtute, pietate, consilio et doctrina praestanti viro Domino Casparo Melissandro Sacrarum literarum promoti doctori et illustrissimi ac piissimi principis domini Iohanni Wilhelmi etc fideli consiliario, nec non eius celsitudinis generosi et illustris filii etiam
 35 dignissimo praeceptoris, amico et patrono suo plurimum colendo. 25 februarii vesperi hora septima

Heshusio scribendum f virt. n. pr.

5. Brief van Josias Marcus aan Hertog Johan-Wilhelm 26 februari 1573.

Zopas werd het bericht van de hertog ontvangen. Zijn wil moet nageleefd worden, doch Marcus kan dit niet waarborgen.

Durchlauchtiger hochgeborner furst E.F.G. sint meine unterthenige dinstreues vleys zuvor. Genediger furst und her E.F.G. bevelich M. Justum belangende und an die universitet haltende habe ich entpfangen unnd unterthenig verlessen. Unnd nachdeme eben die stunde mit einem bericht
 5 derhalben an E.F.G. ich einen boten abfertigen wollen überschicke denselben E.F.G. umb unsrer nachrichtigung willen ich auch unnd sol E.F.G. bevelich nachgelebet werden. Welchs E.F.G. in unterthenigkeit ich nicht bergen sollen. Datum Jena den 25 februarii Anno 1573. E.F.G. Untertheniger gehorsamer diener Josias Marcus D.

10 Doctor Josias Marcus

Dem durchlauchtigen hochgebornen fursten und hern, hern Johans Wilhelmen, herzogen zue Sachssen Landgrafen in Düringen und Marggrafen zue Meissen meinem genedigen fursten und herrn. Presentirt 26 ten februarii anno 1573 ten

6. Brief van de Vicedekaan, professoren en andere Magistri der Faculteit der Filosofie gericht aan Hertog Johan-Wilhelm van Saksen. 25 februari 1573.

Hoewel we Justus Lipsius graag als collega erkennen, kunnen we hem het dekaanat toch niet onvoorwaardelijk toekennen. Bij

zijn benoeming tot professor hebben we – zoals onze statuten het eisen – een getuigenis van zijn graad van Magister gevraagd. Vermits hij onze eis onbeantwoord liet, hebben wij hem in de faculteit aanvaard op voorwaarde dat hij binnen de zes maanden bewijzen zou voorleggen. Nu hem het dekanaat overgedragen zou worden, hebben we nogmaals vriendelijk maar met nadruk aangedrongen en dit in het belang van de universiteit en van hem zelf. We hebben voorbeelden aangehaald van doctor Johannes Mylius en Bocerius, die ook tot dekaan werd benoemd, maar geen magister bleek te zijn en we hebben hem gewezen op de moeilijkheden die daaruit voortspruiten. Justus wou nog steeds niet op ons verzoek ingaan. Hij voerde aan dat het voor hem gevaarlijk is een getuigschrift te vragen bij de Jezuiten te Keulen waar hij vóór tien jaar magister zou geworden zijn. Wij hebben hem aangetoond dat dit gevaar eerder denkbeeldig is.

Vermits we niet kunnen toestaan dat op enigerlei wijze een inbreuk op onze statuten gepleegd wordt, vragen wij onderdanig ze te beschermen en Justus Lipsius te verplichten ons een bewijs van zijn graad voor te leggen vóór de komende bevordering.

Durchlauchtiger Hochgeborner Furst Euern furstlichen gnaden seind beyneben wuntschung zeitlicher unnd ewiger wolfart unsere unterthenige und gehorsame pflichtwillige dienste jederzeit hochstes vleisses zuvorn. Gnediger Furst unnd Herr, Wir sind nicht alleine hoch erfrewet das E.F.G.

5 diese derselben lobliche universitet alhier zu Jhena so väterlich trewlich und furstlich in reiner unverfelschter lehre, wahrer gottsheligkeit und ubung gueter kunste unnd sprachen beyneben milder unterhaltung der Professorn gnediglichen erhelt schutzet unnd handhabet sondern tragen auch inmassen fromen unnd trewen dienern geburth ein hertzlichs undt christlichs mitt-

10 E.F.G. ihrer christlichen unnd furstlichen bekentnuss und eifers halben ohne unterlass von etzlichen hohen Potentaten zugefuguet wirdet und bitten den allmechtigen Gott, er wolle E.F.G. sterke an leib unnd seel solche obliegende beschwerden zuertragen und uberwinden gnediglichenn ver-

15 leihen.

Dieweil uns dann, gnediger furst und herr E.F.G. jetzt angezeigter zuestand, beyneben derselbigen zuegestandener leibsschwachheit unverbor-

20 gen als wolttten wir nichts lieber denn das E.F.G. von uns jetziger zeitt unbemuhet bleiben möchten. Es fallen aber sachen fur dorann nicht alleine uns sondern auch E.F.G. gantzer universitet nicht wenig gelegen. Derwegen wir E.F.G. in unterthenigkeit zuersuchen keinsweges umbgang haben konnen untertheniges und demutiges vleisses biettende E.F.G. wolle solch unser nothwendiges suchen in gnaden vermerken und uffnehmen. Es

25 wissen E.F.G. sich gnedig zubescheiden welcher gestalt hiebevohr der achtbar und wolgelarte Justus Lipsius zum professorn und collegen in unser facultet vorgeschlagen ahngenommen und bestettigt worden. Ob nuhn

wol wir die professores facultatis philosophicae mit gemeltem Justo vor unser person sehr wol zufrieden seind und ihnen vor unsern collegam gerne halhten, erkennen und ehren so tragen sich doch des decanats halben
 30 welchs ihme als einem professorn nach ordnung der statuten itziger zeit geburth irrungen und gebrechen zue. Darumb wir ihm solch decanat simpliciter und absolute ohne condition nicht deferirn können.
 Denn nachtdeme alle diejenigen welche unserer facultet verwand und unsere collegae sein wollen vermöge der privilegiorum und darauff gereicht
 35 statuten mitt dem gradu magisterii denn sie in einer privilegiata schola per publicam unndt solennem renunciationem empfangen und ahngenommen ornirt sein und dessen gueten glaubwürdigen schein durch schriftliche urkunde oder lebendige zeugen vorlegen müssen, als haben wir ausserheischung unserer gemelten statuten in uffnehmung gedachtes Justi als
 40 einer ausslendischen und fremden personen derhalben erinnerung gethan darauff er auch durch den ehrwürdigen und hochgelarten herrn Tilemanum Hesshusium die zeit rectorn unsern gunstigen herren und collegam befragt worden welcher uns berichtet das ehegedachter Justus magister wehre darbey wirs domals lassen bleiben und nicht anders gemeinet denn
 45 das er solchen gradum do es von nöthen gnugsam beweisen kontte und wurde. Derwegen wir ihn dann alsbald in unser facultatem recipirt und der lectur halben mit ihm gehandelt auch nach erforderung der statuten zeugnuss von ihm begeret. Dieweil er aber in gegenwart wieder unser verhoffen mit zeugniss ungefast haben wir ihn mit dieser ausdrücklichen
 50 ahngehengten condition in facultatem recipirt das er innerhalb eines halben jhars seines Magisterii zeugniss zuwegen bringen soltte wir haben ihn auch die statuten dorin solches begriffen vorgelesen und gezeiget.
 Do nuhn itziger zeit das decanat wie oben gemeldet uff ihnen transferirt werden soltte haben wir ihme zwar dasselbe unwegerlichen decernirt doch
 55 mitt freundlichen widerholung obgesatzter condition als das er kegen der zeit vorstehender promotion und ehe ehr derhalben intimirte sich mit zeugnuss gefast machen soltte. Wir haben ihme auch domals zu gemut gefurt das solche forderung nicht alleine unsern eidspflichten die wir den statuten gethan gemess sondern auch zuverhuetung allerley nachrede,
 60 schimpfs und unraths so von wegen der Privilegien welche doctores in allen facultatibus erfordern der universitet und uns allen begegnen möchte und dan furnemlich zu seinem des Justis eigenem gelimpf nutz und vorthail gemeint und gerichtet wehre sintemal zubesorgen wo er nit genugsam zeugniss seines ahngenommenen publici gradus vorlegen wurde das zur zeit
 65 der Promotion sich schwerlich jemand finden und ahngeben wurde und im fall do schon etliche von jhene promovirt wurden doch vor keine Magistris gehalten werden möchten. Über diss seind auch exempel ahngezogen worden als das exempel doctoris Johannis Mylii und darneben gemeldet das doctor Mylius uff uns vleissig achtung geben wurde ob wir
 70 auch praesenti casu so steiff uber den statuten halhten wurden inmassen gegen ihme geschehen. Item das exempel Boceri welcher ein „poeta laureatus“ und professor zu Rostock etliche jhar gewesen vonn dem man nit anders gedacht denn das er promotus magister artium wehre alldieweil er sich vor ein Coloniensem magistrum aussgeben auch also gescholhten

75 worden. Als er aber decanus geworden und nuhn ahngeschlagen in vor-
 habens Magistros zu creirn ist keiner komen der sich ahngegeben hette und
 ist ein geschrey erschollen das er nicht promotus magister wehre derwegen
 er nach vleissiger gehalten nachforschung vor den senatum academiae
 gefordert und ernstlich befraget worden als hatt er bekennet das er nit
 80 promotus magister wehre darauff er alsbald des decanats entsetzt und ein
 ander substituirt er auch dohin gewiesen das er in derselbigen nehesten
 promotion hat gradum petirn und ahnnehmen müssen. Es ist auch sonsten
 anderer exempel meldung geschehen die wir umb kurtze willen auff diss-
 mal zuerzelen unterlassen. Diese unsere freundliche suchung unnd vor-
 85 geschlagene condition hatt Justus mit nichten ahnnehmen noch darein
 willigen wollen. (Wie wol er sich dennoch in congressibus publicis und
 sonsten pro decano erzeigen thut) mit vorwendung das ihme von wegen
 der niederlendischen kriegsempörung gantz gefehrlich wehre ein testimo-
 nium auss Cöllen von den jesuitem, bey denen er vor zehen jahren magister
 90 geworden wehre anhero zu bringen dargegen wir ihme vorgehalten die
 gefahr welche unsern privilegien und uns darob stunde so wir ihnen ohne
 unverdechtige zeugnissen seines gradus die promotion vorrichten liessen.
 Dessgleichen haben wir auch ahngezeigt das es nit unmöglich auch nit so
 fast gefehrlich von Cöllen ein testimonium anhero zu bringen sintemal er
 95 durch gute freunde und bekandte auch in sein eigen patriam handeln
 liesse aber ungeachtet solcher und dergleichen vorhaltung beharret Justus
 uf seiner weigerung und unterstehet sich unsere statuten zu seinem vorteil
 ausszulegen und zu deuten welchs wir ihm aber auss folgenden erheblichen
 ursachen und motiven keinesweges gestatten wollen noch können. Denn
 100 wie die statuta nit von uns sondern unsern vorfahren auss geheiss und
 verordnung E.F.G. und derselben geliebten herrn bruedern gestellt auch
 von E.F.G. und hochgedachten ihren geliebten herrn bruederen nach
 allersampt von Gott hochbegabter weissheit und verstand recht wol be-
 wogen approbirt und confirmirt seindt. Derwegen uns dieselbigen zu
 105 endern oder unsers gefallens zu limitirn und deuten mit nichten gebühren
 will also seind auch die wort derselbigen so clar hell und eigentlich gesetzt
 das nichts zweiffelhafftiges darinnen ist wie sie denn vormals nie solcher
 gestalt in zweiffel gezogen worden und domit E.F.G. solchs im werck
 befinden moegen so seind diss die wort der statuten „Priusquam recipiatur,
 110 afferat vel scripto vel viva voce testimonium sui gradus. Item doceat se
 per annum fuisse magistrum.“ So seind auch solche statuten niemand zu
 nachtheil oder beschwerung sondern uffs einfeltigste wie es nicht allein
 dieser sondern aller universitet gewonheit und notturfft erfordert gestellt.
 Und wurde durch solche deutung do wir dieselbige einmal zu liessen ursach
 115 gegeben und gleich ein fenster auffgethan zu andere weiterer Irrung und
 zu endlicher zerruttung und labefaction der statuten. Denn so bald einer
 vermerken wurde das die statuta seinem vornehmen zuwider wurde er
 eine deutung die ihm dienlich erfinden und musten also die statuta nach
 aller derer willen so ahngenommen wurden gelenckt nichts gewisses in sich
 120 halten. Dirweil dan nuhnmehr die gantze sache uff den statuten die von
 E.F.G. confirmirt und biss dahero unverändert und ungedeutet in ihren
 einfeltigen claren wortten und verstande geblieben seindt beruhet als bitten

- E.F.G. wir in unterthenigkeit sie wollen uns bey denselbigen gnediglichen
 125 schutzen und handhaben und vielgedachten Justo ufferlegen ein testimo-
 nium seins gradus vor der nehesten promotion uns zu behendigun ge-
 achtet das er vor sein person sagt und bekennet er habe den gradum
 130 Magisterii vor zehen jharen zu Coellen bey den Jesubitem bekommen auch
 sich zu eim jurament hiebevot erboten. Denn obschon dem also wehre und
 wir ihm derhalben gerne glauben geben, so seind doch unsere statuta mit
 135 solchem eigenem bekenniss nit zu frieden melden auch gar nichts von
 juramento sondern fordern schriftliche oder glaubwirdiger zeugen mund-
 liche urkunde welchs von den stifttern der statuten gewisslichen auss sehr
 erheblichen und wichtigen ursachen dermassen gesetzt und geordnet worden
 140 damit nit den privilegiis und der universitet ein schaden und nachtheil
 daraus entstehen oder auch diejenigen so promoviren wolttten an ihrem
 gradu und ehrstand angefochten werden moechten. Wenn man so liederlich
 jederman ohne zeugniss zum decanat und andern sachen zuliesse und
 wirdet solches in andern hohen schuelen und faculteten auch dermassen
 gehalten denn uns ist wissentlich das vor dieser zeit sich in der superiorum
 145 facultatum einer ein gleicher fall begeben do eine person auch mit ein
 jurament betewren wollen das sie licentiam an andern ortten erlanget. Man
 hatt aber damit nit wollen zu frieden sein sondern ist den statuten nach-
 gangen welche schriftlich oder mundlich zeugniss gleubwirdiger leut
 erfordern und macht uns zwar mehrgedachtes Justi und seines magisterii
 150 halben nit geringen zweiffel das er testimonium Baccalaureatus in luce mit
 sich gebracht dorinnen aber des magisterii gar nichts gedacht wirdet.
 Dessgleichen das wir von etzlichen welche zu Coeln bekant seindt berichtet
 das die Jesubiter des orths die universitet nit innen sondern ihre eigene
 besondere „scholam separatam ab academia“ haben sollen so seind auch
 155 andere umbstende mehr, welche uns zweiffelhaftig machen, die wir aber
 itzo geschweigen.
- Demnach seind zu E.F.G. wir der unterthenigen zuversicht, sie werden
 ihre gegebene und confirmirte statuta in ihren klaren verstande die wortt
 160 geben erhalten und schutzen unnd nit zugeben das durch deutung unnd
 limitation fernerer unrath verursacht werde wie wir dann E.F.G. hiemit
 derhalben in unterthenigkeit demutiglichen ersuchen und derselbigen diese
 gantze sache zu dijudicirn und decitirn heimgeben mit untertheniglicher
 165 erclerung was E.F.G. nach der selbigen hohen furstlichen verstande statuirn
 und ordnen solchs mit gebuhrlicher reverentz in unterthenigkeit ahnzun-
 nehmen und in librum actorum zuebringen. Befehlen hiemitt E.F.G. in
 gottes allmechtigen und gnedigen schutz und bitten denselbigen inniglich
 das er E.F.G. zugestandene leibsschwachheit gnediglichen wenden und
 E.F.G. wiederumb zu voriger ihrer gesundheit umb seines namhens und
 170 des gantzen landes heilsamer wolfart willen bringen wolle wie wir dann
 der ungezweiffelten hoffnung seind zu Gott das er solche unsere und
 anderer fromen Christen gebet so derhalben geschicht nit werde vergeblich
 sein lassen. Und wir seind E.F.G. unterthenige und gehorsame dienste
 jederzeit zu tag unnd nacht zuer zeigen hochstes unsers vermoegens ge-
 vlissen. Datum den 25 ten februarii dieses 1573 jhars.
- 170 E.F.G. Unterthenige gehorsame Vicedecanus unnd Professores sampt andern

Magistris facultatis philosophicae zue Jhena.

Dem durchlauchtigenn hochgebornen fursten unnd herrn, herrn Johann Wilhelmen hertzen zue Sachssen, Landgraven in Duringen unndt Marg-graven zue Meissen unserm gnedigen fursten unndt herrn etc.

- 175 Justum Lipsium betr. welcher nicht Magister und sich gleichwol fur einen ausgeben, wodurch solcher kein Decanus werden.

7. Bescheid van de vorstelijke kanselarij aan de Universiteit Jena, 26 februari 1573.

Unser Gnädigster Furste und Herre hatte befolen dem Rectori und Senat Seiner Fürstlichen Gnaden Universitet Ihena uff yren auch der facultet Philosophiae bericht folgenden bescheidt zugeben weyl S.F.G. nach gelegenheit dises falles der professoren vorwenden für vuerheblich aber des rectoris und senatus bedencken dem rechten und billickeytt gemess achten und halten. So lassen es S.F.G. bey albereytt ausgegangen befelich entlich beruhen mit gnedigem beger das Magister Justus Lipsius unverhinderter dinge ad decanatum solle admittirt worden. Daran geschicht S.F.G. entliche meynunge. Signatum Weymar den 26 Februarii Anno 1573.

5

8. Idem.

U.G.F. und herre hatt albereytt dem Rectori und Senat der Universitet Jhene, entlich befel überschickt, wes sich die professores artium, des Decanats halben kegen M. Justo Lipsio professore Oratorie, erzeigen und verhalten sollen, ungeachtet yrer kegenbedencken. Bey solchem bescheidt lassen S.F.G. es nochmals beruhen und geschicht daran S.F.G. entliche meynunge. Signatum Weymar Den 26 februarii Anno 1573. F. S. Cantzley etc

5

Bescheidt der Facultatis Philosophiae zuzustellen.

9. Brief van Caspar Melissander(?) aan Tilemann Heshusen(?) 26 februari 1573⁹.

9. Al is de handtekening die onder de brief voorkomt rijkelijk van krullen voorzien, menen wij er toch de naam van Melissander in te herkennen. Het is zeker geen brief van hertog Johan-Wilhelm zoals Goetz G. (*Justus Lipsius und sein Dekanat in Jena in Festschrift für Otto Dobenecker*, Jena 1929, p. 369) meent. Vooreerst is dit paleografisch onmogelijk wat de handtekening betreft en bovendien bezigt de hertog steeds het Duits als taal om met de Universiteit Jena te communiceren. Goetz meent verder dat de brief gericht is aan Eberhardt von der Tann, maar ook daarin kunnen we hem niet volgen. We zijn veeleer van oordeel dat Melissander aan Tilemann Heshusen, rector van de Universiteit schrijft.

1° op dokument 4, dus de brief van de Vicedekaan en van de Magistri Artium van Jena (25 febr. 73) aan Melissander staat een Latijns onderschrift „Heshusio scribendum...”

2° Het is de enige brief waarin een paar Griekse woorden voorkomen (Cf. zijn voorliefde voor het Grieks, die hij aanduidde door het vergrieksen van zijn naam).

3° De allusie die hij maakt op zijn eigen levensomstandigheden (r. 8-19), hij werd zelf als „Generalsuperintendent” van Pfalz-Neuburg verdreven vlak voor zijn komst naar Jena.

Schrijver is ervan overtuigd dat alleen nijd de professoren ertoe brengt Lipsius moeilijkheden te berokkenen.

- Salutem aeternam ab aeterno Dei filio, Amplissime et nobilissime vir. reddo litteras mihi hodie communicatas. Doleo autem ex animo patrem dissidiarum, dissidias eas in tam ancipiti rerum statu inter professores serere. Quantum vero ego animos eorum cognitos perspectosque habeo,
- 5 vobiscum statuo mera ambitione et livore eos agitari, ut bono viro quaestionem non omnibus numeris necessarium moveant. Est quod ipse scribit : eos fortunae huiusmodi inexpertos, semperque in ocio honoreque versatos miseriam exulorum non intelligere. Ego vero, qui leviter primisque tamen labris persecutionis umbram degustavi, facile ipsi fidem habeo condoleoque.
- 10 Dabit igitur tua Amplitudo cum reliquis Dominis Collegis operam ne importunitate unius atque alterius inquieti hominis vir bonus in suo exilio magis vexetur. Facile enim fieri potest ut huiusmodi *νεώφροντοι* in conscientia perturbentur, quum tantam inhumanitatem atque *ἀστοργίαν* apud nostros homines animadvertunt, ex quo facile resiliunt. Summa negotii, meo quidem iudicio, ex eo oritur fonte, quod unus et alter hoc
- 15 viro impedito sperat ad se rediturum hunc Decanatus honorem. Sed vestrae dominationes hoc ulcus pro sua autoritate facile tangere sanareque tempestive poterunt. Bene vale. 26 Februarii 73

Vestrae Amplitudini addictissimus Melissander

- 20 Hoc momento mihi missa est Romana conspiratio cuius exempla XII tuae amplitudini et magnifico Domino Cancellario reddo.

10. Brief van I. Lipsius aan Gervasius Marstaller¹⁰ 26 februari 1573.

Hij vraagt Marstaller's voorspraak bij de raadsheren van de hertog in verband met de moeilijkheden rond zijn bevordering tot dekaan.

Excellentissime et clarissime Domine Doctor.

- Nisi valde confiderem et humanitati et benevolentiae tuae Vir Clarissime non scriberem ad te in re gravissima, quae non magis ad existimationem meam quam ad publicam tranquillitatem pertinet. Cuius utriusque cum
- 5 Excellentiam Tuam studiosissimam esse certo sciam, patieris rogari te ad me, quoniam Vinariae praesens es, ut causam meam quae ad Illustrissimum principem delata est, auctoritate tua et gratia apud consiliarios eius promoveas. Controversia mihi est cum Collegis facultatis nostrae philosophicae, qui me honore Decanatus quem nulla ambitione appetivi sed ex legum
- 10 praescripto et ordine ad me delatum suscepi, privare conantur. Ego cum

10. *Marstaller, Gervasius*, ° Freiburg i. Breisgau - † Zell 1578. Filosoof, mathematicus, dichter, geneesheer. Studeerde te Heidelberg en Wittenberg. 1539 *baccalaureus*, 1544 *Magister* in de filosofie te Wittenberg. Hij behaalde de titel van geneesheer te Pisa. In 1570 bekwam hij te Jena een leerstoel voor geneeskunde. Cf. Joeger III, 213.

Deze brief werd reeds door Goetz (*op. cit.*) pp. 366-367 gepubliceerd.

causam ad universum Senatum detulissem, eiusque sententiis libenter me permississem, Collegae mei cum viderent universum Senatum a me iudicare, rem ad Illustrissimum Principem reiecerunt. Quorum in perspicua aequitate, si licet mihi dicere pertinacia, cum alios omnes tum Reverendos Dominos

15 Theologos nostros imprimis male habuit. Equidem ab Excellentia Tua non aliud peto, quam ut et publica et mea causa manifestam veritatem contra iniqua quorundam iudicia defendas. Quod beneficium ut audacter a te petam, facit perpetua tua consuetudo quam in defendenda veritate studiose semper servasti. Vale Vir Clarissime. Ienae IV Kalendas Martias

20 CI]I]LXXIII

Excellentiae tuae studiosissimus Iustus Lipsius Iscanius

Excellentissimo et clarissimo viro pietate et doctrina praestanti Domino Doctori Gervasio professori publico in Inclita Academia Ienensi amico optimo.

11. Brief van I. Lipsius aan de hertog Johan Wilhelm¹¹ 28 februari 1573.

Lipsius heeft de titel van dekaan aanvaard omdat deze hem toekwam. Hij kan evenwel om redenen van persoonlijke veiligheid niet ingaan op de eisen gesteld door zijn collega's van de *Facultas Artium*, nl. een officieel bewijs te leveren van zijn titel van *magister*. Hij heeft die titel evenwel 10 jaar geleden verworven bij de Jezuïeten van Keulen. Om godsdienstredenen is hij uit zijn geboortestreek weggevlucht zonder eraan te denken een getuigschrift van zijn Magisterium mee te nemen. Hij is bereid een publieke getuigenis hierover af te leggen, maar de professoren der *Facultas Artium* eisen de stricte toepassing van de statuten. Lipsius vertrouwt op het rechtvaardig oordeel van de hertog in dit geschil.

Illustrissime et christianissime princeps Domine clementissime. Quod liberti et clientes facere solent cum iniuria aliqua premuntur, Illustrissime princeps, ut ad patronos suos causam deferant: idem ego mihi faciendum putavi in hac causa, quae non magis ad existimationem meam quam ad publicam tranquillitatem et dignitatem Academiae pertinet. Quam ut Illustrissima Celsitudo sua benigne cognoscat, cognitam pro summa potestate et prudentia sua diiudicet, clementer et officiose peto. Cum honor Decanatus in Collegio nostro philosophico nulla ambitione mea appetitus, sed ex legum praescripto et ordine ad me delatus esset, eum ut aspernarer

5 neque ex dignitate publica esse iudicabam neque ex honore meo. Sed cum Clarissimi Domini Collegae facultatis nostrae honorem quidem mihi deferrent, condiciones tamen eiusmodi adderent, quas praestare nec pie nec tuto possem, de tota re Senatum universum iudicem delegi, non studio ullo contentionis, Deus mihi sit testis, sed ut modeste propositis rationibus

15 consilii mei, quidquid ille statuisset, eius sententiae libenter postposito

11. Deze brief werd eveneens door Goetz (*op. cit.*, pp. 362-264) gepubliceerd.

etiam honore meo parerem. Acta res utrinque pleno senatu ; rationes omnes benigne et diligenter auditae et cum aequitate caussae meae perspecta, non dubia universi Senatus inclinatio in meam partem fieret, placuit collegis meis spreto Magnifici Domini Rectoris et amplissimi Senatus iudicio, ad

20 Illustrissimam Celsitudinem Tuam caussam deferre. De qua ut iudicari aequius et quae res in controversia versatur, cognosci facilius possit statum rei breviter exponam. Decanatum mihi denegant, quia testimonium publicum gradus Magisterii nullum habeo, quod aiunt statutis cautum esse, ut necui sine eo testimonio aditus ad hunc honorem pateat. Haec illorum

25 oratio est quam aequo a me contra dicantur, Illustrissima Celsitudo Tua cognoscet. Gradum magisterii Coloniae ante X plus minus annos adeptum esse me, ingenue et religiose sum testatus. Eius rei cur testimonium publicum non attulerim, hae sunt caussae. Qui tumultus patriae nostrae fuerit et quae crudelitas grassata in eos omnes, quos suspicio aliqua pia religionis

30 attingeret, non solum Illustrissima Celsitudo Tua cognovit sed extremi iam prope Europae anguli audiverunt. In ea perturbatione omnium rerum, cum discessus consilia agerem, locumque quaererem in quo tranquille in puritate religionis viverem (quod contigisse mihi aeterni Dei gratia et tuo, Illustrissime princeps, auxilio gaudeo) in hac inquam confusione rerum,

35 si animus meus curis gravioribus oppressus de testimonio Magisterii non cogitarit, quod leve tum temporis videbatur, nihil est mirandum. Cum praesertim necessariam eam rem mihi fore, ne per somnium quidem cogitasset, et accepto anteactae vitae meae honesto testimonio, item Baccaureatus in iure (qui titulus dignior videbatur) satis munitum me contra eiusmodi

40 casus putabam. Sed haec responsio mea fortasse etiam Collegis meis probatur : illud tantum urgent, ut nunc testimonium adferri iubeam, idque ante tempus futurae promotionis exhibeam. In quo humaniter ab iis petivi ut paterentur me rationem potius habere periculi mei, quam suae voluntatis. Ego Coloniae apud Iesuitas homines natos ad publicam perniciem adolescentulus vixi ; apud eos honorem hunc accepi ; ab illis aut certe illis consciis si testimonium petere debeam, quibus iampridem religionis nomine suspectus sum, quid periculi fortunae meis proponatur, facile est intelligere. Secreto enim etiam amicis meis ignaris in haec loca veni, quod si publice patefacio (neque enim ea res caelari potest si publice scribo) dubitatio

50 nulla est quin et me statim condemnaturi, et bona fortunasque meas reliquas in fiscum regium sint conversuri. In quo si periculum meum solum ageretur, ferrem moderatius, sed ut ex meo discrimine etiam amicis et affinibus meis invidiae aliquid et suspicionis pariam, abhorret a pietate christiana. Haec me non verbis maiora facere quam re ipsa sint Illustrissima

55 Celsitudo Tua ex usu rerum et cognitione temporum facile cognoscit. Multi enim in iis locis Tyrannidis servi, multi delatores, qui eiusmodi occasione miserorum fortunae insidiantur. Sed obsecro Illustrissimam Celsitudinem Tuam ut perspiciat aequitatem conditionis quam illis fero. Iuramentum quam gravis res sit et quam non temere suscipiendum Christiani omnes

60 novimus et tamen si fidem alia ratione mihi non habent, boni viri stipulatione asseverare me de gradu Magisterii mei velle, sponte illis proposui. Quod recusarunt etiam cum ignominia existimationis meae. Urgent enim statuta quae testimonium scripto aut viva voce requirunt. Quibus libenter

65 parere me profiteor, sic tamen ut ea sane et prudenter interpretemur, ne
 dum verba nuda legis amplectimur, aequitatem quae mens legis est amitta-
 mus. Certe enim circumstantiae locorum et temporum etiam in iis legibus
 quae ad summam Rempublicam pertinent observantur, non verba semper
 curiose appenduntur. Quamquam religiose hominis probi affirmatio cur
 70 minorem vim habere debeat quam scriptum testimonium non intelligo.
 Quam rem praeclare et Magnificus Dominus Rector et Venerandi Doctores
 Theologi et Iurisconsulti nostri intellexerunt, et in senatu uno ore compro-
 barunt. Firma enim haec semper et in Ecclesia et in politia aliis probationi-
 bus deficientibus, probandi ratio fuit. Ut omittam me etiam scripta et
 contractus privatos apud me habere, quibus hoc nomine Magistri appellor ;
 75 quae videre quia omnium non interest, privatim Reverendo et Clarissimo
 viro Domino Doctori Heshusio ea ostendi. Haec simplicissima causa mea
 est non tam rationum multitudine freta quam rei aequitati et Illustrissimae
 Celsitudinis Tuae prudentiae innixa. Rationes enim Collegarum meorum,
 quos in hac causa habeo adversarios, pluribus refellere abuti esset patientia
 80 et benignitate Illustrissimae Celsitudinis Tuae, cum praesertim eae partim
 a re alienae sint, partim a veritate abhorreant. Adferunt de Doctore Milio,
 quod ad hanc rem nihil pertinet, cum ille pro Magistro se nunquam gesse-
 rit ; ego talis et habitus semper sim, et esse me antea docui. Addunt
 Iesuitas non habere privilegia, nec actus istos solennes promovendi exer-
 85 cere ; quod quam remotum a veritate sit, cognoscent omnes qui fines
 Thuringiae excesserint, et Coloniae, Moguntiae, Treviris, Engolstadii,
 pedem posuerint. At rumorem hunc inter studiosos sparsum aiunt, Magis-
 trum me non esse, ideoque publice testimonio illum tollendum. De quo
 non amplius dicam quam vere et sine arrogantia me posse testari, iuventu-
 90 tem mihi non pessime velle, id quod in lectionibus meis assidue frequen-
 tandis ostendit et rumor hic a quibus spargatur, malo Illustrissimam
 Celsitudinem Tuam per se cogitare quam ex oratione mea cognoscere. Quid
 praeterea opposituri sint, difficile divinare possim ; haec in Senatu quia
 publice dixerunt, refutanda videbantur. In mores aut vitam meam ne quid
 95 vere dici possit, Deo iuvante praestabo. Illud te Illustrissime Princeps in
 cuius tutela et haec Academia et magna pars Ecclesiae vere Christianae est,
 supplex rogo atque obtestor, ne Celsitudo Tua existimet me studio con-
 tentionis a quo et natura et haec fortuna mea longissime absunt, quidquam
 facere, sed partim ut defendam honorem meum, partim ut patrociner
 100 iudicio universi senatus qui a me stetit. Ab Illustrissima Celsitudine Tua et
 statuta ipsa et eorum interpretatio, sive etiam moderatio dependent ; quid-
 quid in hac re iudicaverit, non solum ratum id habebo ut necesse est, sed
 etiam optime et prudentissime constitutum iudicabo. Unum tantum officiose
 peto, ut me qua labes praeter meritum meum existimationi meae aspergatur,
 105 neve in hac calamitate exilii mei novae molestiae mihi obiiciantur quibus
 et ego libenter caruero, et quas Academia nostra hoc tempore minime
 requirit. Deus optimus maximus Illustrissimam Celsitudinem Suam quam
 diutissime Ecclesiae suae et publicae saluti servet incolumem.
 Datae Ienae IV Kalendas Martias CI^o I^o LXXIII.

110 Illustrissimae Celsitudini Vestrae Humilis et addictus cliens
 Iustus Lipsius Iscanius

Illustrissimo Principi et Domino Domino Ioanni Wilhelmo duci Saxoniae, Lantgravio Thuringiae et Marggravio Misniae domino suo clementissimo.

R. 27 *testimonium publicum*: H. D. L. Vervliet, *op. cit.*, p. 12, vergist zich bij de interpretatie van deze passus. Lipsius zegt *niet* dat de Keulse Universiteit hem wegens de oorlogsomstandigheden het betwiste diploma niet had kunnen uitreiken, hoewel hij de voorgeschreven proeven had afgelegd. Lipsius doelt hier integendeel op de onzekere toestand in zijn vaderland bij zijn vertrek in 1571.

12. Brief van Lipsius aan Eberhardt von der Tann¹² 26 februari 1573.

Lipsius verzoekt hem te willen optreden om de professoren van de Facultas Artium te beletten een bode naar de Universiteit te Keulen te sturen, om inlichtingen in te winnen over zijn promotie tot „Magister”. Niet dat er enige twijfel bestaat dienaangaande, maar terwille van het gevaar, dat zowel hijzelf (verbeurdverklaring van zijn eigendommen) als zijn vrienden hierdoor zouden lopen.

Amplissime et Nobilissime Domine

- Facit singularis opinio mea quam de prudentia et aequitate Dignitatis Tuae ex multorum sermone concepi, ut hanc causam meam gravissimam tuae potissimum fidei et sapientiae velim committere. Quae qualis sit, ex litteris
- 5 meis ad Illustrissimum et Christianissimum Principem nostrum datis, Dignitas Tua clare cognoscet. Illud tantum quae praecipua mihi ratio scribendi fuit, a Dignitate Tua officiose peto, ut, quoniam ex fama cognovi Dominos Collegas facultatis nostrae statuere nuncium ad Coloniensem
- 10 Universitatem cum litteris mittere, quibus inquirant utrum promotus ego Magister eo loco sim, ea res auctoritate Dignitatis Tuae et iussu Illustrissimi Principis impediatur. Non quia nolim inquiri in promotionem meam quae certissima et indubitata est; sed quod prudentiam tuam non fugit, quia ea res cum periculo et amicorum meorum et omnium fortunarum est coniuncta.
- 15 Quas omnes fisco additum iri, si innotescat in hoc loco causa purae religionis me agere, facile est intelligere. Rationes omnes consilii mei in Illustrissimi Principis litteris accurate et fuse explicavi et causam meam Reverendis Dominis Theologis nostris item Iurisconsultis approbavi. Tantum ne quorundam temeritate in hac calamitate exilii mei novum aliquod vulnus mihi imponatur Dignitatem Tuam etiam atque etiam rogo. Vale
- 20 Amplissime Domine. Ienae IV Kalendas Martis CI^oI^oLXXIII.

Amplissimae Dignitati tuae addictissimus cliens
Iustus Lipsius Iscanius.

Amplissimo et Nobilissimo Viro eruditione, virtute et sapientia praestanti domino Eberhardo a Than vices gerenti Illustrissimi Principis Ducis Saxoniae, domino et patrono suo colendo.

12. Deze brief is eveneens te lezen bij Goetz, *op. cit.*, pp. 365-366.

Pleidooi voor een zekere vrijheid van spelling

door

MAARTEN VAN NIEROP

Ga ik hier werkelijk een pleidooi houden voor een zekere *vrijheid van spelling*? Naarmate deze dag en deze vergadering naderde – ik wil u dat niet verhelten – werd het me steeds duidelijker, hoe glad het ijs was waarop ik me met een dergelijk pleidooi zou begeven. Alom klinkt de roep, in de vorm van een eis of van een smeekbede, om nu eindelijk eens op te houden met dat „spellinggeknoei”, de roep om orde en eenheid, om spellingvrede en spellingrust. Pleiten voor een zekere vrijheid van spelling lijkt daar lijnrecht tegenin te gaan, als vanzelf wordt een pleidooi voor spellingvrijheid als propaganda voor spellinganarchisme geïnterpreteerd. Dat er eindelijk rust en vrede aan het spellingfront moet komen, en dat die rust en die vrede alleen maar gewaarborgd kunnen worden door een ondubbelzinnige en door iedereen geëerbiedigde regeling, dat is een van de weinige dingen waarover de vijandelijke partijen aan genoemd front het eens zijn. Met een pleidooi voor vrijheid van spelling kom je tussen de wal en het schip terecht. Wat een hachelijke onderneming! Laat ik de pretentie van mijn onderwerp liever een beetje afzwakken, door te zeggen, dat ik alleen maar een balletje wil opgooien, om te zien of er iemand is die het vangen wil. Bij alle tegenstellingen in de spellingstrijd geldt de noodzaak van een strakke eenheidsregeling welhaast als dogma en axioma. Is het verfoeilijke ketterij, of zou er misschien toch iets voor te zeggen zijn, dat fundament van ieder spellingsgeloof een beetje te ondermijnen? Deze vraagstelling klinkt in elk geval een tikje bescheidener dan dat stellige „pleidooi” waarmee ik mij heb laten aankondigen.

Een pleitbezorger voor spellingvrijheid stelt men zich voor als een onpartijdig toeschouwer bij de spellingstrijd tussen conservatieven en progressieven – of, zo men wil, progressivelingen. Laat ik er onmiddellijk eerlijk voor uitkomen, dat ik dat niet ben. Nu 45 jaar geleden, als 15-jarige gymnasiast in Nederland, kreeg ik een brochuurtje van dr. Kolléwijn in handen, en de wijze waarop hij daarin de draak stak met de mannelijke *wijfjesolifant* en de vrouwelijke *mannetjesmug* bracht mijn puberhart in verrukking. Zijn pleidooi voor vereenvoudiging leek mij onweerstaanbaar, zijn smalende kritiek op de regels van De Vries en Te Winkel scheen

mij even gerechtvaardigd als onweerlegbaar. Ik had de spellingstrijd ontdekt, en vanaf dat ogenblik was ik – om een term te gebruiken die pas veel later werd ingevoerd – in de spellingstrijd „geëngageerd”. De invoering van de spelling-Marchant, in 1936, werd door mij ervaren als een overwinning van de „partij” waarvan ik meer dan tien jaar „lid” was geweest. In de jaren '60 heb ik dat engagement vernieuwd, door mij aan te sluiten en zelfs bestuurslid te worden van Paardekoopers Vereniging voor Wetenschappelijke spelling. Ik was toen – zoals u kunt uitrekenen – allang geen puber meer, was intussen vertrouwd geraakt met de begrippen „foneem” en „fonologisch” en had de sociale argumentatie leren kennen van de spelling als schoolkinderenkwelling en de didactische these dat spellingdressuur de tijd roofde die aan echt taalonderwijs toekwam. (Waarom vertel ik u dit verhaal? – Niet omdat mijn persoonlijke stellingname in de spellingcontroversie zo belangrijk zou zijn, maar 1. omdat ik meen dat menigeen van de hier aanwezigen iets van zijn eigen ontwikkelingsgang daarin zal herkennen, en 2. om u niet, met diplomatieke vaagheid, in het ongewisse te laten over mijn eigen – fonologisch – standpunt.)

Ik sta hier echter niet om dat standpunt te verdedigen. Ik heb het min of meer terloops verkondigd, maar het tegelijkertijd, door de toon waarop ik erover sprak, gerelativeerd. In de spellingstrijd zelf ontbreekt een dergelijke relativering in beide kampen ten enenmale. Ogenscheinlijk gaat het om een min of meer wetenschappelijke discussie, waarbij „standpunten” in het geding zijn; in feite krijgt men meer de indruk van een botsing in het psychologisch vlak, tussen houdingen en temperamenten. De aangevoerde argumenten en tegenargumenten schijnen over en weer alleen maar ergernis te wekken. De felheid en het fanatisme, waarmee men elkaar te lijf gaat, de hoon waarmee men de tegenstander overlaadt, om hem belachelijk te maken – de serene sfeer van een academische gedachtenwisseling is daarbij ver te zoeken. Niet ten onrechte spreekt men in dit verband van „strijd”, „oorlog”, „twisten” en „front”. De atmosfeer is eigenlijk alleen maar te vergelijken met die waarin politieke partijen in verkiezingstijd elkaar bevechten.

Toen onlangs de hartstochten weer eens fel waren opgelaaid, ben ik me gaan afvragen, hoe die ongemene heftigheid toch verklaard moest worden, en ik ben tot de overtuiging gekomen, dat we hier inderdaad met politieke hartstochten te maken hebben. Laten we onderscheid maken tussen spellingdiskussie en spellingstrijd. Vanaf het ogenblik dat de nationale kultuurtaalen zich in Europa begonnen te ontwikkelen, werden uiteraard ook het verlangen en de behoefte gevoeld aan sluitende spellingsystemen. En

daarmee waren ook de spellingdiskussies begonnen – over de vraag naar de juiste spellingbeginselen en naar de beste toepassing van die beginselen. Er was een groei naar eenheid en eenvormigheid, die bepaald werd door het gezag van grammatici en van wat men „de beste schrijvers” noemde (al of niet in officiële colleges bijeengebracht) alsook door het maatschappelijk aanzien dat de navolging van die gezaghebbende voorbeelden verschaft.

De spellingdiskussies kregen de dimensie van politieke spellingstrijd vanaf het ogenblik, in het begin van de vorige eeuw, dat de spelling staatszaak werd en onderworpen aan wettelijke regelingen. Van nu af was de staat spellingmeester, en zij hanteerde daarbij als geduchte dwangmiddelen haar bindende voorschriften voor het onderwijs, voor officiële examens en voor het taalgebruik door het steeds groeiend heir van haar ambtenaren. En dit orthografisch eenheidsblok oefent natuurlijk een sterk gezag uit op de gehele bevolking, zodat ook zij die niet rechtstreeks aan ambtelijke voorschriften onderworpen zijn, het tot hun plicht rekenen, die voorschriften nauwkeurig op te volgen.

In deze situatie bestaan er geen vrijblijvende spellingvoorstellen meer. Bewegingen voor spellinghervorming nemen onmiddellijk het karakter aan van *pressiegroepen*, die met alle parlementaire en buitenparlementaire middelen de regeringen onder druk proberen te zetten, om de nieuwe ideeën tot dwingende wet te maken. De tegenstroming van hen die van geen hervorming willen weten, oefenen op hetzelfde niveau hun tegendruk uit, om de voorgestelde veranderingen te beletten. De ene groep voelt zich onder dwang gezet om een spelling te blijven toepassen die zij ondoelmatig, onwetenschappelijk, onsociaal of wat dan ook acht; de andere groep voelt zich bedreigd door de dwang om tegen haar overtuiging in, haar spellinggewoonten te moeten wijzigen. Ik ben van mening dat ieder spellingdebat aan deze *politieke implicaties* de heftigheid en de hartstocht ontleent die er de kenmerken van vormen.

Toen onlangs de aktiegroep van dr. Kohnstamm in Nederland aan de beweging voor spellingvernieuwing plotseling een krachtige stroomversnelling wist te geven, toen burgemeester Craeybeckx zijn strijdros besteeg om de nieuwlichters zijn „handen af van onze moedertaal” toe te roepen, toen tot verrassing van menigeen bleek, dat de veranderingslust zich van Zuid naar Noord, en de behoudsgezindheid zich van Noord naar Zuid verplaatst had – toen heb ik me voor het eerst afgevraagd: Moet dat nu zo? Is er geen „derde weg”? En ik ben gaan nadenken over de marge van onze spellingvrijheid, en over de mogelijkheid van een spellingontwikkeling zonder telkens nieuwe politieke spellingoorlogen.

I

Ik kies daarbij als uitgangspunt de befaamde „dubbelvormen” uit het groene boekje. De mening, dat de commissie voor de bastaardwoorden juist door die dubbelvormen een heilloze verwarring zou hebben gesticht, is algemeen verbreid. Ik meen daarentegen dat de samenstellers van het groene boekje bij het opnemen van die dubbelvormen een even gezond als praktisch beginsel hebben toegepast. In de Leidraad schreven ze dat ze zich daarbij uitsluitend hebben laten leiden door reeds bestaande spellinggewoonten. Wanneer ze dus bijv. *academie* en *akademie* naast elkaar plaatsen, betekent dat alleen dat toen (in het begin van de jaren '50) beide spellingen in geschreven en gedrukte teksten werden aangetroffen. (In beperkte mate hadden zelfs de Vries en Te Winkel hetzelfde gedaan. Zij lieten vrije keuze bijv. tussen *kwestie* en *quaestie*).

Dat was een objectief beschrijvende houding, die ruimte zou geven voor vrije keuze – als de commissie het daarbij had gelaten. Maar wat deed ze? In dezelfde volzin waarin ze de vrijheid schonk, maakte ze die ook een beetje verdacht, door voor de ene vorm haar „voorkeur” uit te spreken, en de andere alleen maar „ook toe te laten”. Zo'n „wenk” van een geleerde commissie komt bij de volgzame burger over als een vriendelijk ingekleed bevel. En dat de makers van onderwijs- en ambtenarenreglementen er een echt bevel van zouden maken, was ook te voorzien: die houden niet van dubbelvormen – het ene moet „correct”, het andere „fout” zijn.

En zo is de dubbelzinnige en verwarde toestand ontstaan die men zich later als het Tijdperk van het Groene Boekje zal herinneren, toen niemand „correct” en „consequent” kon spellen, zonder zich met behulp van een boekje van de commissievoorkeur te vergewissen.

Ik zou voor de bastaardwoorden de afkondiging van *echte keuzevrijheid* willen bepleiten. Daardoor worden weliswaar niet alle spellingproblemen met Eén Machtige Maatregel opgelost, maar de weg komt vrij voor een ontwikkeling in de goede richting. Ik bedoel dit:

Het begrip voorkeur wordt uit de spellingregeling-1954 verwijderd. Als het groene boekje twee of meer spelvormen vermeldt, betekent dit, dat die vormen altijd en overal en voor iedereen correct zijn.

De ministeriële voorschriften die de „voorkeurspelling” voor onderwijs, examens en overheidsdiensten verplicht stellen, worden opgeheven – aangezien er geen „voorkeurspelling” meer bestaat.

Zo zal ook het denkbeeld verdwijnen dat er twee spelling-systemen zouden zijn : voorkeurspelling en niet-voorkeurspelling. Er is alleen maar sprake van woorden die op verschillende wijze gespeld worden en gespeld mogen worden.

Consequentie betekent daarbij dat men niet in hetzelfde artikel of boek afwisselend *theorie* en *teorie* spelt. Het betekent niet meer dat men „consequent” de vroegere voorkeursvormen ofwel de vroegere niet-voorkeursvormen zou *moeten* gebruiken. Het is geen kwestie van hele systemen maar van afzonderlijke woorden.

In de eerstvolgende nieuwe uitgave van de Woordenlijst (groene boekje) worden de aanduidingen „zie” (= voorkeur) en „ook” (= liever niet) overal vervangen door „zie ook” (= het een is zo goed als het ander).

Als iemand *consequent* en *Christus/christen* blijft spellen, wordt hij daar niet over lastig gevallen. Schrijft een ander *konsekwent* en *Kristus/kristen*, dan staat hem dat vrij. Spelt nog een ander *konsekwent*, maar (bijv. om redenen van gevoel of piëteit) *Christus* en *christen*, niemand zal hem betuttelen.

Deze werkelijke keuzevrijheid ten aanzien van de dubbelvormen in de Woordenlijst lijkt mij de eerste stap op de weg naar een gezonder spellingklimaat.

II

Vervolgens zou nog steeds diezelfde officiële Woordenlijst (u merkt wel dat ik niets voel voor een toestand van wilde spelling-anarchie) zou de Woordenlijst zijn pseudo-religieus karakter van „spellingbijbel” moeten verliezen, waarin voor eens en altijd de geopenbaarde spellingwaarheid is opgenomen. Het moet een up to date registratie worden van de spellingontwikkeling zoals die zich ondanks alles toch voltrekt. Met andere woorden : het groene boekje moet niet alsmaar ongewijzigd herdrukt worden – alsof er zich na 1954 geen nieuwe gevallen van dubbele schrijfwijze meer hebben voorgedaan ! Op zeer grote schaal ziet men de laatste jaren *kado* in plaats van *cadeau*, de enige vorm die door het groene boekje wordt erkend. De vorm *aksie* vindt in ruime kring toepassing, naast *actie* en *aktie*. Er zijn voldoende auteurs van gezag die de van landsnamen afgeleide bijvoeglijke naamwoorden of de namen van talen met een kleine beginletter schrijven, om deze vormen naast die met hoofdletter te aanvaarden. Enzovoort.

Er zou dan ook een redactie voor de Woordenlijst gevormd moeten worden, die tot taak zou hebben, de feitelijke ontwikkeling van de spellinggewoonten te volgen en te registreren. Deze redactie

zou in feite als Raad voor de Spelling kunnen functioneren (waarom willen sommigen toch met alle geweld *nóg* een „academie”?) niet door telkens nieuwe verplichte spellingen voor te schrijven maar door de marges te registreren waarbinnen de spellingvrijheid zich bewegen kan, zonder in anarchie te ontaarden. In feite zullen immers vele dubbelvormen tot eenheidsvormen herleid worden, doordat een van beide vormen algemeen wordt: in 1954 behoefde *quaestie* niet meer geregistreerd te worden, omdat *kwestie* vanzelf algemeen was geworden.

III

De door mij geschetste toestand zou ertoe kunnen bijdragen dat er weer over spelling gediskussieerd zou kunnen worden buiten de sfeer van de politieke pressiegroep. Het gezag en het voorbeeld en de argumentatie van schrijvers en taalkundigen zou beter aan bod komen dan nu in de vergiftigde atmosfeer van een strijd om de machtsovername in het rijk van de spelling. De ontwikkeling zou ongetwijfeld in de richting gaan van een meer fonologische spelling, maar die ontwikkeling zou niet met schokken en decreten geschieden, doch zich geleidelijk voltrekken.

Ik ben mij er ten zeerste van bewust, dat er allerlei vragen van praktische aard rijzen, dat aan een verwezenlijking van dit plan allerlei problemen kleven, waarop ik niet ben ingegaan. Ik vrees toch al, te lang op uw aandacht beslag te hebben gelegd – en ik beweer ook niet, dat ik alle problemen in verband met deze zekere vrijheid van spelling een-twee-drie zou kunnen oplossen.

Het leek me echter toch wel verantwoord, deze denkbeelden aan u voor te leggen. Misschien zit er iets in om de onverzoenlijke tegenstelling tussen spelling-establishment en spelling-revolutie, te doen wijken voor een situatie van vreedzame en geleidelijke spellingontwikkeling – onttrokken aan de agitatie van pressiegroepen en aan de rechtstreekse bemoeiingen van ministers en parlementen.

De „Vita Severini” van Eugippius: Bijbelse inspiratie en historische werkelijkheid *

door

MARC VAN UYTFANGHE

De vroegmiddeleeuwse tekst die het voorwerp uitmaakt van deze lezing kwam tot stand in 511 na Christus in het Severinusklooster te Lucullanum bij Napels¹, een belangrijk centrum van monastieke bijbelcultuur in de eerste helft van de 6e eeuw². De auteur Eugippius, zelf abt van genoemd klooster³, beoogde hiermee aan het nageslacht, wellicht vooral aan zijn monniken⁴, een biografie na te laten van hun stichter, de heilige Severinus⁵, die gedurende bijna 30 jaar de feitelijke aanvoerder was geweest van de „Romanitas” in Noricum⁶.

Waar deze vita door menigeen wordt beschouwd als een uniek cultuurhistorisch document voor de periode van de volksverhuizingen in het Donaugebied⁷ en bovendien controleerbare infor-

* Dit artikel is de tekst van onze lezing voor de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij op zondag 10 oktober 1971. Het houdt ook rekening met de gedachtenwisseling die volgde op deze lezing.

Wij danken te dezer gelegenheid speciaal Prof. dr. Gabriël Sanders hoogleraar in postklassiek en middeleeuws Latijn aan de Rijksuniversiteit te Gent, voor de steun en de suggesties die wij van hem mochten ontvangen.

1. In zijn begeleidende schrijven aan de Romeinse diaken Paschasius geeft Eugippius een indirecte datering: *ante hoc ferme biennium, consulatu scilicet Importuni, epistola cujusdam laici nobilis (...) nobis oblata est ad legendum* (Epist. ad Pasch. 1). Wij weten dat Importunus consul was in 509 (cf. W. Liebenam, *Fasti consulares Imperii Romani von 30 v. Chr. bis 565 n. Chr.*, Bonn 1903, p. 53). De Vita werd geschreven twee jaar later, dus in 511.

2. P. Riché, *Education et culture dans l'Occident barbare (VIe-VIIIe siècles)*, Paris 1967², p. 173.

3. In kap. 31, 1 vermeldt hij een zekere *Marcianum monachum, qui postea presbyter ante nos monasterio praefuit*. De verleden tijd *praefuit* postuleert dat Eugippius Marcianus reeds heeft opgevolgd.

4. W. Bulst, *Eugippius und die Legende des heiligen Severin. Hagiographie und Historie*, in: *Die Welt als Geschichte* 10 (1950), p. 21; H.-J. Diesner, *Severinus und Eugippius*, in: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Halle-Wittenberg* 7 (1958), p. 1166.

5. *Coepi mecum ipse tractare (...) tanta per beatum Severinum divinis effectibus celebrata non oportere celari miracula* (Epist. ad Pasch. 1).

6. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, p. 375; F. Kaphahn, *Zwischen Antike und Mittelalter. Das Donau-Alpenland in der Völkerwanderungszeit*, München 1944, p. 91; P. Courcelle, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris 1964³, p. 202.

7. Th. Sommerlad, *Die Lebensbeschreibung Severins als kulturgeschichtliche Quelle*, Leipzig 1903, pp. 1-2; W. Bulst, *o.c.*, p. 18; H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1955⁴, p. 57. Volgens deze bollandist kan Eugippius qua histo-

matie terzake biedt⁸, behoort zij desondanks tot het hagiografisch genre⁹. De aan het op schrift stellen voorafgaande mondelinge traditie¹⁰, de stichtelijke bedoeling van de schrijver¹¹, de bewijskracht die het werk, naar Augustineïsche opvatting, dient te bezitten¹², nopen ongetwijfeld tot voorzichtigheid bij de lektuur. Geschreven door een *vir non usque adeo saecularibus litteris eruditus, sed scripturarum lectione plenissimus*¹³, is de vita bovendien schatplichtig aan een cultuurmilieu dat uitsluitend gegrondvest is op de studie van de bijbel en van de commentaren hierop van de Kerkvaders¹⁴. Het permanent contact van de monniken met de schrifttekst¹⁵, het middeleeuwse „mâchonnement des mots”¹⁶ leidde tot een algehele verzadiging met woorden, beelden en ideeën uit de bijbel¹⁷. Ook de *Vita Severini* bevat, naast opzettelijke citaten en allusies¹⁸, heel wat spontane en zelfs onopvallende associaties en aan de schriftuur ontleende gezegden.

Voor de hagiograaf komt hier nog bij dat het leven zelf van elke heilige ingeschakeld werd in de heilsgeschiedenis die met het oude en het nieuwe Verbond niet was afgesloten¹⁹. Een heilige is een nieuwe Abraham, een nieuwe profeet, een alter Christus, en hij wordt geacht de daden die God heeft verricht via deze en andere heilsfiguren voort te zetten en na te volgen²⁰.

rische betrouwbaarheid vergeleken worden met auteurs als Sulpicius Severus, Hilarius van Poitiers, Venantius Fortunatus, Ennodius.

8. O.m. feiten, persoons- en plaatsnamen, cf. M. Pellegrino, *Il commemoratorium vitae sancti Severini*, in: *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 12 (1958), p. 22; Vaak bevestigd door de archeologie, cf. H. Vetters, *Das Problem der Kontinuität von der Antike zum Mittelalter in Oesterreich*, in: *Gymnasium* 76 (1969), pp. 481-515, spec. 493-515.

9. A. Baudrillart, *Saint Séverin, apôtre du Norique*, Paris 1908, p. 8-10.

10. H. Delehay, *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, Bruxelles 1934, pp. 7-10.

11. Id., *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Bruxelles 1927, pp. 235-236.

12. Vooral de wonderen zijn in de opvatting van Augustinus een veruiterlijking van de *gratia caelestis*, aanwezig in de heilige, cf. H. Baldermann, *Die Vita Severini des Eugippius II*, in: *Wiener Studien* 77 (1964), p. 165.

13. Cassiodorus, *Institutiones*, I, 23, 1, ed. Mynors, p. 62.

14. J. Leclercq, *Initiation aux auteurs monastiques du Moyen Age*, Paris 1963², pp. 70-86; Riché, *o.c.*, pp. 154-160.

15. Men heeft gesproken van „orchestration scripturaire”, cf. F. Chatillon, *Orchestration scripturaire*, in: *Revue du Moyen Age Latin* 10 (1954), pp. 210-217.

16. Leclercq, *o.c.*, p. 76.

17. R. McNally, *The Bible in the Early Middle Ages*, Westminster 1959, p. 9.

18. Men vindt hiervan een onvolledige lijst in de gecommenterde uitgave van R. Noll, *Eugippius. Das Leben des heiligen Severin*, Berlin 1963, p. 147.

19. H. de Lubac, *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, Lyon 1959, I, pp. 305-363.

20. J. Leclercq, *L'Écriture Sainte dans l'hagiographie monastique du haut Moyen Age*, in: *La Bibbia nell' alto medioevo, Settimane di Spoleto*, X, Spoleto 1963, pp. 112-114.

Is ook Eugippius – zoals menig ander hagiograaf²¹ – uitgegaan van een vooraf bepaald idealiserend schema dat het biografisch-historisch materiaal heeft verdoezeld²², en moet men derhalve, zoals Hans-Joachim Diesner het stelt²³, de *Vita Severini* aan een „Entmythologisierung" onderwerpen, wil men er betrouwbare informatie uit kunnen putten? Een antwoord op deze vragen moet rekening houden met de verhouding tussen Severinus als bijbelse figuur en de historische achtergrond waartegen zijn optreden dient geprojecteerd.

In dit verband menen wij in de *Vita* een tiental bijbelse „typologieën" te onderkennen, waarvan wij, in het korte bestek van deze lezing, er twee wensen uit te diepen. Het geheel reserveren we voor een latere, omvattender studie.

Een eerste typologie zou men kunnen omschrijven met wat Jacques Fontaine i.v.m. de *Vita sancti Martini* noemt „le grand thème spirituel de l'exode"²⁴. Zij stelt Severinus voor als een tweede Mozes die zijn volk begeleidt naar het „Beloofde Land". Inderdaad, onder Severinus' leiding begon de langzame ontruiming van de *oppida* van Noricum door de geromaniseerde bevolking aldaar, onder de toenemende druk van de Germanen, vooral van de Alamannen²⁵. Zij zal uitlopen op de nagenoeg volledige evacuatie van de provincie en de „uittocht" naar Italië in 488²⁶. Severinus zelf had reeds aan de bijbelse parallel gedacht toen hij zich hierover met zijn monniken onderhield: *Scitote, fratres, sicut filios Israel constat ereptos esse de terra Aegypti, ita cunctos populos terrae hujus oportet ab injusta barbarorum dominatione liberari*²⁷. In het oude testament zelf wordt voortdurend verwezen naar dit gewichtig moment in de geschiedenis van Israël²⁸. Later, wanneer Eugippius terugblijkt op de voorbije gebeurtenissen, kan hij de voorzegging van zijn meester slechts beamen: *Onoulfus (= de broer van koning Odoaker) vero (...) universos jussit ad Italiam migrare Romanos. Tunc omnes incolae tamquam de domo servitutis Aegyptiae, ita de cottidiana barbarie (...) educti sancti*

21. *Id.*, pp. 112, 116-117.

22. Diesner, *o.c.*, pp. 1166-1167.

23. *Id.*, p. 1165.

24. J. Fontaine, *Sulpice Sévère. Vie de saint Martin*, II, Paris 1968 (*Sources Chrétiennes* 134), p. 590.

25. Vanaf kap. 27.

26. Kap. 44; cf. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I: *De l'Etat romain à l'Etat byzantin* (éd. fr. de J.-R. Palanque), Bruges 1959, p. 397.

27. Kap. 40,4.

28. Bvb. Deut 20:1: *non timebis eos, quia dominus Deus tecum est, qui eduxit te de terra Aegypti*; Andere passages (selectie): Exod 12:51; 13:14; 20:2; 32:1. Levit 11:45; 25:42. Deut 1:27. Judic 2:12. 3 Reg 8:9. 2 Par 6:5. Ps 80:6. Jer 7:22. Ezech 20:6. Amos 3:1.

*Severini oracula cognoverunt*²⁹. Het beeld „weggeleid worden uit het huis van de Egyptische slavernij” is eveneens van oudtestamentische herkomst: *in manu forti eduxit nos dominus de terra Aegypti, de domo servitutis*³⁰. Nog andere teksten kunnen hier aangehaald worden³¹.

Voor de hagiograaf Eugippius lagen het Exodusthema en de Mozesrol hier voor de hand. Deze spontane bijbelse stylering behoefde geen „aanpassing” van het feitenmateriaal. De auteur gaf zich rekenschap van de reële gelijkenis Mozes-Severinus en Joden-Romeinen. Het parallelisme gaat trouwens verder: evenmin als Mozes was Severinus niet meer in leven op het ogenblik van de „intocht in het Beloofde Land”. Hij stierf inderdaad zes jaar vroeger, in 482³². Doch Eugippius vervolledigt het Mozesschema niet, daar waar de feiten hiermee in tegenspraak waren. Mozes werd immers niet in Palestina begraven, maar in het land van Moab³³. Severinus daarentegen had zijn volgelingen nadrukkelijk verzocht zijn stoffelijk overschot bij hun vertrek uit Noricum mee te nemen³⁴. Hieraan gevolg gevend, hebben zij hem later bijgezet in de graftombe van een adellijke dame te Lucullanum bij Napels³⁵. Hier is geen sprake van reminiscenties van Mozes, wel van Jozef die zijn broers deed beloven zijn lichaam over te brengen naar Chanaan. Het zijn anderzijds juist de woorden van deze patriarch die Severinus tot de zijne maakt in kap 40,5: *Visitatione visitabit vos Deus; tollite ossa mea hinc vobiscum*³⁶. Eugippius behoefde dus bij de beschrijving van de dood en de begraving van zijn meester niet buiten het schriftuurkader te treden, hetgeen meteen bewijst dat de bijbelse gegevens voldoende talrijk en gevarieerd waren om de realiteit a.h.w. op te vangen³⁷.

Bij wijze van vergelijking stippen we nog aan dat ook bvb. Apollinaris Sidonius de vernederingen van de katholieken in het Wisigotenrijk van Euric gelijkstelt met de verdrukking van de Israëlieten door de Farao en met de verslaving van Jeruzalem door Babylon³⁸. In de ogen van Sulpicius Severus, althans volgens de interpretatie van Jacques Fontaine, was het keizerlijk bevel tot

29. Kap. 44,5.

30. Exod 13:14.

31. Exod 13:3; 20:2. Deut 5-6; 6:13; 7:8; 8:14; 13:5; 13:10; 20:2. Judic 6:8. Jer 34:13.

32. Kap. 44,6: *nam annus sextus depositionis ejus effluxerat.*

33. Deut 34:6.

34. Kap. 40,5.

35. Kap. 46,2.

36. Gen 50: 24-25.

37. Prof. dr. Emile de Strycker vestigde hierop onze aandacht tijdens de discussie volgend op onze lezing.

38. Courcelle, *o.c.*, p. 178.

uitwijzing van Martinus van Tours uit Illyricum slechts een herhaling van Farao's besluit de Joden uit Egypte te verjagen³⁹. Men moet toegeven dat de uittochttypologie in de *Vita Martini* minder *ad rem* is dan bij Eugippius. Zij slaat namelijk op één enkele persoon die *verjaagd* wordt, terwijl in de *Vita Severini*, net zoals in het boek Exodus, sprake is van een gans volk dat *wenst* te emigreren naar een veiliger vaderland onder de hoede van zijn geestelijk leidsman.

Van meer gewicht in het geheel van Severinus' verschijnen als bijbelse figuur is de typologie van de „heilige-profeet". Meer dan eens getuigt Eugippius dat de *gratia prophetiae* in zijn meester aanwezig is⁴⁰. Het leven van de oudtestamentische profeten en van Christus als dé profeet bij uitstek⁴¹ is een constante voedingsbodem voor de hagiografie⁴². Sinds de *Vita Antonii* hadden in het bijzonder de asceten deze roep⁴³. Wij zullen evenwel pogen aan te tonen dat ook hier de historische omstandigheden a.h.w. de vereenzelviging suggereerden en dat anderzijds het feit zelf dat men erin geloofde de omstandigheden heeft kunnen beïnvloeden.

Bijbels zijn, om te beginnen, de voorspellingen aan individuele personen. De koning van de Rugiërs⁴⁴, Flaccitheus, die erop zinde met zijn stam naar Italië te trekken om daar, zoals vele andere barbaren, in dienst te treden van het Westromeinse Rijk⁴⁵, kreeg van de Goten formeel verbod de grens met Pannonië te overschrijden⁴⁶. Vrezend dat de *principes Gothorum* hem uiteindelijk zouden vermoorden, wendde hij zich tot Severinus⁴⁷. Volgens Fritz Kaphahn moet de heilige, die beter dan wie ook de Donaustreek kende, toen reeds weet hebben gehad van het plan van de Goten om zich in zuidelijke richting terug te trekken en in de *pars Orientis* van het Rijk een gunstiger woongebied af te dwin-

39. Fontaine, *o.c.*, p. 590.

40. Kap. 9,1 en 30,5.

41. Mt 13:57; 21:11; 21:46. Mc 6:4; 6:15. Lc 4:24; 7:16; 9:8; 24:19. Jo 4:19; 4:44; 6:14; 9:17.

42. De Lubac, *o.c.*, p. 330; Fontaine, *o.c.*, I, Paris 1967, (*Sources Chrétiennes* 133), pp. 93, 116.

43. Fontaine, *o.c.*, III, Paris 1969, (*Sources Chrétiennes* 135), pp. 940-941.

44. Oostgermaanse stam die na de val van het Hunnenrijk in 453 vrij was geworden en zich vestigde in Neder-Oostenrijk, ten N van de Donau. Sloten een vriendschapspakt met de Romeinen en zonden in 458 nog een contingent soldaten naar Italië ten behoeve van keizer Maiorianus. Desondanks breidden zij hun invloedssfeer toch uit over de Donau. In het Westen ging deze ongeveer tot aan de Enns die nu nog Opper- en Neder-Oostenrijk van elkaar scheidt. Cf. Noll, *o.c.*, p. 124.

45. Kap. 5,1: *deflebat se a Gothorum principibus ad Italiam transitum postulasse*. Cf. Kaphahn, *o.c.*, p. 127.

46. Kap. 5,1: *a quibus se non dubitabat, quia hoc ei denegatum fuerat, occidendum*.

47. Kap. 5,1: *is ergo beatissimum Severinum in suis periculis tamquam caeleste oraculum consulebat. Ad quem, dum vehementius turbaretur, adveniens...*

gen⁴⁸. Hij kon du Flaccitheus op profetische toon geruststellen: *Gothorum nec copia nec adversitate turberis, quia cito securus eis discedentibus tu desiderata prosperitate regnabis*⁴⁹. Hij won hiermee het vertrouwen van de Rugische vorst⁵⁰, hetgeen vooral de Romeinen van Noricum ten goede kwam⁵¹.

In kap. 7 ontmoet Severius Odoaker die, sinds de dood van zijn vader in 465, met enkele stamgenoten in het Donaugebied had rondgezworven en op dat ogenblik op doorreis was naar Italië. Severinus die waarschijnlijk de persoonlijkheid en de ambities van de jonge man had doorzien⁵², maakte hem bij het afscheid een compliment: *vade ad Italiam, vade, vilissimis nunc pellibus coopertus, sed multis cito plurima largiturus*⁵³. Toen dezelfde Odoaker in 476 de laatste Westromeinse keizer Romulus Augustulus had afgezet en koning van Italië was geworden, werden deze woorden uiteraard als een profetie geïnterpreteerd. Odoaker zelf vatte ze aldus op en wenste zijn erkentelijkheid aan Severinus te betuigen, *memor illius praesagii, quo eum quondam expresserat regnaturum*⁵⁴. Severinus die zijn profetische reputatie voor humanitaire doeleinden aanwendde, vroeg amnestie voor een balling Ambrosius. Zijn verzoek werd op staande voet ingewilligd⁵⁵. Deze ontmoeting had evenwel nog belangrijker gevolgen, want later, na de dood van de heilige, was het dank zij de goede wil van Odoaker dat de Romeinen Noricum hebben kunnen verlaten, nadat hun situatie aldaar onhoudbaar was geworden⁵⁶.

Beide passages stellen ons Severinus voor als profeet in dienst van een (vreemde) koning. Deze typologie, die ook kenmerkend is voor de *Vita Martini*⁵⁷, heeft bijbelse modellen. De profeten – in de ruime zin van het woord – zijn de boodschappers van

48. Kaphahn, *o.c.*, pp. 127-130. Volgens deze auteur zou Severinus over een echte „inlichtingendienst” hebben beschikt. Zijn „agenten” waren de *scamarae*, een bende avonturiers van diverse pluimage waarvan Eugippius gewag maakt in kap. 10,1.

49. Kap. 5,2.

50. Kaphahn, *o.c.*, p. 130. Dit vertrouwen ging over op Flaccitheus' zoon Feletheus, cf. kap. 8,1: *Feletheus quoque rex (...) paternam secutus industriam sanctum virum coepit pro regni sui frequentare primordiis*.

51. Onmiddellijk na zijn belofte aan Flaccitheus bezwoer Severinus deze laatste inderdaad met iedereen in vrede te leven, cf. kap. 5,2: *tantum ne humilitatis meae monita praetermittas. Non te itaque pigeat pacem appetere etiam minimorum*.

52. Baudrillart, *o.c.*, p. 123; Kaphahn, *o.c.*, pp. 140-141.

53. Kap. 7,2.

54. Kap. 32,1.

55. Kap. 32,1: *tantis itaque sanctus ejus alloquiis invitatus Ambrosium quendam exulantem rogat absolvi. Cujus Odovacar gratulabundus paruit imperatis*.

56. Kap. 44,5: *Onoulfus vero, praecepto fratris (= Odovacar) admonitus, universos jussit ad Italiam migrare Romanos*.

57. Fontaine, *o.c.*, I, p. 128.

Jahweh bij de koningen van Israël⁵⁸, maar zij treden evenzeer in contact met vreemde vorsten die feitelijk hun vijanden zijn. Zo verklaart Jozef de dromen van de Egyptische Farao⁵⁹, Daniël doet hetzelfde voor koning Nabukodonosor⁶⁰ en verklaart een inscriptie voor diens zoon Baltassar⁶¹, aan wie hij insgelijks het einde voorzegt van zijn koninkrijk⁶². Eliseus, wiens invloed op de hagiografie doorslaggevend is geweest⁶³, voorspelt het rijk van de Syrische vorst Hazaël⁶⁴.

De „gave der profetie" van Severinus komt ook in een veel gewichtiger domein tot uiting. Wij mogen gerust veronderstellen dat de heilige gewoon een intelligent man was, begaafd met psychologisch doorzicht, praktische mensenkennis en inzicht in de politieke situatie van zijn land, vooral in de uiteindelijke onhoudbaarheid van die situatie⁶⁵. Bovendien had hij zich dank zij zijn veelvuldige contacten met de Germaanse vorsten een idee kunnen vormen van het karakter, de gewoonten en de tactiek van de invallers⁶⁶. Zelf trok hij van stad tot stad⁶⁷, sloeg wellicht hun bewegingen nauwkeurig gade en speelde de aldus opgedane informatie te gepaster tijd door aan de bevolking. Als hagiograaf heeft Eugippius deze realiteit vanzelfsprekend op een bijbels-profetische manier voorgesteld. Severinus' waarschuwingen voor nakende invallen of razzia's werden evenzoveel voorzeggingen van de „ondergang" van een stad of van de provincie in haar geheel. Hij had hiervoor namelijk voldoende precedentes voor ogen. De boeken Isaias, Jeremias, Ezechiël, Daniël bevatten tal van profetieën nopens de ondergang van Israël en van de heidense volkeren. Er is bovendien de profetie van Christus over Jeruzalem⁶⁸, alsmede de Apokalyps die een uitgesproken eschatologische stempel draagt. De nederlaag van Rome tegen de Germanen werd overigens meermaals als een vervulling van de apokalyptische profetieën ervaren⁶⁹. In de *Vita* is deze materie uiteraard op een veel beperkter schaal verwerkt, doch wij vinden er even plechtige en dreigende

58. W. Harrington, *Nouvelle introduction à la bible* (trad. J. Winandy), Paris 1971, p. 342.

59. Gen 41:1-32.

60. Dan 2; Dan 3.

61. Dan 5.

62. Dan 5: 26-28.

63. Fontaine, *o.c.*, I, p. 116.

64. 4 Reg 8:10-14.

65. Pellegrino, *o.c.*, p. 24.

66. Niet alleen de koningen der Rugiërs, Flaccitheus en Feletheus, ook de Alamanenvorst Gibuldus had een diepe eerbied voor de heilige, cf. kap. 19,1: *rex Gibuldus summa eum reverentia diligebat*.

67. Cf. het reisverhaal van kap. 11 tot 26.

68. Mt 24:1-28. Mc 13:1-23. Lc 21:5-24.

69. P. Becker, *Eugippius. Vita sancti Severini*, Münster 1955, p. 8; Courcelle, *o.c.*, pp. 133, 156-157, 324-326, 328-330; Fontaine, *o.c.*, III, p. 942.

waarschuwingen en voorspellingen als in de bijbel. Hun strategisch belang hoeft nauwelijks te worden onderstreept.

In de marge hiervan stelt zich ook het probleem van de aanvaarding van Severinus door de Romeinen van Noricum. Namen zij zijn verwittigingen steeds ernstig op? Blijkbaar niet, vooral niet in het begin. Ook hier geeft de bijbel het model aan. De gezanten van Jahweh stuiten op de onwil van het volk of van een deel ervan: Abraham vindt niet voldoende rechtvaardigen in Sodoma en Gomorrha⁷⁰, de Israëlieten zijn ongehoorzaam aan Mozes en aanbidden het gouden kalf⁷¹. Jeruzalem, naar het woord van Christus, „doodt de profeten en stenigt hen die tot haar zijn gezonden”⁷². Wordt wie volhardt in de boosheid gestraft, toch worden in de bijbel steeds een aantal rechtvaardigen gered. Noë vond genade in de ogen van God⁷³ en Lot ontsnapte aan de verwoesting van Sodoma⁷⁴. Er is daarenboven meermaals sprake van een „rest” die, spijs de ontrouw van de meerderheid, zal behouden blijven⁷⁵.

Dit was het bijbels schema dat aan de visie van Eugippius op de „profeet” Severinus ten grondslag ligt. Wij illustreren het met enkele toepassingen. Al bij zijn eerste optreden in het kleine Asturis (Klosterneuburg) wijst Severinus de bevolking op de *hostium insidias imminentes*⁷⁶. Maar: *animi contumaces ac desiderii carnalibus inquinati praedicientis oracula infidelitatis suae discrimine probaverunt*. De reactie van de heilige is bitter: *de contumaci oppido et citius perituro festinus abscedo*⁷⁷, alsof men Christus hoort uitroepen: *O generatio incredula et perversa, quousque ero vobiscum? Usquequo patiar vos?*⁷⁸ Severinus was reeds een boeteprediking begonnen in het aangrenzende Comagenis (Tulln), waar de barbaren zich als *foederati* hadden gevestigd⁷⁹, toen de kerkportier van Asturis, die zijn gastheer aldaar was geweest en aan zijn waarschuwingen geloof had gehecht, de vernieling van zijn stad kwam melden⁸⁰. Zijn relaas maakte uiteraard

70. Gen 18:22-23.

71. Exod 32:1-35.

72. Mt 23:27.

73. Gen 6:8.

74. Gen 19:29.

75. Zo bvb.: Is 4:3; 10:20; 11:11; 11:16; 28:5; 46:3. Ezech 14:21-22; 17:21. Soph. 2:9.

76. Kap. 1,1.

77. Kap. 1,2-3; De terminologie combineert hier 1 Petr 2:11: *carissimi, obsecro vos (...)* abstinere vos a carnalibus desiderii met bvb. 2 Cor 7:1: *carissimi, mundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus*.

78. Mt 17:17.

79. Kap. 1,4.

80. Kap. 1,5: *interitum sui oppidi habitu verboque monstravit, adiciens eadem die, qua quidam homo Dei praedixerat, barbarorum vastatione deletum*.

een diepe indruk op de bevolking van Comagenis die zoëven nog had gearzeld de woorden van de onbekende asceet ernstig te nemen. In zijn poging tot „Entmythologisierung" heeft Diesner aan dit eerste kapittel van de *vita* een bijzondere aandacht besteed. Hij neemt de historisch-chronologische en zelfs causale band „boeteprediking-ongehoorzaamheid-profetie van de ondergang-vernietiging van de stad" aan en maakt hierbij de vergelijking met het oude testament⁸¹. Hij neemt het echter Eugippius kwalijk het klaarblijkelijk falen van zijn meester toe te schrijven aan het ongeloof van de burgers. Een heilige kon noch mocht immers door eigen schuld of onbekwaamheid mislukken⁸². Dat de Romeinen van Asturis weinig geneigd waren onmiddellijk gehoor te geven aan de boeteproepen van een volslagen onbekende, kan niemand verwonderen. Maar dat Severinus, overtuigd van de juistheid van zijn informatie i.v.m. de nakende barbareninval en bewust van zijn taak als Godsman, zich naar bijbels voorbeeld over hun *contumacia animi* verontwaardigd uitliet en van hun „bestrafing" gebruik maakte om anderen tot meer luisterbereidheid aan te zetten, doet naar onze mening de feiten geen geweld aan.

Ook te Batavis (Passau) profeteert de heilige: *tempus hujus oppidi propinquavit ut desertum sicut cetera superiora castella cultore destituta remaneat*. Een priester maakt hem belachelijk: *perge, sancte, perge velociter, ut tuo discessu parumper a jejuniis et vigiliis quiescamus*⁸³. Deze geestelijke, door Eugippius als *diabolico spiritu repletus* bestempeld, vertolkt wellicht de (psychologisch begrijpelijke) oppositie bij een deel van de seculiere clerus tegen het beleid en de invloed van een monnik⁸⁴, hoewel de meesten zijn gaven schijnen te waarderen⁸⁵. Wenend vervolgt Severinus: *video gravissimam nobis absentibus plagam huic loco protinus eventuram*⁸⁶. De veertig schildwachten die ter plaatse waren gebleven alsmede de opstandige priester komen kort daarop om tijdens een aanval op de stad o.l.v. de barbaar Hunumundus⁸⁷.

De bewoners van Joviaco (Schlögen) liet hij door de kerkzanger Moderatus waarschuwen *ut habitationem loci illius omnes sine cunctatione relinquere*⁸⁸. Velen, onder wie eveneens een priester,

81. Diesner, *o.c.*, p. 1167.

82. *Id.*, p. 1169.

83. Kap. 22,3.

84. Kaphahn, *o.c.*, p. 134.

85. Severinus kan inderdaad rekenen op de goede wil en de medewerking van bisschoppen, priesters en diakens als bvb. Constantius (kap. 30,2), Lucillus (kap. 19,5 en 41,1), Paulinus (kap. 21,1), Amantius (kap. 19,3). Cf. ook kap. 11,2; 11,3; 12,1; 16,1; 16,4.

86. Kap. 22,3.

87. Kap. 22, 4-5.

88. Kap. 27, 1-2.

sloegen zijn raadgevingen in de wind. Hun stad werd door de Herulen⁸⁹ vernield⁹⁰. De *castella* van Noricum Mediterraneum daarentegen ontsnapten, dank zij een verwittiging van Severinus, aan een Alamanneninval⁹¹.

De grote invasie van deze Alamannen vanuit Rhetia, die de stoot gaf aan de volledige ontruiming van de provincie, was echter voor goed begonnen. Batavis, dat intussen reeds de burgers van Quintanis (Künzing) had geherbergd, was plots bedreigd. Severinus spreekt de Romeinen weer moed in: (...) *hostes quidem praesentes dei auxilio superandos, sed post victoriam eos qui contemnerent ejus monita perituros*⁹². Zelfs na de aanvankelijke vlucht van de Germanen, stuurt Severinus aan op de evacuatie van Batavis⁹³, al zal ook hun volgend oponthoud te Lauriacum (Lorch) slechts van korte duur zijn⁹⁴. Eugippius beëindigt dit kapittel als volgt: *talia commonentem secuti sunt plurimi, quidam vero reperti sunt contumaces, nec defuit contemptoribus gladius inimici*⁹⁵. Het beeld van „het zwaard van de vijand” stamt wellicht uit Jeremias⁹⁶.

Slechts na vier dagen aandringen van Severinus brengen de Romeinen van Lauriacum en de daar samengestroomde vluchtelingen hun have en goed in veiligheid en wordt het *oppidum extra* bewaakt⁹⁷. Wanneer zij 's anderendaags buiten de stadsmuren ladders ontdekken, door de barbaren aangebracht *ad urbis excidium*⁹⁸, vragen zij hem vergiffenis voor hun ongelooft, *humiliter confitentes corda sua lapidibus esse duriora*⁹⁹.

De Rugiërkoning Feletheus die de evolutie van nabij volgde had intussen het plan opgevat om de Romeinen met geweld over te brengen naar de steden waarover hij de controle uitoefende, nl. Favianis (Mautern), Asturis en Comagenis, stroomafwaarts langs de Donau¹⁰⁰. Dank zij de diplomatische tussenkomst van Severinus kon deze zoveelste migratie op vreedzame wijze geschieden en

89. Machtige Oostgermaanse stam die zich had gevestigd ten O van Rugiland. Na de val van het rijk der Rugiërs kwamen zij voor korte tijd over naar *Noricum Ripense*, tot zij op bevel van Odoaker dit gebied moesten ontruimen. Cf. Noll, *o.c.*, p. 136.

90. Kap. 24,3.

91. Kap. 25,1-3.

92. Kap. 27,1-2.

93. Kap. 27,2: *mecum itaque ad oppidum Lauriacum descendite*.

94. Kap. 27,3: *quamvis et illud oppidum, quo pergimus, ingruente barbarie quantocius sit relinquendum, hinc tamen nunc pariter discedamus*.

95. Kap. 27,3.

96. Jer 6:25.

97. Kap. 30,1-3.

98. Kap. 30,4.

99. Kap. 30,5; De idee van de *duritia cordis* is bijbels, zo bvb. Mc 16:14: *et exprobravit incredulitatem eorum et duritiam cordis, quia eis qui viderant eum resurrexisse non crediderunt*. Cf. ook Eccli 3:27; 16:11. Is 46:12. Mt 19:8.

100. Kap. 31,1.

werd met de Rugiërs een *modus vivendi* bereikt¹⁰¹. Het einddoel lag evenwel in het verschieft: *nec admonere populos nec praedicere futura cessabat, asserens universos in Romani soli provinciam absque ullo libertatis incommodo migraturos*¹⁰². Klaarblijkelijk maakt Severinus op deze gebeurtenis nog een toespeling in de afscheidsrede tot zijn volgelingen: *Abraham namque vocatus a domino fide oboedivit ut exiret in locum, quem accepturus erat in possessionem, et exiit nesciens quo venturus esset. Hujus igitur patriarchae imitamini fidem, imitamini sanctitatem*¹⁰³. Hij citeert hier vrij de Hebreënbrieff¹⁰⁴. Inhoudelijk is het roepingsverhaal bedoeld van Abraham¹⁰⁵, die, sinds Clemens van Alexandrië, gold als het prototype van de man die omwille van God alles in de steek liet en een onbekende bestemming tegemoet ging¹⁰⁶. Dit onbekende land (Chanaan) is in de ogen van Severinus misschien een prefiguratie van het toekomstige vaderland van zijn monniken.

Volgt dan tenslotte de voorspelling van de algehele verwoesting van de Donausteden: *haec quippe loca nunc frequentata cultoribus in tam vastissimam solitudinem redigentur, ut hostes aestimantes auri se quippiam reperturos etiam mortuorum sepulturas effodiant*¹⁰⁷. Op het ogenblik dat Eugippius deze lijnen neerschrijft, had Ferderuchus, de broer van de Rugiërkoning Feletheus, inderdaad het klooster te Favianis (Mautern) geplunderd¹⁰⁸; de *provinciales* hadden Noricum verlaten en Odoaker had het rijk van de Rugiërs onder de voet gelopen¹⁰⁹. De plaatsen waarover Severinus het had, waren dus het toneel geweest van geweld en vernietiging. Weshalve kon Eugippius, met voldoende distantie in de tijd, de vervulling van Severinus' profetie bevestigen: *cujus vaticinii veritatem eventus rerum praesentium comprobavit*¹¹⁰.

Men heeft geobjecteerd dat de door Eugippius aangehaalde voorspellingen van Severinus gewoon *prophetiae post factum* kunnen zijn¹¹¹. Zonder deze hypothese *a priori* terzijde te schuiven,

101. Kap. 31,6: *Igitur Romani, quos in sua sanctus Severinus fide susceperat, de Lauriaco discedentes pacificis dispositionibus in oppidis ordinati benivola cum Rugis societate vixerunt.*

102. Kap. 31,6.

103. Kap. 43,2-3.

104. Hebr. 11:8.

105. Gen. 12:1-3.

106. Clemens Alexandrinus, *Paedagogus*, IV, 2, 12, ed. O. Staehlin, I, Leipzig 1905, p. 243.

107. Kap. 40,5.

108. Kap. 44,3.

109. Dit was het resultaat van twee expedities, in 487 en in 488. Cf. Noll, *o.c.*, pp. 143-144.

110. Kap. 40,6.

111. Meer bepaald Prof. dr. Andries Welkenhuysen argumenteerde in die richting tijdens de discussie.

beschouwen wij ze niettemin als een *interpretatio faciliior* en behouden terzake onze eigen visie op de *Vita*. De inzet van de discussie reikt ten andere verder dan een louter interpretatieprobleem: het gaat om de betrouwbaarheid van de auteur Eugippius als dusdanig. In dit verband vestigen wij de aandacht op de formulering van de uittochtprophetie¹¹². Tot tweemaal toe wijst Eugippius erop dat Severinus voor de christenen van Noricum als nieuw vaderland een *Romana provincia*¹¹³ of een *Romani soli provincia*¹¹⁴ in het vooruitzicht stelde. Waaraan beantwoordt het adjectief *Romanus* in een eeuw waarin het *Imperium Romanum* in het Westen als dusdanig niet meer bestond¹¹⁵? De heilige schijnt ervan overtuigd te zijn geweest dat, op de lange duur, de Romeinen zich zelfs in Oost-Noricum niet zouden kunnen handhaven, zonder evenwel precies te weten welk gebied hun in de toekomst woon zou verlenen. Eugippius die in 511 wel wist dat zij tenslotte in Italië waren beland, had dus zijn *vir propheticus*¹¹⁶ een veel nauwkeuriger formulering in de mond kunnen leggen. Wij constateren evenwel dat onze hagiograaf een vage term verkiest die onzes inziens de woorden van Severinus onvervalst weergeeft, hetgeen pleit voor zijn objectieve ingesteldheid t.o.v. de behandelde materie. Men kan trouwens in de *Vita* nog andere details aanstippen die in dezelfde richting wijzen¹¹⁷.

De twee hier besproken bijbelse typologieën zijn lang niet volledig¹¹⁸. Desondanks tonen zij, althans naar ons gevoelen, voldoende aan dat er tussen de voorstelling van de heilige als bijbelse figuur, *in casu* als een Mozes en een profeet, en de historische omstandigheden waarin de *Vita* zich afspeelt, geen noemenswaardige discrepantie te bespeuren valt. Wat meer is, de feiten zelf drongen deze identificatie quasi op aan de auteur, rekening gehouden met de eisen van het hagiografisch genre in het algemeen¹¹⁹. Zij past bovendien in de wereldvisie van de monnik Eugippius, die zelf zozeer van de bijbel was doordrongen¹²⁰, dat

112. Hierop werd ons gewezen door Prof. dr. G. Sanders.

113. Kap. 40,4.

114. Kap. 31,6.

115. De tijd vóór Severinus' optreden heet in kap. 20,1: *tempus, quo Romanum constabat imperium*.

116. Kap. 25,3.

117. Zo bvb. leidt Eugippius kap. 41, waar Severinus zijn eigen dood voorspelt, als volgt in: *diem etiam, quo transiturus esset idem beatissimus Severinus e corpore, ante duos seu amplius annos hac significatione monstravit. Seu amplius bewijst de eerlijkheid van Eugippius ten overstaan van zijn lezers: hij veinst geen nauwkeurigheid daar waar in feite zijn geheugen hem in de steek laat.*

118. Cf. supra.

119. Cf. voetnoten 19 en 20.

120. Cf. voetnoot 13.

hij zich het leven van zijn stichter moeilijk anders kon voorstellen dan volgens bijbelse categorieën en modellen.

Ook wat Severinus zelf betreft, zijn wij – overigens met Diesner¹²¹ – de mening toegedaan dat hij zich bewust als een bijbelse figuur heeft aangemeld en dat hij aldus aan de totstandkoming van zijn *imago* heeft meegewerkt. Hierbij hoeft men niet noodzakelijk te denken aan een vooraf opgevat plan om bij het volk de illusie te wekken van een bijbelse zending en zo zijn *auctoritas* kracht bij te zetten. Als monnik geloofde Severinus in zijn opdracht¹²² en vond hiervoor juist in de bijbel voldoende richtlijnen en voorbeelden¹²³. Jacques Fontaine stelt bij Martinus van Tours een gelijkaardige „lecture spirituelle des événements contemporains"¹²⁴ of een „stylisation inchoative de la réalité vécue"¹²⁵ vast.

Wat geldt voor Eugippius en voor Severinus, geldt evenzeer voor hun tijdgenoten en in het bijzonder voor de bevolking die getuige was van het Romeinse débâcle. In de tijdsspanne die de overgang vormt tussen de oudheid en de middeleeuwen, zoals trouwens in elke periode van materiële en morele ontwrichting, heeft het reilgieuze fenomeen de maatschappij stevig in zijn ban gehouden¹²⁶. Rationeel en magisch denken vielen samen¹²⁷. Een dergelijke sacralisatie – in christelijke zin – van het menselijk bestaan is inherent aan het stadium van de Westeuropese cultuur dat ons hier bezighoudt. Naast de naakte feiten is er in elk cultuurstadium en in elk cultuurmilieu een visie op deze feiten, waarop zelfs het positivisme als filosofie geen uitzondering vormt. De „Weltanschauung" van Eugippius, van Severinus zelf en van hun tijd heeft de figuur van de „apostel van Noricum"¹²⁸ in een bepaald daglicht geplaatst, zonder dat nochtans, om dit doel te bereiken, de werkelijkheid geweld moest worden aangedaan. De *Vita Severini* is een van de weinige heiligenbiografieën waarvan zulks kan worden beweerd. Zij is een historisch document.

121. Diesner, *o.c.*, p. 1172.

122. Naar zijn zeggen had hij ze van Godswege ontvangen, cf. *epist. ad Pasch.* 9 : *ipse (= Deus) me quoque periclitantibus his hominibus interesse praecepit.*

123. Cf. voetnoot 37.

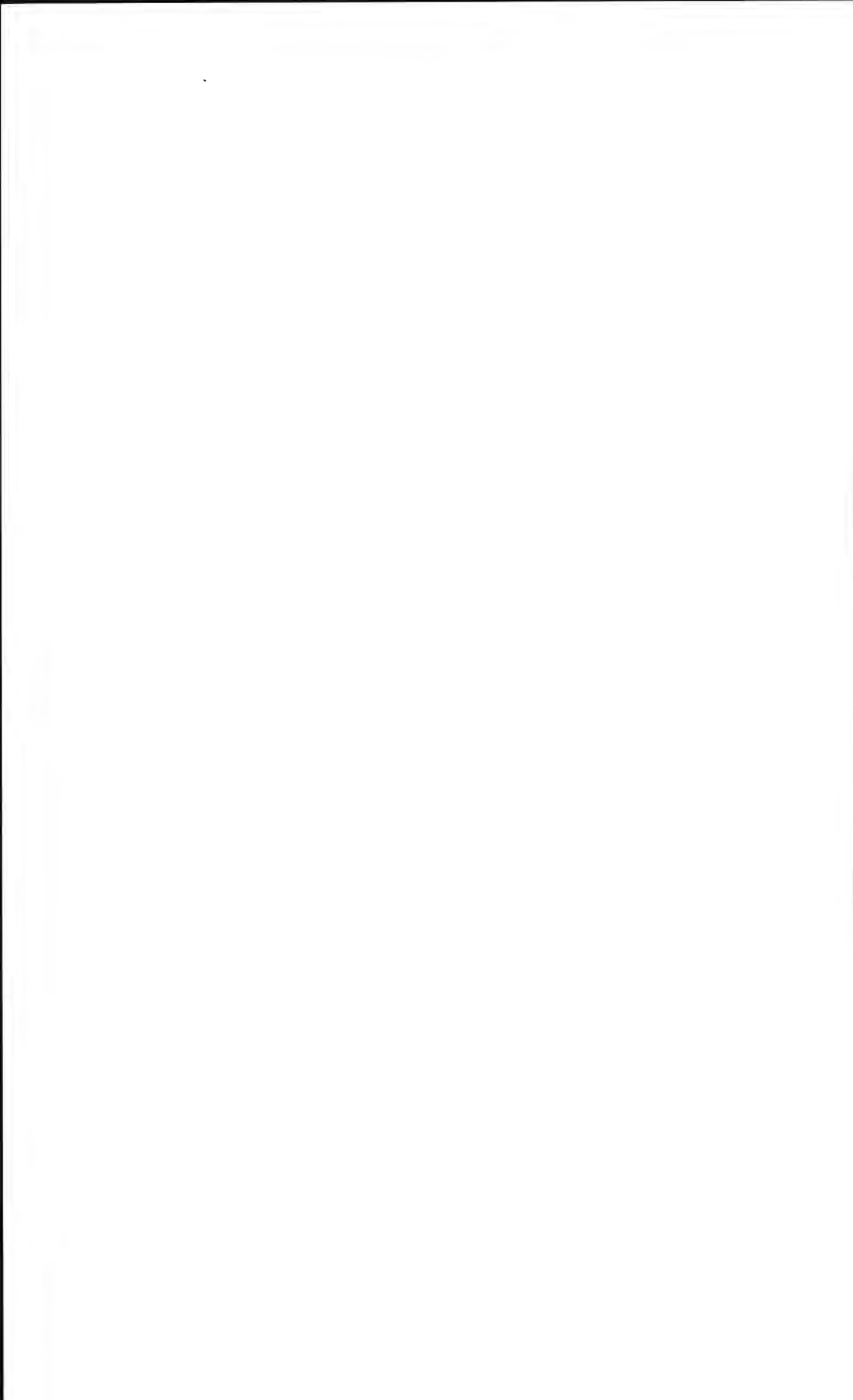
124. Fontaine, *o.c.*, I, p. 125.

125. *Id.*, p. 186.

126. Cf. Kaphahn, *o.c.*, p. 102.

127. Bulst, *o.c.*, p. 25.

128. Cf. de titel van het geciteerde werk van Baudrillart : „*Apôtre du Norique*'.

Prijs der Zuidnederlandse Maatschappij

REGLEMENT

Art. 1 – Naar aanleiding van haar honderdjarig bestaan en in aansluiting aan een van haar oudste activiteiten, het toekennen van prijzen ter bevordering van het wetenschappelijk onderzoek (o.a. in 1886, 1890, 1897), heeft het bestuur van de KZMTLG besloten de *Prijs der Zuidnederlandse Maatschappij* te stichten. Deze zal om de twee jaar worden toegekend en 25.000 F bedragen.

De eerste periode omvat de jaren 1972 en 1973 en wordt gesloten op 31 december 1973.

Art. 2 – Hiervoor komen in aanmerking: in het Nederlands gestelde studies op het werkterrein van de Zuidnederlandse Maatschappij: de moderne taal- en literatuurstudie, de klassieke taal- en literatuurstudie en geschiedenis, de algemene geschiedenis na de Oudheid.

Art. 3 – De prijs wordt om de twee jaar uitgelooft, in de volgorde die de ontwikkeling van de activiteit der Zuidnederlandse Maatschappij heeft gekenmerkt: 1) voor de moderne taalkunde; 2) de moderne literatuurstudie; 3) de klassieke taal- en literatuurstudie en geschiedenis; 4) de algemene geschiedenis na de Oudheid.

Art. 4 – De eerste maal wordt de Prijs der Zuidnederlandse Maatschappij in oktober 1974 toegekend aan de beste studie op het gebied van de moderne taalkunde.

Art. 5 – a) Voor de toekenning van de prijs zal worden gekozen uit de werken verschenen binnen de periode en in de volgorde bepaald bij art. 1 en 3, alsmede uit de onuitgegeven werken in manuscript. De gedrukte werken en die in manuscript dienen in dubbel exemplaar op het secretariaat van de Zuidnederlandse Maatschappij (Herderinlaan 22, 1080 Brussel) te worden ingezonden binnen de zes weken volgend op het sluiten van elke tweejaarlijkse periode.

b) Met het oog op de toekenning van de prijs in oktober 1974 worden de gedrukte werken verschenen in 1972 en 1973, en de werken in manuscript op het bovenvernoemde adres (art. 5 a) uiterlijk midden februari 1974 ingewacht.

Art. 6 – Het bestuur van de Zuidnederlandse Maatschappij duidt de jury aan.

Art. 7 – De prijs kan niet worden toegekend aan werken die reeds met een academieprijs, een staatsprijs, een provinciale of interprovinciale prijs werden bekroond.

Art. 8 – Wordt de prijs niet uitgereikt, dan kan hij opnieuw worden uitgeschreven en, na verloop van twee jaar, samen met de volgende prijs, worden toegekend.

Art. 9 – De uitslag van de wedstrijd wordt op de herfstvergadering van de Zuidnederlandse Maatschappij medegedeeld.

Art. 10 – De jury brengt verslag uit over haar werkzaamheden. Dit verslag wordt in de *Handelingen* opgenomen.

Art. 11 – Ingeval het kapitaal, om de een of andere reden, niet langer kan worden beheerd door het bestuur van de Zuidnederlandse Maatschappij, dan zal dat bestuur het kapitaal overdragen aan een gelijkaardige instelling, die zich ertoe verbindt de prijs te bestendigen.

11 maart 1972

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 11 maart 1972 en op zondag 15 oktober 1972 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 11 maart 1972

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10.10 u. geopend door Prof. Th. Luykx, voorzitter. Dr. R. de Keyser nam het secretariaat waar. Tien leden waren aanwezig.

Dr. J. Buntinx handelde over *De schepenen van de kleine steden en de dorpen in Vlaanderen tijdens de 18de eeuw: hun familie-relaties en sociale stand*. Zijn besluit was: 1. een zeer kleine clan van notabelen (uit adel en welgestelde burgerij) leidde het dorp; 2. zowel economisch als sociaal vormden zij een aparte klasse, met eigen statussymbolen (mooi gemeubileerde huizen, Frans spreken).

Daarna sprak Lic. G. Provoost over *Het ontstaan van het Frans-Belgisch militair accoord van 1920*. De samenvatting: „Rond het neutraliteitsstatuut van België ontstond in 1914 een controverse. Men werd het er over eens dat het neutraliteitsstatuut na de oorlog moest verdwijnen. Dit stelde het probleem van een nieuw veiligheidsstatuut en van het annexionisme (territoriale aanpassingen ten voordele van België). De annexionistische dromen werden na de oorlog geen werkelijkheid. De Belgische territoriale veiligheid zou niet ten koste van Nederland worden gerealiseerd. De waarborgen van het verdrag van Versailles (1919) waren erg laconisch betreffende België. Onrechtstreeks belangrijk waren de bepalingen omtrent de demilitarisatie van het Rijnland en de tijdelijke Rijnbezetting. De Amerikaanse senaat weigerde het verdrag van Versailles en de waarborgverdragen te ratificeren. België probeerde dan Luxemburg naar zich toe te halen. Dit lukte door het eenzijdig Frans-Belgisch militair akkoord van 1920. Daaraan ging een propaganda-oorlog tussen Frankrijk en België inzake Luxemburg vooraf. Begin 1920 kreeg het compromis Luxemburg-Frans-Belgisch militair akkoord vorm (besprekingen te Ieper tussen Foch en Delacroix). 12 juli 1920: Spa. Engeland weigerde definitief in het

militair akkoord betrokken te worden. 29 juli: definitieve tekst van het akkoord. Ondertekend 7 september 1920."

Namen aan de besprekingen deel: J. Scheerder, Th. Luykx, R. de Keyser, J. Buntinx.

Om 12.30 u. werd de vergadering opgeheven.

2. Taalkunde. – De vergadering werd voorgezeten door Prof. Dr. R. Derolez. Secretaris was Lic. L. de Grauwe. Tien leden waren aanwezig.

Lic. M. Van de Velde sprak over *De sterke werkwoorden in het Duits*. Zijn samenvatting: „De beschrijvingswijze die algemeen gebruikelijk is voor de oudere taalstadia, nl. de indeling volgens de wisseling van de stamklinker, wordt hier aangewend voor de sterke werkwoorden van het moderne Duits.

Na een overzicht van de bestaande literatuur (Halle, Ulvestad, Spitz, Hook, Fourquet) wordt een indeling voorgesteld, waarin 5 vormen betrokken worden (infinitief, 2e en 3e pers., enkv., ind. praes., ind. impf., conj. impf., part. perf.).

Orderingsprincipe voor de regels is de stamklinker van de infinitief. De zo bekomen 46 klassen worden dan tot 13 abstracte modellen teruggebracht. Verder wordt de vraag onderzocht, in hoeverre de combinatie van 2 vormen (inf. en ind. impf. of part. perf.) kan helpen de overblijvende vorm te bepalen. Ten slotte wordt kort ingegaan op het didactisch nut van de voorgestelde indeling."

Vervolgens handelde Dr. W. Mattens over *Gebruiksmogelijkheden van het woordje „er”*. Van deze lezing bereikte ons geen samenvatting.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door R. Derolez, L. de Grauwe, C. G. L. Apeldoorn, W. Mattens, Fr. Wagemans, G. de Schutter.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – De vergadering werd door de voorziter, Prof. Dr. B. F. van Vlierden, om 10.15 u. geopend. Secretaris was Lic. K. Wauters. Elf leden waren aanwezig.

Lic. M. de Smedt sprak over *F. A. Snellaert en het begrip literatuurgeschiedenis*. Zijn lezing wordt in deze *Handelingen* opgenomen.

Dr. L. Lamberechts handelde vervolgens over *Het dramatisch werk van Friedrich Dürrenmatt*. De lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Namen aan de bespreking deel: B. F. van Vlierden, L. Simons, K. Wauters, L. Lamberechts.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10.15 u. door de voorzitter, Prof. Dr. G. Sanders geopend.

Mevr. Lic. D. Verhaeghe-Pikhaus sprak over *Belering over leven en dood in de carmina epigraphica: eigenheid en filosofisch-religieuze afhankelijkheid*. Haar samenvatting: „De heidense carmina sepulcralia verschaffen toegang tot de denk- en gevoelswereld van de gewone mens in de keizertijd; deze denkwereld vertoont raakpunten en verschillen met de levensvisie van de hogere standen, weerspiegeld in filosofische en literaire bronnen. Van zijn grafverzen verwachtte het volk essentieel hetzelfde als de aristocratie van literatuur en ere-inscriptie, nl. voort te leven in de herinnering van de komende generaties. Ook al ontlene de carmina-dichters de meest frekwent voorkomende troostmotieven uit de stoïcijnse consolatio-praktijk, de kerngedachte van deze leer i.v.m. het Fatum dringt niet tot hen door. Astrologisch fatalisme en het eeuwenoude geloof aan de Schadenfreude van Fatum, Fortuna en Parcae maken het wereldbeeld der carmina troosteloos. Ontoegankelijk voor de spiritualistische richtingen ontstaan uit Pythagorisme en Platonisme, bleef de gewone mens „diesseitig” georiënteerd; gelukkige onsterfelijkheid was voor hem vnl. een toevlucht voor zijn verdriet, niet een geloof dat aan zijn hele leven een nieuwe oriëntering gaf.”

Lic. M. van Uytfanghe hield een lezing over *Invloed van de evangeliën op de structuur van de Vita Severini van Eugippius*. Zijn samenvatting: „De *Vita Severini* van Eugippius (511 na Kr.) vertoont in haar structuur en compositie een aantal sporen van beïnvloeding door de lektuur van de evangeliën. Wat de tekst in zijn geheel betreft, zijn dat: 1. de relatieve kronologie, 2. de geografische groepering van de gegevens met daarin centraal een lang reisverhaal, 3. de afwisseling van afzonderlijke episodes met intermezzo's van algemene en resumerende aard. Daarbij komen enkele sekundaire elementen: a. de beginformule, b. de drie doods aankondigingen van Severinus in drie opeenvolgende kapitels, c. het inlassen van een afscheidsrede, d. twee opmerkingen i.v.m. het fragmentair en selectief karakter van het werk.”

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. Theo Luykx, opende de vergadering om 15.15 u. Achtentwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: de heren L. Roppe, R. Foncke, E. Rombauts, A. Gerlo, V. F. Vanacker, J. Veremans, de heer en mevr. K. Meeuwesse, de heren M. Rutten, A. Demedts,

Jef Notermans, J. Weyns, Em. Janssen, J. de Brouwer, M. Hoebeke, H. Joosen, A. E. van Puffelen, A. Jans, J. van Gurp, J. Theuwissen, R. Willemyns, L. Ceyssens.

Agenda

De voorzitter huldigde de nagedachtenis van onze overleden medeleden : de heren A. Brounts en M. Coens.

2. Het verslag door de secretaris van de vorige zitting werd door de vergadering goedgekeurd.

3. Het financieel verslag door de penningmeester werd door de vergadering goedgekeurd.

4. Het reglement van de „Prijs der Zuidnederlandse Maatschappij” werd door de secretaris meegedeeld.

5. De volgende nieuwe leden werden benoemd : Mevr. Lic. D. Verhaeghe-Pikhaus, Juffr. Lic. Cl. Hap, Lic. M. de Smedt, Lic. M. Van de Velde, Lic. L. de Grauwe, Dr. W. Mattens, Dr. L. Lamberechts.

6. Er werd hulde gebracht aan drie grote Vlamingen (1872-1972) : F. A. Snellaert (1809-1872) door Prof. Dr. A. Deprez ; A. Vermeylen (1872-1945) door Dr. Ger Schmook ; A. Van de Perre (1872-1925) door Prof. Dr. Theo Luykx.

7. Laatste rondvraag : naar aanleiding van de vraag van juffrouw Hilda van Assche of de Zuidnederlandse geen stelling zou moeten nemen inzake regeling van de spelling werd overeengekomen deze aangelegenheid eventueel in de sectie *Taalkunde* te behandelen.

Het experiment : vergaderen op zaterdag, bleek niet het verwachte resultaat te hebben opgeleverd, inzonderheid wat de sectievergaderingen betreft. Er werd andermaal overeengekomen de vergaderingen op zaterdag pas in overweging te nemen als die dag in het onderwijs een vrije dag zal zijn geworden.

De vergadering werd te half vijf opgeheven.

Vergadering van 15 oktober 1972

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De voorzitter, Prof. Dr. Th. Luykx, opende de vergadering om 10.10 u. Het secretariaat werd waargenomen door juffrouw Dr. Els Witte. Veertien leden waren aanwezig.

Lic. P. Avonds hield een lezing over *De eerste confederaties van de Brabantse prelaten (28 mei 1314 en 1 mei 1335) en de buitengewone beden onder de regering van hertog Jan III van Brabant*. Zijn samenvatting: „De Brabantse standengeschiedenis van de late middeleeuwen werd tot hiertoe gedomineerd door de steden (stedenbonden, Charter van Kortenberg, Vlaams en Waals charter, Blijde Inkomst). De abdijen zouden zich zeer laat tot stand ontwikkeld hebben. Hun eerste confederaties zouden pas in de 16de eeuw ontstaan zijn. Dit beeld wordt gevoelig gewijzigd door de vondst van de teksten van confederaties uit 1314 en 1335. Deze hadden beide tot doel een einde te stellen aan allerlei misbruiken van overheidswege. Hun onmiddellijke aanleiding was de eis tot een bijdrage in een buitengewone bede. Spreker kondigde aan dat hij deze unieke teksten grondig zal behandelen in zijn proefschrift over hertog Jan III van Brabant (1312-1355).”

Prof. Dr. Theo Luykx handelde vervolgens over *De perspolitiek van Willem I in Vlaanderen tijdens het Koninkrijk der Nederlanden*. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Namen aan de besprekingen deel: R. Van Uytven, J. Behets, P. Lenders, Th. Luykx, E. Luykx-Foncke, R. van Caeneghem, E. Witte, J. de Brouwer, E. Janssen.

De vergadering werd rond 12 u. opgeheven.

2. Taalkunde. – De voorzitter, Prof. Dr. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 10.15 u. Secretaris was Lic. L. de Grauwe. Twaalf leden waren aanwezig.

Dr. R. Dirven sprak over *Reflexieven in het Engels en het Nederlands*. De lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Dr. A. Hantson handelde over *Een transformationele beschrijving van Engelse genitiefconstructies*. De lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Namen aan de besprekingen deel: V. F. Vanacker, R. Derolez, A. Hantson, R. Dirven.

De vergadering werd om 12.15 u. opgeheven.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – De voorzitter, Dr. J. J. M. Westenbroek, opende de vergadering om 10.10 u.

Dr. E. van Itterbeek handelde over *Revolte en creativiteit bij Albert Camus*. De lezing zal in uitgebreider vorm in de *Handelingen* verschijnen.

Dr. H. A. Wage sprak over *I. da Costa's „Vijf en Twintig Jaaren”*. Deze lezing zal in de *Handelingen* worden opgenomen.

Namen aan de besprekingen deel: J. J. M. Westenbroek, H. A. Wage, J. van Gurp, E. van Itterbeek, G. Degroote, A. Morlion.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – De voorzitter, Prof. Dr. J. Veremans, opende de vergadering om 10.20 u. Zeven leden waren aanwezig.

Dr. H. Devijver sprak over *De leeftijd van de ridderofficieren tijdens het Vroeg-Romeinse Keizerrijk*. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Dr. J. Kluyskens handelde over *Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek: Erasmus en Lipsius over Christendom en verdraagzaamheid*. Deze lezing zal in uitgebreider vorm in de *Handelingen* verschijnen.

Op beide lezingen volgde een levendige discussie.

De vergadering werd om 12.05 u. opgeheven.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. Theo Luykx, opende de vergadering om 15 u. Negentien leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: de heren A. Gerlo, R. Foncke, E. Rombauts, L. Ceyssens, André Demedts, L. Simons, K. Porteman, M. Rutten, R. Willemys, Em. Janssens, H. M. Heinrichs, O. Basler, W. Hoffman, A. Jans, D. Janssen, J. P. Ponten, J. Theuwissen, P. H. Nelde, de heer en mevrouw K. Meeuwesse, M. Schellart, J. de Meester, G. de Smet.

Agenda

1. De voorzitter huldigde de nagedachtenis van onze overleden medeleden: Dr. M. Baerleken, Dr. Eva Lüders, Dr. R. Delrue, Dr. A. van Hoof, Dr. O. Dambre, Prof. Dr. R. Antonissen.

2. Het verslag door de secretaris van de vorige vergadering werd goedgekeurd.

3. Mededelingen van de secretaris:

a. Van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas ontving onze Mij een subsidie van 10.000 fr., van de Kredietbank 5000 fr., van de Generale Bankmaatschappij 5000 fr.

b. Hij dankt zeer oprecht de vele leden die na zijn verzoek van einde mei 1972 tot het houden van een lezing, zo vriendelijk waren een onderwerp op te geven, inzonderheid die welke vandaag niet aan het woord konden komen. Hij citeert volgens de orde van ontvangst: voor de sectie *Moderne Filologie en Literatuur*: de heren Ludo Verbeek, Luc Indestege, Oscar Dambre, Aug. Keersmaekers, Lieven Rens, Cl. Neutjens, Dirk Wilmars, J. Goossens, Walter Thijs, Karel Porteman, Em. Janssen en P. Gorissen – voor

de sectie *Taalkunde* : de heren Willy de Geest en J. Taeldeman – voor de afdeling *Algemene Geschiedenis* : de heren W. E. Hegman, Fons Dewitte, Jef Weyns, J. J. Poelhekke, Juffrouw Els Witte, de heer Jan Behets – voor de afdeling *Klassieke Filologie en Geschiedenis* : Juffrouw Sylvette Sué en de heer Felix Claus.

4. De volgende nieuwe leden werden benoemd : Lic. Thérèse de Hemptinne, Lic. Monique van Loco, Lic. Rita van de Wiele, Lic. Maurice Vandermaesen, Achiel de Vos, J. L. de Belder, Dr. Z. A. P. Reijnders, Dr. P. J. Buijnsters, Lic. Joris Reynaert, Lic. Dirk Coigneau, Lic. Gustaaf van Emeren, Dr. Louis Gillet, Lic. Theo Coun, Lic. W. de Cubber, Lic. Ernst Leonardy, Lic. Jan Nowé, Dr. W. Martin, Dr. W. van Langendonck, Dr. Joan Hemels.

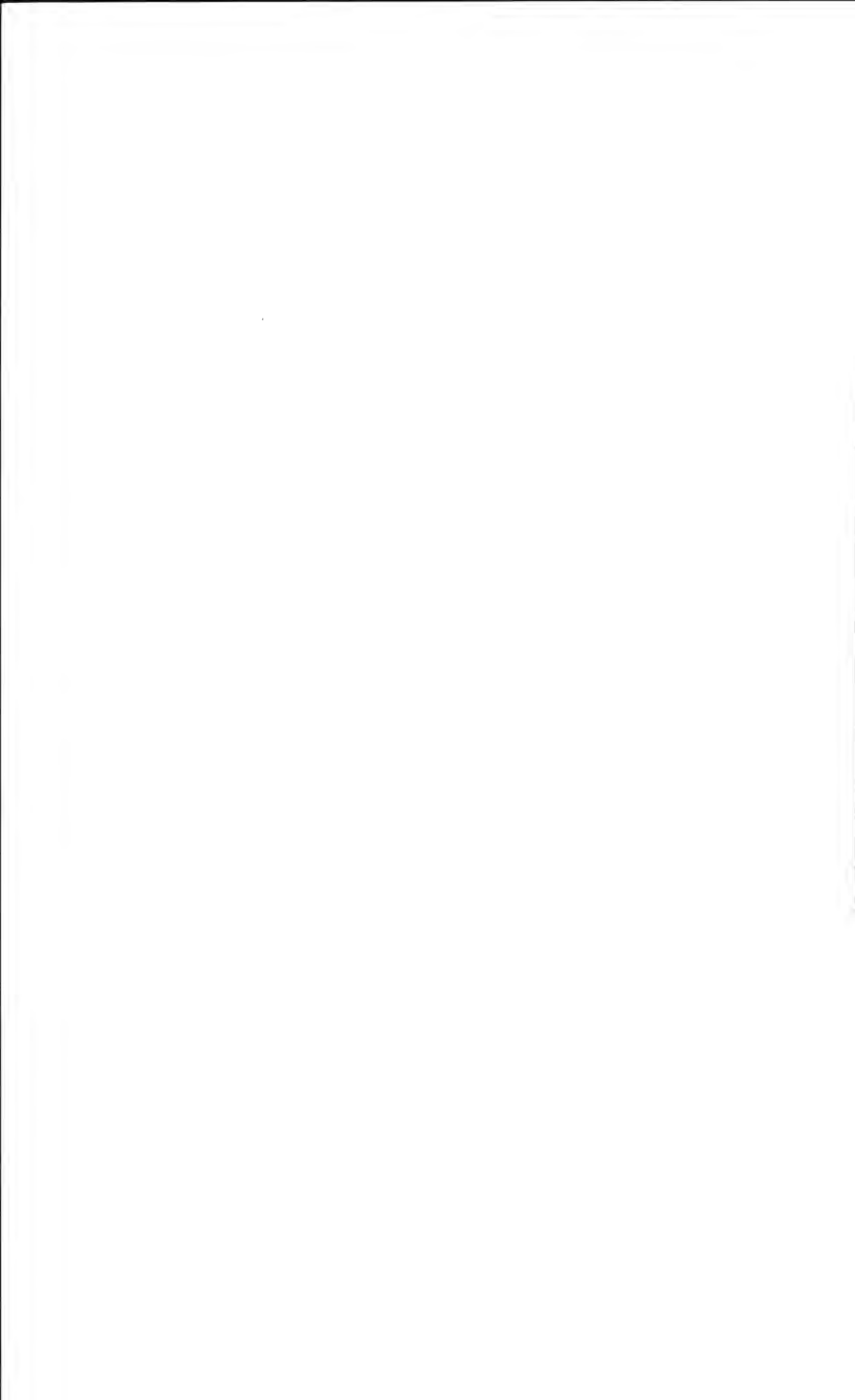
5. Lezing door M. L. L. van Nierop : *Pleidooi voor een zekere vrijheid van spelling*. Hierna volgde een ruime gedachtenwisseling tussen spreker en Prof. Dr. V. F. Vanacker.

6. Rondvraag : de voorzitter deelde een brief mee van Prof. Dr. A. Gerlo, voorzitter van het *Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen*, waarin onze Mij verzocht wordt toe te treden tot dit *Centrum*. De vergadering ging unaniem akkoord met deze toetreding. Zoals ook in dezelfde brief werd gevraagd, werden twee afgevaardigden van onze Mij bij het *Overlegcentrum* door de vergadering aangeduid : G. Degroote, secretaris, als titularis en L. Simons, penningmeester, als plaatsvervanger.

Het voorstel van Prof. Dr. P. Lenders : de sectievergaderingen van 10 tot 12 uur te houden en daarop aansluitend de plenaire zitting tot ongeveer 13.15 u., werd door de vergadering aangenomen, bij wijze van experiment, voor de lentevergadering in 1973. Na de plenaire zitting, rond 13.15 u., zou dan nog ruime gelegenheid blijven om samen te lunchen.

Namen o.m. aan de besprekingen van deze varia deel : V. F. Vanacker, J. van Gurp, Mevr. E. Luykx-Foncke, E. Janssen, P. Lenders, F. van Ommeslaeghe.

De vergadering werd om 16.20 u. opgeheven.

Ledenlijst 1972

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. W. Jappe ALBERTS, Bongersd Kamp 10, Voorst (Ned.).
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APELDOORN, Spreeuwenstraat 117, Amersfoort (Ned.).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, 9000 Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Piet AVONDS, Helenalei 26, 2000 Antwerpen.
Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, 3000 Leuven.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Heist-Duinbergen.
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Dr. J. BAERTEN, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, A. Dineurlaan 40, 2120 Schoten.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 74, Leiden.
Dr. Otto BASLER, D-78 Freiburg, Steyrerstr. 2.
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Lic. W. P. BLOCKMANS, A. Stockmanslei 81, 2510 Mortsel.
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, 9000 Gent.
Dr. Th. BOGAERTS, Biesthoefstraat 13, 1850 Grimbergen.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, 4040 Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Drs. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Koningin Astridlaan 187, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Dijkstraat 1, 2252 Viersel.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. W. BRAEKMAN, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Mevr. Lic. A. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, 1030 Brussel.
Dr. P. J. BUIJNSTERS, Witsenburgselaan 35, Nijmegen (Ned.).
Dr. J. BUNTINX, Gerard de Duivelstraat 1, 9000 Gent.
Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Mevr. Lic. L. BYNON-POLAK, Herdersstaflaan 36, 1170 Watermaal.
Dr. J. CALBRECHT, „Emmaüs“, Oude Baan 293, 3040 Korbeek-Lo.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
Dr. L. CEYSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, 1050 Brussel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.

- Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
 Lic. Felix CLAUS, Fortuné Dekokerlaan 5, 9050 Evergem.
 Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven.
 Lic. M. COCK, Ijsbroekstraat 4, 9582 Schendelbeke.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Frankenstraat 54, 1040 Brussel.
 Lic. D. COIGNEAU, Daalstraat 22, 1780 Teralfene.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
 Lic. Th. COUN, Heidestraat 25, 3761 Neerharen.
 Dr. H. L. COX, Charlotte de Bourbonlaan 32, Zeist.
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 † Dr. O. DAMBRE, Montereystraat 10, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriecklaan 60, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle-Leie.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, 2120 Schoten-Antwerpen.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Diksmuidse Heerweg 307, 8201 St.-Michiels.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, 1020 Brussel.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, Strijtem.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Lic. W. DE CUBBER, Durmelaan 4W1, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, Sint-Sebastiaanlaan 45, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Luc DE GRAUWE, Kon. Leopoldlaan 50, 9000 Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Mej. Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dirk DE JONG, Franchimontlaan 23, Leiden.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Beosierlaan 44, 3200 Kessel-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem (W.-Vl.).
 Dr. H. DE LEY, Kasteeldreef, 9840 Landegem.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, 4800 Verviers.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, 2060 Merksem.
 Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, 9300 Aalst.
 Dr. A. DEMAN, J. Jongenlaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Nindsebaan 15a, 2850 Keerbergen.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houthbriel 10, 9000 Gent.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, 3009 Winksele (Post Veltem).
 Mevr. Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58, 1000 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Mej. Dr. A. DEPREZ, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, 1000 Brussel.
 Mevr. Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.

- Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Lic. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, 3000 Leuven.
 Lic. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan, 1850 Grimbergen.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Prinses Lydialaan 7 A, 3030 Heverlee.
 Dr. G. DE SCHUTTER, Pijkestraat 46, 9040 Oostakker.
 Lic. M. DE SMEDT, 's Hertogenlaan 96, 3000 Leuven.
 Lic. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 22, 9000 Gent.
 Mevr. Lic. Marie-José DESMET-GOETHALS, Corbiëlaan 57, 3060 Bertem.
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 A. DE SWAEF, Brabantdam 97 B, 9000 Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Lebonlaan 9, 1160 Brussel.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, 8500 Kortrijk.
 Mevr. Dr. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, 1150 Brussel.
 Paul DE WISPELAERE, Speystraat 16, 8351 Damme.
 Lic. A. DEWITTE, Leopold II Laan 9, 8000 Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Mevr. Dr. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Laan van Meerdervoort 14, Den Haag (Ned.).
 Lic. R. DUTHOY, Dorp 9, 9190 Sinaai.
 Dr. E. DUVERGER, Nassaustraat 26, 9000 Gent.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijsjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 202, 9000 Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 27, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Onafhankelijkheidslaan 16, 9000 Gent.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, 3301 Bunsbeek (Tienen).
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York,
 New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, 1020 Brussel.
 Dr. Marron C. FORT, University of New Hampshire, Department of German and
 Russian, Durham, New Hampshire 03824 U.S.A.
 Mr. E. FRANQUINET, Via Regia 44C, Maastricht (Ned.).
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert 1er, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.
 Dr. D. GEERAERTS, Steenweg op Leopoldsburg 37, 2490 Balen-Nete.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, 1080 Brussel.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, 9600 Ronse.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Celestijnenlaan 9/22, 3030 Heverlee.

- Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreeve 17, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Rode Beukenlaan 7, 1810 Wommel.
 Lic. Frank GRYPDONCK, Zuidmoerstraat 133, 9900 Eeklo.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amansberg.
 Dr. P. HADERMANN, „La Quinta”, La Baraque, 5872 Corroy-le-Grand.
 Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amansberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 92, rue Moriamé, 5843 Suarlée.
 Mej. Lic. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Lic. Hans HAUBEN, Wijngaardlaan 11, 3030 Heverlee.
 † Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W. E. HEGMAN, Smidsestraat 73, 9000 Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, 1 Berlin 33, Boltzmannstr. 3 (D.B.R.).
 Lic. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
 Dr. Joan HEMELS, Krooningsel 23, Malden (Ned.).
 Mevr. Lic. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9810 Drongen.
 Dr. M. HOEBEKE, Parkstraat 41, 9700 Oudenaarde.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, 3500 Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, 3044 Haasrode.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, 1710 Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, 2080 Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, 3000 Leuven.
 Dr. J. M. JALINK, Jacob Cabeliastraat 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Dries JANSSEN, Vijverstraat 99, Kiewit-Hasselt.
 Em. JANSSEN S.J., Bruul 56, 2800 Mechelen.
 E. JANSSEN Csr, Wittemerallee 32, Wittem (Ned.).
 Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, 3000 Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörli Terrasse 15, 1475 Skärer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 R. A. JOOSTENS (Albe), Louisalaan 114, 1050 Brussel.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 St.-Truiden.
 Otto KIESER, 402 Halle (Saale), Schleiermacherstr. 7 (D.D.R.).
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Dr. D. KNECHT, VIIe Olympiadelaan 145, 2020 Antwerpen.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Dr. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, 3190 Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Staf Bruggenstraat 20, 9110 Sint-Amansberg.
 Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, 9810 Drongen.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.

- Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, 1030 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universitat, Universitatsstrasse 3-5, Leipzig C1 (D.D.R.).
 Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).
 Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Korbeek-Lo (Leuven).
 C. LINDEMANS, Archimedestraat 60, 1040 Brussel.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
 Dr. E. LOUSSE, Newtonstraat 11, 1040 Brussel.
 Dr. S. A. LOUW, Dept. Afrikaanse, Nederl. en Germ. Taalkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria (S.-A.).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Dr. Th. LUYKX, Laneauststraat 12, 1020 Brussel.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneauststraat 12, 1020 Brussel.
 Lic. K. MADDENS, Lentedreef 11, 8500 Kortrijk.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, 2800 Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.
 Mej. Lic. G. MARECHAL, Brugse Steenweg 89, 9900 Eeklo.
 Dr. W. MARTIN, G. Gezellelaan 3, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. H. M. MATTENS, 9, av. des XIV Bonniers, 5141 Wierde.
 Lic. C. MATTHEEUSSEN, Brusselsestraat 133, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, 3550 Heusden (Limburg) .
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, 1980 Tervuren.
 Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H. P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Dr. ALCANTARA MENS, Roeselarestraat 297, 8700 Izegem.
 Lic. J. MERTENS, Bikschotelaan 259, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. A. M. MEYERS, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Mevr. Lic. W. MEYER-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Lic. Leon MOOREN, P. Nollekensstraat 130, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, 4920 Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wommel.
 Dr. A. MUNNICHS, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 Mej. Lic. Anne-Marie MUSSCHOOT, Begijnhoflaan 412, 9000 Gent.
 Drs. J. MUYLLE, Gravin Beatrijssstraat 11, 8510 Marke bij Kortrijk.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. M. NEIRYNCK, Mostincklaan 14, 1150 Brussel.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drogen.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonk-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, 8340 Sijsele.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Lic. J. NOWE, Naamse Straat 170, 3000 Leuven.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, 9120 Destelbergen.
 Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finland).
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, 3800 Sint-Truiden.
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Jos. Hoensstraat 8, Sittard (Ned.).
 Drs. P. M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.

- Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, 2020 Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertsiaan 28, 2520 Edegem.
 Dr. K. C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, 2020 Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Corbielaan 3, 3060 Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, 2840 Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, 8000 Brugge.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Lentedreef 13, 8500 Kortrijk.
 Dr. Karel PORTEMAN, Philipslaan 35, 3040 Korbeek-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Lic. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. Jan QUAEGEBEUR, Groot Begijnhof 91, 3000 Leuven.
 Lic. R. RAES, Koningin Fabiolapark 73, 9220 Merelbeke.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 5, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, 3000 Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, 1710 Dilbeek.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, 3500 Hasselt.
 Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. W. ROUKENS, St.-Gerlachusweg 13B, Maastricht.
 Dr. Kurth RUH, 87 Würzburg, Schellingstrasse 29 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Lic. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Gabriëlle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenlaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENCKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, 3000 Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405 (U.S.A.).
 Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Huize Windekind, Fr. van Eedenplein 3, 2050 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.

- Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoek Road 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, 3300 Tienen.
 Drs. L. SPRONCK, Europalaan 49, Maastricht-Heer.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, 1040 Brussel.
 Dr. L. STAPPERS, Université Lovanium, Kinshasa XI, B.P. 122 (République du Zaïre).
 Dr. A. STEFENS, Statielei 24, 2510 Mortsel.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
 Lic. A. STEVENS, Moerenstraat 29, 3700 Tongeren.
 Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
 Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pyrmonilaan 2, Oegstgeest (Ned.).
 Mej. Lic. S. SUÉ, Strijdersstraat 51, 3300 Tienen.
 Lic. Wilfried SWINNEN, Beosierlaan 36, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
 Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 143, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8201 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, 9000 Gent.
 Dr. Piet THOMAS, Leuzestraat 65, 8540 Bellegem.
 Drs. Herman THYS, Zimmerplein 29, 2500 Lier.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
 Lic. Gilbert TOURNOY, Pompstraat 28, 3010 Wilsele.
 Mevr. Lic. Godelieve TOURNOY-THOEN, Pompstraat 28, 3010 Wilsele.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 25, Nijmegen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, 9000 Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
 Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabaksvest 28, 2000 Antwerpen.
 Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, 1190 Brussel.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, 8402 Stene (Oostende).
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
 Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee (O.-Vl.).
 Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht.
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 7, 9000 Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat, 9000 Gent.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
 Dr. B. VAN DEN BERG, Van Vollenhovenpark 7B, Driebergen-Rijsenburg (Ned.).
 Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, 9000 Gent.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, Kerkstraat 61, 2232 's-Gravenwezel.
 Dr. R. VAN DEN ECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
 Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.

- Lic. Guy VANDE PUTTE, Léon Cuissezstraat 65, 1050 Brussel.
 Dr. P. Jan VANHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, 9040 Oostakker.
 Dr. D. VAN DER CRUYSSSE, Bredabaan 23, 2130 Brasschaat.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, 2510 Mortsel-Antwerpen.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
 Dr. H. J. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
 Dr. Henri VANDEMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Kleinderbeek, 9430 Nieuwerkerken.
 Dr. H. VAN DER WEE, Meulenstraat 2, 2778 St.-Pauwels (Waas).
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Kievitlaan 9, 9120 Destelbergen.
 Lic. M. VAN DE VELDE, Hoogstraat 58, 9620 Zottegem.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoitsstraat 19, 9300 Aalst.
 Mej. Lic. R. VAN DE WIELE, Lamperstraat 23, 2768 Bazel.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, 1030 Brussel.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Van Aertselaarplein 19, 2320 Hoogstraten.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 14, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, 3010 Wilsede.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, 2350 Vosselaar (Turnhout).
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordsebaan 102, 3009 Winksele.
 Mej. Lic. M. VAN LOCO, Carnotstraat 65/E4, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Res. Botticelli, Koning Leopold II laan 92, 9000 Gent.
 Lic. Urbain VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, 1030 Brussel.
 Lic. W. VAN NESPEN, Anselmostraat 84, 2000 Antwerpen.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 M. L. L. VAN NIEROP, Groenenborgerlaan 208, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. B. VAN NIMWEGEN, 8560 Heuchling Post Lauf a. d. Pegnitz, Hirtenstrasse 355, Deutschland.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. VAN ROMPAEY, Vlieguit 18, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, 9220 Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Lic. P. VAN ZEIR, Guido Gezelleplein 11, 8900 Ieper.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z.
 Lic. Theo VENCKELEER, Fruithoflaan 106, 2600 Berchem.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, 2800 Mechelen.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.

- Lic. Werner VERBEKE, Brugsestraat 237, 8600 Menen.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, 2200 Borgerhout.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, 2000 Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Mevr. Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Jan zonder Vreesstraat 32, 9000 Gent.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Bergwegel 52, 9220 Merelbeke.
 Mevr. Dr. Leni VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 52, 9220 Merelbeke.
 Dr. A. VERHULST, Nelemeersstraat 10, 9830 St.-Martens-Latem.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 249, 2800 Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/
 Lindenthal, Lindenthalgürtel 15A.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 33, 1080 Brussel.
 Dr. E. VERMEERSCH, G. Galliërlaan 3, 9000 Gent.
 Mevr. Lic. M. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 Dr. U. VERMEULEN, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. E. VOORDECKERS, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Mevr. Lic. M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920
 Lovendegem.
 Mevr. Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeck-Lo.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Mevr. Dr. L. WAGNER-HEIDENDAL, Am Weltersborn 19, 6501 Klein-Winter-
 heim, Duitsland.
 Lic. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen (O.-Vl.).
 Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, 2300 Turnhout.
 Lic. R. WAUTERS, St.-Kwintensberg 39, 9000 Gent.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, 3600 Bokrijk-Genk.
 Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaeck Mathonsingel 121, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Dr. R. WILLEMYNS, Dorpsstraat 78, 8201 Brugge.
 Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
 Dr. L. WILS, Lentedreef 19, 8500 Kortrijk.
 Mej. Dr. Els WITTE, Squalquinstraat 37/F4, 1030 Brussel.
 Drs. O. WOESTENBURG, Van Breijlstraat 9, Limbricht L. (Ned.).
 Dr. G. WORG, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C-1
 (D.D.R.).
 Lic. A. WOUTERS, Diestse steenweg 85, 3220 Aarschot.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1971-1973

Voorzitter : Dr. TH. LUYKX

Ondervoorzitters : Dr. José AERTS, Dr. V. F. VANACKER,
Dr. J. VEREMANS

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE

Penningmeester : Lic. L. SIMONS.

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK

